

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ**

На правах рукопису

Надрага Василь Іванович

УДК 314.143+316.4.06]:004.413.4(043.3)

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ В ТРУДОВІЙ СФЕРІ

08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант
Лібанова Елла Марленівна
академік НАН України, д.е.н., професор

Київ 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ	16
1.1. Еволюція теоретичних концепцій ризику	16
1.2. Інституціональні засади реалізації ризиків у суспільному розвитку	37
1.3. Соціальні ризики в загальній теорії ризиків: сутність та зміст	56
1.4. Методологічні засади дослідження соціальних ризиків у трудовій сфері	79
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ У ТРУДОВІЙ СФЕРІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ	113
2.1. Науково-методологічні підходи до аналізу та оцінки соціальних ризиків	113
2.2. Система соціального захисту в контексті регулювання соціальних ризиків у трудовій сфері	148
2.3. Бюджетне фінансування зменшення соціальних ризиків у трудовій сфері: міжнародний досвід та виклики для України	180
РОЗДІЛ 3. ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ В УКРАЇНІ	208
3.1. Демографічні детермінанти соціальних ризиків та особливості їх прояву в трудовій сфері	208
3.2. Демографічні втрати в Україні: обсяг, структура, причини	223
3.3. Динаміка статевовікового складу населення України	242
3.4 Вплив міграційних процесів на зменшення демографічного потенціалу України	272
РОЗДІЛ 4. МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ БЕЗРОБІТТЯ	295

4.1. Реалізація соціальних ризиків у сфері зайнятості населення	295
4.2. Моделювання соціальних ризиків безробіття у розрізі професійних груп	310
4.3. Моделювання працевлаштування безробітних не за спеціальністю	331
РОЗДІЛ 5. Пріоритети розвитку концептуальних основ управління соціальними ризиками в трудовій сфері	350
5.1. Наукове обґрунтування концепції управлінського впливу на соціальні ризики в трудовій сфері	350
5.2. Розробка інструментарію оцінювання соціальних ризиків як складової управлінського процесу	375
5.3. Розвиток теоретико-прикладних основ системи моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері	398
ВИСНОВКИ	417
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	424

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процес трансформації суспільного устрою України до європейського соціально-орієнтованого типу зумовлює необхідність дослідження низки актуальних теоретичних та практичних завдань, одним з яких є вирішення проблем розвитку соціально-трудової сфери. Динамізм сучасних трудових відносин, зміни в мотиваційних та ціннісних устоях роботодавців і найманих працівників, невизначеність умов включення індивідів до трудової діяльності обумовлюють істотне зростання соціальних ризиків у цій сфері. Серед особливостей механізмів оптимізації соціальних ризиків у трудовій сфері, слід відзначити вирішальну роль взаємної детермінації поведінкових трудових стратегій людини та функцій інститутів, що регулюють і нормують ці відносини. Так, будь-які соціальні дії завжди є інституціонально обумовленими, з іншого боку, всі соціальні інститути можуть реалізуватися лише через дії людей. У даному контексті, одним із основних протиріч розвитку сучасного українського суспільства, що потребує наукового обґрунтування і практичного вирішення, є суперечність між необхідністю упровадження оптимальних стратегій управління соціальними ризиками в трудовій сфері та наявним науковим забезпеченням цих процесів. Для вирішення наведеного протиріччя, в якості теоретичного інструментарію, доцільно використати методологію дослідження ризиків з наступним виробленням на цій основі концептуальних основ управління соціальними ризиками.

Вагомою обставиною, що актуалізує науковий пошук, є фактична нерозвиненість методологічних основ пізнання соціальних ризиків, зокрема, понятійного апарату, класифікаційних ознак та сутнісних характеристик. Нерозв'язаними залишаються також проблеми прикладного характеру, особливо злободенним є питання вироблення механізмів попередження негативних наслідків реалізації досліджуваних ризиків.

Значний внесок у дослідження різних аспектів розвитку соціально-трудової сфери зробили провідні вітчизняні вчені, серед яких слід відзначити: В.Антонюк, В.Близнюк, Н.Борецьку, О.Власюка, В.Гейця, О.Герасименка, О.Гладуна, І.Гнибіденка, О.Грішнову, Н.Дєєву, Г.Дмитренка, Т.Заяць, М.Карліна, О.Коломієць, А.Колота, І.Кравченко, І.Курило, Н.Левчук, Е.Лібанову, Л.Лісогор, О.Макарову, О.Малиновську, Г.Назарову, І.Новак, В.Новікова, О.Новікову, В.Онікієнка, С.Пирожкова, О.Позняка, С.Полякову, М.Романюка, У.Садову, Ю.Саєнка, В.Саріогло, Л.Семів, М.Семикіну, В.Стешенко, Л.Ткаченко, О.Цимбала, Л.Черенько.

В зарубіжній науковій літературі дослідження соціальних ризиків, у тому числі характерних для сфери праці, проводяться в контексті теоретичних основ ризикології. Вони реалізуються в працях таких дослідників: К.Арроу, У.Бека, П.Бернстайна, Е.Гідденса, Р.Гольцмана, М.Дугласа, Р.Лукаса, Н.Лумана, Г.Марковица, Ф.Найта, Д.Норта, Д.Пикфорда, О.Ренна, П.Словіка, Дж.Тобіна, П.Томпсона, С.Хансона, Д.Ходжсона, О.Яницького.

Віддаючи належне науковим доробкам наведених авторів, необхідно відзначити, що комплексне дослідження проблем ризиків з позиції розвитку соціально-трудової сфери нині відсутнє. Слід також підкреслити, що система соціальних ризиків не є сталою, вона змінюється відповідно до визначених напрямів розвитку держави та проголошених нею цінностей. Зазначене зумовлює необхідність розробки і впровадження теоретико-методичних і практичних підходів до оцінки та формування якісно нової політики їх мінімізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Дисертаційна робота є складовою науково-дослідних робіт, що виконувались в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України в рамках наукових тем: «Оцінка впливу модернізації системи соціальної підтримки населення на видатки державного бюджету» (номер державної реєстрації 0112U005373), у межах якої використано запропоновані автором методи

імітаційного мікромоделювання для обґрунтування напрямів удосконалення соціальної політики в Україні; «Старіння населення: виклики для економіки та завдання політики» (номер державної реєстрації 0112U00647), у межах якої автором розкрито ризики соціального-економічного розвитку, що загострюються через старіння населення в Україні, зокрема, бюджетне забезпечення пенсійної системи; «Методологічні підходи до непрямого оцінювання показників зайнятості та безробіття за результатами вибіркового обстеження населення з питань економічної активності для рівня адміністративно-територіальних одиниць (районів) України (номер державної реєстрації 0111U008929), у межах якої дисертантом висвітлено реалізацію соціальних ризиків у сфері зайнятості населення.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є формування теоретико-методологічних засад комплексного дослідження соціальних ризиків у трудовій сфері і розробка практичних рекомендацій щодо мінімізації їх негативних наслідків.

Для досягнення мети дослідження поставлено та розв'язано такі завдання:

- визначення та узагальнення теоретико-методологічних основ становлення та розвитку наукових концепцій ризику;
- визначення сутності та змісту категорії соціального ризику, виходячи із загальної теорії ризиків;
- формування інструментарію дослідження соціальних ризиків у трудовій сфері;
- розроблення методичних підходів до оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері;
- визначення інституціональних механізмів соціального захисту населення як системи гарантій, спрямованих на зниження соціальних ризиків у трудовій сфері та/або негативних наслідків їх реалізації;

- узагальнення міжнародного досвіду фінансування програм мінімізації негативного впливу реалізації соціальних ризиків та його адаптація для виявлення системних проблем їх бюджетного забезпечення в Україні;
- розкриття демографічних детермінант соціальних ризиків у трудовій сфері;
- виявлення особливостей прояву соціальних ризиків розвитку ринку праці та зайнятості населення України;
- побудова економіко-математичної моделі ризиків безробіття за окремими професійними групами та працевлаштування незайнятих осіб не за спеціальністю;
- обґрунтування концепції управлінського впливу на соціальні ризики в трудовій сфері;
- формування методологічних засад аналізу та оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері з позиції управлінського підходу;
- розроблення рекомендацій щодо впровадження науково обґрунтованої системи моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері.

Об'єктом дослідження є процес реалізації соціальних ризиків у ринковій економіці України.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних та прикладних засад регулювання соціальних ризиків у трудовій сфері.

Методи дослідження. Методологічною базою дисертаційної роботи є економічна теорія, теорія управління, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Дослідження ґрунтується на використанні діалектичного методу аналізу економічних і соціальних процесів та системного підходу до вивчення категорії соціального ризику. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використано такі загальні та спеціальні методи пізнання: *діалектичний метод* - для висвітлення сутнісних характеристик предмету дослідження в історичному аспекті його розвитку, а також розкриття способів вирішення наявних протиріч (підрозділи 1.1, 1.3); метод класифікації наукових

понять (підрозділи 1.2, 1.3); *гіпотетико-дедуктивний метод* – для побудови дедуктивно пов’язаних між собою гіпотез і формулювання тверджень щодо емпіричних фактів (підрозділи 1.2, 1.3, 1.4); *метод проліферації* – для вибору фактуально істинної вихідної теорії (підрозділ 1.4); *метод аналізу систем знань* - для розмежування емпіричного та теоретичного знання, а також для вивчення можливостей розповсюдження раніше сформульованих теорій на нові предметні області (підрозділи 2.1, 2.2); *формалізація* – для побудови узагальненої знакової моделі предметної області, яка дала змогу виявити структуру соціальних ризиків у сфері зайнятості населення та демографічні чинники соціальних ризиків (підрозділи 3.1 та 4.1); *аналіз* – для виявлення суттєвих та другорядних властивостей системи соціального захисту як механізму розподілу соціальних ризиків (підрозділи 2.2, 2.3); *дедукція* – для виведення одиничних властивостей демографічних показників із загальних (підрозділи 3.2, 3.3, 3.4); *індукція та узагальнення* – для узагальнення результатів спостереження від одиничного до загального при побудові концепції управлінського впливу на соціальні ризики (підрозділ 5.1); *моделювання* – для перенесення інформації на об’єкти з їх моделей (підрозділи 4.2, 4.3); *ймовірнісні* – для висвітлення невизначеності, що проявляється через сукупні дії множини випадковостей (підрозділи 2.1, 4.3); *моніторинг* – для оцінки заходів мінімізації соціальних ризиків (підрозділ 5.3); *метод експертних оцінок* – для аналізу та оцінки соціальних ризиків та удосконалення відповідного інструментарію (підрозділи 2.1, 5.2).

Інформаційною базою дослідження стали інформаційні ресурси Державної служби статистики України, Міністерства соціальної політики України, аналітичні матеріали міністерств і відомств України, статистичні дані Європейського Союзу, Світового банку, результати соціологічних досліджень, міжнародні правові акти за профілем дисертаційної роботи, результати досліджень провідних вітчизняних і зарубіжних вчених, наукові та статистичні Інтернет-ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розв'язанні важливої наукової проблеми обґрунтування теоретико-методологічних засад визначення, аналізу та управління соціальними ризиками в трудовій сфері.

Зміст найбільш значущих результатів, які містять наукову новизну, полягають у такому:

вперше:

- запропоновано новий напрям у дослідженні соціально-трудової сфери, який полягає у розробленні теоретико-методологічних засад управління соціальними ризиками в умовах інституціональних трансформацій ринку праці та зайнятості населення;

- за результатами комплексного аналізу реалізації соціальних ризиків у трудовій сфері сформовано оригінальний авторський підхід до визначення сутності: соціальних ризиків як наукової категорії – імовірності негативних проявів у функціонуванні соціальних інститутів, евентуального уповільнення процесів суспільного відтворення, формування соціальної нестабільності та напруженості; соціальних ризиків у трудовій сфері як системи – сукупності взаємопов'язаних ймовірнісних характеристик негативних проявів у розвитку трудового потенціалу, ринку праці та зайнятості, виробничих відносин та соціального партнерства; соціальних ризиків у трудовій сфері як фактору суспільного розвитку – визнаної суспільством події в житті людини, настання якої спричиняє повну/часткову втрату заробітку та зниження рівня життя;

- обґрунтовано концепцію державного регулювання соціальних ризиків у трудовій сфері, спрямовану на досягнення балансу між виграшем завдяки зменшенню ризику та витратами на реалізацію відповідного сценарію (включаючи відмову від будь-яких дій); в основу політики мінімізації соціальних ризиків запропоновано покласти принцип оцінки та мінімізації, що передбачає розроблення відповідних заходів виключно на основі результатів їх моніторингу та оцінки;

- запропоновано комплексний методологічний підхід до формування інструментарію оцінювання соціальних ризиків у трудовій сфері, що передбачає такі кроки: кількісна та якісна оцінка соціальних ризиків для цільової сукупності населення: окремих осіб, сімей, домогосподарств та їх груп; якісна оцінка сприйняття соціальних ризиків цільовою групою населення; кількісна та якісна оцінка зовнішнього середовища реалізації соціальних ризиків; комплексний аналіз та оцінка потенційних наслідків реалізації визначених ризиків для суспільства, соціально-трудової сфери, можливостей впровадження окремих напрямів соціальної політики.

удосконалено та уточнено:

- базові характеристики ризику як наукової категорії: об'єктивна проявляється через негативний ефект від неконтрольованих випадкових подій; суб'єктивна зумовлена відповідними оціночними судженнями людини/групи людей; системність категорії розкривається через якісні та кількісні характеристики;

- категоріальні відмінності ризику в інституціональній, класичній і неокласичній школах; категорію інституціонального ризику запропоновано визначати в якості системи внутрішніх характеристик людини (цінностей, цільових установок, стереотипів поведінки, звичок, релігійних переконань тощо), що надає можливості самостійного вибору варіанту поведінкової стратегії індивідом;

- сутнісні ознаки категорії ризику бідності, яку необхідно розглядати в якості самостійного феномену, а не різновиду соціальних ризиків; хоча бідність часто є проявом матеріальної незабезпеченості, вона далеко не завжди відповідає базовим характеристикам соціальних ризиків у трудовій сфері – бідність може стати реальністю у будь-який період життя людини і не обов'язково через неможливість працювати;

- моделювання соціальних ризиків безробіття за професійними групами; отримане рівняння лінійної множинної регресії є інструментом аналізу

диспропорцій між попитом та пропозицією робочої сили та прогнозування відповідних потреб ринку праці;

набули подальшого розвитку:

- науково-методичні підходи до формалізації та систематизації факторів ризику на основі виділення базової класифікаційної ознаки соціального ризику – його суб'єктно-об'єктної природи (соціальна група чи суспільство одночасно виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціального ризику, а ймовірність настання негативних наслідків для об'єкта ризику обумовлюється невизначеністю соціальних явищ і процесів);

- інструментарій оцінювання соціальних, зокрема професійних, ризиків у трудовій сфері – визначення потенційних втрат життя дає змогу нормувати ризики, поширюючи їх не лише на працівників підприємства, але й на людей, які проживають поблизу небезпечного об'єкта;

- визначення механізмів впливу демографічних факторів на соціальні ризики в трудовій сфері – демографічні показники не лише детермінують розвиток ринку праці та бюджетні видатки на зниження соціальних ризиків у трудовій сфері, але й поступово призводять до зміни звичних людських укладів, насамперед, до спроб відмінити основні положення негласного договору між поколіннями (працюючі фінансово утримують осіб похилого віку);

- характеристика проблем вимушеного внутрішнього переселення населення, що виникають не лише у внутрішньо перемішених осіб, але й в українському суспільстві загалом – відбувається абсолютне спрощення поведінки людини у напрямку виживання, що своєю чергою зумовлює загальну невизначеність у суспільних відносинах, тобто значне зростання соціальних ризиків; відсутність чітко визначених часових перспектив щодо відновлення контролю держави над тимчасово окупованими територіями обумовлює необхідність вироблення адекватних адаптаційних стратегій,

спрямованих, зокрема, на вихід індивіда з конфлікту із зовнішнім середовищем.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні наукові положення дисертаційного дослідження доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій.

Зокрема, Комітетом у справах ветеранів, учасників бойових дій, учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю використані матеріали розділу, присвяченого розробці теоретико-прикладних основ системи моніторингу соціальних ризиків в процесі вдосконалення законодавства з питань соціального захисту людей з інвалідністю (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 04-35/12-963 від 12.11.2015 р.). Пропозиції дисертанта враховані Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти в процесі підготовки Проекту Закону України «Про професійну освіту» в частині створення умов для випереджувального розвитку професійної освіти, створення багатoproфільних, різнорівневих професійних навчальних закладів, що здійснюватимуть підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації спеціалістів та кваліфікованих робітників відповідно до потреб регіонального ринку праці та загальнодержавних потреб (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 04-23/18-1568 від 18.11.2015 р.). Висновки дисертаційного дослідження враховувалися Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України в процесі визначення показників оцінки соціально-економічного розвитку регіонів та впровадження Порядку та Методики проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 року № 856 (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 7/31-1365 від 18.11.2015р.). Міністерством соціальної політики України використано результати аналізу соціальних ризиків безробіття в процесі розробки проекту

Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування державного управління у сфері зайнятості населення та соціального страхування на випадок безробіття (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 17145/0/14-15/7 від 12.11.2015р.). Матеріали розділу, присвяченого проблемам реалізації соціальних ризиків у сфері зайнятості населення знайшли застосування у роботі Київського міського центру зайнятості України, зокрема, при підготовці та проведенні семінарів із загальних питань зайнятості населення і стану ринку праці (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 08-11621 від 12.11. 2015 р.). Результати дисертаційного дослідження в частині висвітлення проблематики працевлаштування безробітних не за спеціальністю, використовуються Луганською обласною службою зайнятості в процесі вирішення питань сприяння працевлаштуванню вимушено переміщених осіб в Луганській області (підготовка інформаційно-консультаційних заходів щодо сприяння зайнятості переселенців, до участі у яких залучаються представники місцевих органів влади, управлінь праці та соціального захисту населення) (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 30/13-3036 від 16.11. 2015 р.). Результати дослідження системи соціального захисту в контексті мінімізації соціальних ризиків використані кафедрою соціальної і гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президентові України в навчально-методичному забезпеченні викладання нормативних дисциплін «Управління соціальним і гуманітарним розвитком» та «Державна політика в соціогуманітарній сфері» (довідка про впровадження № 1/15-15-850 від 13.11.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати, викладені у дисертації, отримані автором особисто. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї та положення, які є індивідуальним здобутком автора.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях Вченої ради Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України впродовж 2011-2015рр.

Головні теоретичні, методологічні положення та практичні рекомендації дисертаційної роботи доповідалися, обговорювалися й одержали позитивну оцінку на наукових і науково-практичних конференціях, в тому числі: XIV науково-практичній конференції «Сучасна політична нація: духовно-моральні, культурно-етичні та соціально-економічні засади розвитку» (м. Київ, березень 2014р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Розвиток національної економіки: методологія та практика» (м. Івано-Франківськ, квітень 2014р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан соціально-економічного розвитку України: проблеми, пріоритети та перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, травень 2014р.); XIV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Статистична оцінка соціально-економічного розвитку» (м. Хмельницький, травень 2014р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформаційні процеси економічної системи в умовах сучасних викликів» (м. Тернопіль, вересень 2014р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні інформаційні технології в економіці та управлінні підприємством» (м. Харків, вересень 2014р.); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання забезпечення стійкого розвитку національного господарства» (м. Кременчук, жовтень 2014р.); I Науковій міжнародній конференції «Управлінські науки в сучасному світі» (м. Київ, листопад 2014р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка та управління підприємствами, регіонами і країнами в умовах ризиків» (м. Чернігів, листопад 2014р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка та менеджмент: перспективи розвитку» (м. Суми, листопад 2014р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка та менеджмент: стратегічні імперативи, аналіз тенденцій та

перспектив розвитку» (м. Херсон, грудень 2014р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Моніторинг, моделювання та менеджмент емерджентної економіки» (м. Одеса, вересень 2014р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нові виклики бідності в Україні» (м. Київ, грудень 2014р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми економіки 2014» (м. Київ, грудень 2014р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості» (м. Київ, лютий 2015р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інвестиційно-інноваційні засади розвитку національної економіки в ринкових умовах» (м. Ужгород, квітень 2015 р.); XV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Статистична оцінка соціально-економічного розвитку» (м. Хмельницький, травень, 2015р.); Всеукраїнській науковій конференції за міжнародної участі «Актуальні питання забезпечення стійкого розвитку національного господарства» (м. Кременчук, жовтень 2015р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у 53 наукових працях, в яких автору належить 39,82 друк. арк., у тому числі в індивідуальній монографії (обсягом 19,18 друк. арк.), 2 колективних монографіях, 34 статтях у наукових фахових виданнях України (з них одноосібних – 32; таких, що опубліковані у виданнях, які індексуються у міжнародних каталогах та наукометричних базах – 8, у т.ч. SCOPUS – 3).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

1.1. Еволюція теоретичних концепцій ризику

Історичні основи формування поняття «ризик» пов'язані, насамперед із невизначеністю розвитку суспільства та відношенням людини до майбутнього. У древній Греції міфологізований світогляд ґрунтувався на тому, що майбутнє цілком і повністю визначалося волею богів, незалежно від поведінкових стратегій людини. У Римській імперії вже почала превалювати ідеологія залежності майбутнього не лише від божественного, але й від діяльності правителів. Із становленням світових релігій у людській свідомості майбутнє поступово набувало властивості неоднозначності (як у теперішньому житті, так і після смерті), воно почало залежати від поведінки людини, а тому з'явилася відповідальність за наслідки власних дій. У середні віки, завдяки розвитку азартних ігор виникли задачі оцінки шансів майбутніх сценаріїв розвитку, що призвело до появи теорії ймовірностей. Так, за влучним висловом П. Бернстайна ідеї теорії ймовірностей «охопили світ зі швидкістю лісової пожежі» [1, с. 18]. Вже у 1662 році Д. Граунт опублікував дані щодо народжуваності і смертності населення Лондона, що були отримані шляхом застосування вибіркового методу, - відповідна методологія містила методи статистичного виключення. Пізніше Е. Галлей показав, яким чином можна розрахувати вартість страхового відшкодування на основі даних щодо очікуваної тривалості життя і віку застрахованої особи [2, с. 114]. У 1713 році після смерті Я. Бернуллі виходить його «Закон великих чисел», що описував, як за допомогою обмеженого набору даних розрахувати ймовірність та статистичну значимість [3, с. 12]. У 1733 році А. Муавр вводить до наукового обігу поняття нормального розподілу – схеми, що показує розподіл серії

змінних навколо середнього значення (концепція середньоквадратичного відхилення) [4].

Таким чином, завдяки науковим надбанням природничих наук, вже на початок XVIII століття було розроблено більшість інструментів вивчення феномену ризику, які використовуються і сьогодні: статистична вибірка, статистична значимість, застосування теорії ймовірності, нормальний розподіл, середньоквадратичне відхилення тощо.

Пізніше було запропоновано ще ряд ключових понять наукової теорії ризиків: корисність; повернення до середнього значення; диверсифікація. Поняття *корисності* до наукової термінології було введено у 1738 році Д. Бернуллі - приймаючи рішення, пов'язані з ризиком, необхідно враховувати не лише ймовірність того чи іншого сценарію, але й ціну його наслідків. Теоретичні основи *регресії* (повернення до середнього значення) запропоновано Ф. Гальтоном у 1885 році. Її сутність полягала у тому, що всі змінні величини рано чи пізно повертаються до середнього значення або норми. Послідовники вченого довели, що правило регресії має досить широке поле і може використовуватися від метеорології до прогнозування коливань економічних циклів [3, с. 14]. Наприклад, Д. Нейман та О. Моргенштем у своїй праці «Теорія ігор і економічної поведінки» на основі протиставлення теорії стратегічних і азартних ігор запропонували алгоритм прийняття рішень у сфері бізнесу та інвестицій [5]. Стратегія *диверсифікації* вкладень (Г. Марковиц, 1952 рік) математично обґрунтувала прямий взаємозв'язок між ступенем ризику та розміром очікуваного прибутку, а також показала, яким чином мінімізувати відхилення дохідності від очікуваного значення для випадку раціонального розподілу вкладень [6].

Внаслідок різних проявів ризику майже у всіх сферах людської життєдіяльності з'явилося досить широке розмаїття підходів до визначення його поняття. Значна частина трактувань виходить з двох аксіоматичних положень:

- ризик пов'язаний із випадковими подіями чи процесами;
- наслідки цих подій чи процесів є небажаними.

Однак, задля об'єктивності, слід зазначити, що прояви ризику можуть мати і позитивні наслідки, чим і можна пояснити ризиковану поведінку людини, яка сподівається на виграшний результат – поведінка, пов'язана з прийняттям ризику (risk-bearing) є нічим іншим, як балансуванням між випадковим втратами та випадковими винагородами. Основними причинами існування ризику є природні процеси та людська діяльність, що дає підстави виділити *об'єктивний* (незалежний від людського сприйняття) та *суб'єктивний* (залежний від індивідуального сприйняття) ризику.

Наукова категорія ризику володіє досить широкою етимологією базового поняття, що зумовлює значні труднощі в її визначенні. Так, за виразом Н. Лумана, «якщо намагаєшся визначити поняття ризику, то враження таке, наче заїхав до густого туману, де видимість ледь досягає бамперу автомобіля» [7, с. 21]. На сьогодні задача створення формального апарату, який дав би змогу провести повний аналіз проблем ризику, не лише залишається невирішеною, але й належним чином не сформульованою. Основною причиною такого становища є те, що формальним моделям повинні передувати змістовні, однак їх побудова все ще стоїть на порядку денному ризикології.

Категорія ризику нерозривно пов'язана з категорією невизначеності, оскільки остання міститься в основі переважної більшості соціально-економічних процесів. Тому одним з проявів ризику можна вважати діяльність, пов'язану із зменшенням невизначеності в ситуації вибору. Для більшості досліджуваних процесів характерною є невизначеність, із множинністю варіантів внутрішнього стану та зовнішнього середовища. Залежно від форми інформації, якою володіє об'єкт у процесі прийняття рішення, невизначеність можна класифікувати так: повна відсутність знання; фізична невизначеність; недостовірність; неоднозначність; лінгвістична

невизначеність. У чистому вигляді невизначеності майже не зустрічаються, має місце поєднання різних їх видів.

Різниця між невизначеністю і ризиком може полягати у способі подання інформації і виражатися наступним чином: для ситуації ризику - наявністю ймовірнісних характеристик неконтрольованих параметрів; для ситуації невизначеності – їх відсутністю. У випадку, коли існує можливість якісної чи кількісної оцінки ймовірності настання тієї чи іншої події, можна говорити про наявність ризику. Щодо терміну «ймовірність», то він є фундаментальним для відповідної наукової теорії і дозволяє кількісно порівнювати події відповідно до ступеню вірогідності їх настання. Ймовірність події можна відобразити у числовому вигляді, причому в якості одиниці вимірювання приймається ймовірність достовірної події, тобто такої, яка обов'язково відбудеться.

В історико-логічному аспекті панівні на сьогодні наукові теорії ризику можна поділити на дві основні групи:

- класичне розуміння ризику (як загроза несприятливого наслідку події);
- неокласичне (як ймовірність відхилення від запланованого результату).

Для початкового періоду розвитку класичних концепцій характерною стала інтерпретація ризику через призму математичної теорії ймовірностей. Як результат, поняття ризику в основі містило категорію невизначеності; його аналіз проводився через призму квантифікованої величини потенційної небезпеки. Ризик відображав ймовірність і розмір можливих збитку чи виграшу, відповідно, його вимірювання зводилося до оцінки можливих потенційних втрат чи переваг. Такий підхід і сьогодні є досить поширеним для ряду напрямків ризикології. Класична теорія дозволяє визначити сутність ризику через наукове поняття невизначеності, використовуючи для його формалізації у точних науках ряд суміжних категорій: випадковість, ймовірність [8, с. 217]. Відповідно, ризик завжди включає дві взаємопов'язані компоненти – об'єктивну (онтологічна невизначеність) та суб'єктивну (гносеологічна невизначеність). Оскільки чиста онтологічна невизначеність не

може бути визначеною повністю, а гносеологічна невизначеність передбачає відсутність логічної і пізнавальної упорядкованості, то класичний підхід дозволяє розкрити сутність ризику через невизначеність. При цьому, для формалізації використовується суміжні категорії ймовірності та випадковості. Основною метою класичної теорії є розробка універсального методу, за допомогою якого може вирішитися проблема наукового пізнання та управління ризиком.

Однак класичні концепції, з їх орієнтацією на статистичні методи, не враховували суб'єктивних ціннісних аспектів розвитку, що зумовлювало обмеженість їх застосування. Оскільки в ситуаціях ризику досить часто відсутні емпіричні дані, які можуть підтвердити чи спростувати ті чи інші прогнози, то у таких випадках неможливо достовірно встановити не лише ймовірність настання події, але й об'єктивно визначити розміри пов'язаних з нею збитків. В процесі прийняття рішення більшість суб'єктів оперують ймовірнісними характеристиками об'єкта. Тому класичне розуміння ризику, хоча й створює передумови для раціональних рішень, однак потребує кореляції потенційно негативних результатів з оцінками та активними діями суб'єктів ризику. Це означає, що, з одного боку, ризик не можна розглядати в якості ситуації абсолютної невизначеності чи визначеності (детермінованості); з іншого, ризик – це наукова категорія, яка мусить виходити з характеристики та особливостей ситуації вибору. У зв'язку з цим, у процесі пізнання ризику, виникає необхідність вивчення також і прагматичного та соціокультурного його аспектів.

Своєрідним узагальненням класичного наукового осмислення ризику стала праця Ф. Найта «Ризик, невизначеність і прибуток», що започаткувала серію досліджень, в основі яких знаходилася класична парадигма. Вченим було запропоновано розрізняти поняття «невизначеність» та «ризик», а також підкреслено принципову можливість вимірювання останнього, - «ризик – це невизначеність, яку можливо виміряти, на відміну від власне невизначеності,

яка передбачає неможливість вимірювання, зокрема щодо майбутніх подій; ризиком називається невизначеність будь-якого виду, пов'язана з непередбачуваними обставинами». Було також запропоновано розрізняти два види ризиків: ризики, об'єктивна ймовірність яких може бути обрахована, їх можна застрахувати; ризики, об'єктивна реальність яких не піддається числовому виразу.

Ф. Найтом також обгрунтовано поняття «об'єктивної» (ймовірність, яка ґрунтується на розрахунку частоти, з якою відбувається даний процес чи явище) та «суб'єктивної» (ймовірність, що базується на припущенні щодо можливості отримання бажаного результату) ймовірностей для визначення відповідно ризику та невизначеності [8, с. 225]. Своєрідною реалізацією запропонованих Ф. Найтом принципів стали статистичні методи, методи екстраполяції (аналіз та агрегація фактів досвіду в класи та побудова гіпотез щодо майбутніх подій), індукції та каузального пояснення (встановлення відносин підпорядкованості змінних в різних класах об'єктів) [9-14].

У неокласичних теоріях ризик, як об'єктивний компонент, відображає ту чи іншу ступінь невизначеності щодо середовища активності суб'єкта [15]. Суб'єктивний компонент ризику, у даному випадку, відображає готовність суб'єкта приймати рішення з урахуванням характеру та динаміки об'єктивної невизначеності (Р. Марковіц [16], Д. Тобін [17], К. Шмітт [18]). Перехід від невизначеності до визначеності за суб'єктивного підходу можливий не лише в процесі пізнання, але й у результаті впливу об'єктивних механізмів самоорганізації та розвитку соціальних систем.

Важливим компонентом неокласичної інтерпретації ризику є висвітлення його прагматичних основ. Ризик трансформується зі статичного об'єкта дослідження в динамічний процес взаємодії людини, суспільства та природи, у зв'язку з чим ситуація ризику може набувати ряду варіативних форм:

- об'єктивна ймовірність бажаного результату;

- ймовірність настання очікуваного результату, що базується на суб'єктивних оцінках;
- ймовірності, що можуть базуватися як на об'єктивних, так і суб'єктивних оцінках і створювати складний комплекс взаємозв'язків.

Прикладом наведеного розуміння ризику може слугувати позиція академіка Е. Лібанової, яка, розглядаючи проблеми сталого розвитку, приходять до висновку, що на даний час є можливість визначати ризик у двох основних виглядах - як кількісну міру небезпеки, тобто ризик – це *вірогідність появи небажаної події*, та ризик - *максимальний збиток*, який супроводжується даною подією. Крім того, ризик визначається як вірогідна міра щодо виникнення техногенних та природних явищ, які супроводжуються формуванням та впливом шкідливих факторів, а також завданім при цьому соціальним, екологічним, економічним та іншими видами збитків [19, с. 103].

В якості іншого важливого компонента прагматичної інтерпретації ризику можна виділити цілеспрямовану людську діяльність, пов'язану з прийняттям рішень, тобто мова йде про взаємозв'язок ризику та діяльності соціального суб'єкта. Прийняття рішення передбачає інтеграцію і застосування знань, умінь та світогляду людини, навіть у випадку пасивної поведінки індивіда, оскільки фактично це означає неусвідомлений вибір, який полягає у небажанні використання власних можливостей для реалізації цілей [20, с. 37].

Розвитком прагматичної теорії слугує філософська концепція Р. Рорті, де категорія «випадковість» розглядається через призму непередбачуваності поведінкових стратегій людини, що дає змогу визначити історичну та ситуативну зумовленість даного наукового феномену. Адекватність побудови світу, в аспекті його надійності та безпечності, забезпечується усвідомленням суб'єктом фундаментальної відносності соціокультурної ідентичності [21, с. 29]. Разом з цим, необхідно погодитися з позицією Н. Десвої, що процеси набуття, оновлення та вдосконалення продуктивних характеристик людини в

сучасний період відрізняються від процесу поточного відтворення сформованого людського капіталу. У кожному суспільстві і, більше того, у проміжки часу різної тривалості, здійснюється специфічне поєднання конкретних компонент цих процесів і ніби виокремлюється домінуючий профіль механізму формування потенціалу соціалізації [22, с. 17]

Н. Луманом, виходячи з необхідності дотримання балансу між специфічністю та універсальністю дефініції ризику, виділяються та есплікуються істотні прагматичні характеристики ризику. Форма побудови поняття ризику задається у вигляді багатоступеневої схеми контингентного (випадковість, невизначеність, необхідність) набору характеристик. Вченим виділяється два параметри ризику: перший - ризик виникає випадково, можливість передбачення наслідків соціальних подій є досить обмеженою; другий - проблема ризику виникає в результаті прийняття рішення, а тому необхідна реалізація соціологічного підходу, який буде інтерпретувати феномен ризику через призму людських комунікацій, у тому числі й комунікації щодо індивідуально прийнятих рішень. На думку Н. Лумана, відмова від ризику, особливо у сучасних умовах, означала б відмову від раціональності. Але, якщо у особи є намір спостерігати за раціоналістичною традицією, то необхідно відірватися від притаманного їй сприйняття проблеми, розуміючи, що вона не може бачити те, чого вона не може бачити [23, с. 68].

Таким чином, при розгляді особливостей модерністського підходу до ризику можна виділити наступні риси: визнання об'єктивного характеру наукового знання щодо ризику; використання, здебільшого, позитивістських засобів у процесі його аналізу; логіка його пізнання ґрунтується на застосуванні принципу домінування наукової експертизи.

Серед найбільш відомих праць, де спостерігаються елементи, як класичної, так неокласичної теорії ризику, можна виокремити роботи:

- Д. Мілля, який ототожнював ризик з математичним очікуванням

збитків, що матимуть місце внаслідок реалізації того чи іншого рішення [24];

- А. Маршалла і А. Пігу, які вважали, що підприємці, які здійснюють свою діяльність за умов невизначеності, у своїй діяльності повинні керуватися двома категоріями: розміром очікуваного прибутку та величиною його можливих відхилень. Поведінка підприємця, відповідно до цієї теорії, обумовлюється концепцією максимальної корисності, тобто в умовах вибору перевага надається варіанту, за якого коливання прибутку є найменшим [25];

- Дж. Кейнса, яким систематизовано раніше відомі теорії ризику та доповнено їх фактором задоволення від ризику – його суть полягає у тому, що заради очікуваного більшого прибутку підприємець, зазвичай, ризикує більше. Це дало змогу вченому стверджувати, що категорія ризику пов'язана з ймовірністю відхилення від поставлених цілей [26];

- Г. Джонсона, наукові доробки якого виходили з фундаментальних досліджень, пов'язаних із системним аналізом, теорією управління, теорією дослідження операцій та теорією ігор [27].

Наприкінці 60-років минулого століття набули широкого розповсюдження якісно нові напрямки прикладних досліджень ризиків – експертиза, пов'язана з упровадженням технологічних ноу-хау. Потреба такої незалежної від держави оцінки виходила від інституцій, що займалися розробкою новітніх ядерних та хімічних технологій, які були вкрай шкідливими для навколишнього середовища. Ці дослідження систематизувалися в окрему наукову дисципліну з власним предметом та напрямками, серед яких виділяються три основні:

- новий технологічний ризик - порівнювався з прийнятним ризиком повсякденних практик і визначався, виходячи із статистично очікуваного числа фатальних подій;

- аналіз співвідношення між ризиком і вигрaшем - проводився на основі вивчення динаміки вартісних показників, результатом яких є упровадження прогресивних технологій;

- вимірювання «суб'єктивного ризику» - його величина визначалася соціологічними опитуваннями, з наступним порівнянням із «об'єктивним ризиком», тобто з очікуваною чисельністю смертельних випадків на виробництві, - різниця між величинами відносилася на рахунок ірраціонального сприйняття населенням справжнього ризику.

Наведені підходи мають ряд обмежень, які активно обговорюються фахівцями. Так, хоча й визнається корисність обчислення окремих параметрів ризику в якості одного з аналітичних інструментів у процесі прийняття технологічних рішень чи окремої стадії загального аналізу ризику [28], однак діяльність, спрямована на розпізнання і оцінку ризику, не може бути абстрагованою від суб'єктивних цінностей [29, с. 85].

Сьогодні досить популярним у дослідженні проблеми ризиків є застосування інтегративного підходу, який передбачає поєднання всіх максимально можливих аспектів явища. Однак інтегративний аналіз ризиків має ряд обмежень. Вони обумовлюються появою ряду нових технологічних ризиків внаслідок бурхливого розвитку науково-технічного прогресу. Ж. Моатті відзначає, що ефективність прогнозування у сфері технологічних ризиків залежить від задоволення двох умов: перша – необхідність застосування системного підходу із враховуванням взаємозв'язку величезної кількості факторів, що, на перший погляд, не мають відношення один до одного; друга – потреба оволодіння методами управління технологічними ризиками і прийняття політичних рішень за умов недостатності інформації чи наукових даних [30, с. 72].

Оскільки поняття ризику носить міжпредметний характер, воно фігурує у цілому ряді наук в якості окремої наукової категорії. Лінія спадкоємності ризикологічних досліджень зберігається в результаті реконструкції еволюційних векторів розвитку класичної та неокласичної раціональності. Завдяки цьому в основі різних теорій ризику фіксуються методологічні принципи, які гармонують із динамікою еволюції парадигмальних основ

наукової теорії та відображають сформовану специфіку і розмежування різних дисциплінарних областей [31].

Виходячи з того, що кожна галузь наукового знання може оперувати власними методами дослідження, можна виділити різні аспекти даного феномену: *економічний, соціально-економічний, філософський, правовий, управлінський.*

Виходячи з культурно-історичної періодизації, запропонованої Ф. Енгельсом, розвиток суспільства можна поділити на три епохи: дикість, варварство, цивілізація. Кожна епоха, у свою чергу, має три ступеня розвитку – низький, середній, високий. Ризик, як історична категорія, виник на початковій фазі розвитку цивілізації з появою у людини відчуття страху перед смертю. З розвитком цивілізації і зародженням товарно-грошових відносин ризик перетворюється в економічну категорію. В якості економічної категорії ризик представляє подію, яка може відбутися чи не відбутися; у першому випадку можливі три економічні результати: негативний (програвш, збитки), нульовий та позитивний (вигравш, вигода, прибуток) [32, с. 68]. Для розкриття сутності ризику як економічної категорії, необхідно відповісти на запитання, яким чином вивчення проблем, пов'язаних із економічно доцільною суспільною діяльністю, може сприяти вирішенню основної проблеми економічної теорії, тобто подоланню протиріччя між обмеженістю ресурсів та необмеженістю людських потреб. Специфіка економічного аспекту ризику пов'язана з тим, що він ототожнюється з можливими матеріальними збитками внаслідок реалізації обраного організаційного чи техніко-технологічного рішення або з форс-мажорними обставинами, обумовленими зовнішнім середовищем чи зміною ринкових умов господарювання.

В економічній теорії найбільш прийнятними підходами до розуміння ризику можна вважати наступні:

- ризик кореспондується з можливою невдачею, небезпекою, матеріальними чи іншими втратами, які можуть настати внаслідок реалізації

прийнятого рішення;

- ризик виступає комплексною характеристикою окремих дій за невизначених обставин або ситуативним результатом діяльності, що може призвести до несприятливих наслідків;

- ризик як відхилення від очікуваних значень в процесі тієї чи іншої діяльності; може бути позитивним (виграш) та негативним (збитки).

Ризику як економічній категорії притаманні ряд суттєвих ознак, серед яких Л. Тепманом виділяються три головні [33, с. 9 - 12]:

- суперечливість - з одного боку, ризик несе важливі економічні, політичні та духовні наслідки, позитивно впливаючи на суспільний розвиток; з іншого – ризик призводить до авантюризму, суб'єктивізму, зумовлюючи ті чи інші соціально-економічні та моральні втрати;

- альтернативність – передбачає необхідність вибору між двома чи декількома варіантами рішень; там, де немає вибору, ризикова ситуація не виникає, а значить, ризик відсутній;

- невизначеність - є неоднорідною за формою прояву та змістом; прорахований ризик виступає одним із способів зняття невизначеності.

Інформаційно-поведінкова концепція сутності економічного ризику стала результатом досліджень К. Ерроу [34], Г. Саймона [35], Дж. Стігліца [36], Дж. Стіглера [37] – ризик розглядається, як результат прийняття рішень суб'єктами економічної діяльності, причому на вибір варіантів поведінки найбільш суттєвим впливають когнітивно-психологічні фактори за умов невизначеності. Мова йде про вироблення механізмів, за допомогою яких суб'єкти оцінюють наявну інформацію, формують якісні та кількісні мотивації, а також обирають найбільш прийнятний варіант поведінки. Дана концепція виступає своєрідним результатом міждисциплінарного синергетичного синтезу економічної теорії і психології; її продовженням став новий науковий напрямок - поведінкова стратегія [38].

Наслідком еволюції інформаційно-поведінкової концепції можна вважати теорію «людини економічної». Щодо власне поняття «*homo economicus*», то воно залишається невизначеним. Окремі тлумачення – типу «метафоричний чи образний вираз, що означає передумову гіпотетико-дедуктивної системи економічної теорії» лише ускладнюють розуміння даної категорії. Фактори, що зумовлюють вибір «людини економічної» в умовах обмеженості ресурсів, поділяються на дві групи: переваги та обмеження. Переваги визначають суб'єктивні потреби і бажання індивіда, а обмеження (доходи, ціна благ) істотно впливають на його об'єктивні можливості. Вважається, що переваги «людини економічної» є узгодженими, а обмеження є менш стабільними, ніж переваги. У зв'язку з цим, переваги розглядаються в якості постійної величини, аналізу підлягає лише реакція людини на зміну обмежень [39]. Серед основних постулатів теорії можна виділити наступні: кількість доступних ресурсів є обмеженою, тому людина вимушена робити вибір; «людина економічна» у змозі оцінити альтернативні варіанти та визначити, наскільки вони відповідають її перевагам. Це означає, що «людина економічна», по-суті, є споживачем ресурсів, а головним сенсом її існування стає вибір найбільш прийнятних для себе благ. Однак, реальну людину не зупиняють обмеження, вона прагне до мінімізації власних витрат, максимізації доходів, добробуту родини, тобто до того, що врахувати на практиці неможливо. Тому такий підхід не може сприяти розвитку теорії економічних ризиків, він також є малоінформативним відносно реального стану соціально-економічної системи.

До основоположних функцій ризику в економічній теорії можна віднести захисну та регулятивну. Захисна функція має два аспекти – історико-генетичний (юридичні та фізичні особи вимушені шукати засоби і форми захисту від небажаної реалізації ризику); соціально-правовий (об'єктивна необхідність законодавчого закріплення поняття «правомірності ризику»). Регулятивна функція може виступати у двох формах – конструктивній

(дослідження джерел ризику в процесі проектування операцій і систем, завданням яких є зменшення можливих наслідків ризику як негативного відхилення) та деструктивній (реалізація рішень з необґрунтованим ризиком може призвести до реалізації авантюрих операцій) [40, с. 26].

Серед новітніх наукових розробок економічної теорії ризику необхідно виділити напрацювання Ф. Неера, Г. Акерлофа, Р. Крентона, які подають сучасну макроекономічну теорію у вигляді квадрату, поділеного на чотири сегменти. Критеріями такого поділу виступають економічні чи неекономічні мотиви поведінки, а також раціональність чи ірраціональність індивідів. Автори вважають, що з усіх можливих сполучень обраних критеріїв макроекономіка вивчала лише економічні мотиви і раціональні реакції, інші ж три сегменти залишилися незаповненими, що значно знизило прогностичну цінність макроекономічної теорії; проблема ж циклічних коливань в економіці загострилася саме внаслідок перемоги ірраціонального оптимізму над раціональними розрахунками [41].

Соціально-економічний аспект ризику полягає у тому, що в процесі ринкової діяльності ризик і конкуренція дозволяють виділити соціальні групи ефективних власників, а також галузі економіки, в яких ризик є прийнятним. Ризик – це таке явище (подія), яка може відбутися, а може і не відбутися, що залежатиме від сили чинників, інших обставин. Ризиком можна керувати, тобто використовувати різноманітні підходи до прогнозування настання небажаного явища, його попередження та усунення. Ризик – суб'єктивна категорія, має три характерні риси: пов'язаний із невизначеністю, випадковим характером подій та альтернативністю варіантів прийняття рішень. [42, с. 67].

В основі філософських теорій ризику фіксуються методологічні принципи і установки, які вписуються в динаміку еволюції парадигмальних основ науки [43]. У філософському розумінні ризик відносять до однієї з форм зміни соціального буття, що відображає структуру людської діяльності. Ризик в історії розвитку соціуму об'єктивно супроводжував, а в окремих

випадках і визначав, людське пізнання, ставав його атрибутом. Необхідність прийняття ризику (йти на ризик) була зумовлена практичною потребою діяльності людини. Єдність гносеологічних і онтологічних характеристик ризику набуває форми проблеми, і суб'єкт змушений знаходити та використовувати визначений категоріальний інструментарій аби вирішити її [44, с. 5]. У випадку, коли має місце негативний вплив на нормальний розвиток буття людини, вона приймає рішення щодо повернення до стабільного стану за допомогою ризику. Пізнаючи сутність ризику, людина або усуває, або інтерпретує, або ж витісняє його зі свідомості, намагаючись ігнорувати, не враховувати саме фактори ризику.

В юридичній науці поняття ризику виходить із специфіки застосування норм об'єктивної відповідальності за нанесення шкоди, що безпосередньо апроксимується на теорію професійних ризиків. У чинному законодавстві передбачено визначення поняття професійного ризику, зокрема, у відповідних законодавчих та нормативно-правових актах. Так, юридичний факт настання страхового соціального ризику, внаслідок якого в особи виникає право на соціальне забезпечення, визначається як страховий випадок.

Об'єктивна відповідальність у праві соціального забезпечення включає комплекс різноманітних теорій ризику, серед яких можна виділити концепції Г. Мазеанда та А. Тунса [45]. Виходячи з основних постулатів теорії інтегрального ризику, сам факт нанесення шкоди зобов'язує до компенсації збитків. Дана теорія не виділяє обставини, які посилюють чи зменшують винуватість – достатнім фактом є будь-яка подія, незалежно від діяльності суб'єкта, оскільки метою права є матеріалізація фактів. Одним з різновидів даної теорії є постулат щодо існування лише інтересів суспільства, інтереси ж особи взагалі не можуть братися до уваги. Тому право повинне займатися виключно захистом суспільних інтересів. Щодо проблеми розподілу ризиків, то за все повинен відповідати той, хто вчинив діяння. У правничій науці вже закріпилася точка зору, відповідно до якої категорія ризику визначає

ймовірність настання небажаних подій і наслідків, однак повинні враховуватися також і специфіка предмета й методу відповідних галузей права.

Досить детально аналізує теорію об'єктивної відповідальності Є. Годеме, який вказує, що будь-який прояв діяльності містить у собі ризик, створює небезпеку порушення інтересів. Проблема зводиться до того, хто повинен нести ризики від того чи іншого порушення - потерпілий чи винуватець. Ризик повинен бути віднесеним на того, хто діяв, хто використав наслідки своїх дій, однак така діяльність повинна бути вільною і осмисленою. Вчений вважає, що ця теорія є простою й захоплюючою, однак не зовсім справедливою і такою, що не сприяє розвитку ініціативи [46].

Серед прихильників теорії ризику в праві не менш поширеною є думка, що суб'єктивною підставою виникнення юридичного обов'язку відшкодування збитків і відповідальності, що впливає із невиконання зазначеного обов'язку, є ризик, як допущення «ймовірних», випадкових умов, що спричиняють негативні наслідки для інших осіб. Адже відповідальність за загальним правилом настає в результаті правопорушення - протиправного і винного заподіяння шкоди. Що ж стосується інших законних підстав щодо відшкодування збитків, які називаються відповідальністю, то автори теорії «ризик» пропонують говорити не про відповідальність, а про обов'язок відшкодувати збитки чи сплатити штраф [47].

В концептуальних основах управління ризик вивчається в якості окремої наукової категорії та необхідного елементу управлінського рішення: ризик – це ситуаційна властивість, пов'язана з управлінською діяльністю, прийняттям рішення та можливими негативними його наслідками.

Сутність управління ризиками полягає в максимізації набору обставин, які підлягають контролю, а також у мінімізації параметрів, причинно-наслідковий зв'язок між якими є неявним і контролювати їх неможливо [48].

Управління ризиком включає три взаємоузгоджені структурно-функціональні аспекти у вигляді своєрідної системи [49]:

- ризик як небезпека чи загроза (ризик пов'язується з небезпекою – природньою чи створеною людиною);
- ризик як невизначеність (джерелом невизначеності виступає недосконалість знання або ж випадковість, яку передбачити неможливо);
- ризик як стимул (ризик передбачає використання методів максимізації виграшу за одночасної мінімізації втрат).

Аналізуючи ситуацію прийняття рішень в умовах невизначеності, необхідно розрізняти невизначеність, яка виникає внаслідок недостатності знання щодо можливого стану середовища, а також невизначеність у понятійному апараті (відсутність очевидного критерію для оцінки стану об'єкта). Ці два види невизначеності є співставними, оскільки їх формальні ймовірнісні параметри можуть розглядатися в якості компонент-векторного критерію стану об'єкта. Зазвичай, вони розглядаються окремо: перший – у межах теорії ймовірності, другий – теорії багатокритеріальної оптимізації.

Досліджуючи роль випадковості, ризику у формуванні та функціонуванні системи державного управління, Е. Тоффлер зазначав, що влада обумовлена розривами в ланцюгу причин, незапрограмованими обставинами, вона залежить від випадковостей, які наявні у всесвіті та поведінці людей. Однак влада не може упроваджуватися у світі, який підпорядковується лише випадку. Тому вона можлива лише за умови сполучення випадковості і необхідності, хаосу і порядку. Саме прагнення до порядку, в основному, виправдовує процес управління як такий [50].

Наведена множинність розуміння сутності ризику зумовлює необхідність структурування ризиків за певними критеріальними ознаками, тобто їх типологізацію. У процесі пошуку найбільш повної схеми класифікації ризиків виникає ряд проблем, пов'язаних з тим, що кількість ризиків збільшується з ускладненням організаційної структури та збільшенням

зв'язків із зовнішнім середовищем. Внаслідок цього, один і той ризик, який розглядається у різних аспектах, може нести різні смислові навантаження, більш того, результати його вивчення з різних рівнів ієрархічної структури будуть значно різнитися. Це означає, що для розуміння сутності того чи іншого ризику необхідно визначити весь ланцюг ієрархічної структури, в якій він перебуває, або ж виділити загальний ризик, до якого він входить в якості окремого елементу. На практиці співставлення ієрархічної структури ризиків виглядає досить проблематичним внаслідок їх значної кількості. Взявши до уваги лише ключові види ризиків, можна провести їх типологізацію за критерієм ієрархічності (рис. 1.1):

- за масштабом: *глобальні* (ризики країни, регіональні, галузеві) та *локальні* ризики;

- за можливістю страхування: *страхові* (майнові – небезпека виникнення збитків від стихійних лих; особисті – небезпека виникнення втрат внаслідок непрацездатності, старості, передчасної смерті; ризики юридичної відповідальності); *нестрахові* (частина ринкових ризиків – втрата власності чи доходів внаслідок циклічних або сезонних коливань цін, зміни ринкової кон'юнктури тощо);

- за можливістю диверсифікації: *систематичні* (політичні зміни, економічна криза, рівень інфляції); *несистематичні* (некваліфікований менеджмент, неефективна структура капіталу тощо) ризики;

- за природою виникнення: *господарський*; *пов'язаний з особою підприємця*; *пов'язаний з недостатністю інформації*.

Якщо в якості основної класифікаційної ознаки прийняти природу ризиків, то типологізація ризиків набуде наступного вигляду:

- *природні ризики* (причинами реалізації виступають природні явища, вони не залежать від волі людини і носять об'єктивний характер);

- *ризики, пов'язані з людським фактором* (причинами реалізації є вчинки конкретних людей);

- *технічні ризики* (причинами реалізації є непередбачуване чи неконтрольоване функціонування технічних систем;
- *ризики соціуму* (причинами реалізації є соціально-економічна, політична діяльність суспільних інституцій).

Рис. 1.1. Типологізація ризиків за критерієм ієрархічності (розроблено автором)

На основі загальних законів пізнання ризиків можна виділити ряд діалектично взаємопов'язаних груп за наступними класифікаційними ознаками (рис. 1.2):

- залежно від сфери виникнення чи впливу – *внутрішні* та *зовнішні*;
- з позицій системності – *систематичні* чи *несистематичні*;
- за можливістю регулювання – *відкриті* та *закриті*;
- залежно від характеру прояву – *об'єктивні* та *суб'єктивні*;
- залежно від терміну дії – *короткотермінові* та *довготермінові*;
- за причинами виникнення та кількістю об'єктів – *фундаментальні* та *специфічні*;
- за джерелами – *індивідуальні* та *універсальні*.

Таким чином, у ряді підходів ризик вивчається як об'єктивна категорія, що дозволяє регулювати відносини між людьми (ризик розглядається в якості можливої небезпеки випадкової появи негативних наслідків); в інших – основною виступає суб'єктивна концепція ризику (ризик завжди є суб'єктивним, оскільки виступає в якості оцінки людиною можливих альтернатив).

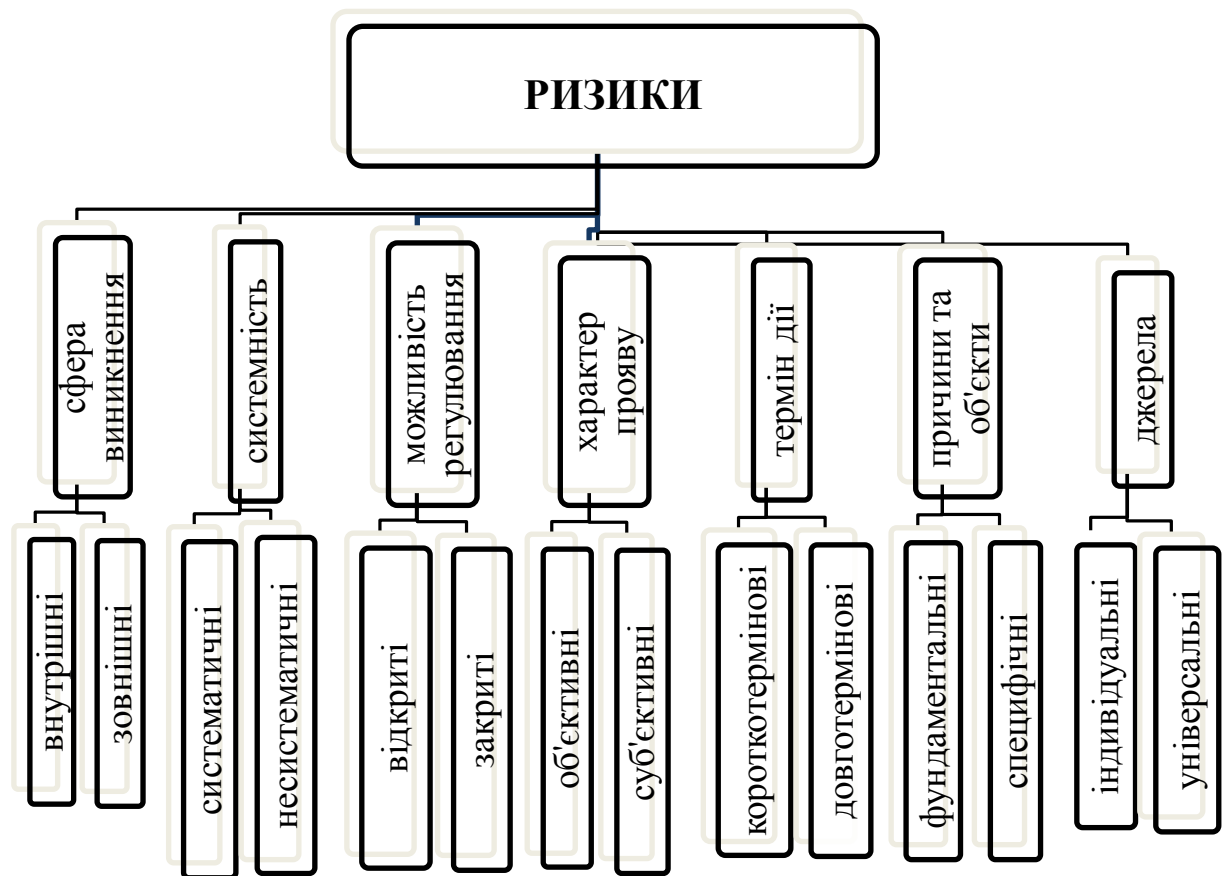

Рис. 1.2. Діалектичний взаємозв'язок ризиків (розроблено автором)

Однак, на думку автора, ризику притаманні як об'єктивна, так і суб'єктивна характеристики, причому об'єктивна є виразом негативного впливу неконтрольованих випадкових подій, а суб'єктивна базується на ігноруванні об'єктивного підходу, вона виникає внаслідок проходження і реалізації ризику через свідомість людини. Категорія ризику носить складний системний характер, відображаючи одночасно якісну та кількісну сторону поняття, причому якісна оцінка визначається поняттям «ризик», тоді коли

кількісну оцінку (виходячи з його ймовірнісної категорії) найбільш доцільно характеризувати величиною рівня збитків.

В якості предметної області вивчення ризику, автором пропонується визначити наступні напрямки досліджень: загальні джерела; причини і закономірності виникнення ризиків; їх взаємозв'язки і взаємний вплив; взаємодія із зовнішнім середовищем; механізми їх регулювання.

Виходячи з наведеного, можна прийти до висновку, що *ризик – це ймовірнісна характеристика об'єктивно-суб'єктивної реальності, яка знаходить вираз у можливостях відхилення від очікуваного результату.* Пошуки загального методологічного міждисциплінарного базису пізнання ризиків значно ускладнюються внаслідок використання в різних дослідженнях часто несумісних підходів і методів - так звана «дисциплінарна невизначеність» ризику як об'єкту вивчення зумовлює зростання кількості його міждисциплінарних досліджень. Деталізація у визначенні ризику на сьогодні не може розглядатися в якості безумовного позитиву, оскільки призводить не лише до загальної обмеженості проблематики, але й до зміщення акцентів дослідження, як це відбувається сьогодні у вивченні глобальних чи політичних ризиків.

1.2. Інституціональні засади реалізації ризиків у суспільному розвитку

Процес наукового аналізу ризиків в якості системного явища передбачає широке використання концепції, що поєднує три парадигми: неокласичну економічну теорію, еволюційну теорію, а також інституціоналізм. Останній з напрямків є найменш розробленим, хоча не менш цінним у пізнанні наукової категорії ризику. Так, важко не погодитися з Дж. Ходжсоном, який висловлює думку, що протягом останніх тридцяти років економічна тематика зазнала засилля математичних формалістів, очевидно більше зацікавлених у тому, щоб конвертувати роздуми в рівняння, ніж зрозуміти чи пояснити реальні економічні структури і процеси [51]. Ситуація склалася таким чином, що «на початок 90-х років минулого століття алгебра та економетрика домінували у понад 90% статей, що публікувалися у провідних наукових виданнях світу» [52]. З приводу змістовного наповнення цих робіт можна навести міркування В. Леонтьєва: «Сторінка за сторінкою професійних економічних журналів заповнюються формулами, що ведуть читача від набору більш-менш правдоподібних, але вільно взятих припущень, до точно сформульованих недоречних теоретичних висновків» [53]. Звичайно, що наведене ніяк не означає недоцільність застосування математичних методів у дослідженнях економічних процесів. Разом з цим, мова повинна йти, насамперед, про необхідність підпорядкування формальних методів основним завданням економічної теорії. Розгляд соціальних ризиків через призму інституціональної теорії є важливим з огляду на те, що відповідно до домінуючого на сьогодні у науковій спільноті розуміння сутності інституту, воно зводиться до правил, які структурують і організовують взаємовідносини між людьми. Саме інститути виступають в якості систем із усталеними і загальноприйнятими соціальними правилами, що структурують соціальні взаємодії [54, с. 28].

Прихильники інституціональної теорії приділяють основну увагу проблемам розвитку реальної ринкової економіки, еволюції економічних систем, пошуку взаємозв'язків між економікою, правом, політикою і культурою, а також дослідженню соціальних факторів розвитку економіки. Невизначеність економічної ситуації, в якій здійснюється вибір, виступає основною причиною неможливості максимізації виграшу. Невизначеність вибору обумовлюється обмеженістю можливостей отримання інформації щодо зовнішнього та внутрішнього соціально-економічного середовища. Невизначеність ситуації та брак знань виступають однією з визначальних характеристик поведінки індивіду за умов, коли він керується спеціальними орієнтирами-інститутами. Тут мова йде про формальне закріплення системи правових норм і установ, таких як ринки, фірми, банки тощо. Інша частина інститутів, яка представлена договорами і добровільно прийнятими кодексами поведінки - традиції, стереотипи виступає неформальними обмеженнями поведінки індивідів [55].

На думку Дж. Шекла, мотивом особистої відповідальності за прийняття рішення в умовах невизначеності є необхідність здійснення діяльності у напрямку порушення стану рівноваги. При цьому, в якості найважливіших функцій науковцем виділяється подолання невизначеності і прийняття рішення. Останнє здійснюється на інтуїтивному чи інстинктивному рівні з повною відповідальністю за нього. Невизначеність також виступає «станом розуму», чимось суб'єктивним, однак, обмеженим можливостями, як особистими, так і навколишнього середовища. Вона обумовлюється також тією обставиною, що керівництво фірми повинне чітко усвідомлювати об'єм прийнятного ризику [56]. Рівень сумарного ризику постійно змінюється через динамічний характер зовнішнього середовища фірми. Це примушує підприємця регулярно уточнювати своє становище на ринку, оцінювати ступінь ризику тих чи інших подій і, відповідно, корегувати свою поведінку у сфері управління ризиком. Вихід із вказаної ситуації, що загрожує економічній

діяльності господарського суб'єкта будь-якого рівня, як цілком правомірно вважає О. Власюк, полягає у створенні інституціональних амортизаторів ризику [57, с. 17].

В інституціональній теорії в якості предмету аналізу можуть виступати як економічні, так і неекономічні проблеми соціально-економічного розвитку. В основу вчення покладено визначальну роль інститутів, еволюція яких є базою економічного аналізу. Так, Д. Норт розглядає інститути в якості своєрідних правил гри, за якими діють гравці (групи людей, об'єднані прагненням спільно досягти визначеної цілі). Інститути виступають спеціально створеними людиною обмежувачами, метою яких є організація відносин між людьми. Дослідник цілком справедливо зазначає, що сьогодення і майбутнє пов'язані з минулим безперервністю інституціональної структури економічної системи [58]. Дійсно, вибір, який ми робимо сьогодні чи завтра, обумовлюється минулим. Однак минуле можна пізнати лише в процесі інституціонального розвитку. Власне, інституціональні зміни визначають, як ті чи інші економічні системи розвиваються із плином часу, і таким чином, виступають основою розуміння соціально-економічних процесів. Інституціональні зміни є доволі складним процесом, що зумовлюють різного роду взаємодії між людьми в економіці, політиці, соціальній сфері, а також визначають трансакційні та трансформаційні витрати. У такому аспекті інституціональні перетворення, по-суті, виступають граничними змінами. Вони можуть стати результатом еволюції у правилах, неформальних обмеженнях, способах та ефективності примусу з метою дотримання правил і обмежень. Д. Норт також зазначає, що процес інституціональних змін, зазвичай, носить інкрементний, а не дискретний характер. Докази того, як і чому відбуваються інкрементні зміни і чому, навіть дискретні зміни (наприклад, революції), ніколи не є абсолютно дискретними, виходять із того, що в економічній системі завжди існують неформальні обмеження. Якщо формальні обмеження (структури) можна змінити революційним шляхом за

досить короткий проміжок часу, то неформальні структури не завжди здатні до сприйняття такого впливу. Тому вони не лише пов'язують минуле з сьогоденням і майбутнім соціально-економічної системи, але й пояснюють історичний розвиток. Це означає, що інституціональні зміни виступають основними детермінантами соціально-економічного розвитку будь-якої економічної системи.

Основними базисними економічними інститутами теорії інституціоналізму виступають: власність, влада, управління, праця. Інституціональна теорія прав власності виходить із аксіоматичного положення, що будь-який акт обміну є обміном комплексом правомірностей. Характеризуючи інституціональний зміст відносин економічної влади, її можна визначити, як поле впливу однієї сторони вольового відношення до іншої сторони, що й детермінує її поведінку, виходячи з легітимності виконання владних функцій.

Економічна влада є основою рентиорієнтованої поведінки - ключовим поняттям у визначенні інституціонального змісту управління є організація. Організація як функція суб'єкту управління, фіксує «свій результуючий слід» у структурі його об'єкта, який у свою чергу, забезпечує зворотний, об'єктно-суб'єктний, структурно-функціональний зв'язок в управлінських відносинах. Інституціональна характеристика праці припускає можливість бачення в ній особливого типу й особливої сфери діяльності, розмежовувати які принципово необхідно. Сфери діяльності виявляються, в принципі, байдужими до того чи іншого типу діяльності, тобто можуть «заповнюватися» будь-якими різними типами діяльності [59, с. 12].

Інститути представляють собою структуровані певним чином організаційні системи, що формуються для виконання визначених цілей і функціонують на основі окремих принципів чи правил. Інститути обумовлюють визначені обмеження поведінки людей, однак одночасно й розширюють їх можливості, відкривають нові варіанти вибору дій, створюють

умови для нових устремлінь та формують і змінюють самі прагнення. Інститути, одного боку, повністю залежать від діяльності індивідів, з іншого - вони виступають головним її регулятором; наявність означеного позитивного зворотного зв'язку сприяє ще більшому укріпленню і увіковіченню інститутів [60].

Разом з цим, інститут виступаючи сукупністю взаємозв'язків і систем поведінки, визначається, у кінцевому рахунку, потребами людей. У даному контексті інститут можна розглядати, як своєрідну форму людської діяльності, що ґрунтується на чітко розробленій ідеології, системі правил і норм, а також розвиненому соціальному контролю за їх дотриманням. Інституціональна діяльність здійснюється людьми, які організовані у групи чи асоціації із розподілом на статуси і ролі відповідно до потреб даної соціальної групи чи суспільства у цілому. Інститути, таким чином, підтримують соціальні структури і встановлений порядок у суспільстві.

У суспільствах перехідного типу, що знаходяться у трансформаційному стані, ризик має свої особливості. Вони визначаються як процесом суспільного виробництва, коли відбувається відмова від старих неефективних механізмів, так і настанням нового етапу, коли необхідні соціально-економічні механізми ще не сформувалися. Окрім того, часто нові фактори ризику для розвитку людського потенціалу зумовлюються рішеннями та діями законодавчих і виконавчих органів влади. Така ситуація може мати місце, коли в процесі реалізації управлінських рішень зароджуються нові соціальні практики і технології, кожна з яких може досить суттєво вплинути на різні сторони життєдіяльності людей.

Поняття ризику в теорії інституціоналізму пов'язується, в основному, із нестабільністю структур системи державного управління. Якщо базовою функцією інституту є необхідність зменшення невизначеності зовнішнього середовища для економічних суб'єктів, то інституціональним ризиком виступає неможливість виконання посередницької місії між сторонами

контракту. Однією з головних причин виникнення інституціонального ризику є неефективність інституціональних механізмів, які повинні регулювати опортуністичну поведінку суб'єктів ринку [61].

Категорія «інституціональний ризик» також активно використовується міжнародними рейтинговими агенціями (Standard&Poor, Moody's, Fitch) стосовно нафтогазової промисловості та банківської справи. В аналітичних оглядах інституціональні ризики обумовлюються специфікою впливу механізмів та інститутів державного управління. В якості основних причин їх прояву наводяться несприятливі умови ведення бізнесу, часті зміни законодавства, неефективність регулювання та корпоративного управління, а також непрозорість структури власності та бізнесу в банківській системі.

Прихильники інституціональної теорії Г. Мюрдаля розглядають соціальні ризики через призму механізмів їх мінімізації. В їх основі знаходиться соціальний захист населення, який включає систему законодавчих, економічних, соціальних і соціально-психологічних гарантій, інструментів, що надають працездатним громадянам рівні умови для підвищення власного добробуту за рахунок особистого трудового внеску, а для непрацездатних забезпечують створення необхідного рівня життєзабезпечення та допомог [62]. В концептуальні основи реалізації політики соціального захисту покладено так звану «соціальну доктрину Г. Мюрдаля», згідно з якою зусилля держави повинні зосереджуватися на: забезпеченні високого прожиткового мінімуму та наданні матеріальної допомоги тим, кому вона потрібна; скороченні привілеїв та пільг для тих, хто їх не потребує; створенні умов, які дозволяють громадянам отримувати законними способами доходи, що забезпечують достатній рівень освіти, медичного обслуговування; удосконаленні умов праці для найманих працівників, їх захисті від нестабільної ринкової економіки шляхом упровадження системи гарантій і компенсацій; захисті громадянських прав, боротьбі зі злочинністю, виключенні політичного переслідування і

адміністративного свавілля; створенні сприятливого соціально-психологічного клімату в суспільстві, формуванні ідеології економічного і людського розвитку; максимальній стабільності суспільного життя, що знаходить вираз у локалізації конфліктів у політиці, трудових відносинах, між капіталом і працею; створенні системи компромісів у рамках структур трипартизму «держава-працедавець-профспілка».

Будь-яка соціальна система в основі трактування власних захисних механізмів містить елементи дуалізму: з одного боку, мова йде про природні механізми захисту, які виникають в системі завдяки її структурним якостям; з іншого – це індуковані захисні механізми, які створюються суспільством, урядом і мають на меті вирішення цілком конкретних соціальних завдань. В процесі трансформації економіки індуковані інструменти соціального регулювання набувають особливої ваги, оскільки стосуються питань розподілу доходу, справедливості, мотивації праці.

Адаптаційні механізми системи визначаються початковим рівнем споживання, доходів та доступу до соціальних благ, а також наявністю чи відсутністю почуття соціальної задоволеності. У будь-якому випадку адаптація зводиться до реакції індивідів чи економічних агентів на впливи уряду або інших агентів. Основним принципом створення та упровадження індукованих механізмів соціального захисту є недопущення утисків з боку одного агента прав інших агентів, а також багаторівневий характер розповсюдження дії цих інструментів, включаючи органи місцевої влади. До них можна віднести: охорону здоров'я населення та навколишнього середовища, скорочення безробіття і бідності, ефективну політику захисту материнства, дитинства. До інструментів індукованого механізму належить також макроекономічне регулювання, яке забезпечує визначений об'єм і динаміку приватних інвестицій, стимулює грошові заощадження населення, чим зменшує ймовірність різного роду дестабілізацій. Уряд повинен вирішальним чином впливати на систему соціального захисту через

упровадження прямих інструментів державного стимулювання економіки у вигляді державного замовлення і реалізації відповідних проектів.

Вплив людського фактору на інституціональний розвиток висвітлюється в теорії «морального ризику», прояви якого є найбільш суттєвими на ринку праці. Так, після підписання контракту у найманого працівника виникають стимули діяти таким чином, щоб максималізувати власну корисність, не турбуючись про корисність працедавця. Найманий працівник виходить з того, що, по-перше, працедавець є некомпетентним, по-друге, у нього досить обмежені можливості для контролю, по-третє, сам працівник, за необхідності, завжди може виправдатися, посилаючись на несприятливу зовнішню кон'юнктуру, яка не надала йому можливості для виконання контрактних зобов'язань. Типовим прикладом можуть слугувати відносини менеджера і власника (акціонера). Вони укладають угоду, відповідно до якої менеджер повинен розпоряджатися акціями власника в інтересах останнього. Акціонер, у більшості випадків, не володіє повною інформацією щодо компетенції менеджера, перевірити ж його дії досить складно. У результаті перед менеджером відкриваються широкі можливості для запровадження опортуністичних стратегій.

Щодо ринку страхування, то інституціональна теорія пропонує розглядати наступні форми морального ризику: нехтування ризиками, недобросовісна поведінка і надмірне використання наданих послуг [63].

Нехтування ризиками має місце, коли людина повністю застрахувала себе, внаслідок чого її поведінка стає більш ризиковою. Наприклад, знаючи, що всі витрати по частковій втраті працездатності будуть компенсовані, людина менш відповідально відноситься до дотримання правил безпеки на виробництві. Тобто, навіть якщо на стадії підписання угоди, ризики були повністю оцінені і у цьому відношенні контракт, запропонований страховою компанією був абсолютно ефективним, то на стадії його виконання ніщо не заважає людині підвищити середній рівень ризику і тим самим зменшити

ефективність даного контракту. Несумлінна поведінка може спостерігатися також у випадку, коли людина застрахована повністю – це стимулює до шахрайства з метою провокування страхового випадку та отримання відповідної компенсації.

Надмірне використання наданих послуг виникає, коли в результаті страхування людина має право на безкоштовні послуги і вона починає зловживати цим правом. Такі дії обумовлюють соціально негативний результат, оскільки соціальні витрати перевищують вигоди від надання пільги. Звичайно, що така опортуністична поведінка може бути врахована в контракті, однак це призведе до його значного здорожчання. У результаті страхуватися будуть лише люди із завідомо протиправними намірами, оскільки вигідним він буде лише для них. Для інших він стане занадто дорогим, оскільки вони будуть розраховувати скористатися ним лише у випадку настання страхового випадку.

Науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України в контексті взаємозв'язку із соціальними ризиками виділяється так званий «ментальний чинник» [64], який, на нашу думку, доцільно розглядати в рамках морального ризику. Так, на сучасному етапі ринкових перетворень в Україні однією з причин соціальних ризиків багатьох верств населення є недостатньо ефективна соціально-економічна мотивація праці, недооцінка ролі і місця трудового менталітету в реформах, що зачіпають соціально-трудова сферу. Слабкість соціальної політики підсилює роль окремих негативних рис трудового менталітету (неповага до закону, трудової дисципліни, збереження робочого часу, патерналістські орієнтації, надії на утриманство держави та ін.), не стимулюючи розвиток рис, що мають бути дійсно притаманні працівнику ринкового типу і є необхідними для формування мотивації конкурентоспроможної праці. Прорахунки соціальної та економічної політики, певною мірою, пов'язані з необґрунтованістю управлінських рішень, які не опираються на оцінку трансформацій трудової

свідомості населення на етапі ринкових перетворень. В умовах перехідної економіки для України, нажаль, притаманна проблема формування еліти, нестачі інтелектуальних, ділових та духовних лідерів. Одна з причин такої ситуації пов'язана з нашим менталітетом. Виявлені тенденції в трансформації трудового менталітету, звичайно, можна оцінювати як негативні, маючи на увазі низьку ефективність соціально-економічної мотивації, незадовільне регулювання конкурентоспроможності робочої сили. Разом з тим, вони свідчать не лише про мотиваційну кризу у сфері праці. Перевага матеріальних орієнтацій над духовними (інтересу до змісту праці, її значимості для суспільства, прагнення до новітніх знань), точніше, пригнічення духовних інтересів свідчить про те, що в умовах ринкових перетворень формується жорсткий тип моделі суто економічної людини, яка набуває в Україні все більшого поширення.

Модель адитивної невизначеності Р. Лукаса виходить з необхідності вибору інструментів економічної політики. Проблематика ризику в даній моделі знаходить вираз через наукові категорії «очікування» та «невизначеність». На всіх стадіях діяльності уряду, як провідного державного інституту, виникає невизначеність соціально-економічної політики, що пояснюється таким:

- відсутність чітких уявлень про те, якими повинні бути коефіцієнти в рівняннях, що пов'язують цілі та інструменти державної політики;
- невизначеність самих цілей і неясність застосування інструментів;
- наявність часових лагів впливу інструментів на цілі;
- невизначеність моделей економіки;
- вплив на показники значної кількості інших факторів і подій, які важко прогнозуються [65].

Ключовим положенням даної моделі є припущення, що економічна та соціальна політика формує суспільні очікування з кожного окремого питання, однак існує такий вид очікувань, який не формується тією чи іншою дією. Так,

за всіх інших рівних умов, індивід розуміє, що у майбутньому його очікує старість і, як наслідок, соціальний ризик втрати статусних переваг і доходів. Очікування, як реакція на економічні дії, містять три можливі варіанти стереотипного уявлення щодо майбутнього: адаптивні, екстраполяційні та раціональні. Наведені очікування містять в основі не лише невизначеність щодо процесу їх формування і змін, пов'язаних із загальним процесом соціально-економічного розвитку країни, але й залежать від психологічних особливостей і установок людини.

В основі гіпотези адаптивного очікування лежить теза, що агенти змінюють свої очікування пропорційно величині останньої помилки. Формування даної теорії відбулося на основі припущення, що така модель поведінки характерна для всіх економічних агентів, тобто модель поведінки та уявлення про майбутнє формується внаслідок коригування власної поведінки [66, с. 191].

Модель екстраполяційних очікувань передбачає повернення ситуації після адаптації до нормального рівня. Дана модель не дає уявлення про те, яким чином суб'єкт може врахувати фактор зовнішніх впливів на власні дії, наскільки є можливим повернення до нормального рівня, а також яким може бути цей рівень. Тут виникають труднощі з адекватністю гіпотези адаптивних очікувань, яка враховує миттєву адаптаційну реакцію індивідів, однак не у змозі пояснити зміни економічної моделі поведінки суб'єктів залежно від тих чи інших обставин. Без урахування інституціонального оточення, цілей, функцій, які є відносно стабільними, у порівнянні з очікуваннями, доволі проблематично прогнозувати зміни у поведінці агентів, залежно від упровадження тієї чи іншої моделі соціально-економічної політики. Індивіди та економічні агенти навчаються і в процесі цього навчання переглядають не лише власну поведінку, але й відповідні очікування. У цьому полягає складність встановлення закону очікувань – ми можемо лише припускати, як будуть змінюватися переваги та очікування. Разом з цим, функції корисності

чи споживання, що ґрунтуються на сприйнятті екстраполяційного механізму, не дають змоги стверджувати, що на деякий момент часу буде спостерігатися прогнозована, а не якась інша реакція. Зокрема, навчання створює очікування, які важко передбачити внаслідок наявності кумулятивного ефекту, властивого процесу навчання [67].

Раціональні очікування виникають тоді, коли агенти мають повну інформацію щодо структури та динаміки соціально-економічного розвитку. У цьому випадку суб'єктивні очікування окремих індивідів відповідають об'єктивним очікуванням розвитку соціально-економічної структури. Однак, як відомо, інформація не буває доступною у повному обсязі, а значить, окрім існування інформаційних асиметрій, що пояснюють функціонування ринків та ступінь державного регулювання, повинні існувати також й асиметричні очікування, тобто очікування, обумовлені попередньою інформацією, і нею ж викривлені [68].

Негативні очікування та оцінки досить суттєво впливають на свідомість людей, що робить їх поширеним інструментом політичного дискурсу. Так, вони дають змогу, користуючись домінуючими катастрофічними очікуваннями населення, маніпулювати масовою свідомістю і таким чином досягати будь-яких політичних цілей. Як влучно з цього приводу зазначає М. Дуглас: «Мова ризику зарезервована в якості спеціалізованого лексикону для політичних розмов щодо небажаних результатів. Категорія «ризик» широко використовується у випадках виступів проти зловживань влади. Обвинувачення у створенні обстановки ризику – це засіб для усунення авторитетів, лінивих бюрократів, а також можливість витребування відшкодування. Для всіх цих цілей слово «небезпека» було б правильним, однак тривіальна «небезпека» не має аури науковості чи претензій на можливі точні розрахунки» [69].

Вагомий контраргумент проти доцільності врахування очікувань у соціально-економічній поведінці пов'язаний з тим, що їх досить

проблематично виміряти та практично неможливо дослідити. З цієї причини неможливо ефективно використати те, що не піддається кількісній оцінці. Однак, ряд вчених-економістів наполягає на тому, що більшість параметрів економічної динаміки не лише доступні в інформаційному плані, але й можуть прогнозуватися. Дана обставина дозволяє, через організацію відповідних опитувань, здійснювати перевірку гіпотез та приймати їх до уваги в процесі розробки заходів соціально-економічної політики .

Очікування агентів можуть справджуватись чи не збуватися, однак індивід або економічний агент зовсім не обов'язково буде вести себе адекватно очікуванню. Так, наприклад, економічний агент очікує, що його права повністю захищені державною системою. Однак на практиці це далеко не так. Тоді він вимушений просто купувати послуги державних чиновників, тим самим забезпечуючи собі корупційні переваги в конкурентному середовищі. Очікування ж законослухняного економічного агента пов'язані з чітким дотриманням норм права, однак вони не відповідають очікуванням конкуруючої сторони, яка обрала корупційну форму конкурентної боротьби, внаслідок чого законослухняний агент усувається з ринку незаконними методами. Значить, різні групи індивідів чи економічних агентів володіють різними очікуваннями і формують їх, виходячи з власних цілей. Таке очікування створює модель їх поведінки, яка визначається станом інститутів та їх ефективністю.

Досить ілюстративним з точки зору очікування є процес навчання індивідів та економічних агентів, що проходить у соціальному середовищі, яке детерміноване інститутами і склалося на даний момент часу. Тут необхідно враховувати відсутність будь-яких гарантій позитивного ефекту, оскільки з усіх можливих альтернатив цілком можливим є засвоєння малоцінної чи негативної інформації. Якщо ж раціональність є обмеженою, то і очікування будуть формуватися на обмеженості.

Людина, як соціальна істота, на всіх етапах еволюційного процесу вимушена вирішувати проблеми, пов'язані із ситуацією ризику. Для цього створювалися та удосконалювалися різні інститути, які дозволяли зменшити можливі наслідки реалізації негативних сценаріїв суспільного розвитку. Інститути відтворюються людською спільнотою для спрощення обмінів та взаємодій і виконують функцію загального суспільного блага. У зв'язку з цим можна говорити про процес відтворення інститутів (норм, правил поведінки), які формують визначену соціальну упорядкованість, що, у свою чергу, призводить до зменшення ймовірності настання негативних подій. Соціально-економічна політика держави має на меті, насамперед, мінімізацію соціальних ризиків та загроз, вона вибудовується згідно прийнятих правил і процедур, у зв'язку з чим повністю залежить від впливу інституціональних ефектів. Так, соціально-економічна політика кейнсіанського чи неокласичного типу, а також використання теорії раціональних або адаптивних очікувань не дають змоги планувати заходи щодо мінімізації соціальних ризиків у довготерміновій перспективі, оскільки події економічного розвитку, навіть на коротких часових інтервалах, можуть значно зменшити цінність запланованих урядом заходів.

У ситуаціях інституціонального вибору досить часто має місце зростання невизначеності у взаємовідносинах інститутів та індивідів. Поведінкові стратегії, які чітко не окреслені рамками законодавчих практик, призводять до зростання хаотичних процесів у соціальній та економічній сферах. Таке зростання несанкціонованих практик можна також пов'язати із низькою ефективністю діяльності інститутів, що зумовлює розширення сфери інституціональних ризиків. Інституціональні ризики також можуть бути наслідком свідомо прийнятих соціальними інститутами недалекоглядних рішень.

Тому, на нашу думку, в основу соціальних факторів інституціонального ризику доцільно покласти ірраціональність функціонування соціальних

інститутів, наслідками якої є деформування соціальної структури суспільства та формування негативних суспільних настроїв. Вони можуть призводити до дестабілізаційних процесів та зростання девіантної поведінки. Більш пролонгованими результатами девіації соціальних інститутів є деформація ринку праці та негативні тенденції розвитку демографічних процесів.

На відміну від класичного та неокласичного підходів, для аналізу ризику в інституціональній теорії справедливим є положення щодо первинності інституціональної невизначеності по відношенню до інституціонального ризику (такий стан інституціонального середовища, коли зробити прогнозну оцінку неможливо). Так, інституціональна невизначеність, в основі якої знаходиться ймовірність негативного результату від дій суб'єкта соціально-економічних відносин, може стати фактором інституціонального ризику для цього ж суб'єкта (ситуація причинно-обумовленої невизначеності).

Новелою інституціонального підходу в теорії ризиків можна вважати обумовленість останніх наявністю так званої «інституціональної пастки», основу якої складає неефективний інститут чи їх сукупність. Їх діяльність призводить до викривлення соціально-економічних процесів та створює труднощі для функціонування економічних агентів. Відповідно, інституціональні пастки можуть формувати ризики значного зменшення очікуваного результату.

Таким чином, поняття «інституціональний ризик» на сьогодні не є усталеною науковою категорією, його змістовне наповнення містить досить різнопланові визначення. Авторська позиція полягає у тому, що його доцільно розглядати у широкому та вузькому значенні. У першому випадку, під *інституціональним ризиком* доцільно розуміти ймовірнісну характеристику порушення інституційної рівноваги, що передбачає таке співвідношення інститутів, яке забезпечує баланс інтересів та максимальну ефективність функціонування соціально-економічної системи внаслідок мінімізації трансакційних витрат. У вузькому значенні в основі *інституціональних*

ризиків міститься прагнення людини, як головного суб'єкта владних інституцій, встановити соціальний контроль за відхиленнями від звичних стандартів, а також створити регуляторні механізми, які будуть у змозі зменшити невизначеність наслідків ризикових дій.

На основі проведеного аналізу наукових джерел пропонується виділити основні класифікаційні ознаки інституціональних ризиків, згрупувавши їх наступним чином (рис. 1.3):

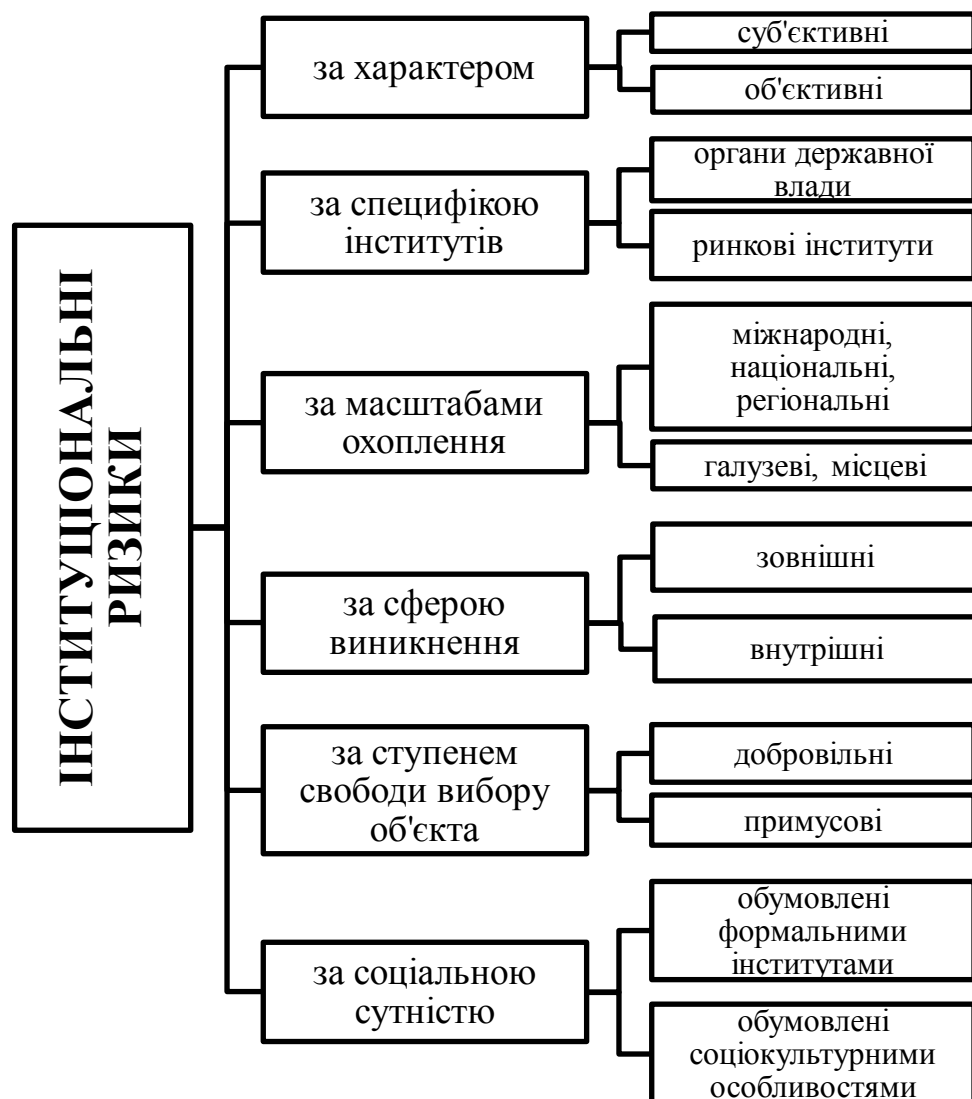

Рис. 1.3. Класифікація інституціональних ризиків (розроблено автором)

- за характером - *суб'єктивні* (причинами можуть бути різні інтереси сторін, асиметричність інформації, недосконалість контрактних відносин); *об'єктивні* (основною причиною слугує відсутність чіткої нормативної регламентації відносин сторін);

- за специфікою інститутів – ризики, що продукуються *політикою органів державної влади*, та ризики внаслідок дії *ринкових інститутів*;

- за масштабами охоплення – *міжнародні, національні, регіональні, галузеві, місцеві*;

- за сферою виникнення - *зовнішні* (виникають під впливом системних зовнішніх інститутів); *внутрішні* (виникають внаслідок дії локально-організаційних чи внутрішніх інституцій);

- за ступенем свободи вибору суб'єкта – *добровільні* та *примусові*;

- за соціальною сутністю – ризики, *обумовлені формальними інститутами* та ризики, що зумовлюються *соціокультурними особливостями* країни, регіону, місцевості.

Між соціальним та інституціональним ризиком існують як прямі (інституціональні ризики виступають вторинною формою соціальних ризиків) [70], так і зворотні зв'язки (концентрація регулюючого впливу на інституціональні ризики формує сприйняття і управління соціальними ризиками) [71]. Найбільш значимими передумовами домінування соціальної складової в інституціональному ризику можуть виступати: переважно традиційний, на відміну від інноваційного, характер ризик-рефлексії у професійній культурі та науковому пізнанні; нехтування інституалізацією ризик-рефлексії; зникнення у масовій свідомості грані між соціальною нормою і патологією [72, с. 24].

У розрізі основоположних положень теорії інституціоналізму доцільно виділити окремо моральні ризики. Під моральним ризиком розуміються дії економічних агентів щодо максимального збільшення їх власної корисності на шкоду іншим у ситуаціях, коли вони не повною мірою відчують наслідки

своїх дій через невизначеності та неповноти контрактів, які перешкоджають покладанню усіх збитків на відповідного агента. Ситуації, в яких виникає моральний ризик, характеризуються поєднанням наступних умов [73]:

- інтереси виконавця і замовника не співпадають, виконавець переслідує власні інтереси на шкоду інтересам замовника;
- виконавці застраховані від несприятливих наслідків своїх дій;
- замовник не у змозі здійснювати повний контроль і досконалий примус.

На окремі ресурси моральні ризики мають значно більший вплив, ніж інші. Так, ресурси чи капіталовкладення називають пластичними, коли використання ресурсу за призначенням важко проконтролювати, а законних способів його застосування може бути декілька. Особа, яка управляє такого виду ресурсом, у даному випадку, має значні можливості негласного впливу на результати. Якщо контроль використання пластичного ресурсу потребує значних витрат, то у цьому випадку виникає небезпека вагомого морального ризику. Ресурси, які не є пластичними, контролю за використанням не потребують [74].

Взаємозв'язок морального та соціального ризику можна продемонструвати на прикладі схеми обмеження ризиків задатком, запропонованої Е. Лейзером [75]. Фірми виплачують працівникам на початку їх кар'єри заробітну платню, яка є меншою за вироблений продукт, - по мірі наближення віку, коли починається її виплата у більш високому розмірі, вона починає виконувати роль задатку, який працівник може втратити у випадку недобросовісного виконання своїх обов'язків. Для забезпечення дієвості цього механізму повинні виконуватися наступні умови:

- по досягненню пенсійного віку працівники обов'язково мають йти на пенсію, оскільки у похилому віці вони отримують заробітну платню, яка перевищує цінність виробленого продукту;

- повинен діяти механізм довіри до фірми – ним може виступати принцип урахування вислуги років при звільненні працівників, тобто для звільнення працівника, який тривалий час пропрацював на фірмі, остання повинна звільнити всіх тих працівників, які влаштувалися на роботу до нього.

Отже, на думку автора, основне *розмежування підходів щодо дослідження ризику в інституціональній та класичній і неокласичній школах можна зробити на основі їх категоріальної відмінності.*

Так, категорія інституціонального ризику, насамперед, визначається системою внутрішніх характеристик людини (цінностей, цільових установок, стереотипів поведінки, звичок, релігійних переконань тощо) і це засвідчує можливість самостійного вибору варіанту рішення індивідом.

Наступна особливість інституціонального ризику виходить з попереднього – оскільки припущення щодо екзогенності системи обмежень є невірним, то людина не має повного об'єму інформації для прийняття рішення, а значить вона не може повно відобразити процеси суспільного життя. Процес прийняття рішення щодо зменшення ризику необхідно звести до реалізації однієї з поведінкових передумов – обмеженої раціональності чи опортунізму.

1.3. Соціальні ризики в загальній теорії ризиків: сутність та зміст

Специфіка розвитку сучасного суспільства полягає в тому, що соціальна реальність характеризується значною динамічністю всіх процесів та їх невизначеністю. За таких умов ризик супроводжує будь-яку цілеспрямовану діяльність соціального суб'єкта, у свою чергу, остання спрямована на зменшення невизначеності її результатів.

Структура соціального уявлення включає центральне ядро і периферійну систему. Центральне ядро пов'язане колективною пам'яттю та історією групи, воно стабільне і виконує функцію продукування соціального уявлення. Периферійна система забезпечує інтеграцію індивідуального досвіду кожного члена групи, підтримує її гетерогенність, для неї характерні зміни, протиріччя, адаптивність до реальності; система допускає диференціацію змісту, однак захищає центральне ядро від зовнішніх впливів [76]. Виходячи з об'єктивності соціального буття, необхідно визнати атрибутивність ризику для прогресивного розвитку суспільства - ризик, у більшості випадків, має соціальну природу, оскільки продукується соціальними суб'єктами, а його актуалізація значно впливає на їх характеристики і взаємодію. Тому поняття соціального ризику поступово набуває статусу загальнонаукової категорії, у зв'язку з чим відбувається розширення діапазону теоретичних проблем, які пов'язані з необхідністю дослідження новітніх його аспектів. Разом з цим, наявні теорії соціального ризику характеризуються суттєвими диспропорціями між доволі широкими прикладними та недостатніми методологічними надбаннями. Так, необхідність розширення практики включення до аналізу ризиків людського фактору зумовлює удосконалення методологічних основ аналізу соціальних аспектів ризику, а також вироблення нових управлінських рішень, які направлені на мінімізацію негативних наслідків їх реалізації. У даному контексті В. Кроном запропоновано розглядати технічні інновації та

притаманні їм ризики не лише в якості наслідку застосування природознавчих, але й соціальних практик. Оскільки останні є «гіпотетичними соціальними структурами», то з одного боку, ці структури повинні пристосовуватися до інновацій, з іншого – упровадження інноваційних технологій може призвести до структурних соціальних змін, які не завжди є позитивними. Тому процеси упровадження технологічних новинок до соціальних структур повинні інтерпретуватися як спроби «соціальної реалізації винаходів», що відбуваються не в лабораторії, а в межах соціотехнічної діяльності, яка включається до професійної, суспільної і навіть приватної соціальної сфери [77].

П. Бернстайн, задаючись питанням: «Що відокремлює тисячі років історії від того, що ми називаємо сучасністю?», підкреслює, що відповідь на нього не вичерпується вказівкою на розвиток науки, технології, капіталізму і демократії. Автор відзначає, що відмінною рисою нашого часу є оволодіння стратегією поведінки в умовах ризику. Вона ґрунтується на розумінні того, що майбутнє – це не просто примха богів, і що люди не безсилі перед природою. Поки людство не перейшло через цей рубіж, майбутнє залишалося дзеркалом майбутнього чи похмурою вотчиною оракулів і провидців, які монополізували знання щодо очікуваних подій. За таких умов існування людини стає все більш невизначеним і ризикогенним [48, с.19].

Ризик, як загроза людському життю, існував завжди, однак справжньою проблемою на порядку денному він постав лише за умов існування плюралістичної соціальності. До нових його якостей також можна віднести антропогенність чи рукотворність. Сфери рукотворного ризику стали надзвичайно різноманітними, у свою чергу, це «рукотворне розмаїття» ризиків зумовило появу багатьох раціоналістичних інтерпретацій, оцінок, підрахунків різних загроз, пошуків способів їх зменшення, попередження тощо. Соціальна калькуляція ризиків сьогодні досягла такого рівня зрілості, коли суспільство повинне зайнятися саморефлексією, притаманною будь-якій раціональній

життєвій системі, якщо ця система є дійсно раціональною. Зв'язок соціального ризику та раціональності і знання є безумовним. Об'єктивно ситуації ризику сприяють три умови: наявність невизначеності, необхідність вибору альтернативи і можливість оцінити ймовірнісний результат альтернатив, що обираються. Соціальна складова ризиків, пов'язаних з проблемою «вибору» і «оцінки», а також прийняття відповідного рішення, стає сьогодні визначальною для існування соціального співтовариства, побудованого з багатьох модернів. Це означає, що поняття соціального ризику повинне виходити із аналізу сфери, в якій він формується і можливо тут відбуваються несприятливі для людини події. Вони можуть мати як природне, так і суспільне походження [78, с. 221-223].

Разом з цим, сутність життєвого становища людини полягає не в тих ситуаціях, які вона у змозі змінити, а в незмінних основних чи суміжних обставинах, часто схованих за завісою повсякденності. Ними вважаються смерть, страждання, боротьба за існування, винуватість та залежність людини від волі випадку. Від невідворотних у житті небезпек і катастроф людина шукає сховище у досягненнях науки і техніки, у підтримці з боку суспільства, сім'ї, у вірі й духовності. Однак всі ці заходи є лише частковими досягненнями в загальних рамках тотальної ненадійності, вони не усувають постійної загрози людському існуванню [79].

Категорія ризику в контексті суспільного розвитку має ряд особливостей, які обумовлені специфічністю соціальних процесів. Як зауважує Е. Лібанова, належна інституціоналізація бажаних механізмів втілення режиму людського розвитку є нелінійним процесом, що характеризується високим рівнем невизначеності кінцевих результатів. Це легко зрозуміти, оскільки будь-який кінцевий результат функціонування соціальних систем багато в чому залежить від досконалості механізмів виявлення та управління соціальними ризиками, природа яких істотно відрізняється від економічних. Соціальні ризики є вираженням позитивної

ймовірності реструктуризації інституційного поля на користь тих або інших соціальних груп, підтримки цих змін найбільшою та (або) найактивнішою частинами суспільства [19, с. 277].

Досить оригінальним видається підхід, відповідно до якого ризик розуміється як соціальне явище внаслідок того, що він пояснює, формує, змальовує і визначає суспільство, і навпаки. Лише завдяки ризику ми можемо розуміти суспільство і лише з суспільством ми можемо розуміти ризик [80, с. 155].

Л. Шамілева наголошує, що соціальний ризик, як соціальне явище поєднує у своїй структурі ризики, що проявляються у різних сферах життєдіяльності людини. Це – демографічні ризики; ризики у сфері зайнятості (втрата роботи, неповна зайнятість, неадекватна зайнятість); ризики бідності (низький рівень доходів та витрат, низький рівень матеріальної забезпеченості); ризики втрати здоров'я, працездатності; ризики обмеження життєдіяльності та низхідної соціальної мобільності; нерегульована трудова міграція; соціальна нестабільність; незадовільний екологічний стан та його погіршення тощо [81, с. 171].

Ю. Саєнко [82, с. 14] визначає соціальний ризик як рівень втрати будь-якої соціально значимої складової повсякденного життя, незалежно від характеру джерела (технічного, економічного, екологічного та ін.), його можна виразити у вигляді комплексної кількісно-якісної оцінки.

Т. Коноплицькою пропонується під соціальними ризиками розуміти ризики, які є значущими для людини як соціальної істоти у її повсякденному житті, що впливають на її життя, зв'язки з іншими членами суспільства та соціальними групами, визначення місця особи у соціальній структурі суспільства тощо [83, с. 9].

Як вважає О. Новікова [84], в системі національної безпеки застосовується поняття соціальна небезпека, а ризик є першим кроком розвитку небезпеки, за яким послідовно виникає загроза, яка переростає у

виникнення небезпечної події, негативно впливає на безпеку людського та соціального розвитку. Соціальні ризики мають бути індикаторами регіонального розвитку та їх зниження, вони повинні визначатися як пріоритетний напрям державної регіональної політики. Саме значні регіональні відмінності щодо демографічного розвитку, рівня, умов та якості життя, екологічного стану, ринку праці, соціального середовища тощо обумовлюють формування соціальних ризиків у державі та її регіонах, становлять небезпеку існування для людини та суспільства.

Соціальні ризики в контексті забезпечення національної безпеки розглядаються також У. Садовою та М. Романюком, зокрема, науковцями виокремлюються міграційні ризики, основними характеристиками яких виступає дезінтеграція економічного, соціального та демографічного просторів держави [85, 86]. Відтак, науковцями ризики ототожнюються з небезпекою, тобто наслідки в даному випадку можуть бути лише негативними. Л. Семів, виділяючи освітні детермінанти міграційних ризиків, зазначає, що інтелектуальна міграція як новітня характеристика соціально-демографічних процесів (СДП) поєднує два протилежні процеси: зростання людського капіталу українських громадян та вимивання СДП українців, оскільки результати їхньої трудової діяльності використовуються іншими країнами. Але тенденція до скорочення «витоку розуму» і заміна його процесом «циркуляції розуму» через спрощення візових режимів, створення сприятливих умов працевлаштування висококваліфікованих трудових емігрантів дозволить у перспективі розраховувати на істотний приріст українського людського капіталу з новими знаннями, кваліфікаціями, новим досвідом, новими зв'язками [87].

Досить оригінальний погляд на проблематику соціальних ризиків демонструє Н. Скопенко, який наголошує, що у сучасній Україні нові соціальні ризики, в першу чергу, залежать від складного комплексу системних взаємодій, де ставиться завдання знайти вирішення наявних протиріч між

різними соціальними шарами не за допомогою їх викорінювання, а шляхом знаходження компромісу, не втративши при цьому переважного стану олігархічних груп [88, с. 188].

Завдяки працям У. Бека [89] і Е. Гідденса [90], набула значної популярності так звана «проблема суспільства ризику». Суспільство ризику розглядається ними не за основними технологіями його розвитку та функціонування, а за тими умовами, які є провідними у визначенні способу життя, тобто за умовами розподілу ризиків. У. Беком виділяються наступні значимі соціальні особливості ризику: ризик завжди притаманний соціальній системі; числове значення ризику виступає функцією якості соціальних відносин та процесів; ступінь ризику залежить від загального рівня підготовленості експертів. Суспільство ризику виробляє технологічні та соціальні ризики. Це відбувається в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціальній. Ризики, відповідно до концепції У. Бека, долають кордони держав та набувають глобального значення. Універсальні для всіх суспільств небезпеки супроводжують постіндустріальне соціальне виробництво, у якій би країні воно не знаходилося. У соціальній сфері ризики трансформують соціальну структуру. Суспільство ризику не може бути подане у категоріях класового суспільства, сьогодні ці категорії носять відносний характер. Змінюють також своє значення такі соціально-класові ознаки, як багатство, влада, престиж.

Ризик у концепції Е. Гідденса аналізується на рівні соціальних систем. На його думку, ризик є результатом модернізації та активізується процесами глобалізації. Життя в епоху «пізньої модернізації» – це життя у світі випадковостей та ризику, які є невід’ємним супутником системи, яка прагне до встановлення панування над природою та рефлексивного створення історії. Повсякденне пізнання сучасного ризикованого середовища призводить до визнання обмеженості експертних оцінок. Віра до експертних систем включає

процес «розблокування» невігластва пересічних громадян, які, насамперед, підпорядковуються вимогам експертів.

Разом з цим, як логічно зазначає О. Ренн [91], широка популярність теорії ризику У. Бека не сприяла систематизації знань і призвела до існування щонайменше чотирьох груп підходів: власне теорія «суспільства ризику» У. Бека й Е. Гідденса; теорія «калькулятивної раціональності» М. Фуко [92] (ризик конструюється через людський дискурс, а також через інституції та соціальні практики); культурно-символічна концепція ризику М. Дугласа [93]; соціально-перцептивна концепція ризику Н. Лумана і П. Словіка [94].

О. Яницький [95, с. 20], розвиваючи концепцію «суспільства ризику», стверджує, що у такому суспільстві критичні випадки повторюються, регулярно відтворюються внаслідок постійного внутрішнього розколу у самому суспільстві, в його правлячій еліті, а також боротьби конкуруючих груп інтересів. У кінцевому рахунку, виникнення подібних ситуацій спричиняється відсутністю у даному суспільстві та його соціальних суб'єктах спроможності до навчання на помилках і самокритиці, тобто здатності до рефлексії. Далі вчений наголошує, що панівний характер виробництва ризиків (збитків, бід) у окремо взятому суспільстві спричиняє тотальне припинення вироблення матеріальних і духовних благ, і, як наслідок, розпад та поступове зникнення чи виродження всієї сукупності соціальних інститутів і відносин, пов'язаних з цим процесом. Окрім цього, відбувається повна трансформація інституту праці – у критичному випадку фактичною метою «мирної» праці стає руйнація, інструментом – насилля, а результатом – нанесення максимальної шкоди супротивнику. Внаслідок дії цих трансформацій, у кінцевому рахунку, змінюється все: соціальний порядок, соціальна структура суспільства, уклад повсякденного життя, психологія людей, їх відношення до природи.

У західноєвропейській науковій школі вивчення соціальних ризиків стало особливо популярним у зв'язку із дослідженням так званих «нових

ризиків». Їх поява обумовлювалася, насамперед, факторами деіндустріалізації економіки, зростанням частки послуг в загальній зайнятості, нестабільністю на ринках праці, посиленням нестабільності сімейних структур, а також процесами приватизації держав загального добробуту [96]. «Нові соціальні ризики» визначалися як «ризики, з якими люди зустрічаються протягом життя в результаті економічних і соціальних змін, пов'язаних з переходом до постіндустріального суспільства» [97]. У межах цього підходу соціальні ризики були ідентифіковані наступним чином: універсальні ризики; групові/класові ризики; ризики окремих етапів життя; ризики взаємовідносин поколінь.

Не менш поширеним став підхід, відповідно до якого нові соціальні ризики класифікувалися наступним чином [98]:

- загальні істотні ризики (підпадають люди, які нездатні працювати внаслідок хвороби чи настання старості);
- групові специфічні ризики I (підпадають люди з недостатнім рівнем кваліфікації з причини настання структурних змін);
- групові специфічні ризики II (підпадають люди, які мають невизначену віддачу від отримання вищої освіти);
- групові специфічні ризики III (підпадають люди, які можуть втратити доходи внаслідок народження дитини).

Більшість нових соціальних ризиків є унікальними і непостійними, а тому не можуть попереджатися традиційними методами і потребують пошуку нових рішень. Нові соціальні ризики мають тенденцію до взаємного коваріантного впливу, окрім того, вони суттєво залежать від розвитку особистості, її пізнавальних здібностей та здатності взаємодіяти з іншими людьми (П. Бурдье об'єднав всі ці фактори в одне поняття - «соціальний капітал» [99]).

М. Дуглас [100], не обмежуючись концептуальним баченням соціального ризику, пропонує групову модель-матрицю, за допомогою якої

пояснює поведінкові стратегії людей (за стереотипами поведінки - поборники рівноправ'я, індивідуалісти, ієрархісти, фаталісти і відлюдники). В основі поведінки людей знаходяться культурні традиції суспільства та виховання, вони ж визначають ймовірнісні характеристики соціальних ризиків.

С. Крук [101] вважає, що центральною ланкою ризикологічних досліджень повинен стати взаємозв'язок соціокультурного устрою, усвідомлення ризиків та режиму управління ними. Під соціальним устроєм дослідником пропонується розуміти загальні межі чи матриці, в яких формуються типові зразки солідарності, фрагментації та конфлікту. Крім того, виділяється «сучасний», «гіперрефлексивний» і «нетрадиційний» соціальні устрої.

Наприкінці 80-х років минулого сторіччя було запропоновано відрізнити соціальні ризики на рівні сприйняття та об'єктивні ризики [102]:

- «реальний ризик» - ймовірність реалізації небажаних наслідків, що існує об'єктивно);
- «ризик на рівні спостереження» - оцінка реального ризику на підставі наукової теорії (виступає предметом імовірнісних експертних досліджень);
- «ризик на рівні сприйняття» - оцінка реального ризику, що здійснюється без застосування будь-яких теоретичних моделей (найбільш поширена у психології та соціології).

Вивчення соціального ризику з точки зору сприйняття його респондентами сьогодні проводиться, в основному, в рамках психометричної парадигми, яка чітко розмежовує поняття небезпеки та ризику. Під першими пропонується розуміти загрози, які оцінюють люди, у той час, коли ризики є кількісним виразом наслідків небезпеки і можуть виражатися умовними ймовірностями нанесеної шкоди. Вивчення ризику може здійснюватися також шляхом побудови теоретичних моделей, структура яких базується на суб'єктивних судженнях та припущеннях. В якості респондентів повинні виступати представники різних соціальних груп; їм пропонується провести

ранжування трьох десятків технологій відповідно до зростання небезпечності. Хоча результати будуть значно різнитися між собою, однак вони добре корелюватимуть зі статистичними даними щодо смертності, що супроводжує ту чи іншу технологію. Це дає змогу зробити висновок відносно прямої залежності експертних оцінок ризику від кількості смертельних випадків на виробництві [103].

Близьким до наведеного є соціологічний підхід у визначенні соціального ризику, в його основу покладено наступні концептуальні засади [104]:

- «глобалізація ризику» - ризики, загрози модернізуються, долають кордони держав, набувають загально-цивілізаційного масштабу, непокоять все більші маси людей;

- «інституалізація ризику» - відбувається розширення кола соціальних інститутів, що займаються управлінням ризиком; з'являється все більше організацій, які сприймають ризик в якості природнього принципу власних дій (страхування, ринки інвестицій, гральний бізнес тощо);

- «ненавмисність ризику» - негативні наслідки ризику виникають і можуть посилюватися в результаті невмисних дій суб'єктів – екологічні ризики, як наслідок індустріалізації, ризики помилок в управлінні;

- «латентність ризиків» - особливістю сучасного суспільства стає «невидимість» ризиків. Значна частина технологічних, екологічних, соціальних ризиків не можуть сприйматися людиною, їх обробка математичними методами є досить проблематичною; неможливість пізнання багатьох ризиків спричиняє ілюзію відсутності.

Узагальнюючи методологічні основи формування сутнісних характеристик та понятійного апарату феномену «соціальний ризик», необхідно зазначити, що на сьогодні серед науковців питання його загальноприйнятого визначення залишається відкритим. Відповідний аналіз дозволяє відзначити значні протиріччя в процесі формування його сутнісних

характеристик. В основу більшості визначень покладено наступні загальні характеристики соціальних ризиків (рис. 1.4):

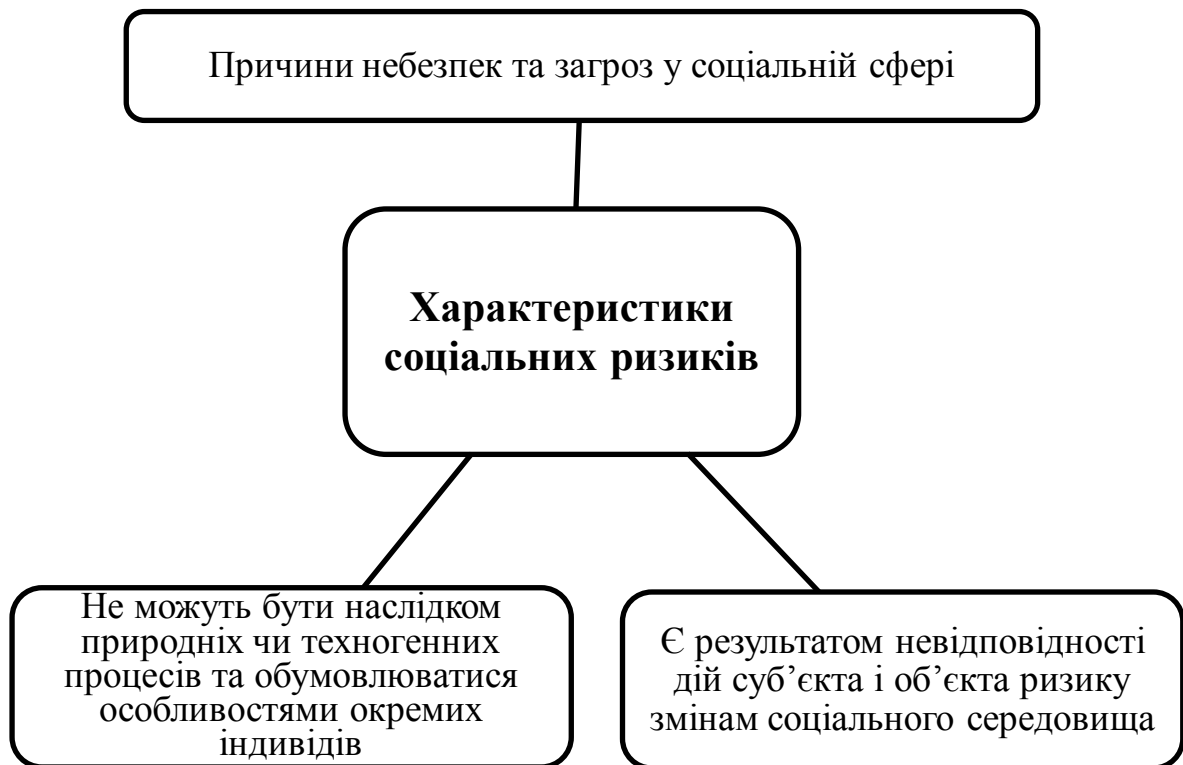

Рис. 1.4. Загальні підходи в характеристиках соціальних ризиків (розроблено автором)

- поняття соціального ризику безпосередньо пов'язане з проблемою визначення причини небезпек та загроз, які виникають і проявляються в межах соціальної сфери суспільства. Відповідно, адекватна реакція на ситуацію ризику передбачає ліквідацію потенційної небезпеки чи загрози – вони, як правило, не виникають безпричинно, їм передують деструктивні форми розвитку. Регресивний фактор може визначатися сукупністю ситуацій-попередників, які в комплексі відображають як розвиток, так і реалізацію критичної ситуації;

- соціальні ризики не можуть бути наслідком природних чи техногенних процесів, як і обумовлюватися індивідуальними біологічними особливостями окремих індивідів;

- соціальні ризики є результатом невідповідності дій суб'єкта і об'єкта ризику змінам соціального середовища.

Найбільша повнота і концептуальна виваженість сутнісних характеристик соціального ризику, на нашу думку, демонструються у спеціальному дослідженні [105, с. 21], проведеному науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Концептуальним можна вважати положення щодо неможливості існування соціальних ризиків у ідеальному вигляді, оскільки кожен з них тісно пов'язаний з явищами та процесами, що відбуваються у інших сферах суспільства. У процесі соціогенезу, поряд з появою нових різновидів ризику, людство виробило механізми профілактики та попередження вже відомих йому, а також заклало основи для аналізу та прогнозування нових типів ризику. Соціальні ризики було визначено як загрози, що виникають і проявляють себе у рамках соціальної сфери суспільства, мають негативні соціальні наслідки, впливають на життєдіяльність індивідів, соціальних груп та суспільства у цілому.

Важливим кроком у напрямку розвитку теорії соціальних ризиків стала конференція ООН, яка проходила в Ріо-де-Жанейро у 1992 році. Прийнята Концепція базувалась на постулатах сталого розвитку, вона змістила акценти з технократичної концепції у прийнятті рішень щодо ризику (джерел) на об'єкти шкідливого впливу (середовище та населення) [106]:

- запропоновано розглядати глобальні проблеми розвитку цивілізації з позиції окремої людини, а не світового співтовариства чи держави;
- змінено основні догми ідеології розвитку – у центрі уваги повинні бути не лише інтереси нинішнього, але й майбутніх поколінь;
- приділено особливу увагу рівності та єдності людей, незалежно від місця їх проживання у бідній чи багатій країні.

Таке розуміння основних проблем розвитку світового співтовариства стало виключно важливим для розуміння сучасних та майбутніх ризиків і загроз, які супроводжують еволюційні процеси соціуму.

Досить широке трактування соціальних ризиків демонструється у щорічних доповідях Всесвітнього економічного форуму «Глобальні ризики». Так, у доповіді 2013 року (Global Risks 2013 - Eighth Edition) зазначалося, що соціальні ризики не можуть виступати наслідком природніх чи технологічних процесів, а також індивідуальних біологічних і поведінкових особливостей окремих індивідів, вони виникають внаслідок соціальних змін, як результат невідповідності дій суб'єкта і об'єкта ризику змінам соціального середовища. В якості найбільш актуальних ризиків авторами доповіді виділені: кризи водопостачання, нежиттєздатний приріст населення, кризи браку продовольства, зростаючий релігійний фанатизм, невміле управління старінням населення, ризики глобалізації, схильність до пандемій, збільшення показників хронічних хвороб, нелегальна міграція, неефективна політика боротьби з наркотиками [107].

Як засвідчили результати дослідження, у 2014 році головними викликами для глобального світу стали макроекономічні ризики. Боргові і бюджетні кризи боляче вдарили по доходах людей у багатьох країнах, позбавивши економіки гнучкості, а молодь – можливості вибору. Зростаючий майновий розрив серед населення здатен серйозно підірвати позиції середнього класу, скоротивши число його представників до критично низького рівня. Високий рівень безробіття серед молоді руйнує довіру до урядів і підриває основи довготривалого розвитку. Криза державних фінансів примусила уряди скорочувати видатки, у багатьох країнах вдалося взяти їх під контроль, однак проблему розриву між витратами і доходами вирішити не вдалося. Зазначається, що всі ці процеси можуть призвести до значних соціальних протестів у найближчі роки, оскільки населення не готове жити довго в умовах економічної кризи [108].

У 2015 році, окрім геополітичних, провідну роль знову почали відігравати соціальні та екологічні ризики. Серед них особливо відмічаються безробіття, неповна зайнятість, ризики, пов'язані зі зміною клімату, глобальні епідемії, а також кризи, пов'язані з дефіцитом водних ресурсів. З точки зору ймовірності визначаються п'ять глобальних ризиків: міждержавні конфлікти з регіональними наслідками; екстремальні погодні умови; проблеми державного управління; розпад державності і криза державних інститутів; високий рівень структурного безробіття чи неповної зайнятості [109].

Заслуговує на увагу особливий підхід у розумінні соціального ризику, що демонструється у рішеннях Європейського суду з прав людини. Так, в одному з них суд наголошує, що «положення даної статті не обов'язково потребує доведення наявності вини у діях адміністрації, відповідальність якої має абсолютний і об'єктивний характер і ґрунтується на теорії «соціального ризику». Тому адміністрація зобов'язана відшкодувати населенню збитки, нанесені діями, вчиненими невідомими особами чи терористами, коли можна говорити про те, що держава не виконала свій обов'язок щодо підтримання громадського порядку і громадської безпеки або зобов'язання щодо захисту життя та майна приватних осіб». Таке тлумачення може бути наслідком широкого розуміння соціального ризику, який, у цьому випадку, ототожнюється з обов'язком держави піклуватися про своїх громадян [110].

Як відзначає Д. Асемоглу, хоча культурні та географічні фактори також можуть мати значення для функціонування економіки, основним джерелом міжкраїнових відмінностей у темпах економічного зростання і рівня добробуту виступають все-таки відмінності інститутів, які визначають не лише потенціал економічного зростання країни, але й ряд особливостей, у тому числі розподіл ресурсів у перспективі [111].

Соціальні ризики в Україні мають певні особливості. По-перше, вони обумовлені історичною спадщиною радянських часів зі збереженням низького рівня та якості життя населення, низької продуктивності та оплати праці,

низького культурного рівня населення, працівників та управлінців, психології соціального утримання тощо. По-друге, вони пов'язані із специфікою функціонування ринкової економіки. Це – ризики безробіття, бідності, безпритульності, соціальної дезінтеграції та ін. По-третє, це виникнення нових соціальних ризиків, не пов'язаних ні з централізованим плановим управлінням, ні з ринковими методами господарювання. Це – невиконання та заборгованість по зарплаті, пенсіях і стипендіях; абсолютне зубожіння населення; корозія соціальних цінностей; тінізація відносин у всіх сферах економіки; корупція тощо [112, с. 46].

Виходячи з наведеного розмаїття наукових підходів до поняття соціального ризику, виникає потреба в їх систематизації та формуванні власного визначення, оскільки напрацьовані на сьогодні підходи, хоча й можуть вважатися задовільними, однак більшість з них побудовано на основі застосування дещо спрощеного методологічного прийому – автоматичному перенесенні феномену ризику до сфери соціальних відносин. Вважаємо за необхідне розглянути проблему дещо в іншому контексті - соціальний ризик, хоча й виступає різновидом ризику як такого, однак має власні видові особливості, які суттєво вирізняють його від його загальної видової форми.

Авторська позиція полягає у тому, що ключем до вирішення задачі побудови визначення соціального ризику може стати дихотомія поняття «соціальний»: його можна трактувати у широкому (будь-які процеси, що відбуваються в суспільстві) та вузькому (умови життєдіяльності окремої особи) розумінні. Базуючись на зробленому припущенні, можна розглядати соціальний ризик у широкому та вузькому розумінні (рис. 1.5).

У широкому значенні *соціальні ризики* - це ймовірність негативних проявів у функціонуванні соціальних інститутів, евентуальне уповільнення процесів суспільного відтворення, формування соціальної нестабільності та напруженості. У вузькому розумінні – *це цілеспрямована поведінка суб'єкта соціуму, яка спостерігається за умови невизначеності результату.*

Рис. 1.5. Поняття соціального ризику (розроблено автором)

При цьому відбувається втрата особою окремих соціальних компонент (усвідомлення власної соціальної недостатності, знижується адаптація до соціального середовища). У такому розумінні соціальні ризики, хоча й знаходять свій прояв на рівні життєдіяльності окремої людини, тим не менш не носять індивідуального характеру, оскільки обумовлюються структурно-функціональними особливостями розвитку суспільних відносин, які й визначають ступінь задоволення життєво необхідних потреб індивіду чи соціальних груп. Соціальний ризик, як і будь-яке інше соціальне явище або процес, має складну систему взаємозв'язків з іншими процесами, а отже, прояв причинно-наслідкових зв'язків носить багатофакторний і багатомірний характер, що зумовлює необхідність видової класифікації соціального ризику. Її метою є чітке визначення місця кожного виду соціальних ризиків відповідно

до визначених критеріїв. Це надає нові можливості для вироблення пропозицій щодо упровадження ефективних управлінських методів і стратегій, спрямованих на мінімізацію їх негативних наслідків. У даному контексті можна навести два підходи - за першого всі соціальні ризики класифікуються за чотирма групами: *економічного* характеру (безробіття); *фізіологічного* характеру (тимчасова чи стійка втрата працездатності, вагітність і пологи, старість, смерть); *професійного* характеру (виробнича травма, професійне захворювання); *демографічного* і *соціального* характеру (багатодітність, неповна сім'я, сирітство). В основу другого підходу покладено можливі способи компенсації соціальних ризиків: *страхові*, які передбачають особливий механізм економічно обґрунтованих розмірів страхових внесків і відповідних страхових виплат; *нестрахові*, які покладено в основу організації системи державної соціальної допомоги визначеним категоріям громадян. Розмір виплат залежить від ступеня нужденності громадянина [113, с.27]. Наведені підходи видаються дещо спрощеними, їх основний недолік вбачається у недостатньому розкритті сутності та системних взаємозв'язків соціальних ризиків. Основною кваліфікаційною ознакою соціального ризику, на нашу думку, повинна виступати його особлива, не властива іншим видам ризиків, суб'єктно-об'єктна природа – соціальна група чи суспільство одночасно виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціального ризику, а ймовірність настання негативних наслідків для об'єкта ризику обумовлюється соціальними явищами і процесами за існуючої невизначеності, як результату суспільних трансформацій.

Побудова методологічно виваженої конструкції передбачає вироблення відповідних методичних підходів до вивчення соціального ризику. Для розкриття сутнісних характеристик предмету дослідження пропонуються класифікація за результатами застосування наступних наукових підходів (рис. 1.6):

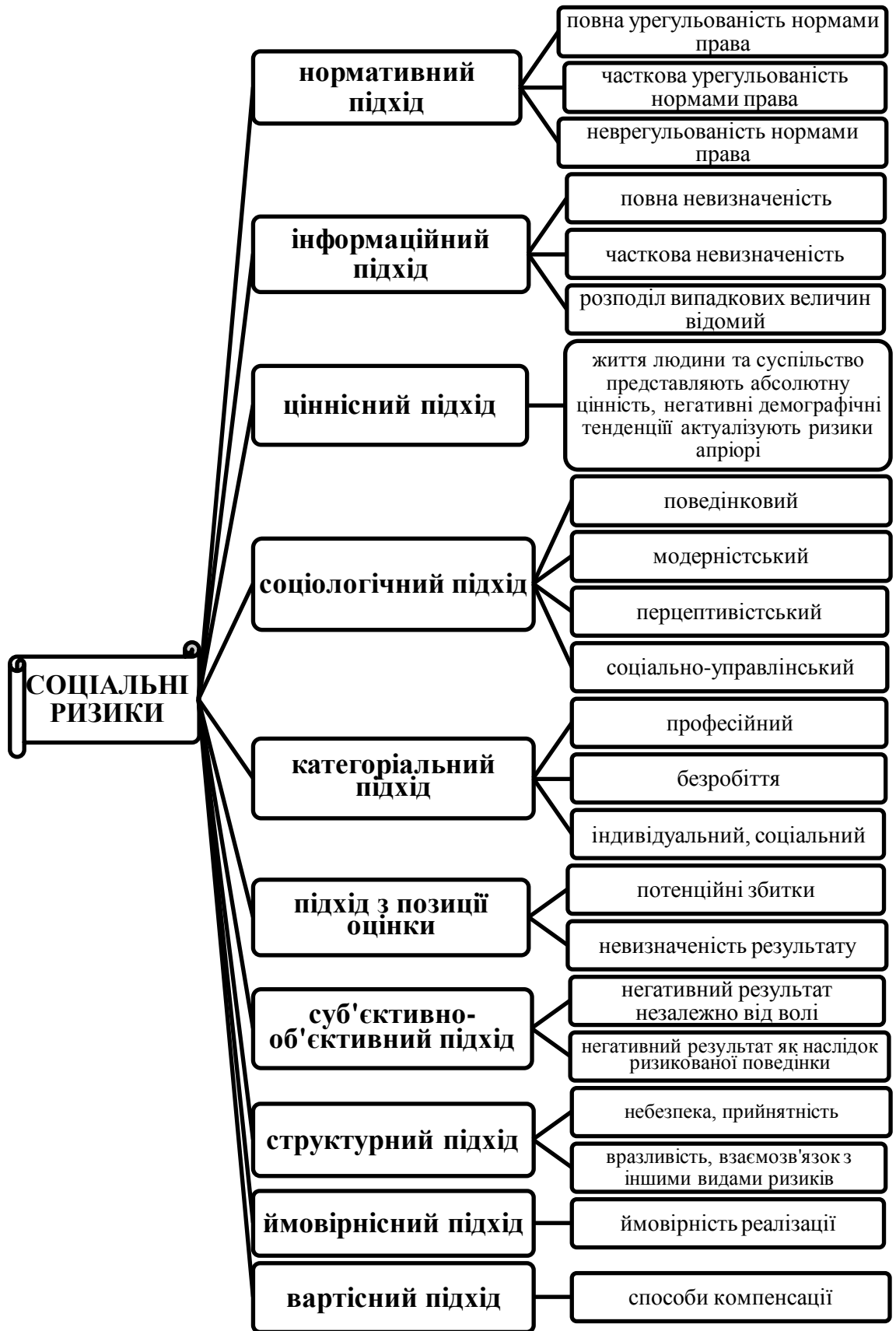

Рис. 1.6. Класифікація соціальних ризиків за методичними підходами до їх вивчення (розроблено автором)

Наступне важливе завдання методологічного характеру полягає у визначенні взаємовідношення категорій «соціальний ризик» та «ризик бідності». На перший погляд, логічно було б віднести ризик бідності до соціальних ризиків, оскільки однією з видових ознак соціального ризику є втрата доходу. Однак, на нашу думку, цього робити не можна з огляду на таке.

В історичному контексті бідність завжди виступала однією з атрибутивних ознак розвитку суспільства, досить довго вона не сприймалася в якості соціального негаразду і, відповідно, не асоціювалася з ризиком. Виходячи із нормативного підходу, основний наслідок актуалізації соціальних ризиків (втрата заробітку, доходу) кардинально відрізняється від інших ризиків, правові наслідки яких підлягають відповідній регламентації. Так, за наявних економічних реалій, коли працівнику не належать засоби виробництва, коли все ще залишається актуальним основне протиріччя між працею і капіталом, ризик втрати заробітку виступає первинним ризиком. У випадку втрати джерел заробітку (доходу) для людини настає матеріальна незабезпеченість, яка є однією з ознак бідності. Тому, як цілком слушно вважає С. Полякова, до бідних потраплять ті, хто не з власної волі, а через нестачу коштів позбавлений можливості забезпечити споживання на рівні, характерному для українського суспільства в даний час [114, с. 27]. Власне, бідність часто виступає одним з різновидів матеріальної незабезпеченості, однак вона далеко не завжди ґрунтується на ризикові. Вона, у своїй більшості, не має істотних причинних зв'язків із ймовірністю позбутися економічної складової діяльності людини - доходу. Це означає, що бідність може стати реальністю у будь-який період життя людини і вона не обов'язково буде наслідком неможливості працювати. Тому авторська позиція полягає у тому, що *категорія «ризик бідності» не може бути віднесена до різновиду соціальних ризиків, її доцільно розглядати в якості самостійного феномену.*

Абсолютно новим явищем для України стала *бідність внаслідок бойових дій*. Бідні сім'ї, які в результаті військових подій ще й втратили майно (через евакуацію чи руйнування помешкання), опинилися на межі виживання і можуть сьогодні розраховувати виключно на підтримку держави та волонтерів. До другої групи можна віднести сім'ї, які раніше мали певні заощадження та непогану роботу, але внаслідок бойових дій втратили все і раптово стали бідними. Це і є група так званих нових бідних. Межа вразливості до цієї форми бідності (межа третьої групи) проходить надто високо, оскільки накопичення чи поточні доходи постраждалих сімей сьогодні мають перекривати такі витрати, як оренда житла, оновлення вкрай необхідного у щоденному користуванні втраченого (або навіть тимчасово втраченого) домашнього майна, одягу та взуття, навчальних товарів для дітей тощо. Оцінки масштабів *раптової бідності внаслідок бойових дій сьогодні* є значно обмеженими з двох причин. По-перше, пройшов незначний період часу для узагальнення статистичних потоків інформації та зіставлення даних поточної статистики та вибірових обстежень. По-друге, нестандартність ситуації потребує додаткових до традиційних джерел інформації з метою поглибленого дослідження ситуації, адже в рамках наявної системи спостережень неможливо виявити всі аспекти нового явища [115, с. 19].

Бідні, зазвичай, є найбільш уразливими групами суспільства, оскільки вони частіше за інших відчувають на собі досить широкий спектр ризиків, і у той же час мають найменший доступ до відповідних інструментів управління ними. Зменшити ризики шляхом їх попередження, як правило, неможливо, оскільки це не підсилу окремій людині, домогосподарству, а іноді і суспільству. Особисті й неформальні інструменти управління ризиком дієві лише в умовах менш масштабних, тобто тих ризиків, які розповсюджуються лише на конкретне домогосподарство; якщо ж на суспільство діють значні негативні шоківі фактори, то такі механізми не спрацьовують. При цьому, у розпорядженні бідних залишаються лише механізми подолання наслідків, -

такі як припинення отримання освіти дітьми, терміновий розпродаж майна за заниженими цінами, скорочення споживання продуктів харчування, - все це ставить під загрозу їх майбутню здатність до заробітку, провокує ще глибшу бідність.

Внаслідок загрози крайньої бідності і жебрацтва бідні з величезною неохотою йдуть на ризик і тому рідко беруть участь у більш ризикованих, але потенційно більш вигідних заходах. В результаті бідні не лише не здатні скористатися тими можливостями, які відкриває розвиток ринкових відносин, але й відчують ще більші ризики, пов'язані з цим процесом. За відсутності можливостей ризикувати і займатися більш вигідним виробництвом бідність для них та їх дітей може стати довготривалою [116].

Ілюстрацією може слугувати визнання в США двох видів бідності – це так звані «ганебна» та «достойна» бідність. До першої відносять явища, що характеризують стиль життя найбільш злидених верств населення, вони вже маргіналізувалися, основним джерелом їх доходів є жебракування, злочинність та соціальні виплати; ймовірність їх повернення до повноцінного життя є мізерною. До другої групи відносять людей, які важко працюють, часто на декількох роботах, однак внаслідок різного роду причин вони залишаються бідними. Для цієї групи (її ще називають «працюючими бідними») урядом упроваджується ряд програм, серед яких найбільш дієвою є податковий кредит на трудовий дохід. Цілком зрозуміло, що відношення суспільства до цих категорій різне – вважається, що «достойні бідні» гідні поваги та підтримки, у той час, коли «ганебних» бідних треба всіляко репресувати, оскільки вони є вагомим фактором зростання криміналізації суспільства [117]. Наведене у відношенні бідності стосується ряду ризиків, виділення яких у науковій літературі виглядає досить умовним і часто дискусійним. Більш логічно було б говорити не про той чи інший соціальний ризик, а про окремі форми його прояву, залежно від обставин чи сфери.

Введення до класифікаційних ознак суб'єктивно-об'єктивного підходу можна пояснити тим, що власне людське життя, вже само по собі носить ризиковий характер. Так, біологічні особливості діяльності людини зумовлюють ризики втрати доходів внаслідок тимчасової (наприклад, хвороба) чи постійної (наприклад, старість) втрати здатності до праці. Наступними важливими причинними факторами можуть стати несприятливі соціальні або економічні чинники (наприклад, відсутність доходу на рівні прожиткового мінімуму, безробіття). Тому цілком закономірно віднести наведені ризики до соціальних, причому вони можуть носити індивідуальний (у вигляді ймовірності настання несприятливих для індивіду подій чи обставин) або ж суспільний чи агрегований характер. При такому підході соціальні ризики, з одного боку, виступають об'єктивною категорією, оскільки в самій реальності завжди присутні елементи, які містять невизначеність, з іншого боку, сутність ризикованої поведінки є суб'єктивною, оскільки вона залежить від особистого вибору кожного індивіда.

Ймовірнісну природу таких ризиків можна проілюструвати на такому простому прикладі: з позиції окремої людини хвороба, виробнича травма, безробіття є подіями випадковими і рівно можливими, вони можуть виникнути з тим чи іншим ступенем ймовірності або ж не наступити взагалі.

Окремого пояснення потребує віднесення до соціальних ризиків демографічної складової. Демографічні ризики являють собою невизначеність у межах стану населення країни. Йдеться про чисельність населення, його структуру за віком, статтю, рівнем освіти, видами зайнятості, а також міграцію населення [118]. У суспільних системах специфіка ризику проявляється у його тісному взаємозв'язку із подіями природного, економічного або політичного характеру, які, впливаючи на соціальний стан суспільства, знаходять відображення у зміні соціальних показників окремого індивіда чи спільноти в цілому. Актуальність дослідження такого роду питань не викликає сумніву, оскільки з кожним роком збільшується кількість і варіативність

ризикових ситуацій, які прямо чи опосередковано впливають на демографічну ситуацію у суспільстві, змінюючи регіональні демографічні параметри [119].

Таким чином поняття та класифікаційні ознаки соціального ризику доцільно формувати за принципом індукції, тобто виділення найбільш суттєвих ознак, до яких нами віднесено наступні (рис. 1.7):

Рис. 1.7. Індукційний підхід до формування поняття соціального ризику
(розроблено автором)

- поняття соціального ризику може відноситися виключно до процесів життєдіяльності людини і суспільства;
- соціальний ризик пов'язаний з можливістю настання несприятливих подій чи результатів діяльності;
- категорія соціального ризику може застосовуватися лише у випадку, коли подіям притаманна властивість невизначеності.

1.4. Методологічні засади дослідження соціальних ризиків у трудовій сфері

Використання значної кількості показників та критеріїв у процесі наукового аналізу соціальних ризиків обумовлюється не лише їх внутрішньою неоднорідністю, але й необхідністю виявлення тих чи інших їх особливостей. Ключовим підходом для виокремлення соціальних ризиків у трудовій сфері може стати виділення групи однорідних ризиків, тобто таких, що мають подібні критеріальні ознаки. В основу запропонованого підходу доцільно покласти *ймовірність настання несприятливого сценарію, залежно від факторів його детермінації*. Дослідження групи однорідних ризиків формує базу для комплексного аналізу ризикових ситуацій шляхом висвітлення їх базових характеристик та визначення можливих збитків. Окрім того, для потреб практики важливою є розробка прогнозних сценаріїв з метою вибору відповідного стандартизованого набору інструментарію мінімізації тих чи інших соціальних ризиків.

Разом з цим, далеко не завжди можна чітко провести типологізацію соціальних ризиків до стану їх практичної однорідності, що зумовлюється рядом факторів, серед яких виділяється обмеженість інформації щодо об'єктів дослідження та значний ступінь унікальності того чи іншого ризику. Тому соціальні ризики, які розглядаються в межах однієї виділеної групи, можуть у подальшому виявитися не повністю однорідними, що потребуватиме більш глибокого їх аналізу.

Зважаючи на те, що предметом дослідження виступають соціальні ризики в трудовій сфері, то основою їх аналізу та ідентифікації послугодуть загальнонаукові методи дослідження з виділенням особливостей функціонування системи соціально-трудоких відносин, частиною яких вони виступають.

Для вирішення завдань аналізу економічних теорій сучасними вченими пропонується розрізняти «нормативну методологію», яка містить опис допустимих методів дослідження і задається зовні на основі вимог філософії чи визнаних досягнень інших наук, та «позитивну» методологію – спробу усвідомити і узагальнити практику досліджень. Одночасно робиться методологічне припущення, що проблеми ринку праці та проблеми зайнятості є сферою пізнання самостійної теорії [120, с.12].

Еволюція ринкових відносин у сфері праці на сучасному етапі пов'язується із соціалізацією ринку праці, без чого неможлива побудова соціально орієнтованої ринкової економіки [121, с.7]. У свою чергу, соціалізація ринку праці як об'єктивний процес передбачає забезпечення повної продуктивної зайнятості, підвищення ефективності використання трудового потенціалу, добробуту та якості життя населення. Результатом цього процесу є людський розвиток, що визначається не лише як досягнутий рівень добробуту, а й як зростання людських можливостей щодо тривалості життя, здоров'я, освіти, користування політичними та економічними свободами [122, с.13].

Категорія соціально-трудової сфери сьогодні набула досить широкого поширення, вона відображає як об'єкт, так і предмет соціальної політики, характеризує ступінь соціального розвитку та відображає єдність та взаємообумовленість трудових і соціальних відносин. Можна повністю погодитися з тим, що соціально-трудова сфера – це, з одного боку, інститути, що діють на її полі, а з іншого, - це відносини, що супроводжують процес трудової діяльності та створення матеріальних і нематеріальних благ. Врешті-решт, соціально-трудова сферу можна розглядати як специфічний соціальний інститут, що забезпечує реалізацію суспільно значимих функцій та задоволення потреб соціуму: реалізацію права громадян на працю й забезпечення зайнятості економічно активного населення, отримання трудових та інших доходів від участі у суспільному виробництві та

продукуванні суспільних благ, розвиток трудового потенціалу у процесі безпосереднього докладання праці, задоволення нематеріальних потреб, забезпечення підготовки до життя у пенсійному віці [123, с. 10].

Фактично трудові відносини – це відносини між працею та капіталом, найманим працівником та роботодавцем, які нерозривно пов'язані із соціальною складовою. Соціальні відносини досить часто є результатом трудових процесів з їх протиріччями, конфліктами та особливостями. Соціально-трудова сфера досить повно відображає всі фази відтворення робочої сили та його соціальний супровід.

Трудова сфера як економічна категорія являє собою складну систему, що включає власне працю як процес і діяльність, а також трудові відносини як взаємостосунки між її суб'єктами. Як відомо, трудові відносини мають два взаємодоповнюючі аспекти: функціональний та соціальний. Функціонально-трудова відносини обумовлені безпосереднім змістом трудового процесу (праці). Соціальна складова трудових відносин є проекцією цього процесу на соціальне буття. Вона включає аспекти рівності/нерівності, задоволеності/незадоволеності, схильностей, очікувань, потреб і т.д. суб'єктів трудового процесу, їхнього суб'єктивного сприйняття цього процесу, свого місця та ролі інших його учасників у ньому [124, с. 83].

Очевидно, що зазначений головний поділ є теоретичною абстракцією, оскільки функціонально трудові відносини не можуть існувати у чистому вигляді. Суб'єкти трудової діяльності завжди є суб'єктами соціальних відносин – будь-які відносини між людьми є соціальними за природою. Виконання трудових функцій передбачає різний ступінь залучення суб'єктів трудової діяльності до взаємодії, а їх результат потребує соціального визнання.

Поняття *трудова сфера* повинне виходити з того, що це, насамперед, сукупність матеріальних факторів трудових відносин та міжособистісних стосунків, які притаманні і формуються в процесі їх розвитку.

Найбільш ємним визначенням трудових відносин можна вважати запропоноване А. Колотом, який вважає що поняття «трудові відносини» має охоплювати (і в реальній дійсності охоплює) як відносини між суб'єктами власності на засоби виробництва та робочу силу, так і відносини між суб'єктами однієї форми власності. Якщо перший змістовий складник пов'язаний із визначенням умов трудового договору, реалізацією інтересів роботодавців і найманих працівників, то другий – з використанням ресурсів праці, функціонуванням виробничого процесу, сучасними формами організації праці і виробництва тощо» [125, с. 19].

Соціально-трудова сфера має включати весь спектр соціальних аспектів трудової діяльності людини, а також сукупність факторів, пов'язаних із підтриманням її виробничих можливостей [126, с. 11]. Аналіз стану соціально-трудової сфери може стосуватися різних сторін як трудової діяльності, так і трудових відносин. Це можуть бути проблеми: формування та використання трудового потенціалу; оплати праці та рівня життя працівників; безпечність умов праці та рівень професійних захворювань; морально-психологічний клімат на підприємстві; виконання трудових договірних відносин. Дослідження системи соціально-трудових відносин, як цілком справедливо зазначає Г. Назарова, передбачає також вивчення конкретних форм і методів свідомого використання суспільством економічних законів у сфері організації суспільної праці для вирішення актуальних проблем соціально-економічного розвитку [127, с.18].

Оцінюючи сформовані в Україні умови модернізації соціально-трудових відносин, Т. Заяць виокремлює такі істотні обмеження та ризики: макроекономічні, представлені слабкістю інституціональних чинників їх розвитку, істотними інвестиційними ризиками та неоптимальною структурою вітчизняних й іноземних інвестицій у стаціонарні робочі місця, високою нерівномірністю розподілу доходів у суспільстві; мезоекономічні, обумовлені низькою результативністю регіональної політики у соціально-трудовій сфері,

проблемами міжбюджетних відносин, регіональною асиметрією розвитку соціально-трудової сфери, неефективністю місцевої влади та територіальних громад у вирішенні соціально-трудових проблем; мікроекономічні, що включають низьку мотивацію суб'єктів господарювання та зайнятого населення до продуктивної праці внаслідок неадекватності оплати праці реальному трудовому внеску, низької прибутковості операційної діяльності господарюючих суб'єктів, високої частки збиткових підприємств промисловості та агропромислового комплексу [128, с. 183].

Виходячи з наведеного, з деякою визначеною часткою умовності та для уніфікації інструментарію дослідження особливостей прояву соціальних ризиків, з метою вирішення поставлених задач дослідження, будемо вважати поняття трудової сфери та соціально-трудової сфери майже тотожними (з розумінням того, що остання є значно ширшою, оскільки включає інститути: розвитку людських ресурсів та зайнятості; соціального захисту найманих працівників; регулювання відносин у сфері праці, управління на підприємствах).

Як засвідчують результати аналізу, наявні на сьогодні дослідження соціальних ризиків у соціально-трудовій сфері не носять комплексного характеру, що пов'язано зі складністю та багатоплановістю відносин ринку праці та зайнятості. Серед основних питань, які конкретизують відносини у досліджуваній сфері, можна зазначити наступні: зайнятість населення та безробіття; рівень життя та доходів населення; демографічна політика; охорона праці; соціальний захист; соціальне страхування; пенсійне забезпечення; трудова міграція; трудові відносини на виробництві та соціальне партнерство. Відповідно, соціальні ризики у трудовій сфері можуть розглядатися у наведених аспектах.

Так, Л. Шевченко пропонує розглядати соціальні ризики лише в контексті відносин між найманим працівником та роботодавцем. У даному випадку соціальні ризики знаходять прояв у низькій вартості робочої сили,

тінізації заробітної плати, дискримінації в оплаті праці. Актуалізація цих ризиків призводить до загострення конфліктів у трудових колективах [129, с. 59].

Г. Назарова розглядає соціальні ризики в трудовій сфері через призму кадрової безпеки підприємства, пов'язуючи їх з ймовірними втратами в процесі управління персоналом [130, с. 222].

Н. Борецькою пропонується розглядати соціальні ризики в трудовій сфері як можливі небезпеки, реалізація яких матиме негативні наслідки для життя, здоров'я, працездатності, матеріального добробуту, психологічного стану працюючої людини, її сім'ї та нащадків. Ці ризики обумовлені недосконалістю законодавства з охорони праці та неналежним виконанням норм і стандартів виробничої безпеки [131, с. 164]. Подібної думки дотримується О. Мачульська, яка до змістовних характеристик соціального ризику відносить ймовірність настання матеріальної незабезпеченості не лише для працюючого, але й для дітей та інших членів сім'ї, що потребують допомоги, а також задоволення потреб в медичних і соціальних послугах [132, с. 4].

В. Симонов виходить з того, що соціальні ризики в трудовій сфері виступають сукупністю відносин, що виникають внаслідок взаємодії всіх суб'єктів (наймані працівники, роботодавці, держава) за умов обмеженості інформації щодо стану мікро- та макросередовища. Основними проявами цих ризиків є зниження економічних результатів діяльності суб'єктів трудових відносин і, відповідно, менший від запланованого дохід [133, с. 152].

Окрім того, ряд авторів виходять з того, що необхідно конкретизувати характер ситуації та види діяльності, в яких знаходять прояв соціальні ризики – вони можуть мати місце лише внаслідок дії причин соціального типу, але ніяк не обумовлених біологічною природою людини, ситуаціями вибору чи природними процесами. Інші вчені наполягають на тому, що в основі соціальних ризиків знаходиться врахування і регулювання небажаних,

неприйнятних соціальних факторів і наслідків, які загрожують здоров'ю та життю людей. Так, ще у 1924 році Л. Забеліним [134] було визначено поняття соціального ризику в якості системи негараздів і небезпек при безробітті, підвищеній захворюваності, смерті, інвалідності, передчасному старінні, нещасних випадках на виробництві, професійних захворюваннях тощо. Дана система негараздів, разом зі шкодою для працівника, зумовлює втрату заробітку внаслідок безробіття, втрати працездатності або ж призводить до невідкладних витрат на лікування, реабілітацію тощо. Заробітна плата, яку отримують наймані працівники, є недостатньою для їх існування і покриває лише мінімальні першочергові потреби.

В. Роїк [135, с. 141] під соціальними ризиками розуміє чинники порушення нормального соціального становища людей при ушкодженні здоров'я, втраті працездатності або за браком попиту на працю (безробіття), що супроводжуються настанням для зайнятого населення матеріальної незабезпеченості через втрату заробітку, додаткових витрат, пов'язаних з лікуванням, а для сімей – втратою джерела доходу у випадку втрати годувальника.

Схожу позицію демонструє Н. Вігдорчик [136, с. 11-13], який виходить з того, що соціальний ризик слід визначати як передбачувану можливість певних негативних явищ (хвороба, непрацездатність, смерть). У зв'язку з цим, виникає необхідність упровадження інституту соціального страхування, що виступає сукупністю усіх можливих форм і видів страхування. Його основною метою є матеріальне забезпечення широких верств населення у випадку реалізації соціальних ризиків. Далі вчений констатує, що з розвитком промисловості ризик професійної роботи перемістився з працівника на роботодавця. Суб'єкт професійного ризику відокремився від об'єкта, у зв'язку з чим було проголошено новий принцип законодавства – відповідальність підприємців.

Останні два підходи видаються дещо звуженими внаслідок обмеження потенційних суб'єктів соціально-забезпечуваних відносин та звуження переліку підстав, які дають право на соціальне забезпечення – сьогодні поряд із соціально-економічними причинами досить поширеними є не менш важливі підстави для упровадження заходів соціального забезпечення: фізіологічні (наприклад, забезпечення дитини-інваліда); демографічні (наприклад, забезпечення сімей з дітьми) тощо.

С. Сінчук [137, с. 54] в основу визначення соціальних ризиків пропонує покласти їх наступні ознаки: вони є виключно об'єктивними, бо настають незалежно від волі особи й не можуть бути усунені нею самостійно через зовнішні чинники, а не з будь-яких суб'єктивних причин; обмежують (чи порушують) життєдіяльність людини й зумовлюють її соціальну незабезпеченість; закріплені національним законодавством як обставини, внаслідок настання яких особа вимушена сподіватися на допомогу держави чи суспільства; є потенційно закономірними для будь-якої людини: як правило, вони, за певних обставин, трапляються або можуть трапитися з кожним. За критерієм організаційно-правової форми соціальні ризики можна класифікувати на страхові, які забезпечуються в рамках системи соціального (державного й недержавного) страхування, і нестрахові, що забезпечуються за програмою соціальної державної підтримки. За характером науковцем виділяються такі основні соціальні ризики: непрацездатність, безробіття (повне або часткове), втрата годувальника, малозабезпеченість.

Виходячи з позиції М. Семикіної, соціальний ризик слід розуміти як можливу небезпеку соціальних втрат, що виникає у соціально-трудовах відносинах внаслідок недосконалої дії такого мотиваційного чинника, як оплата праці і доходи, а також слабкості соціального захисту. Дослідниця вважає, що ризик може мати вартісний вираз вірогідної події, яка призводить до збитків [138, с. 26].

О. Кашина [139], на основі застосування комплексного підходу, визначає соціальний ризик як ймовірність настання подій, що загрожують нормальному відтворенню людини, її фізіологічній і соціально-економічній життєдіяльності. До критеріїв соціального ризику вона відносить: ймовірність (частоту) настання ризикової ситуації; рівень матеріальної забезпеченості у випадку втрати працездатності чи відсутності попиту на працю; рівень соціальних гарантій при настанні ризикової ситуації; тривалість ризикової ситуації, тобто період між її настанням та переходом до нормальних умов життєдіяльності. На сучасному етапі розвитку ринкової економіки соціальний ризик поєднує в собі втрату трудового доходу та форму відповідності необхідним стандартам рівня і якості життя, він проявляється як у втраті заробітку, так і в зниженні доступності життєвих стандартів, гарантованих суспільством. Визначальним лейтмотивом даного підходу є цілком виважене положення щодо соціального ризику як можливої соціальної небезпеки для суб'єкта, як загрози залишитися без коштів на проживання; наслідки його реалізації носять досить чіткий негативний суспільний характер.

Як засвідчили результати проведеного нами порівняльного аналізу, однією з базових відмінностей соціального ризику від інших є його нормативно-правова закріпленість у міжнародному та національних законодавствах – це визнана суспільством соціально значима обставина об'єктивного характеру, із настанням якої громадяни або члени їх сімей можуть утратити тимчасово чи назавжди засоби до існування і не можуть самостійно її уникнути. Так, у рамках міжнародного законодавства системне поняття соціальних ризиків було уперше сформульоване експертами Міжнародної Організації праці у 1952 році – соціальним ризиком було запропоновано вважати втрату доходу, що спричиняє необхідність матеріальної підтримки громадян для задоволення мінімальних потреб, незалежно від їх індивідуальних можливостей [140]. Таке визначення соціальних ризиків, на нашу думку, не відображає повного спектру всіх видів

соціальних ризиків - воно може бути застосоване лише до ризиків у *соціально-трудовій сфері*.

Позиція автора полягає у тому, що вихідним постулатом теоретичних засад дослідження соціальних ризиків у трудовій сфері є необхідність виділення їх в *окрему групу*, оскільки саме даний вид ризиків виступає іманентною властивістю економічної діяльності людини (включаючи періоди до початку та після продуктивної зайнятості). В якості основної критеріальної характеристики соціальних ризиків у трудовій сфері пропонується виділяти їх нероздільний взаємозв'язок із *економічними ризиками* (у сучасному суспільстві трудова діяльність людини, у більшості випадків, асоціюється з економічною діяльністю). У свою чергу, економічна поведінка людини в ринкових умовах базується на тій чи іншій обраній стратегії, яка не має чітко та однозначно заданих параметрів і завжди носить ризиковий характер. Результатом реалізації цієї стратегії можуть стати як економічні або нематеріальні *збитки* (негативні наслідки), так і отримання додаткових *доходів* або переваг неекономічного характеру (позитивні наслідки), чим і зумовлюється ризикова економічна поведінка людини. Тому в площині соціально-трудової сфери наслідки реалізації ризикових стратегій також мають двосторонній характер і можуть апроксимуватися не лише як *негатив*, але й *позитив* у матеріальному становищі, соціальному статусі, психологічному стані тощо.

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що соціальні ризики в трудовій сфері містять *дихотомію в характері прояву (негативний чи позитивний) наслідків* їх реалізації. Звідси слідує, що відмова від ризику не завжди виступає оптимальною стратегією, мова повинна йти про вибір пов'язаних з ризиком рішень на основі виважених об'єктивних критеріїв. Разом з цим, на нашу думку, для трудової сфери винятково важливу вагу має вивчення саме *негативних наслідків* реалізації соціальних ризиків задля їх мінімізації чи попередження.

Соціальні ризики в трудовій сфері можуть бути інституалізованими (соціально прийнятними) на *рівні суспільства, окремих соціальних груп та індивідів*. На *рівні суспільства* в якості найбільш значимих можна виділити конкурентні ринки робочої сили (у даному випадку ризик виступає основою побудови цієї системи), на *рівні окремих соціальних груп* – ризики виступають іманентною властивістю окремих груп професій, наприклад, військових, правоохоронців, шахтарів тощо). На *рівні індивідів* – втрата заробітку чи здоров'я. Так, І. Ярошенко, даючи визначення базового поняття ризику через характеристику несприятливих для людини подій та вказуючи на необхідність соціального захисту найбільш вразливих верств населення (такий підхід властивий всім дослідникам права соціального забезпечення), зазначає, що соціальні ризики – це визначені законом фактори порушення нормального соціального становища людей у разі ушкодження здоров'я, втрати працездатності або відсутності попиту на працю, які супроводжуються настанням для зайнятого населення матеріальної незабезпеченості внаслідок втрати заробітку, додаткових витрат, пов'язаних з лікуванням, а для сімей – утратою джерела доходу у випадку втрати годувальника [141, с. 137]. Таке розуміння соціальних ризиків може стосуватися саме сфери соціально-трудових відносин, оскільки вказує на необхідність застосування страхових механізмів їх регулювання.

Європейський Кодекс соціального забезпечення виходить з існування двох видів соціальних ризиків – традиційних та нетрадиційних. До традиційних віднесено: ризики втрати роботи чи зменшення доходу внаслідок дії причин об'єктивного характеру: хвороби, безробіття, старості, трудового каліцтва, професійного захворювання, утримання дітей, вагітності та пологів, інвалідності, втрати годувальника. До нетрадиційних належать: підтримка сімей з дітьми, виховання та освіта дітей, догляд за хворими дітьми і батьками, витрати на будівництво та утримання житла тощо [142]. Запропонований підхід видається не зовсім вдалим, оскільки не дає можливості сформулювати

прийнятну для всіх наведених ризиків класифікаційну ознаку, особливо це стосується другої групи (наприклад, на основі чого поєднуються в одну групу підтримка сімей з дітьми та витрати на будівництво). Тому, для ідентифікації та класифікації соціальних ризиків важливо уточнити, які ризикові ситуації є одночасно і соціальними.

Опираючись на результати аналізу предметної сфери реалізації соціальних ризиків, можна запропонувати наступний підхід до структури соціальних ризиків у трудовій сфері (рис. 1.8):

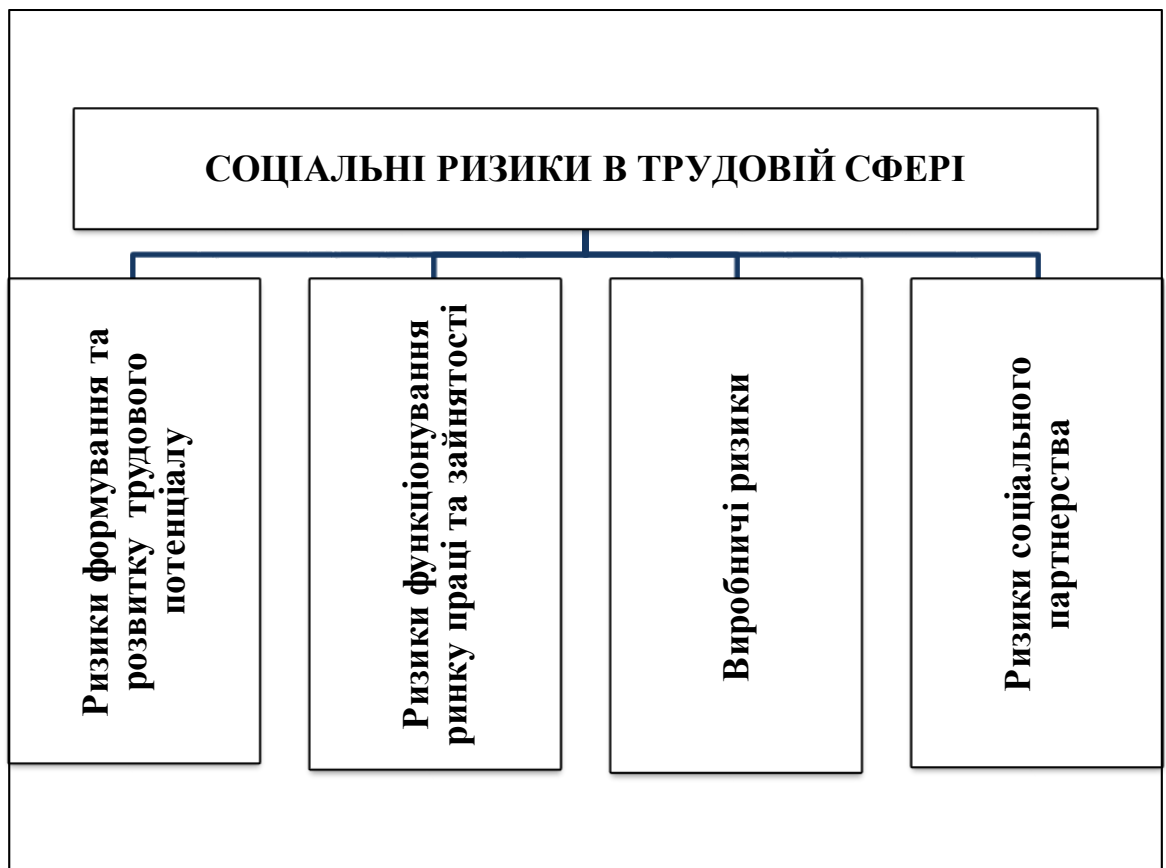

Рис. 1.8 Структура соціальних ризиків у трудовій сфері (розроблено автором)

Щодо **першого блоку**, то ризики трудового потенціалу виходять із сутності базової категорії, під узагальненим поняттям якого Л. Шаульською пропонується розуміти ресурси праці, які визначають сукупність можливостей населення до активної трудової, підприємницької, інноваційної діяльності в комплексі з умовами та якістю їх використання у сфері праці [143, с.9].

В. Лич доводить, що категорії трудового потенціалу мають двоєдину природу. З боку продуктивних сил - людські ресурси з їх розумовими і фізичними можливостями, запасами до трудової діяльності, які в процесі їх використання мають здатність до розширеного відтворення. Одночасно трудовий потенціал як економічна категорія виражає взаємовідносини між людьми з приводу ефективного відтворення елементів суспільного виробництва та їх привласнення з метою задоволення потреб особистості, сім'ї, організації, держави, вирішення глобальних проблем. Досить конструктивним для дослідження соціальних ризиків виглядає також запропонований науковцем методичний підхід до оцінки трудового потенціалу: математичною основою для розрахунку доцільно взяти демографічну компоненту, яка є базою для нарощування і поліпшення складових якості трудового потенціалу. Розрахунки засновані на методиці побудови таблиць тривалості трудового періоду, де на основі таблиць смертності та коефіцієнтів економічної активності визначена загальна кількість людино-років майбутнього трудового життя та очікувана тривалість останнього. Враховано також приріст трудового потенціалу, обумовлений підвищенням його якості завдяки зростанню освітньо-кваліфікаційного рівня по окремих вікових групах. Отримана в такий спосіб тривалість трудового життя в людино-роках є кількісною оцінкою умовного трудового потенціалу населення [144, с. 7-8].

Відносно сутнісних характеристик трудового потенціалу, то найбільш вдалим видається підхід С. Пирожкова, який структурує його за трьома підсистемами: демографічною, соціально-економічною, соціально-технологічною. У рамках першої підсистеми академіком виділяється набір компонентів, головним з яких є життєвий потенціал населення, у рамках другої – трудова активність, третьої – потенціал працездатності [145, с. 27].

Таким чином, аналізуючи трудовий потенціал в якості окремої категорії, можна представити його у вигляді складної системи, кожний елемент якої

може змінюватися як у часовому, так і просторовому вимірі. Відповідно, змінюються також динамічні характеристики системи, характер системних взаємозв'язків і, як наслідок, власне сама система. Оскільки трудовий потенціал структурується за якісними та кількісними характеристиками, оцінка ризиків може виходити з ймовірнісних величин змін цих характеристик.

Так, на рівні підприємства внутрішня структура трудового потенціалу може включати наступні підсистеми: організаційну; кадрову; матеріально-технічну; мотиваційну.

Відповідно, *організаційні ризики трудового потенціалу* можуть проявлятися в неузгодженості трудових зусиль колективу, неефективному використанні робочого часу чи інших ресурсів, низькій організації та культурі виробництва. Серед ризиків *кадрової* підсистеми можна виділити невідповідність кваліфікаційного (вміння, професійні знання і навички) чи (та) освітнього (пізнавальні здібності) потенціалів робочої сили потребам виробництва. У цілому, кадрові ризики трудового потенціалу необхідно розглядати з різних сторін: суб'єктивно вони виходять із недостатності задоволення потреб працівника у самовиразі на робочому місці; об'єктивно вони відображають набір соціально-економічних і матеріально-технічних характеристик певної сукупності професій, які можуть вступати в протиріччя з кваліфікацією найманого працівника. Джерелом *мотиваційних ризиків* може стати як соціально-психологічний ресурс індивіда, так і організаційно-економічний ресурс підприємства – їх поєднання створює загальну мотиваційну основу функціонування підприємства. Аналізуючи дану підсистему, необхідно, насамперед, акцентувати увагу на засобах і методах, які використовує підприємство для мотивації своїх працівників та наскільки вони ефективні щодо наявного кадрового складу.

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що ризики трудового потенціалу повністю корелюються з показниками кожної його складової, з

урахуванням різного ступеня впливу кожної з підсистем на систему трудового потенціалу в цілому. Для зменшення ризиків трудового потенціалу зовсім необов'язковою умовою є утримання якісних та кількісних показників на високому рівні, важливо, щоб вони правильно взаємодіяли один з одним та були оптимально згрупованими.

Таким чином, володіючи інформацією щодо базових характеристик *трудового потенціалу*, можна ідентифікувати та провести аналіз відповідних компонент соціальних ризиків (елемент трудового потенціалу → показник → оцінка співвідносного соціального ризику).

Другий блок. *Ринок праці* виступає системою соціально-економічних відносин між роботодавцями та найманими працівниками з приводу їх включення до процесу суспільного виробництва внаслідок функціонування механізму попиту і пропозиції. Важливою атрибутивною ознакою є можливість вільного продажу робочої сили, а відповідно, необхідність гарантування свободи пропозиції вибору сфери застосування праці. Сучасний ринок праці є неоднорідним і значно сегментованим, що зумовлює його ризикогенність для всіх агентів. Особливої гостроти дана проблема набуває у зв'язку з невирішеністю ключових питань трансформації ринку праці в нашій країні, зокрема відбулася деструкція професійно-стратифікаційної системи, спостерігається невідповідність освітнього рівня, кваліфікації працівника, складності трудового процесу та оплатою праці, її соціальною значимістю. Більш того, рівень заробітної плати все частіше пов'язується з рівнем інфляції, а не з якісно-кількісними результатами праці, яка стає засобом виживання замість способу самореалізації людини.

Виходячи з наведеного вище, під *соціальними ризиками ринку праці* пропонується розуміти ймовірнісну характеристику настання критичного дисбалансу між структурою кадрових потреб та відповідною структурою робочої сили.

Щодо величини індикатора дисбалансу, то найбільш прийнятним видається підхід, згідно якого його величина виражається як відношення чисельності робочої сили до величини кадрової потреби економіки, що структуровані за рівнями освіти і напрямками підготовки, необхідними для інноваційного розвитку. Більш простим виглядає використання коефіцієнта напруженості ринку праці, що показує чисельність безробітних, зареєстрованих в службі зайнятості, які претендують на одну заявлену вакансію. Однак, основним недоліком останнього підходу є неможливість визначити відхилення в професійно-кваліфікаційних характеристиках попиту і пропозиції на ринку праці.

Для характеристики соціальних ризиків ринку праці важливо виділити його суттєві особливості, які вирізняють ринок праці від інших ринків:

- вирішальний вплив спеціальних інституціональних структур, завданням яких є регулювання системи трудового законодавства, функціонування різного роду служб зайнятості, а також державних програм у сфері зайнятості населення;

- визначальна роль нематеріальних, зокрема, соціально-психологічних факторів, які досить часто є основою взаємовідносин між найманими працівниками та роботодавцем (морально-психологічний клімат в колективі, умови праці, можливості для професійного та кар'єрного зростання тощо);

- високий рівень індивідуалізації угод, оскільки кожний працівник є відносно унікальним, а кожне робоче місце вимагає специфічних навичок і вмінь;

- відносна довготривалість контрактних відносин між працедавцем та найманим працівником.

В економічно розвинених країнах залишається досить популярною концепція ліберального управління ринком праці (так звана доктрина «третього шляху Е. Гідденса»), відповідно до якої реалізуються заходи щодо:

- децентралізації системи державного управління;

- створення мультисуб'єктного середовища надавачів соціальних послуг з координуючою роллю держави;
- перетворення держави в інституцію по перерозподілу повноважень і суспільних ресурсів;
- посилення державного регуляторного впливу на структури ринку праці і зайнятості, оскільки саме в цих сферах найбільше продукуються і накопичуються соціальні ризики;
- включення максимально можливої кількості працездатних осіб до процесу їх самозабезпечення.

Відповідні заходи регулювання соціально-трудових відносин виглядають наступним чином:

- скорочення виплат (соціальних програм/допомог, які заважають інтенсифікації процесу самозабезпечення громадян), призначенням яких є заміщення трудових доходів;
- створення перехідних видів зайнятості – систем, які дадуть змогу особам, які шукають роботу чи тільки влаштувалися, швидше адаптуватися до нових умов та максимально реалізувати доступний потенціал та власні потреби;
- модифікація соціального забезпечення з метою пристосування до потреб динамічного ринку праці, до завдань якого входять підготовка осіб до трудового життя та їх соціальний захист;
- відмова від страхування безробіття на користь «страхування зайнятості», стимулювання приватного страхування, фінансування соціальних послуг із податкових коштів на мінімальному базовому рівні;
- переадресація соціальних і інших послуг сім'ї (домогосподарству) з метою посилення її (його) репродуктивних, соціальних та економічних функцій [146].

Ключовою передумовою забезпечення розвитку ринку праці є *демографічні* фактори. Серед основних демографічних факторів структурних

трансформацій ринку праці можна виділити: показники народжуваності та смертності населення, природного й механічного приросту, коефіцієнт відтворення населення, середню тривалість життя тощо.

Конкурентоспроможність працівників на ринку праці – це відповідність якості робочої сили потребам ринку, можливість перемагати в конкуренції на ринку праці, тобто повніше порівняно з іншими кандидатами задовольняти вимоги роботодавців за рівнем знань, вмінь, навичок, особистих рис. Окрім високої якості робочої сили, що є визначальним параметром конкурентоспроможності, певне значення мають також і вимоги працівника до умов праці та її оплати, ціна послуг робочої сили у співвідношенні з її якістю [147, с.3]. Найбільш проблемною, у розрізі конкурентоспроможності, складовою загальнонаціонального ринку праці виступає його молодіжний сегмент, що пов'язане з відсутністю досвіду роботи, перенасиченістю ринку праці фахівцями одних спеціальностей та недостатністю інших. Підвищений попит населення на послуги системи вищої освіти при збереженні потреби вітчизняного ринку праці у робітничих кадрах обумовлює асиметрію у розвитку ринку освітніх послуг та ринку праці. Наявність процесу масовості вищої освіти, орієнтація підготовки не на потреби економіки, а на ажіотажний попит молоді на певні спеціальності, обумовлюють збільшення соціальної напруги на ринку праці серед молоді і створюють умови для зростання безробіття серед випускників навчальних закладів. Така ситуація призводить до неефективного витрачання як бюджетних, так і приватних коштів, які спрямовувалися на підготовку непотрібних фахівців, з іншого боку – роботодавці недоотримали потрібних висококваліфікованих фахівців [148, с. 28]. Таким чином, для випускників вищих навчальних закладів з кожним роком спостерігається все більше зростання ризиків їх професійної непотрібності, що призводить не лише до збільшення показників молодіжного безробіття, але й до іншої, не менш небезпечної соціальної аномалії – зайнятості, що не лише не відповідає отриманій спеціальності, але й часто не вимагає наявності вищої

освіти. Зменшення можливостей для працевлаштування молодих фахівців можна пояснити дією наступних факторів: невідповідність рівня кваліфікації випускників вимогам роботодавців - більшість роботодавців орієнтується на кадри, які володіють суміжними професіями чи спеціальностями, сучасними технологіями, спроможні до динамічної професійної мобільності; відсутність системи розподілу випускників, що забезпечувала б їх гарантоване працевлаштування, трудову адаптацію та соціальні гарантії; значний рівень конкуренції на ринку праці спеціальностей, за якими здійснюється підготовка у ВНЗ. Професійна деградація фахівців з вищою освітою внаслідок довготривалого перебування у стані безробіття, відток в галузь неформальної зайнятості, виїзд молодих фахівців за кордон значно загострюють проблему зростання соціальних ризиків у сфері зайнятості. Реалізація цих ризиків може призвести до соціального самовідторгнення та руйнації професійних і суспільних цінностей у випускників вузів, оскільки молодь особливо схильна до ідеалізації, а реалії ринку праці можуть зруйнувати їх життєві та морально-психологічні устої. Ці проблеми значно ускладнюються внаслідок скорочення пропозиції робочої сили під впливом демографічних факторів.

Соціальні ризики в сфері зайнятості пропонується розглядати, як ймовірність настання небажаних наслідків для реалізації інтересів суб'єкта відносин зайнятості внаслідок прийнятого рішення чи зміни інституціонального середовища.

Розглядаючи соціальні ризики у площині зайнятості, необхідно, насамперед, зазначити дихотомічний характер їх виникнення. Так, об'єктивний характер ризиків у сфері зайнятості обумовлюється не лише факторами, пов'язаними з особливостями включення індивідів до процесу суспільного виробництва та специфікою конкретного виду трудової діяльності, але й невизначеністю зовнішнього середовища, в умовах якого вона здійснюється. Суб'єктивний характер ризиків зайнятості пов'язаний з особистісними, соціально-психологічними особливостями суб'єктів

виробництва. Ризики зумовлюються як характером діяльності окремих суб'єктів відносин зайнятості, кореспондуючись із їх рішеннями щодо очікуваної дохідності власних активів (наприклад, людського капіталу), так і надійністю вкладення цих активів (наприклад, стабільність зайнятості чи можливості професійного зростання). Наслідки актуалізації ризиків у сфері зайнятості є досить різноплановими як для індивіда, так і для суспільства, характерною їх особливістю є труднощі аналізу та оцінки.

Важливим фактором детермінації соціальних ризиків зайнятості залишається недосконалість їх *інституціонального середовища*. Мова насамперед, йде про ступінь сформованості та специфіку функціонування формальних і неформальних інститутів, що впливають на ефективність механізмів і розвиток ринку праці, створення та скорочення робочих місць, достатню широту, сталість і захищеність прав найманих працівників. В даному контексті вагому роль відіграє ступінь розвитку інституту ринку, інституту власності, інституту конкуренції, інституту банкрутства, інституту контролю за економічним злиттям і поглинанням, інституту права та судочинства. Від якості функціонування зазначених інститутів залежить динаміка галузевих ринків праці, тривалість і затратність процедур створення-скорочення робочих місць, масштаби нелегальної зайнятості, а все це в кінцевому підсумку впливає на структурні пропорції зайнятості робочої сили на макрорівні.

Нестабільність соціально-економічного розвитку України та її регіонів доводить необхідність постійного пошуку нових напрямів і шляхів модернізації соціально-трудова відносин, враховуючи потребу формування потужних адаптаційних механізмів до зміни ринкової кон'юнктури. Тінізація української економіки, низька мотивація до легальної самостійно організованої трудової діяльності на засадах соціальної відповідальності залишаються основними обмеженнями на шляху до формування нового типу соціально-трудова відносин. Із соціальної точки зору небезпечним є поступове, але неухильне заміщення вищих потреб суспільно-корисної

трудової діяльності – нижчими; ступінь цього спрощення інколи наближується до прямої деградації, про що свідчить падіння престижності трудової діяльності у сфері матеріального виробництва, освіти, науки. Для значної частини працездатного населення країни трудова діяльність у сфері неофіційної економіки є основним джерелом поповнення доходів та задоволення життєво необхідних потреб [149, с. 279].

Інституціональне середовище здійснює вирішальний вплив на існування неформального сектора зайнятості. В основі прояву ризиків неформальної зайнятості знаходиться визначення неформального сектору економіки, яке наведене в СНР-93 [150]. Він включає некорпоративні підприємства, що належать домашнім господарствам і функціонують, в основному, на неврегульованих законодавством засадах та мають за основну мету виробництво товарів і послуг для забезпечення зайнятості і доходу домашніх господарств. Важливо, що до підприємств з неформальною зайнятістю віднесено виробництва, на яких відносини між роботодавцем і найманим працівником чи декількома партнерами не закріплені формально договором. Така юридична невизначеність у поєднанні з множинністю форм, яких може набувати зайнятість у неформальному секторі (від елементарної маргінальної до високоінтелектуальної надомної, пов'язаної з розвитком ІТ-технологій) пов'язана зі значними ризиками (матеріального, психологічного, морального характеру) для її суб'єктів. Основну категорію неформально зайнятих становлять самостійно зайняті громадяни, хоча частка працюючих за наймом у їхньому складі поступово зростає, що свідчить про деструктивні зміни у соціально-трудовах відносинах з огляду на низьку правову захищеність, відсутність соціальної відповідальності роботодавців за організацію трудової діяльності. Це створює нові бар'єри на шляху модернізації соціально-трудовах відносин, оскільки неформальна зайнятість – це, переважно, малопродуктивна і з низьким правовим захистом працівників трудова діяльність, наслідками якої є професійна деградація зайнятого населення, втрата соціальних

надбань у вигляді якісного медичного обслуговування, освіти, екологічно безпечного трудового життя і соціальної свободи.

Поряд з цим, зайнятість у неформальному секторі призводить до зростання ризику втрати професійних компетенцій, наприклад, поширення сфери багаторівневого маркетингу, яке зумовлюється легким доступом і потенційними можливостями додаткового доходу для високоосвідчених кадрів (педагогів, науковців, лікарів), несе в собі неможливість чи небажання підвищувати свій професійний рівень.

У даному випадку ризику актуалізуються внаслідок недосконалості та порушення як договірних механізмів регулювання зайнятості, так і наявності значних протиріч і неоднозначних тлумачень норм трудового законодавства. Наприклад, новим Трудовим кодексом, який внесено до Верховної Ради і прийнято у першому читанні, передбачається надання широких одноосібних повноважень роботодавцям щодо прийняття нормативних актів у сфері праці, що суперечить чинному законодавству. Так, трудові відносини регулюються Конституцією України, міжнародними договорами, Кодексом законів про працю, Законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України. Водночас, стаття 12 Трудового кодексу надає право роботодавцю приймати власні нормативні акти у сфері праці шляхом видання наказів, розпоряджень, рішень. Таке формулювання може заохотити роботодавців замість ведення конструктивного та взаємного процесу колективних переговорів, видавати власні нормативні акти та діяти в односторонньому порядку. Закріплюючи право приймати власні нормативні акти у сфері праці, Кодекс надає роботодавцям можливість уникати колективних переговорів. Необхідно підкреслити, що на практиці нечіткі або двозначні формулювання в законі будуть тлумачитись на користь більш впливової сторони. Кодекс встановлює, що підставою для виникнення трудових відносин є трудовий договір. Поряд з обов'язковими умовами, у трудовому договорі також можуть бути встановлені й додаткові умови, що стосуються умов праці, випробування,

застережень щодо нерозголошення комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації, професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівника тощо. Запропонований механізм може мати негативні наслідки для працівника, оскільки роботодавець матиме змогу розробити вигідні для себе трудові договори (які будуть завідомо упереджені, оскільки одна із сторін практично позбавлена права вносити свої пропозиції). Наведене формулювання є занадто широким, що, швидше за все, призведе до того, що у трудовий договір в односторонньому порядку буде включено умови, що поставлять працівника у дискримінаційне та залежне становище. Окрім того, Кодексом передбачається, що за сімейними обставинами та з інших причин працівникові за його заявою може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на строк до трьох місяців. Проте встановлення такої тривалої відпустки без збереження заробітної плати містить ризики зловживань з боку роботодавців, оскільки фактично надає можливість скористатися значним терміном та «згодою» працівника для вирішення інших питань діяльності підприємства, установи, організації без виплати заробітної плати працівнику.

Наслідком такої законодавчої неврегульованості трудових відносин стає не лише зростання конфліктності інтересів «найманий працівник-роботодавець», але й значний негативний пролонгований ефект від реалізації ризиків інвестицій в людський капітал. Внаслідок зростання можливостей для звільнення працівника роботодавцю стає не вигідно інвестувати в працівника, більш того, ці інвестиції збільшуватимуть шанси працівника щодо успішної зміни місця роботи, що зводитиме нанівець їх ефективність.

У зв'язку зі значним поширенням відносно нових для українського ринку праці форм зайнятості відбуваються зміни у перерозподілі соціальних ризиків. Так, сьогодні роботодавці, з метою ширшого упровадження механізмів зменшення власних кадрових ризиків, все частіше використовують різні форми *запозиченої* праці. В її основу покладаються тристоронні відносини, які виникають у випадках, коли економічно активна людина

звертається до агентства зайнятості, вступає з цим агентством у трудові відносини й отримує направлення для виконання своїх обов'язків на підприємство-користувач, яке і є фактичним роботодавцем цього працівника. На практиці спостерігаються три основні види використання запозиченої праці: аутсорсинг, аутстафінг та лізинг персоналу. Два останніх з них для найманого працівника містять додаткові ризики, оскільки не лише позбавляють його більшості соціальних гарантій (внаслідок того, що кадрові агенства, які надають робочу силу, здебільшого оптимізують свої страхові внески), але й призводять до нестабільної зайнятості та професійної деградації.

У цілому, позитивний процес інтеграції України до європейської спільноти без упровадження науково обгрунтованих перехідних механізмів може призвести також і до зростання соціальних ризиків (насамперед, ризик розшарування, фрагментації і стратифікації національної системи зайнятості; формування низької якості людського капіталу). Так, за рівнем співвідношення до ВВП в більшості країн ЄС робоча сила є переоціненою. Зокрема, в шести країнах ЄС, які широко використовують так звану шведську модель соціалізму (Бельгія, Данія, Швеція, Франція, Італія, Фінляндія), робоча сила дуже переоцінена. Ще в 10 країнах ЄС робоча сила просто переоцінена. Лише в країнах ЦСЄ робоча сила недооцінена. Окрім того, в багатьох країнах ЄС видатки на соціальний захист населення та соціальну допомогу становлять від третини до половини ВВП на жителя (Греція, Італія, Португалія, Ірландія), у цілому ж в країнах ЄС на 7% населення планети припадає 50% усіх соціальних витрат. Тому, необхідне впровадження до практики соціального управління не соціальних мінімумів, а якісної системи соціальних стандартів з позиції нормальної життєдіяльності людини. Методичні підходи до визначення норм і нормативів соціального забезпечення суттєво відрізняються у вітчизняній та європейській практиках. Слід відзначити, що більшість соціальних виплат в Україні прив'язані до розміру прожиткового мінімуму,

тоді як в країнах ЄС вони виплачуються в залежності від попереднього заробітку стандартного отримувача.

Для повної зайнятості прояви соціальних ризиків майже відсутні, оскільки вона передбачає досягнення відповідності між чисельністю осіб, які володіють певною кваліфікацією і мають бажання працевлаштуватися, та кількістю вільних робочих місць. При цьому рівень безробіття є близьким до його природного значення. Дещо інша ситуація з проявом соціальних ризиків є характерною для продуктивної зайнятості. У такому контексті зайнятість доцільно розглядати не лише на макрорівні (ефективний розподіл трудових ресурсів за галузями та сферами діяльності в масштабах національної економіки), але й на мікрорівні (оптимальне співвідношення між чисельністю найманих працівників та кількістю робочих місць на кожному підприємстві). Необхідною умовою виступає єдність економічних (поєднання високих кінцевих результатів виробництва та достойної винагороди кожного індивіду залежно від його персонального внеску), демографічних (оптимальне працевлаштування працездатного населення відповідно до його структурних особливостей – статтю, віком, сімейним станом тощо) та психофізіологічних факторів її детермінації.

Разом з цим, новітні тенденції розвитку сфери зайнятості призводять до формування відносно нової для українського суспільства проблеми актуалізації ризиків *соціально-економічного відторгнення індивіда*. Так, саме продуктивна зайнятість завжди виступала головною умовою активної участі людини в суспільних процесах – вона є не лише основним джерелом доходів, але й головною можливістю особистісної реалізації. У випадку кардинальної зміни професійного простору зайнятості зростають ризики безробіття для цілого ряду професій, що, у свою чергу, зумовлює втрату їх представниками доходів, соціального статусу, соціальної мобільності.

Крім безробіття, новим фактором ризиків виключення індивіда із суспільного життя може стати зайнятість, яка вже не забезпечує дотримання

його прав, а також не дає можливості професійного зростання та повноцінної участі у вирішенні виробничих соціально-економічних проблем. Так, в системі зайнятості населення спостерігається значний регрес внаслідок швидкого перетворення України з промислово розвиненої в країну з абсолютним домінуванням експортно-орієнтованого аграрного виробництва, яке не потребує значного прориву у розвитку інтелектуального потенціалу нації.

Третій блок. Вирбничі ризики можуть проявитися у наступних формах:

- ризики невиконання запланованих виробничих показників;
- ризики забруднення навколишнього середовища та причинення шкоди здоров'ю людей, які не мають відношення до цього виробництва;
- професійні ризики, що проявляються у можливому погіршенні здоров'я працівників, які беруть безпосередню участь у виробництві внаслідок шкідливих його умов.

Ризики невиконання плану підприємства можуть детермінуватися різного роду економіко-виробничими факторами, серед яких основними є наступні: недоліки в системі матеріально-технічного постачання; незадовільна організація технологічного циклу; застаріле обладнання; слабкий виробничий менеджмент; недостатність чи невідповідність трудових ресурсів; відсутність мотивації до ефективної продуктивної праці.

Ризикогенні фактори забруднення навколишнього середовища зумовлені порушенням нормативів шкідливих промислових викидів та можливими техногенними аваріями.

Професійні ризики знаходять вираз у недотриманні правил безпеки праці та в шкідливих умовах виробництва. Вони, у своїй більшості, зумовлюються відсутністю дієвого контролю за умовами та охороною праці на більшості вітчизняних підприємств, а також повністю застарілою технологічною базою небезпечних виробництв. Професійний ризик пов'язаний з невизначеністю та ймовірнісними характеристиками об'єктно-суб'єктних взаємозв'язків: вплив техногенного середовища на людину, суб'єктивне сприйняття ризиків

людиною, охорона праці, механізми соціального страхування та реабілітації. Проблема забезпечення професійної безпеки, як глобальна складова соціального буття, – за влучним висловленням Е. Гіденса, – це не просто абстрактна інтелектуальна царина, вона має великі практичні перспективи застосування в житті кожної окремої людини [151, с. 357]. Важливе місце у сукупності соціальних ризиків зайнятості займає група професійних ризиків, пов'язаних з травмонебезпечністю реалізації виробничих факторів. Так, за даними МОП, щоденно на планеті помирає близько 6 тис. людей внаслідок професійних хвороб та нещасних випадків на виробництві.

Особливої гостроти проблема набуває у зв'язку зі значними технологічними ускладненнями виробництв у поєднанні з глобалізацією праці, які, за оцінками експертів МОП, призвели до появи так званих «нових ризиків». Вони стали результатом змін стилю праці, наприклад внаслідок нестабільної зайнятості, ненадійності чи підвищеного рівня стресу, викликаного прагненням відповідати вимогам сучасного життя. На багатьох робочих місцях змінюється вікова характеристика працівників, а також гендерний баланс. Ці зміни стилю праці призвели до очевидності ризику, які раніше не були значимими чи помітними. Так, нові професійні ризики можуть зумовлюватися технічними удосконаленнями або соціальними організаційними змінами, такими як:

- нові технології та виробничі процеси, наприклад, нанотехнології, біотехнології;
- нові умови праці, наприклад, збільшення обсягів роботи, підвищення інтенсивності у зв'язку зі скороченням штатів, погані умови для трудової міграції, праця у неформальному секторі економіки;
- нові форми зайнятості, наприклад, самозайнятість, аутсорсинг, тимчасові контракти [152, с. 5].

Актуальність проблеми професійних ризиків також значно зростає у зв'язку з упровадженням нових механізмів обов'язкового соціального

страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Розглядаючи *соціальний аспект професійного ризику*, необхідно зазначити, що основною його сутнісною характеристикою виступає ймовірність настання для тієї чи іншої професійної групи страхових випадків, внаслідок яких відбувається втрата доходу (це може бути як нещасний випадок на виробництві, так і професійне захворювання). Професійні ризики зайнятості можна віднести до одного з ключових елементів теорії соціальних ризиків: якщо людина втрачає працездатність з різних причин виробничого характеру, то компенсація втрати засобів до існування передбачає не лише виплату працюючому втрачених доходів, але й відшкодування витрат на медичну, професійну і соціальну реабілітацію потерпілого. Більш того, різке падіння рівня доходів призводить до зміни його соціального статусу. Категорія професійного ризику зумовлюється синергетичним ефектом дії факторів індустріального суспільства та ринкової економіки. Вона знаходить свій вираз у слабкій економічній захищеності зайнятих на виробництві, незалежно від основної причини втрати роботи – безробіття чи втрати фізичної можливості трудитися в результаті хвороби, інвалідності чи досягнення пенсійного віку.

Об'єктом вивчення професійних ризиків виступає безпосередньо робоче місце, де має місце та чи інша ризикова ситуація. Стосовно предмета, то ним може слугувати як статистика виробничого травматизму і професійної захворюваності, так і окремі фактори професійного ризику. Результати аналізу визначають напрямки розвитку інфраструктури управління ризиками, а також превентивні заходи їх попередження.

Четвертий блок. Соціальне партнерство – це, насамперед, ідеологія, а також форми й методи узгодження інтересів соціальних груп для забезпечення їхньої конструктивної взаємодії, захисту власних інтересів. У вузькому значенні соціальне партнерство визначається як особливий різновид відносин у сфері зайнятості населення, які формуються на основі угод між представниками найманих працівників та роботодавців за участі держави.

Українську модель соціального партнерства характеризують риси класичного трипартизму, тобто регулювання трудових і пов'язаних з ними економічних і політичних стосунків на основі рівноправної взаємодії, співпраці представників найманих працівників, роботодавців і держави. Враховуючи схильність нашої країни до патерналістських відносин, можна прогнозувати й подальшу вагому участь держави як дієвого соціального партнера.

Взагалі, під соціальною взаємодією доцільно розуміти систему соціально обумовлених індивідуальних або групових дій, пов'язаних взаємною причинно-наслідковою залежністю, в якій поведінка одного з учасників є одночасно стимулом та реакцією на поведінку інших. Трудова поведінка кожного з суб'єктів соціально-трудових відносин обумовлена попередніми соціальними діями або їх умовами – йдеться про обмін діями, їх результатами чи наслідками. Узгодженість дій партнерів, їх відтворюваність, система координації, інтерес до результатів діяльності партнера відрізняють соціальну взаємодію в трудовій сфері від будь-якого іншого контактного зв'язку чи співучасті. Характерною рисою соціальної взаємодії у трудовій сфері є глибока й тісна координація дій партнерів з питань організації праці, її умов та оплати, заради яких між ними встановлено зв'язок. Така взаємодія здебільшого має опосередкований характер у зв'язку з тим, що суб'єкти можуть і не перебувати в безпосередньому контакті.

Соціальні взаємодії в трудовій сфері можна визначити як форму соціальних зв'язків, реалізовану в обміні діяльністю й обумовлену взаємною діяльністю. Їх об'єктивною основою виступає спільність або розбіжність інтересів основних суб'єктів, близьких або віддалених цілей, поглядів. Постійна взаємодія окремих індивідів або груп у процесі трудової діяльності за певних умов створює специфічні соціально-трудові відносини, обумовлені їх ієрархією в трудовому процесі та комунікаційними зв'язками між ними.

Головна функція соціального партнерства як пріоритетної форми взаємодії у соціально-трудовій сфері полягає в пошуку взаємоприйнятних можливостей для нейтралізації індивідуального і групового егоїзму як підприємців, так і працівників, а також упередженню руйнівних страйків та створенню умов для динамічного розвитку виробництва товарів чи послуг і забезпечення належного рівня доходів найманих працівників.

У площині *ризикологічної парадигми* соціальне партнерство пропонується розглядати в якості, по-перше, методу вирішення конфліктогенних ситуацій в різних сферах суспільного виробництва, по-друге, способу вирішення проблем, пов'язаних із соціально-класовою диференціацією, по-третє, особливої соціальної технології, що дає можливість узгодити полярні інтереси суб'єктів взаємодії у сфері зайнятості населення. При цьому, соціальне партнерство в сфері зайнятості знаходить вираз у специфічних соціальних відносинах між суб'єктами соціального партнерства, які спрямовані на сприяння зайнятості безробітних і закріплені документально. Ризики соціального діалогу між адміністрацією підприємства та профспілками обумовлюються постійним прагненням менеджменту суб'єкта господарювання послабити позиції профспілок, шляхом витіснення їх представників зі сфер управління та розподілу прибутку. Більшістю роботодавців профспілка не сприймається в якості рівноправного соціального партнера, що обумовлюється рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів: профспілки повністю залежать від адміністрації організації, в якій вони працюють; члени професійних спілок часто безвідповідально відносяться до виконання своїх функцій; профспілкові лідери не приділяють належної уваги проблемам трудового колективу; профспілки не володіють достатніми ресурсами для відстоювання інтересів своїх членів.

Таким чином, запропонований авторський підхід полягає у тому, що побудова системи соціальних ризиків у трудовій сфері повинна ґрунтуватися на виділенні найбільш значимих елементів базового компонента (трудовий

потенціал, ринок праці та зайнятість населення, підприємства, соціальне партнерство), а також суттєвих взаємозв'язків між ними (рис.1.9).

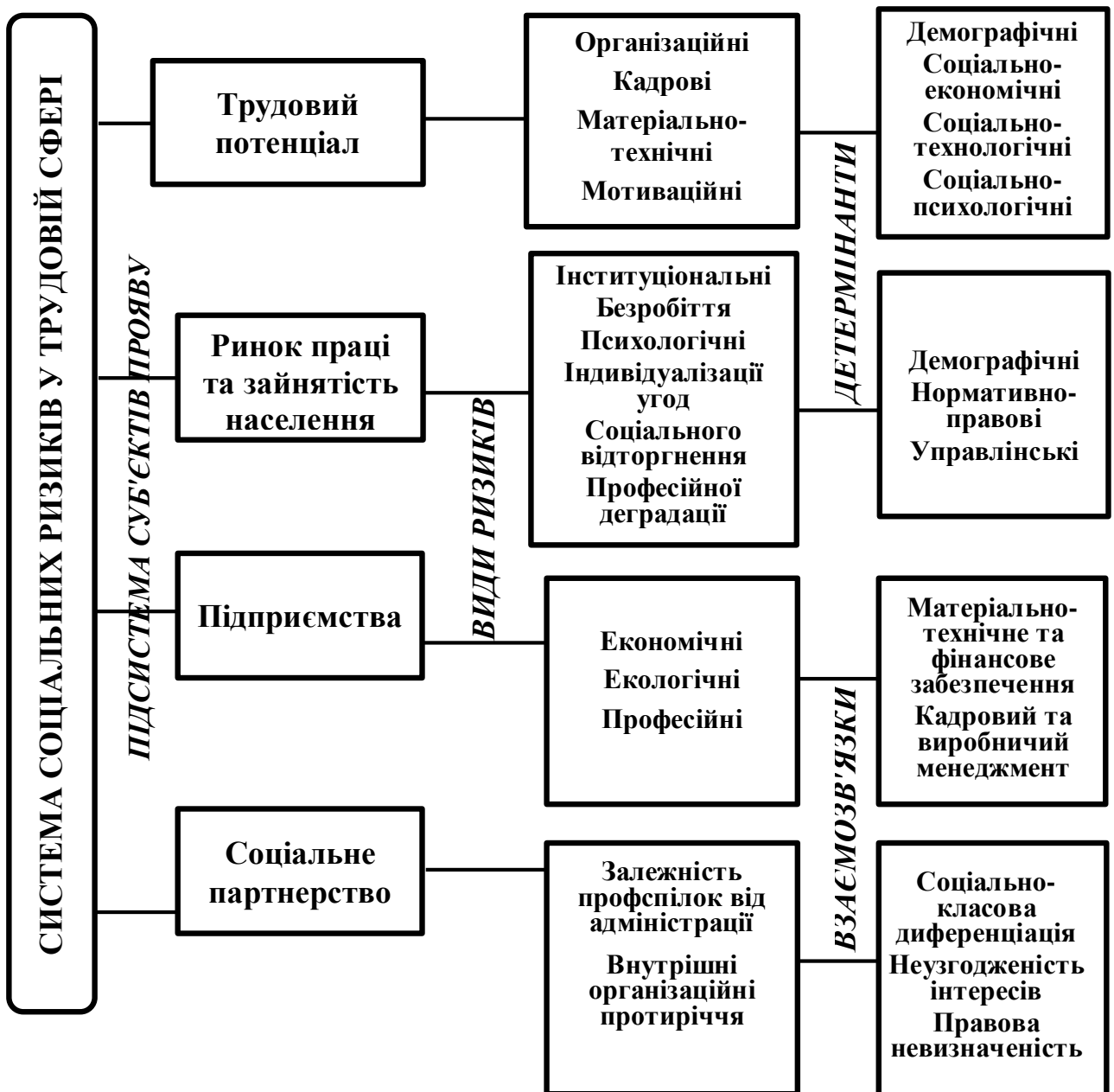

Рис. 1.9 Система соціальних ризиків у трудовій сфері (розроблено автором)

Соціальні ризики в трудовій сфері формуються під впливом як зовнішнього середовища, так і внутрішніх соціально-економічних умов трудової діяльності найманих працівників в умовах наявної площини соціальної політики і визначеного типу взаємодії суб'єктів соціально-трудоких відносин. Разом з цим, актуалізація соціальних ризиків обумовлюється загальними умовами процесу діяльності всього соціуму, а значить найбільш значимою інституцією, яка їх генерує, є держава. Так, саме фактори державного впливу для будь-якого підприємства чи організації виступають найбільш вагомими джерелами невизначеності та внутрішньої конфліктогенності.

Висновки до розділу 1

Розробленість наукової категорії ризику на сьогодні залишається недостатньою і характеризується значною обмеженістю спеціальних досліджень.

Класична теорія дозволяє визначити сутність ризику через наукове поняття невизначеності, використовуючи для його формалізації у точних науках ряд суміжних категорій: випадковість, ймовірність. *Модерністський* підхід до ризику передбачає об'єктивний характер відповідного наукового знання, використання позитивістських засобів аналізу та домінування наукової експертизи. В *економічній теорії* ризик виступає комплексною характеристикою окремих дій за невизначених обставин і кореспондується з можливою невдачею чи виграшом, які можуть настати внаслідок реалізації прийнятого рішення. У контексті теорії *інституціоналізму* ризики пов'язуються, в основному, із нестабільністю структур системи державного управління.

Для висвітлення сутності ризиків запропоновано визначати ієрархічність загальної структури, в якій виділяється той чи інший вид ризику, що виступає її елементом. Відповідно, проведено класифікацію окремих видів ризиків за масштабом; за можливістю страхування; за можливістю диверсифікації; за природою виникнення. Типологізація ризиків за природою виникнення виглядає наступним чином: природні; пов'язані з людським фактором; технічні; соціуму. Виділено діалектично взаємопов'язані групи за обраними класифікаційними ознаками: залежно від сфери виникнення чи впливу; з позицій системності; за можливістю регулювання; залежно від характеру прояву; залежно від терміну дії; за причинами виникнення та кількістю об'єктів; за джерелами.

Ризику притаманні як об'єктивна, так і суб'єктивна характеристики, причому об'єктивна є виразом негативного впливу неконтрольованих випадкових подій, а суб'єктивна виникає внаслідок проходження і реалізації ризику через свідомість людини. Під ризиком запропоновано розуміти ймовірнісну характеристику об'єктивно-суб'єктивної реальності, яка знаходить вираз у можливостях відхилення від очікуваного результату.

Доведено, що в основу соціальних факторів інституціонального ризику доцільно покласти ірраціональність функціонування соціальних інститутів, наслідками якої є деформування соціальної структури суспільства та формування негативних суспільних настроїв. У короткотерміновій перспективі вони можуть призводити до дестабілізаційних процесів та зростання девіантної поведінки. Довготерміновими результатами девіації соціальних інститутів стають деформація ринку праці та негативні тенденції розвитку демографічних процесів.

В якості основного критерію розмежування підходів щодо дослідження ризику в інституціональній та класичній і неокласичній школах обрано їх категоріальну відмінність. Категорія інституціонального ризику визначається системою внутрішніх характеристик людини, що засвідчує можливість

самостійного вибору варіанту рішення індивідом. Разом з цим, людина не має повного об'єму інформації для прийняття рішення, а значить, вона не може повною мірою відобразити процеси суспільного життя.

Поняття соціального ризику безпосередньо пов'язане з проблемою визначення причини небезпек та загроз, які виникають і проявляються в межах соціальної сфери суспільства; вони є результатом невідповідності дій суб'єкта і об'єкта ризику змінам соціального середовища. В основу визначення поняття соціального ризику запропоновано покласти дихотомію поняття «соціальний»: у широкому плані це - будь-які процеси, що відбуваються в суспільстві; у вузькому - умови життєдіяльності окремої особи. У широкому розумінні, соціальні ризики – це можливі негативні прояви у функціонуванні соціальних інститутів, евентуальне уповільнення процесів суспільного відтворення, формування соціальної нестабільності та напруженості; у вузькому – це цілеспрямована поведінка суб'єкта соціуму, яка спостерігається за умови невизначеності результату.

Базовим постулатом теоретичних засад дослідження соціальних ризиків у трудовій сфері стало виділення їх в окрему групу, виходячи з того, що вони виступають іманентною властивістю економічної діяльності людини (включаючи періоди до початку та після продуктивної зайнятості). Соціальні ризики в трудовій сфері містять дихотомію в характері прояву (негативний чи позитивний) наслідків їх реалізації.

В системі соціальних ризиків трудової сфери виділено відповідні підсистеми (формування та розвитку трудового потенціалу; функціонування ринку праці та зайнятості населення; виробничі; соціального партнерства), а також їх види та основні детермінанти.

РОЗДІЛ 2.

ОЦІНКА СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ У ТРУДОВІЙ СФЕРІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Науково-методологічні підходи до аналізу та оцінки соціальних ризиків

В якості самостійної наукової проблеми методологія аналізу та оцінки ризиків почала формуватися в дослідженнях, присвячених проблемам інвестування капіталу, страхування, визначення напрямків бізнесових стратегій. Найбільш поширеними її напрямками є такі:

- ідентифікація різного роду небезпек;
- визначення якісних і кількісних характеристик ризиків різної природи, а також їх порівняння;
- визначення ступеня допустимості і прийнятності ризику;
- систематизація, класифікація та інші групи завдань, вирішення яких дозволяє забезпечити необхідною інформацією процес управління ризиком.

Методологічну схему прийняття рішень щодо ризику можна поділити на два блоки: перший – аналіз ризику, який передбачає ідентифікацію небезпеки та кількісну оцінку ризику; другий – управління ризиком, що включає вироблення альтернатив, оцінку варіантів, селективний відбір, виконання і контроль [153, с. 320].

Аналіз соціальних ризиків виступає ключовим елементом процесу управління ризиками, його головною метою є побудова науково обґрунтованої системи, яка забезпечуватиме прийнятний їх рівень. Під *поняттям аналізу соціальних ризиків* пропонується розуміти наукові дослідження та практичну діяльність, спрямовану на виявлення, визначення якісних і кількісних параметрів, а також характеристику взаємозв'язків та причинно-наслідкових факторів ризиків.

Концептуальною основою аналізу соціальних ризиків є їх вивчення за класифікаційною ознакою сфер можливого прояву: власне об'єкт ризику; об'єкт ризику в системі соціально-економічних відносин; відношення до ризику індивіда та суспільства (рис. 2.1). Відповідно, аналіз соціальних ризиків може проводитися з точки зору:

- частоти та ймовірності виникнення небажаних подій або несприятливих наслідків;
- соціальної інтерпретації негативних наслідків з урахуванням суспільних цінностей та інтересів;
- можливих матеріальних збитків;
- сприйняття ризику людиною, залежно від особистих її уподобань, а не об'єктивного їх рівня.

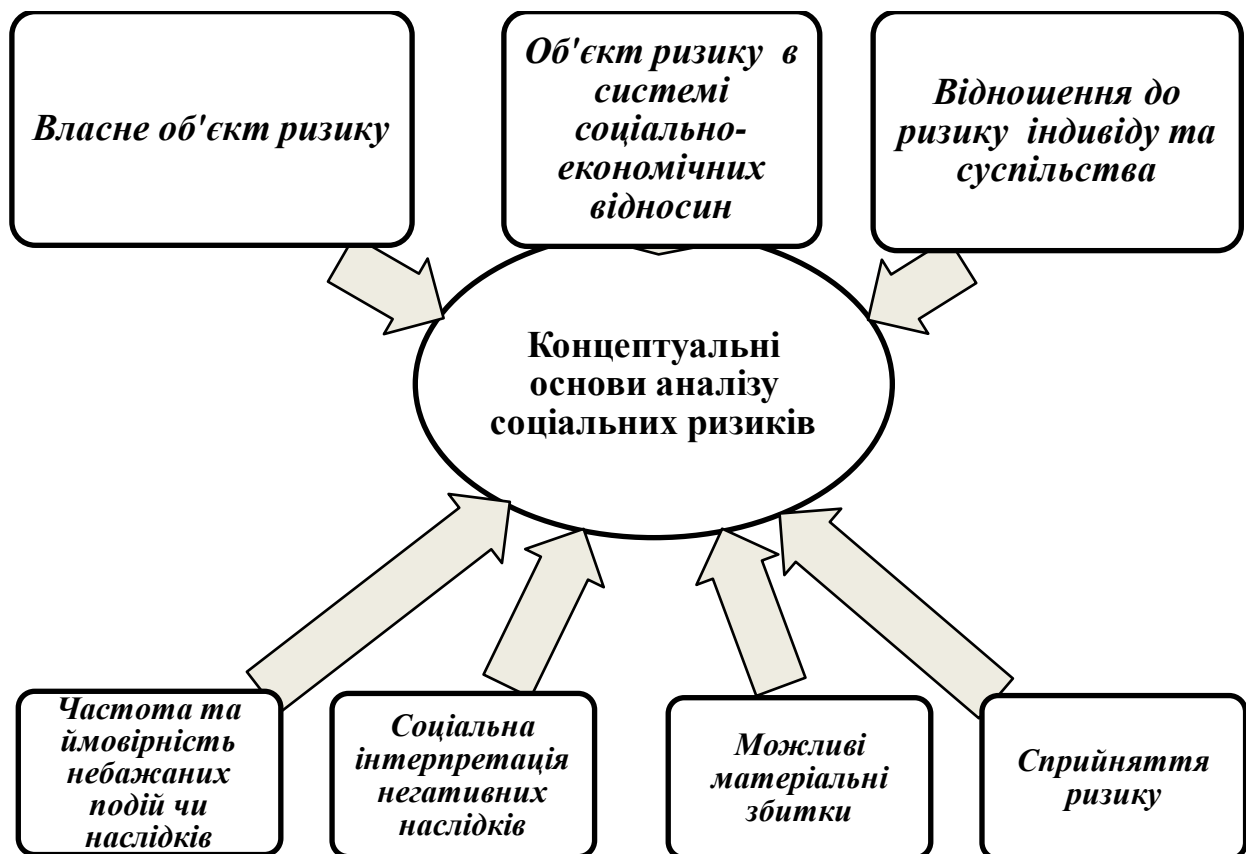

Рис. 2.1 Концептуальні основи аналізу соціальних ризиків (розроблено автором)

В якості *основних складових* процесу аналізу соціальних ризиків доцільно виділити їх: *ідентифікацію* (виокремлення ризиків, причин виникнення, визначення небезпек та загроз їх реалізації); *оцінку* (кількісні характеристики) та *прогноз* (оцінка на майбутній період з урахуванням тенденцій змін умов прояву ризику) (рис. 2.2).

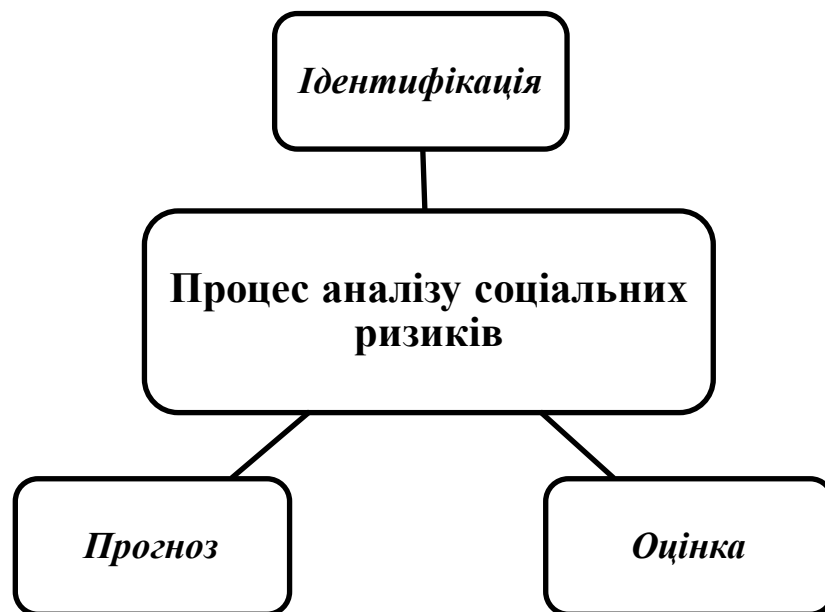

Рис. 2.2. Складові процесу аналізу соціальних ризиків (*розроблено автором*)

Незалежно від сутнісної природи, сфери прояву та виникнення всі типи ризиків об'єднує те, що теоретичні основи отримання якісних і кількісних оцінок їх характеристик містять в основі обмежену множину методів обробки вихідної інформації.

В економічній теорії оцінка соціально-економічних ризиків в основі відповідає чотирьом основним підходам:

- ймовірнісний підхід - базується на застосуванні теорії ймовірностей та математичної статистики; реалізація передбачає використання ймовірності настання тієї чи іншої несприятливої події. Перевагами цього підходу є простота, наявність добре розробленого математичного апарату, однак він не враховує об'єктивні та суб'єктивні фактори, що заважають досягненню мети;

- ситуативний підхід - використовує відхилення реальної ситуації від еталонної (з нульовим рівнем ризику); у процесі застосування підходу головним є завдання адекватної ідентифікації поточної ситуації, а також можливих помилок, що можуть виникнути внаслідок невідомих факторів. До переваг ситуативного підходу можна віднести відповідність ступеня ризику його інтуїтивному розумінню – чим більше ситуація відхиляється від еталонної, тим ризик вищий. Основним недоліком підходу є необхідність побудови багатовимірної множини характеристик еталонної та поточної ситуації;

- ігровий підхід виходить з того, що оптимальною є стратегія ризикової поведінки, яка забезпечує максимально можливий середній виграш (мінімально можливий програш) за умови, що дії конкурента також будуть оптимальними; в якості мірила ігрового ризику використовується величина відхилення поточного виграшу сторін від виграшу, отриманого від реалізації гарантуючих стратегій. Серед переваг даного підходу можна відзначити його розробленість та можливість оперування порівняно обмеженими об'ємами первинної інформації. Основним недоліком ігрового підходу є неможливість врахування помилок конкурентів, окрім того, виграш штучно зводиться до одного числового значення (стратегія економічної поведінки, яка є оптимальною за одним показником, не обов'язково буде оптимальною за іншими);

- рефлексивний підхід базується на оцінці прагнень конкурентів, на передбаченні їхніх дій та умінні нав'язати бажаний сценарій їх поведінки - конкуренти прогнозують можливі варіанти поведінкових стратегій один одного, ризик буде максимальним за умови, що іншій стороні стануть відомими наміри конкурента. Складність застосування підходу полягає в проблематичності нав'язати конкуренту дії, які відповідатимуть прогнозованому сценарію. В якості переваг необхідно зазначити адекватність підходу змістовній сутності ризиків, характерних для реального сектора

економіки. Разом з цим, застосування підходу вимагає досконалого володіння складним математичним апаратом.

Серед значного розмаїття наявних методологічних підходів до визначення кількісних та якісних характеристик ризиків можна виділити низку принципово різних:

- експертний підхід, коли ймовірність того чи іншого сценарію розвитку подій визначається на основі опитування досвідчених експертів;

- соціологічний підхід, в основі якого знаходяться результати соціологічного опитування населення (в рамках цього підходу набула популярності теорія ризику, що передбачає оцінку на основі економічного еквіваленту вартості людського життя);

- модельний підхід, який базується на побудові ймовірнісних моделей;

- інженерно-технологічний, що враховує статистичні дані та ймовірність виходу основних показників за безпечні межі; підхід також передбачає побудову так званих «дерев небезпеки».

Оскільки проблема вибору наукових методів оцінки соціальних ризиків залишається невирішеною, то одним з найбільш перспективних напрямків дослідження є виділення серед загальних методів множини тих, які можуть бути застосовані для оцінки саме соціальних ризиків.

Найбільш поширеними загальнонауковими методами оцінки ризику є наступні [154]: феноменологічні; детерміністські; ймовірнісні; експертні. Так, застосування *феноменологічного* підходу передбачає визначення можливостей реалізації негативних сценаріїв, виходячи з результатів аналізу необхідних і достатніх умов, пов'язаних із законами природи. Метод може бути реалізованим на основі фундаментальних закономірностей, він дає можливість визначити стан окремих компонентів досліджуваної системи. Значним недоліком є ненадійність результатів у дослідженні перехідних станів, а також неприйнятність для оцінки ризиків, пов'язаних із функціональною надійністю окремих складових об'єкта аналізу. Наведені

недоліки роблять даний метод малоприйнятним для оцінки соціальних ризиків.

Детерміністський метод передбачає аналіз черговості етапів розвитку негативного (катастрофічного) сценарію, починаючи від первинної події, через послідовність етапів негативного розвитку до кінцевого стану системи. Процес зростання ризику вивчається та прогнозується за допомогою математичного моделювання та побудови відповідних імітаційних моделей. Даний підхід має достатню наочність та прийнятність, оскільки дає можливість ідентифікації та вивчення основних факторів, що детермінують процес. Разом з цим, в процесі практичного упровадження методу існує значна потенційна загроза неврахування важливих, але нечастих подій, що може нівелювати результати моделювання. Окрім того, побудова адекватних математичних моделей потребує значного масиву точних вихідних статистичних даних. Виходячи з наведеного, даний метод може застосовуватися також і для оцінки соціальних ризиків, однак результати потребуватимуть перевірки через застосування інших методів.

Ймовірнісний метод аналізу ризику містить як оцінку ймовірності виникнення подій негативного характеру, так і розрахунки відносних ймовірностей того чи іншого напрямку протікання процесів. Розрахункові математичні моделі за такого підходу є значно простішими, ніж детерміністські, однак вони обмежені недостатністю даних щодо функцій розподілу параметрів. Окрім того, застосування спрощених методик знижує достовірність отриманих оцінок. Метод забезпечує прийнятні результати за умови збереження у майбутньому тенденцій розвитку самої системи чи зовнішнього середовища. Адекватна оцінка тенденцій розвитку можлива, в основному, завдяки застосуванню методів експертних оцінок. Тому використання даного методу для оцінки соціальних ризиків є цілком прийнятним, за умови комбінації з методами експертних оцінок.

Експертний метод базується на отриманні якісної та кількісної оцінки ризику шляхом обробки експертних думок спеціалістів. Метод застосовується в процесі вирішення задач, що майже не піддаються формалізації, коли недостатність і недостовірність інформації не дають можливості використати ймовірнісний чи інші формалізовані методи оцінки. Ці методи доцільно також використати для порівняльних оцінок ризиків. Експертні оцінки оформляються у вигляді якісних характеристик чи кількісних показників ймовірностей досліджуваних процесів, віднесених до певного проміжку часу. В якості суттєвого недоліку методу необхідно підкреслити відсутність гарантій достовірності отриманих оцінок, а також труднощі як у проведенні, так і в обробці отриманих результатів.

Таким чином, окремі загальні методи аналізу і оцінки ризиків можуть бути поширеними на аналіз соціальних об'єктів та джерел ризиків, а тому розроблена методологія аналізу соціальних ризиків може стати основою для розробки ефективних рішень практично у всіх сферах суспільного буття. У цьому зв'язку цілком слушною є думка О. Яницького [155, с. 21], який вважає, що як тільки дослідник задається ціллю «визначити ризик» для індивіда чи групи (і тим більше – соціально прийнятний ризик для усього суспільства), виявляються величезні труднощі такого завдання, оскільки будь-яка система обчислення ризику опосередковується особистими перевагами, культурою і політичним контекстом. Більш того, неузгодженість поглядів відносно того, що саме і наскільки вважати ризикованим і як цьому протистояти, є досить суттєвою [156].

Наведені методи оцінки ризиків можуть стати основою для побудови відповідних методик, які можна класифікувати за ознакою наявної вихідної інформації щодо об'єкту дослідження:

- ймовірнісні – це методики, що базуються на використанні математичних моделей (аналітичних чи імітаційних) і статистичних даних, які характеризують окремі доволі рідкі події. Вони дають можливість здійснити

експериментальну перевірку теоретичних результатів і практичних пропозицій щодо створення нових та удосконалення наявних механізмів мінімізації ризиків. Основним недоліком ймовірнісних методик є те, що їх реалізація вимагає проведення значної кількості експериментів, кожний з яких може призводити до помилок;

- евристичні – це методики, що ґрунтуються на використанні суб'єктивних ймовірностей, отриманих за допомогою експертного оцінювання;

- статистичні – це методики, в основу яких покладено визначення ймовірностей за наявним значним масивом статистичних даних.

Як зазначалося вище, одним з найбільш прийнятних для оцінки соціальних ризиків видається застосування методу експертних оцінок. Для вироблення методики, яка буде повністю адаптованою до оцінки соціальних ризиків, необхідно розглянути можливості його використання більш детально. Методи експертних оцінок знайшли широке висвітлення у науковій літературі, зокрема - це: класифікація шкал експертного оцінювання [157] та шкала переваг Т. Сааті [158], проблеми обробки інформації, отриманої від експертів (дослідження психофізіологічних обмежень експерта за Д. Міллером) [159], агрегація індивідуальних експертних оцінок, заданих в конкретних шкалах К. Ерроу [160].

В. Горбуліним, О. Додоновим та Д. Ланде для оцінки ризиків запропоновано визначати узгодженість множини експертних оцінок, що дає можливість вирішити питання щодо використання всієї множини для отримання агрегованої оцінки [161]. Кількісна оцінка ступеня узгодженості множини експертних оцінок, як правило, виходить з ординальних оцінок (рангів альтернатив). На їх основі визначаються кардинальні оцінки значимості альтернатив. В якості показника узгодженості пропонується використати різницю між максимальним власним значенням матриці порівнянь та числом альтернатив. Відповіді експертів, зазвичай,

відображаються за допомогою порядкової та номінальної шкал. До номінальних шкал належать прості шкали, які містять опис належності об'єктів до певних класів: досліджуваним об'єктам одного класу присвоюють одне й те саме число, різних класів – різні числа. Переваги між об'єктами різних класів не визначаються, відсутні також поняття масштабу і початку відліку. Оскільки існує необмежена кількість варіантів присвоєння чисел різним класам об'єктів, то припустимими в шкалі найменувань є будь-які перетворення показників, що мають властивість однозначності. Це означає, що у об'єктів різних класів не може бути однакових значень показників, а за кожним значенням можна однозначно визначити належність об'єкта до певного класу. Порядкова шкала вважається значно досконалішою, ніж номінальна, оскільки дає змогу визначити переваги між різними об'єктами. Порядкова (рангова) шкала застосовується для впорядкування об'єктів поодиноці або за декількома ознаками: числа в ній визначають лише порядок побудови ряду об'єктів за їх перевагами, однак не дають можливості стверджувати, наскільки один об'єкт є важливішим за інший. Показники, що входять до порядкової шкали, містять значно менше інформації, разом з цим вони дають можливість судити про відносні переваги між об'єктами. Даний метод має суттєве обмеження – його не можна застосовувати для значної кількості (понад 10) експертів та для знаходження результуючої узгодженості множини екстремальних оцінок.

Методика оцінки соціальних ризиків повинна відповідати Європейській системі соціальних показників, що передбачає: вимірювання соціальних процесів в координатах ідентичності, нерівності, консолідації та конфліктності; обґрунтування й поєднання нових вимірювань чи показників; використання найбільш прийнятних баз даних і результатів національних досліджень [162, с. 113].

Говорячи про соціологічну складову аналізу, необхідно зазначити, що змістовне наповнення поняття «ризик» базується на трьох взаємопов'язаних елементах [163]:

- небажані наслідки тієї чи іншої події;
- можливість (ймовірність) настання цих подій та обставини, за яких може здійснитися невизначеність;
- ризик як міра невизначеності дорівнює добутку ймовірності настання несприятливої події та величини нанесених збитків, тобто він характеризується наявністю джерела небезпеки та вразливості об'єкта.

Наступним етапом є побудова матриці оцінок респондентів значимості тих чи інших видів соціальних ризиків за результатами анкетного опитування. При цьому, для оцінки кожного фактора, відповідно до ступеня впливу на задалегідь обраний показник, використовується бальна оцінка [164, с. 18].

Виходячи з концептуальних основ наведених праць, можна сформулювати задачу експертної оцінки соціальних ризиків наступним чином: дано – множина деяких альтернатив $A = (A_i)$; $i = (1, k)$, кожну з яких можна оцінити за кількісним критерієм Q . Необхідно упорядкувати (ранжувати) $A_i \in A$ відповідно до їх оцінок відносно критерію Q . В якості критерію Q для оцінки того чи іншого соціального ризику можуть використовуватися демографічні, соціально-економічні та інші показники. Якщо для прийняття рішення необхідно використати декілька критеріїв, то виникає завдання вирішення задачі оцінки альтернатив за кожним критерієм. Використання оцінки декількох експертів значно підвищує достовірність результатів, однак вимагає проведення агрегованої оцінки, яка передбачає: кількісну оцінку ступеня узгодженості множини експертних оцінок, визначення достатності ступеня узгодженості даної множини, знаходження агрегованої узгодженої експертної оцінки, а також оцінку відносної компетентності експертів.

Для отримання числових значень агрегованих оцінок можна запропонувати підхід, який базується на порівнянні альтернатив, що були надані експертами. Самі ж альтернативи є результатом реалізації деякої випадкової величини, яку отримують за допомогою методів математичної статистики [165, с. 232]. Агрегована експертна оцінка набуватиме наступного вигляду:

$$a = \sum_{n=1}^m c_n a_n ,$$

де m – кількість експертів; c_n - нормований коефіцієнт відносної компетентності h - го експерта; a_n - оцінка, надана експертом.

Мірою ступеня узгодженості множини експертних оцінок буде виступати дисперсія:

$$M_2 = \sum_{h=1}^m c_h (a - a_h)^2$$

Застосування цього підходу дає можливість визначити також статистичну значимість агрегованої оцінки. Разом з цим, практичне втілення даного підходу має обмеження концептуального характеру. Насамперед, мова йде про некоректність подання думок експертів в якості реалізації деякої випадкової величини з нормальним законом розподілу. Дане припущення є справедливим у процесі обробки показників технічними засобами вимірювання, похибки яких мають об'єктивні причини. Експертні ж оцінки володіють як вузько суб'єктивними ознаками, притаманними кожному з експертів, так і колективно-суб'єктивними, що характерні для колегії експертів. І якщо перші зникають під час обробки даних унаслідок застосування методів приведення індивідуальних експертних оцінок, то другі залишаються, незалежно від способів обробки інформації.

Недоліки попереднього підходу до експертної оцінки соціальних ризиків можна нівелювати застосуванням методу статистичної обробки апріорної інформації (ризики упорядковуються в ряд за ступенем зменшення

їх значимості). Достовірність результатів опитування у цьому випадку залежить від досвіду та інтуїції спеціалістів, а також від досконалості процедури опитування і обробки результатів опитування [166, с. 38]. Експерти оцінюють ризик з точки зору настання ризикової події і небезпеки даного ризику. Кожному експерту пропонується список з n обраних контрольованих факторів, які вони повинні розмістити у порядку зменшення значимості. Найбільш значимому параметру присвоюється значення одиниці ($R = 1$), а найменш значимому $R = n$.

Позиція автора полягає у тому, що оцінку ризику експертами доцільно проводити на основі картографування ризиків. Карта ризиків є невід'ємною складовою якісного аналізу та являє собою графічний або текстовий опис обмеженої кількості конкретних ризиків системи [167]. Карта ризиків слугує базисом якісної ідентифікації та аналізу ризику, її побудова відбувається на основі розрахунків матриці вірогідності актуалізації того чи іншого соціального ризику, а також оцінки його наслідків. У подальшому карта ризиків поділяється на сектори відповідно до обраних критеріїв групування. Частина секторів може залишатися пустими, тоді як окремі сектори можуть містити декілька груп, що свідчить про незначні розбіжності у ступенях вірогідності актуалізації різних груп ризиків. Якщо мова йде про соціальні ризики, то до графічного варіанта карти ризиків повинен додаватися офіційний документ, який міститиме найменування, вірогідність настання того чи іншого ризику, оціночні величини наслідків актуалізації, ранг ризиків, перелік заходів з реагування, а також відповідальних осіб. Результати відображаються у табличному вигляді. Сума всіх рангів для кожного експерта повинна залишатися постійною, тобто:

$$\sum_{i=1}^n R_{ji} = (1 + 2 + 3 + \dots + n) = 0,5n \cdot (n + 1)$$

Суми рангів по вертикалі для кожного контрольованого фактора x_i будуть залежати від N і n , вони можуть використовуватися для суджень щодо

значимості окремих параметрів. Обробка і аналіз результатів опитування повинна закінчуватися побудовою діаграми коефіцієнтів значимості K_i з виділенням значимих факторів.

Найбільш ваговою проблемою, що значно обмежує упровадження експертних методів оцінки, є визначення вагових коефіцієнтів для кожного експерта, оскільки всі відомі методи базуються на його самооцінці. Основний недолік прямої самооцінки полягає у тому, що на її результат може вплинути ряд психологічних факторів (бажання показати високу обізнаність, застереження щодо результатів самооцінки, які можуть вплинути на кар'єру тощо). Тому для компенсації необ'єктивних вагових коефіцієнтів доцільно використати можливість евристичного методу, де передбачається ранжування експертів залежно від їх досвіду, компетенції та результатів самооцінки за кожним запитанням.

Використовуючи експертні методи оцінки, слід також враховувати той факт, що вони не завжди дають змогу з достатньою точністю виявити різницю між документальним статусом експерта та дійсним ступенем його компетентності, а також зв'язок між компетентністю та самооцінкою. Об'єктивний коефіцієнт компетентності пропонується визначати на основі результатів анкетування [168, с. 101]. Компетентність прямо пов'язується із займаною посадою і залежить від стажу роботи в галузі чи організації. Оцінка проводиться за п'ятибальною шкалою, наданий бал ділиться на 100. Коефіцієнт об'єктивної оцінки компетентності розраховується за формулою:

$$K_o = S_j \cdot (O_d + O_c),$$

де K_o – коефіцієнт об'єктивної оцінки компетентності; S_j – узагальнена думка експертів; O_d – оцінка займаної посади; O_c – оцінка стажу роботи.

Коефіцієнт суб'єктивної оцінки компетентності пропонується розраховувати на основі суджень експертів щодо власної інформованості з проблеми та наведення типових джерел аргументації своєї думки:

$$K_s = S_j \cdot (K_i + K_a)$$

де K_s – коефіцієнт суб'єктивної оцінки компетентності; K_i – коефіцієнт інформованості; K_a – коефіцієнт аргументації.

Запропонована методика виглядає досить простою у застосуванні, однак показник S_j не має чіткого алгоритму обчислення, що дещо зменшує переваги її застосування.

Для визначення рівня компетентності кожного учасника експертизи В. Циганком пропонується звести його до вирішення стандартної задачі агрегації індивідуальних експертних оцінок, поданих у вигляді матриць. Алгоритм визначення ваг альтернатив умовно розділено на наступні кроки: 1-й крок – генерація на основі реальних матриць парних порівнянь, сформованих кожним з експертів, множини ідеально-узгоджених матриць парних порівнянь; 2-й крок – кожній із сформованих ідеально-узгоджених матриць парних порівнянь ставиться у відповідність ваговий коефіцієнт, котрий відображає вагомість інформації, що міститься в даній матриці, та її вплив на вагомість альтернатив. Кожний такий ваговий коефіцієнт враховує як ступені компетентності експертів, які брали участь у формуванні матриці, так і рівень відмінностей реальних експертних матриць парних порівнянь від ідеально узгодженої; 3-й крок – за кожною із сформованих ідеально-узгоджених матриць парних порівнянь однозначно знаходяться проміжні значення ваг альтернатив; 4-й крок – результуючі значення ваг альтернатив отримуються у вигляді суми добутків ваг, визначених за ідеально-узгодженими матрицями парних порівнянь та нормованих значень рейтингів цих матриць. Наведений метод, хоча й найбільш повно використовує експертну інформацію кожного з елементів матриць парних порівнянь, однак є доволі громіздким у застосуванні, оскільки кількість 5-7 експертів для оцінки соціальних ризиків є вкрай недостатньою (автор визнає, що саме така кількість експертів є прийнятною для розрахунків) [169, с. 9-10].

Таким чином, експертне оцінювання соціальних ризиків є однією з найбільш інформативних, надійних і доступних методик якісного аналізу,

адже експерт здатен більш фахово відповідати на питання якісного, наприклад, порівняльного характеру, ніж кількісного. Використання методів експертних оцінок дає можливість не лише отримати більш об'єктивні характеристики досліджуваної проблеми, але й обрати найбільш оптимальний алгоритм управлінських дій в ситуації ризику. Однак якість експертних оцінок істотно залежить від суб'єктивних факторів – компетентності та особистісних установок спеціалістів.

Наступний підхід базується на врахуванні найбільш значимих ризикогенних факторів зовнішнього середовища. Так, особливості прояву соціальних ризиків, які детермінуються специфікою розвитку соціуму, повинні відповідним чином враховуватися й при виборі методик їх оцінювання. У зв'язку з цим можна погодитися з твердженням Е. Лібанової, що оцінювання має два основні аспекти. По-перше, воно здійснюється з метою обґрунтування заходів, вибору альтернативних механізмів та каналів їх реалізації, оцінки ризиків. По-друге, оцінювання має дати можливість встановити, чи є спостережувані результати власне результатами реалізації конкретних заходів, або є повністю чи частково наслідком глобальних тенденцій та змін у оточуючому середовищі [170, с. 56]. Тому при удосконаленні інструментарію, який використовується для адекватної оцінки реалізації стратегії сталого людського розвитку, необхідно враховувати фактори невизначеності та стохастичності соціальних ризиків. Виконання цієї задачі, на нашу думку, можливе шляхом застосування факторного аналізу. В якості вихідного положення оцінки зробимо припущення що змінні величини, які підлягають спостереженню, є лінійною комбінацією деяких латентних факторів [171, с. 17-18]. Окремі з цих факторів допускаються в якості спільних для двох і більше змінних, а інші – є характерними для кожного окремого параметру. Виокремивши латентні фактори та провівши за їх допомогою оцінку соціальних ризиків (шляхом застосування методів парного порівняння), можна виділити серед них найбільш значиму групу, яка й буде

визначати конкретний сценарій розвитку ризиків. Базою факторного аналізу слугують кореляційні зв'язки, що характеризуються, у даному випадку, значеннями оцінок вихідних факторів соціальних ризиків, включених до програми обстеження.

Виходячи з наведених положень, завдання оцінки соціальних ризиків буде зводитися до присвоєння кожному ризикогенному фактору конкретного числового значення, яке визначатиме вагу кожного фактора у загальній їх сукупності. Для цього по кожній анкеті необхідно побудувати матрицю парних порівнянь Сааті та знайти в ній максимальне власне значення і відповідний йому власний нормований вектор. Елементи цього вектора відповідатимуть вазі кожного фактора і відобразатимуть відповіді кожного респондента. Останнім етапом стане знаходження середньої величини всіх векторів, - результуючий вектор буде містити ваги латентних факторів згідно з результатами опитування [172]:

$$G = \omega_1 \cdot F_1 + \omega_2 \cdot F_2 + \dots + \omega_r \cdot F_r$$

де, G – результуючий вектор латентних факторів ризиків; ω – вага i – того вагового фактору; F – виявлені латентні фактори

Використання запропонованого методу є досить ефективним для оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері, оскільки може продемонструвати хороші результати для виділення та оцінки основних типів подій, настання яких має компенсуватися відповідними державними програмами: старість, інвалідність; хвороба або пологи; нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання; безробіття; зубожіння; нужденність; втрати (моральні та фізичні) через стихійне лихо або катастрофу. Перший тип подій є довготривалим ризиком, оскільки людина, яка втратила працездатність через інвалідність або старість, не набуде її знову, а тому має сподіватися на підтримку суспільства протягом тривалого часу. Ризик втрати доходів, пов'язаний з наступним видом подій (непрофесійним захворюванням та пологами), є, на відміну від першого, короткостроковим. Терміни надання

допомоги, як правило, обмежується не стільки медичними критеріями, скільки соціально-економічними. Зокрема, у багатьох країнах існують обмеження терміну надання допомоги у випадку захворювання протягом календарного року.

Наступний вид ризику втрати доходів зумовлений настанням каліцтва або смерті внаслідок нещасного випадку на виробництві, професійного захворювання. Це довготривалий ризик, в разі його актуалізації відповідними програмами соціального захисту обов'язково передбачаються як грошова, так і медична допомога. Щодо ризиків безробіття, то у більшості країн існують цілком самостійні програми, незалежні від інших складових системи соціального захисту. Надання допомоги передбачається у грошовій формі. Ще одним видом подій можуть стати випадки, пов'язані з недостатніми стандартами оплати праці чи нерозвиненою системою пенсійного забезпечення, коли працюючі або ж пенсіонери потрапляють до категорії бідних. Причини носять об'єктивний характер і не залежать від людини. Можлива також ситуація, пов'язана з недостатньою конкурентоспроможністю на ринку праці, що не дозволяє знайти роботу економічно активній особі, а період виплати допомоги по безробіттю вже закінчився. Визначення меж застосування наведеного підходу буде залежати від конкретних соціально-економічних умов, оскільки за обмежених ресурсів, попередження всіх видів соціальних ризиків є неможливим.

Заслуговує на увагу підхід експертів Світового банку, які виходять з того, що ризик та його вимірювання традиційно пов'язуються з варіативністю доходу чи споживання. Зазвичай такі вимірювання ґрунтуються на варіації чи середньоквадратичному відхиленні, однак, якщо необхідно дослідити вплив ризиків на добробут окремих верств населення (зокрема, бідних), то такий підхід у більшості випадків стає неприйнятним. З метою адаптації даного методичного підходу пропонується вивести три показники соціального

ризика, виходячи лише з тих цілей, які домогосподарства переслідують в процесі управління ризиками. Якщо в якості цілі виступає [173]:

- мінімізація розмірів можливих втрат добробуту, то для такого рішення не потрібна інформація щодо ймовірності, достатньо лише сукупності функцій втрат; величина ризику буде представляти кількісні показники втрат – \min , \max ;

- мінімізація ймовірності падіння споживання нижче визначеного порогового рівня, - для прийняття рішення необхідна інформація щодо очікуваного доходу від альтернативних видів діяльності і порогового значення споживання; величина ризику буде представляти ймовірність – $\min Pr (c_t \leq c_{min})$;

- максимізація очікуваної віддачі при визначеному рівні її варіативності,
- для прийняття рішення необхідна інформація щодо переваг у відношенні ризику, очікуваної віддачі і розподілу різних видів активів; величина ризику буде відображатися середньоквадратичним відхиленням – $\max V (\mu; \sigma)$.

Також спеціалістами Світового банку в якості однієї з ключових проблем виділяється та обставина, що оцінка ризиків має здійснюватися за *ex-ante* підходом [174], тобто в часовій перспективі (коротко-, середньо- або довгостроковій). Разом з цим, більшість наведених ними розрахункових показників ґрунтуються на *ex-post* підході, тобто на даних, отриманих за минулі періоди без урахування прогностичних оцінок майбутніх подій та умов, в яких вони відбуватимуться, що створює додаткові труднощі в упровадженні політики оптимізації управління ризиками.

Оцінювання соціальних ризиків з позиції основ управління, може здійснюватися у двох основних площинах: економічній та соціальній [175]. Економічна оцінка передбачає визначення на основі абсолютних та відносних монетарних критеріїв, що придатні для кількісного аналізу, співвідношення очікуваних економічних переваг для суспільства (населення) і витрат управління, пов'язаного з тим або іншим ступенем зниження ризику.

Соціальна оцінка – це визначення соціальних ефектів, які відображаються ціннісними судженнями та соціальними перевагами і не піддаються кількісному економічному аналізу, а також основних факторів формування уявлень щодо чесності та справедливості. Прикладом такої оцінки може слугувати запропонований Г. Дмитренком підхід до якісної оцінки самореалізації працівника у трудовій сфері, який ґрунтується на формуванні кваліметричної факторно-територіальної моделі (в основу покладено п'ять основних факторів – адекватність працівника займаній посаді та виконуваним функціям; винагорода за працю; відношення з керівниками та колегами; умови праці; мотивація праці та кар'єрного росту) [176, с. 45].

В процесі економічного оцінювання враховуються, наприклад, прогнозовані витрати на реалізацію програм поліпшення навколишнього середовища, разом з відповідними перевагами очікуваного майбутнього покращення стану здоров'я населення. Як впливає зі змісту терміну, економічна оцінка включає визначення певних монетарних показників з метою кількісної оцінки, наприклад, вигравів для економіки, отриманих внаслідок зниження ризику для певних груп населення бути безробітним (зайнятість) і зменшення ризику збільшення кількості учасників програм соціальної допомоги по безробіттю (соціальний захист). Така «монетизація ризику» передбачає присвоєння «цінників» різним негативним наслідкам реалізації ризиків для людей, явищ та процесів. Оцінки майбутніх витрат базуються на економічних розрахунках зменшення доходів (наприклад, втрати у заробітній платі для зайнятих певного віку; відшкодування збитків, пов'язаних із рішеннями судів щодо позовів, пов'язаних з виробничим травматизмом). Подібні методи можуть бути використані також для монетизації ряду суб'єктивних факторів.

Практика монетизації ризиків здоров'я за допомогою методів оцінювання життя часто піддається критиці, як принципово аморальна і як така, що виражає життя людини через гроші. Насправді ж основною метою

такого підходу є забезпечення безпосереднього порівняння оцінених витрат й очікуваної вигоди для здоров'я від упровадження стратегії оптимального управління. Після того, як прогнозовані витрати та вигоди були кількісно виражені у грошовій формі, остаточне рішення щодо втілення більш жорсткого управління стає предметом прийняття рішень, пов'язаних з ризиком. Економічна оцінка може прояснити процес прийняття рішень для ризик-менеджерів, але це не зобов'язує осіб, які приймають рішення, дотримуватися певного алгоритму дій.

Важливо також зазначити, що монетизація життя та/або здоров'я на основі прогнозованої статистичної ймовірності захворювання або смерті, визначається оцінкою ризику і монетарними значеннями, встановленими для конкретних результатів щодо здоров'я людей. Враховуючи, що більшість оцінок ризику та монетизовані наслідки для здоров'я містять кілька припущень, типова економічна оцінка буде, як правило, являти собою гіпотетичний найгірший сценарій для потенційного шкідливого наслідку. Фактичні наслідки для здоров'я, скоріш за все, будуть значно меншими, ніж ті, що передбачалися у формальному економічному аналізі, вони навіть можуть бути близькими до нуля. Таким чином, монетизується «статистичне значення життя» відповідно до математичних проєкцій, а не фактичні людські життя у явній небезпеці.

Для оцінки соціальних ризиків у вартісному виразі можна використати наступні методи (рис. 2.3).

Аналіз ефективності витрат передбачає порівняння відносних прогнозних витрат для низки можливих варіантів управління ризиками, причому всі вони слугують досягненню загальної мети. На початковому етапі аналізу визначається та здійснюється детальний опис мети, після чого деталізується процес реалізації заходів зменшення конкретного виду ризику. Кількість можливих варіантів залежить від природи конкретної проблеми, але в типовому аналізі ефективності витрат, як правило, розглядається від 3 до 5

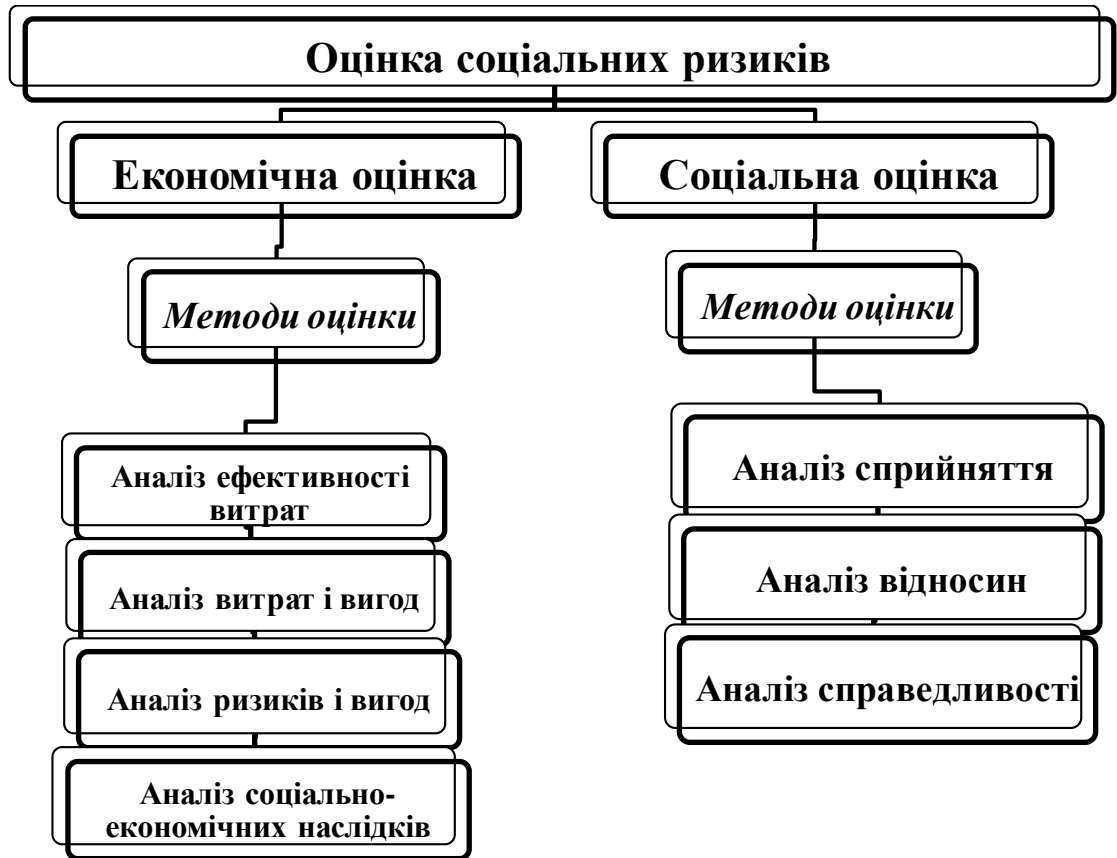

Рис. 2.3. Методичні підходи до оцінки соціальних ризиків у вартісному виразі (побудовано за [175])

різних стратегій. Даний метод націлений на виявлення найбільш економічно доцільних способів досягнення бажаного результату управління.

Перевагами методу аналізу ефективності витрат є те, що при його застосуванні розрахунки є прямими. Це дає можливість визначити найменш витратний варіант управління з низки можливих варіантів, маючи у розпорядженні мінімальну кількість інформації. Для успішної оцінки ризиків необхідно визначити набір реалістичних варіантів управління, які дозволять змістовно порівняти альтернативи, у той час, як мета управління має залишатися прийнятною для зацікавлених сторін після завершення аналізу. За таких умов, аналіз ефективності витрат надасть можливість визначити найменш затратний для зацікавлених сторін варіант. Розрахунок вартості різних варіантів управління ризиком можна порівняти, беручи до уваги залежність витрат від часу, необхідного для реалізації варіантів. Найбільш

економічно ефективним варіантом є той, який може бути реалізований за найнижчої поточної вартості. Недоліком методу аналізу ефективності витрат є те, що він є дещо обмеженим за своїми масштабами, заявлене завдання не завжди розглядається в якості бажаного після завершення дослідження; окрім того, якість різних варіантів управління можна оцінити лише за їх вартісними показниками. Не менш важливо, що аналіз ефективності витрат не у змозі врахувати окремі соціальні та політичні чинники, оскільки надання їм адекватних грошових значень видається досить проблематичним.

Аналіз витрат і вигоди передбачає порівняння передбачуваних витрат на удосконалене управління ризиками та очікуваної вигоди від зниження ризиків, пов'язаних з різними сценаріями вирішення наявних проблем. У випадку, коли в грошовому виразі співвідношення вигоди і витрат виявляється більшим за одиницю, це означає, що прогнозована користь від реалізації заходу, швидше за все, переважатиме витрати управління. З іншого боку, якщо співвідношення вигоди і витрат є меншим за припустиме значення, це свідчить, що обрана стратегія є невиправданою з економічної точки зору. Використання методу є доцільним у процесі прийняття управлінських рішень, а також для обґрунтування рекомендацій зміни інструментів та заходів державної політики.

Об'єктивність аналізу витрат і вигоди забезпечується використанням кількісних методів оцінки, однак доцільно зазначити, що вхідна інформація, що використовується при цьому (в розрахунках), може бути суб'єктивною і / або об'єктивною. Використання показника «готовність платити» при проведенні аналізу витрат і вигоди може призвести до неявного ігнорування принципів рівності та справедливості. Це особливо проявляється при використанні аналізу, спрямованого на максимізацію економічної вигоди, оскільки одна й та сама сума коштів по-різному оцінюється групами людей з різним рівнем доходів. Якщо уподобання або корисність заможних людей чи держав матимуть більшу вагу при проведенні аналізу, вони, ймовірно, також

матимуть більше зиску внаслідок реалізації політичних заходів, які рекомендуються (упроваджуються) в результаті проведеного аналізу. Така політика порушує принцип справедливості. Використання показника «готовність платити» не лише зрівнює умови заможних та бідних, а може призвести до розробки рекомендацій, які потенційно посилять нерівність між заможними і бідними. Особливо важливим є те, що, використовуючи «готовність платити» в якості показника при оцінюванні довготривалої вартості, можна не належним чином відобразити довгострокову цінність, що використовується при розрахунках міжпоколінних ризиків. В методології аналізу «витрати-вигоди» використовується дисконтування з метою урахування зміни вартості у часі. Залежно від точки зору дослідника та характеру ризиків, що розглядаються, можуть використовуватись низькі (0,1%, 0,0001%) або високі (4%) ставки дисконтування. Основною причиною їх використання є можливість розглянути всі можливі наслідки ризиків, незалежно від часу їх виникнення. Враховуючи ступінь суб'єктивності й невизначеності результатів аналізу витрат і вигоди, слід констатувати, що вони, як правило, є недостатньо надійною інформацією щодо очікуваної економічної ефективності певного варіанту управління ризиками. Водночас цей метод добре підходить для вивчення відносної економічної ефективності низки альтернативних варіантів скорочення ризиків. Якщо співвідношення вигоди і витрат для варіанта управління є відносно високим, суттєво більшим за одиницю, то його економічна ефективність не викликає сумнівів. Аналогічно, якщо співвідношення вигоди і витрат відносно незначне – суттєво менше одиниці, то такий варіант розглядати недоцільно. При проміжних значеннях зазначеного співвідношення може виявитись, що стратегія, яка характеризується величиною співвідношення у 0,8, є більш життєздатною, ніж та, для якої це співвідношення становить, наприклад, 1,2. Слід зазначити, що, зокрема, для багатьох програм з охорони навколишнього середовища, співвідношення вигоди і витрат часто виявляється дещо нижчим за точку

беззбитковості, для якої співвідношення становить одиницю. Такі програми тим не менше можуть бути політично обґрунтованими, якщо існує високий суспільний попит на істотне поліпшення заходів, спрямованих, наприклад, на захист навколишнього середовища.

Найбільші складнощі при реалізації методу аналізу витрат і вигоди становить монетизація прогнозованих переваг. Використання грошових значень для витрат і вигоди, в окремих випадках, робить цей підхід занадто складним. Інший недолік методу полягає у тому, що ефективність залежить від належної ідентифікації відповідних варіантів управління. Якщо параметри управління визначені неадекватно, то це призведе до того, що для багатьох варіантів управління будуть отримані відносно незначні співвідношення оцінок вигоди та витрат і ці варіанти будуть необґрунтовано відхилені, як недостатньо ефективні.

Аналіз ризиків і вигоди є схожим з методом аналізу витрат і вигоди. Основна відмінність полягає у тому, що метод аналізу ризиків і витрат передбачає проведення оцінки вигоди не на основі монетарних показників, а через оцінки величин зменшення показників ризику. Даний підхід має ті ж переваги, що і метод аналізу витрат і вигоди, однак така оцінка дещо виходить за рамки економічного аналізу, оскільки має місце визначення зв'язку між величиною зниження ризику і вартістю реалізації відповідних заходів. Цілком очевидно, що будь-яке додаткове зниження ступеня ризику вимагає відповідного зростання вартості заходів. Зростання вартості відповідає закону спадної корисності: чим меншим є ризик, тим більша вартість його подальшого зниження. Застосування методу передбачає визначення відповідного кожному можливому рівню ризику певного рівня витрат. Метод аналізу ризиків і вигоди є найбільш прийнятним для аналізу явищ та процесів з високим рівнем соціального ризику (наприклад, гуманітарна катастрофа). Він забезпечує можливість визначення прийнятного рівня ризику без його монетизації, яка часто призводить до дещо умовного характеру розрахунків та

висновків. За такого підходу співвідношення витрат і вигоди може оцінюватися безпосереднім шляхом. Разом з цим, слід враховувати, що корисність методу суттєво залежить від раніше визначених прийнятих рівнів ризику.

Для аналізу та оцінки соціальних ризиків високого чи катастрофічного рівня, поряд з методом аналізу ризиків і вигоди, на нашу думку, доцільно використовувати методи, в основу яких покладено *основи теорії ймовірностей та заснованої на її постулатах математичну статистику* [177]. Оскільки цей вид ризиків носить, здебільшого, деструктивний характер, вони важко піддаються кількісній оцінці, їх характеристики носять ймовірнісний характер. Це пояснюється тим, що якісні параметри можливих втрат можуть бути настільки значними, що суспільство буде просто не у змозі створити відповідні резервні фонди для ліквідації збитків від настання несприятливої події. В якості базових величин тут доцільно прийняти дискретні випадкові величини з кінцевою множиною значень. Кожна випадкова величина визначається своїм розподілом, який зазвичай, задається у табличному вигляді:

x	x_1	x_2	x_3	x_n
p	p_1	p_2	p_3	p_n

де: x_i ($i = 1, 2, 3 \dots, n$) – значення випадкової величини; p_i – ймовірність реалізації значення x_i .

Основними характеристиками випадкової величини, що використовуються для розрахунків ризику, у даному випадку виступають: математичне очікування M випадкової величини, яка вивчається; дисперсія σ^2 ; стандартне (середньоквадратичне) відхилення σ ; коефіцієнт варіації V (стандартне відносне відхилення).

Для дискретної випадкової величини (узагальнена кількісна характеристика очікуваного результату) з кінцевою множиною значень, її середня величина визначається співвідношенням:

$$m(x) = \sum_{i=1}^n x_i p_i.$$

Важливою характеристикою, що формулює ступінь мінливості результату, є дисперсія (середньозважене квадратів відхилень дійсних результатів від середнього):

$$\sigma^2 = \sum_{i=1}^n (x_i - m(x))^2 p_i,$$

а також пов'язане з нею стандартне чи середньоквадратичне відхилення (показує міру відхилення величини, що вимірюється від свого середнього значення):

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2}$$

Стандартне відносне відхилення – це стандартне відхилення, що виражається в частках математичного очікування:

$$V = \frac{\sigma}{m(x)}$$

Дисперсія і середньоквадратичне відхилення слугують мірами абсолютного розсіювання; стандартне відносне відхилення виступає мірою розсіювання можливих результатів, що враховує середній очікуваний результат. Крім наведених дискретних випадкових величин, існують випадкові величини з іншими типами розподілу ймовірностей. Найбільш часто використовуються безперервні випадкові величини. Вони можуть набувати нескінченного числа значень, однак часто приймається, що теоретичне значення може бути будь-яким числом із заданого проміжку. Як і для будь-якої випадкової величини, функція розподілу задається рівнянням:

$$F(x) = P(x_i < x),$$

що повністю визначатиме безперервну випадкову величину. Специфіка безперервних випадкових величин полягає у тому, що функція $P(x)$ для них пропонується безперервно диференційованою на всій числовій прямій.

Виходячи з наведених припущень та властивостей, що слідують із визначення функції розподілу як ймовірності деякої події, що залежить від аргументу x , для величини $F(x)$ буде справедливим вираз:

$$F(x) = \int_{-\infty}^x f(t)dt,$$

де $f(x) = F'$ - так звана щільність (диференційна функція) розподілу.

Використання функції щільності і розподілу дозволяє визначити ймовірність попадання випадкової величини x до інтервалу $(\alpha; \beta)$, яка визначається за формулою:

$$P(y < x < \beta) = F(\beta) - F(y) = \int_y^\beta f(t)dt,$$

де $f(t)$ – диференційна функція розподілу випадкової величини x .

Наведені формалізовані викладки дозволяють провести адекватну кількісну оцінку ризику на основі використання ймовірнісно-статистичних методів, що буде зроблено на конкретному прикладі у одному з наступних розділів.

Аналіз соціально-економічних наслідків є найбільш інформативним, у порівнянні з іншими, методом, однак він видається досить складним для практичного застосування. Він практично не має обмежень щодо застосування для аналізу й оцінки соціальних ризиків, але може використовуватися, у більшості випадків, лише для оцінки впливу нових законодавчих актів, зокрема щодо встановлення соціальних стандартів. Метод поєднує основні елементи аналізу витрат і вигоди та оцінку очікуваних (прогнозних) економічних наслідків упровадження нових стандартів, зокрема: розподіл доходів (для домогосподарств, регіонів тощо); соціальні наслідки розвитку технологій тощо. Головним недоліком методу є його інформаційна перевантаженість, оскільки категорія економічних наслідків є надзвичайно складним об'єктом для дослідження.

Оцінювання *соціальних ризиків у соціальній площині* виходить з того, що їх специфічними факторами у зазначеному аспекті виступають: сприйняття ризику; відносність ризику; виправданість ризику. У процесі аналізу слід

враховувати той факт, що межі соціального ризику сприймаються в залежності від максимально та мінімально допустимих рівнів ризику для різних груп населення, різних територій тощо. Тому необхідно забезпечити узгодженість і релевантність оцінок ризику та визначати його вплив на найбільш вразливі групи населення. Окремі аспекти соціального ризику можуть оцінюватися незалежними фахівцями, для чого можуть використовуватися різні методи оцінки ризиків чи, навіть, різні економічні та соціальні критерії впливів ризику, що може призводити до розбіжностей в оцінці загального ризику. Це зумовлює необхідність забезпечення однакових (порівняних) стандартів, критеріїв та методів оцінювання. Соціальні оцінки певного виду ризику не повинні надаватися без порівняння з оцінками інших ризиків, оскільки кожен ризик у соціумі діє одночасно з іншими «конкуруючими» ризиками. Тому зусилля щодо оцінювання та зниження певного виду ризику мають бути релевантними до його рівня, відносно інших ризиків. Очікуваний вплив різних варіантів зниження ризику має обов'язково оцінюватися за ступенем його впливу на найбільш вразливі щодо до цього ризику групи населення.

Враховання оцінок справедливості ризику в управлінні ризиками стає все більш важливим питанням. Нерівномірний розподіл доходів та диференціація рівня життя населення повинні враховуватися при оцінці ризиків, особливо коли для вразливих верств населення окремі види ризиків є більш високими. Слід враховувати, що справедливість в питаннях розподілу соціальних ризиків часто стає предметом уваги різних політичних сил.

Питання оцінювання ризиків та ступеня вразливості окремих верств населення сьогодні є достатньо дискусійними. Це пояснюється необхідністю отримання інформації щодо того, хто є найбільш схильним до ризику, і наскільки несприятливою виглядає перспектива. Такі оцінки є необхідними для розрахунку витрат, пов'язаних з ризиком, розподільчими наслідками та забезпеченням адресності заходів, спрямованих на їх мінімізацію.

Переходячи від універсальних підходів до розгляду методів аналізу і оцінки, які стосуватимуться *безпосередньо соціальних ризиків у трудовій сфері*, необхідно зазначити, що вони є досить обмеженими і мають власні особливості.

Від наведених вище значно відрізняються методологічні підходи до аналізу та оцінювання професійних ризиків. Їх оцінка видається важливою у плані: визначення значимості показників виробничого травматизму та професійної захворюваності у загальних збитках підприємства; оцінки власне ціни ризику для прогностичних оцінок розвитку підприємства; застосування показників оцінки збитків органами державного нагляду для мотивації роботодавця підвищувати рівень безпеки виробництва, а також для обґрунтування покращення нормативно-правової бази охорони праці в державі.

Для оцінювання такого роду соціальних ризиків, на нашу думку, найбільш перспективним є застосування ймовірнісного підходу, оскільки саме він надає можливість оцінки не лише вірогідності виникнення нещасного випадку, але й пропонує алгоритм визначення сценаріїв розвитку небезпек. Саме на основі цього методу побудовано базові методики оцінки ризиків з використанням наявних статистичних даних. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2012 р. № 237 [178] клас професійного ризику виробництва виходить із рівня виробничого травматизму і професійних захворювань за видами економічної діяльності. Він визначає ступінь вірогідності втрати професійної працездатності або смерті працівника під час виконання трудових обов'язків, з урахуванням результатів аналізу показників виробничого травматизму і професійних захворювань, а також обсягів видатків Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, пов'язаних із забезпеченням загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного

випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Ключовим принципом в аналізі професійних ризиків можна вважати положення, запропоноване Ф. Фармером [179], що полягає у встановленні випадкової, але ретельно підбраної залежності між середньою кількістю радіоактивного витікання з ядерного реактора до атмосфери та ймовірністю (середня частота на рік чи відповідна величина середнього відрізка часу між цими подіями) настання такої події. У такий спосіб визначається гранична крива частоти аварійного витікання, яка може використовуватися, насамперед, в якості вихідних даних проектувальниками нової станції і спеціалістами з оцінки безпеки. Вважається, що крива відділяє верхню область недопустимо значного ризику від області допустимого ризику, що знаходиться нижче та зліва від кривої. Таким чином, крива використовується в якості критерію безпеки, який визначає верхню межу допустимої ймовірності. Якщо ця умова виконується, аварії, що викликають невеликі витікання і призводять до незначних наслідків для здоров'я людей і навколишнього середовища, можуть відбуватися порівняно часто; чим більшим є витікання, тим повинна бути меншою ймовірність або частота його появи, а для значного витікання ймовірність повинна бути близькою до нульової.

Класифікацію небезпечних факторів доцільно проводити на основі статистичних даних щодо аварій та інформації відносно результатів попередніх аналізів ризиків. Необхідно, щоб ідентифіковані небезпеки підлягали перегляду після надходження нових даних. Попередню оцінку факторів необхідно виконувати на основі аналізу наслідків аварій і вивчення основних причин їх виникнення. Попередня оцінка ідентифікованих небезпек визначає вибір наступних дій: упровадження термінових заходів з метою виключення чи зменшення небезпек; припинення аналізу у випадку, коли небезпеки є неістотними.

У міжнародній практиці знайшли застосування дві групи методів оцінки професійних ризиків:

- прямі (використовують статистичну інформацію за обраними показниками ризику [180] або ж показники нанесених збитків з імовірністю їх настання [181] – це можуть бути показники, які розраховані: за коефіцієнтом частоти нещасних випадків за рік на тисячу працівників; коефіцієнтом частоти настання смертельних випадків на виробництві; коефіцієнтом тяжкості виробничого травматизму; індексом професійної захворюваності, індексом травматизму; інтегральним показником за видом економічної діяльності;

- непрямі методи використовують показники відхилення наявних контрольованих умов від нормативних значень [182], - у цьому випадку ризику повністю залежать від частки невиконаних директивно встановлених вимог [183].

Аналіз відомих методичних підходів, які можуть застосовуватися для оцінювання професійних ризиків, показав, що беззастережних рекомендацій для отримання відповідних показників на даний час немає. При їх розробці необхідно керуватися рядом характерних особливостей, які виявляються в процесі аналізу. Перша особливість полягає у тому, що необхідно чітко визначитися з призначенням таких оцінок. Можна виділити дві основні задачі, при вирішенні яких можуть застосовуватися оцінки професійних ризиків. Перша – це оцінка масштабів збитків у цілому в державі та середня оцінка ризику травмування з урахуванням його тяжкості. Такі оцінки потрібні органам державного управління для усвідомлення значущості збитків та необхідності постійної уваги до профілактики виробничого травматизму. Друга задача, яка має вирішуватися за допомогою використання оцінок професійних ризиків – це визначення економічної ефективності профілактичних заходів для стимулювання роботодавця щодо інвестування охорони праці на виробництві.

Об'єктом вивчення професійних ризиків безпосередньо виступає робоче місце, де присутня та чи інша ризикова ситуація. Стосовно предмета, то ним може слугувати як статистика виробничого травматизму і професійної захворюваності, так і окремі фактори професійного ризику.

Оцінка професійних ризиків може базуватися на використанні п'яти основних підходів, які дозволяють отримати грошовий вираз результатів упровадження заходів із забезпечення виробничої безпеки [184]:

- опосередкована вартість – безпека людини оцінюється відповідно до вартості заходів, які проводяться з метою зменшення нещасних випадків зі смертельним наслідком;

- особистий капітал – безпека оцінюється як частина заробітку індивідуума, діяльність якого пов'язана з ризиком;

- страхування – безпека оцінюється на основі суми особистого страхування;

- судові виплати – в якості компенсації за втрату життя приймаються призначені судом грошові суми;

- добровільні виплати – оцінюється зменшення ризику за величиною добровільних внесків, призначених для упровадження заходів безпеки.

Також можна виділити підходи щодо формалізації ризику [185] та його інтегральних [186] показників: індивідуальний ризик у визначеній точці; максимальний рівень індивідуального ризику; середній індивідуальний ризик; сумарний ризик (загальна кількість смертельних випадків на виробництві); еквівалент економічних збитків від виробничих ризиків.

У найбільш уживаних сьогодні методиках аналізу професійних ризиків, які виступають також основним інструментом їх ідентифікації в системах управління, можуть застосовуватися два види показників ризику: кількісні та якісні (наприклад, незначний ризик, терпимий, критичний, катастрофічний чи інші подібні оцінки). Тому при оцінюванні можливих збитків підприємства від упровадження тих чи інших управлінських рішень щодо профілактики

виробничого травматизму може використовуватися два методи отримання оцінок збитків: з використанням частотних та вартісних значень показників ризику та застосуванням суб'єктивних оцінок ризику.

Для узгодження критеріїв професійного та соціального ризиків можна використати так званій «показник потенційних втрат життя» [187]:

$$N_{max} \cdot IR = \Sigma f(N) \cdot N^{\beta}$$

де N_{max} – максимальна чисельність населення, яке проживає в умовах дії небезпечних факторів; IR – максимально допустимий індивідуальний ризик; $f(N)$ – частота летальних випадків; β – фактор несприйняття ризику.

Передбачається, що існує гранично допустимий рівень ризику, який не повинен бути перевищеним, а також незначний рівень ризику, який не викликає індивідуального чи суспільного занепокоєння. Ці два рівні охоплюють всі інші рівні ризику, які використовуються при встановленні відповідних критеріїв у тій чи іншій країні. Область між цими двома границями називається областю прийняттого ризику, тут же знаходиться значення, яке приймається за «цільовий рівень» ризику. Застосування методу дає можливість представити залежність значень фактору несприйняття ризику та максимального індивідуального ризику у вигляді окремих функцій для різної чисельності населення (N_{max}), яке відчуває вплив небезпечних факторів.

Цінність цього методу полягає у можливості «усереднення ризиків» та розповсюдження їх не лише на працівників підприємства, але й на людей, які проживають поблизу небезпечного об'єкта. Сума збитків від виробничого травматизму (зі смертельним наслідком чи без нього) складається з двох основних груп: страхового відшкодування потерпілим і збитків підприємства, що не підлягають обов'язковому страхуванню. Страхові відшкодування здійснюються в законодавчо обумовлених межах за рахунок страхових внесків підприємств, які встановлюються у залежності від класу професійного ризику, до якого відноситься підприємство. Тому при визначенні ціни ризику у частині

страхового відшкодування потерпілим доцільно враховувати всі видатки страхової системи.

У випадку, коли базовою характеристикою соціальних ризиків у трудовій сфері виступає *трудоий потенціал*, доцільно провести аналіз позитивних та негативних факторів, які впливають на формування та ймовірнісні характеристики відповідних ризиків. На цій основі вже можна отримати кількісні оцінки ступеню їх впливу на результат, як окремо, так і у сукупності. Так, для оцінки ризиків трудового потенціалу необхідно використати систему показників, що містить два блоки. Перший блок – кількісні показники так званих «позитивних факторів», які зменшують соціальні ризики (наприклад, чисельність зайнятих, коефіцієнт народжуваності, кількість випускників вищих навчальних закладів на 10 тис. осіб, очікувана тривалість життя, коефіцієнт міграційного приросту на 10 тис. осіб, зменшення виробничого травматизму) тощо. До другого блоку вносяться «негативні фактори», які чітко відповідають показникам першого блоку (наприклад, чисельність зайнятих можна співставити з чисельністю безробітних, коефіцієнт народжуваності – з коефіцієнтом смертності і т.д.). Потім кожний з показників співвідноситься із середнім теоретичним, який відповідає допустимому значенню того чи іншого виду соціального ризику.

Тоді:

$$AP_x = \frac{SAP_x}{SAP_z} ; AN_x = \frac{SAN_x}{SAN_z}$$

де AP_x - позитивний показник за досліджуваним фактором x ;

AN_x – негативний показник за досліджуваним фактором x ;

SAP_z ; SAN_z – середнє значення позитивного та негативного показника

На основі тотожностей можна розрахувати інтегральні показники позитивних та негативних факторів впливу на трудовий потенціал:

$$YP = \sum_{i=1}^k m \frac{\sum_{p=1}^p AP_x}{P}$$

$$YN = \sum_{i=1}^k m \frac{\sum_{n=1}^n AN_x}{N} ,$$

де YP – інтегральний показник позитивних факторів впливу на трудовий потенціал (показник зменшення ризиків);

YN - інтегральний показник негативних факторів впливу на трудовий потенціал (показник збільшення ризиків).

Для аналізу та оцінки підсистеми трудових ризиків виробництва в якості основного підходу пропонується використати можливості методу парних порівнянь [188]. На початковому етапі необхідно сформулювати перелік ризиків, які на даний час для підприємства є найбільш актуальними. Далі, використовуючи метод власних векторів Уея, оцінюємо значимість кожного з обраних ризиків. В процесі використання методу експертні оцінки ризиків складають відповідну матрицю парних порівнянь $R = \|r_{xy}\|$, де $r_{xy} = 2$ означає більшу вагомість x -го ризику у порівнянні з ризиком y ; $r_{xy} = 0$ – перевагу y -го ризику над ризиком x ; $r_{xy} = 1$ означає рівноцінність ризиків.

Матриця парних порівнянь всіх ризиків (їх повний перелік можна отримати шляхом експертних оцінок) повинна відображатися у вигляді таблиці. Абсолютний пріоритет x -го ризику визначається наступним чином:

$$P_X^{abs} = \sum_{k=1}^n \left[r_{xk} \sum_{y=1}^n r_{ky} \right]$$

де n – кількість обраних для аналізу трудових ризиків;

k – номери рядків і стовбців матриці парних порівнянь за прийнятої послідовності розрахунків.

Значимість ризиків визначається за формулою:

$$m_x = \frac{P_X^{abs}}{\sum_{x=1}^n P_X^{abs}}$$

де m_x – коефіцієнт вагомості x – го ризику.

Всі отримані значення P_X^{abs} нормалізуються, що дає можливість визначити вагомість ризиків та провести відповідне їх ранжування.

Таким чином, проблема аналізу соціальних ризиків пов'язана з наступними задачами: визначенням частот виникнення небажаних подій;

оцінкою їх наслідків; узагальненням оцінок ризику, включаючи аналіз невизначеності і точності отриманих результатів відповідно до критеріїв прийняттого ризику. Оцінка є одним з найбільш інформативних моментів аналізу соціальних ризиків, вона дає змогу визначити обґрунтованість ризику, усвідомити дієвість захисних механізмів і заходів в ситуації реалізації ризику. Вона включає: оцінку ймовірностей несприятливих подій, а також побудову закономірностей розподілу збитків.

2.2. Система соціального захисту в контексті регулювання соціальних ризиків у трудовій сфері

Функціонування будь-якої системи спрямоване на досягнення певної мети, яка у свою чергу, виступає одним із головних факторів, що формує цю систему. Метою функції соціального захисту є максимальне задоволення суспільних чи особистих потреб, які виникають внаслідок актуалізації соціальних ризиків на певний момент часу. Виходячи з динаміки та відповідного переліку соціальних ризиків, які визнаються державою на законодавчому рівні, можна оцінити ефективність системи соціального захисту в тій чи іншій країні. В основу цієї системи покладено такий механізм реагування на соціальні ризики, який дає можливість розробки певних соціальних стандартів, а також відповідних державних гарантій їх забезпечення. У свою чергу, соціальні стандарти ґрунтуються на упорядкованій множині соціальних ризиків, кожен з яких володіє унікальним набором показників.

На сьогодні домінуючими є три наукові підходи до аналізу поняття «соціальний захист» і його складових [189, с. 117]:

- політекономічний – припускає дослідження сутності відносин, що входять у дане поняття, їх взаємозв'язки, виділення принципів, видів і організаційно-правових форм соціального захисту;

- методологічний – передбачає розгляд соціального захисту як способу забезпечення соціальних прав і гарантій суспільства, регулювання соціальних відносин. Він розглядає соціальні послуги як з позиції суспільного блага, так і з точки зору товару. Відповідно до першої концепції соціальний захист сприймається як необхідне явище для всього суспільства, хоча видатки з соціального обслуговування перекладаються на забезпечену частину суспільства. Згідно з другою концепцією, соціальні послуги можна купувати і продавати на ринку;

- інституційний – припускає розгляд соціальних відносин з точки зору суспільного інституту, в рамках якого об'єкти можуть відстоювати власні інтереси.

Формування системи соціального захисту пов'язане з усвідомленням необхідності створення спеціальних механізмів мінімізації соціальних ризиків. В основу соціального захисту покладено принципову можливість настання небезпечної події для індивіда чи суспільства внаслідок реалізації певного виду соціального ризику. Ефективність системи соціального захисту, значною мірою, визначається видом та питомою вагою кожного виду ризику. Так, Р. Арон [190, с. 132] цілком логічно зазначає, що справжнім джерелом несвободи і нерівності є соціальний контекст. Для того, щоб індивіди могли брати участь у суспільному житті, вони повинні мати кошти, наявність яких далеко не завжди залежить від їх особистих зусиль. Тому держава, яка прагне прогресу й розвитку, повинна створювати умови для залучення до суспільного життя соціально незахищених верств населення (інвалідів, багатодітних, безробітних, інших) шляхом забезпечення їм достойного існування, у тому числі за допомогою пенсій, допомог та інших соціальних виплат, безкоштовних медичних і соціальних послуг.

Незважаючи на значну кількість наявних вітчизняних та зарубіжних підходів до оцінки стану і ефективності соціального захисту, слід констатувати, що вони є досить розрізненими і висвітлюють лише окремі

елементи. Такий стан речей деякі вчені пояснюють тим, що проблема визначення ефективності системи соціального захисту та її окремих елементів є однією з найбільш складних в економічній науці внаслідок різноплановості соціальної політики і програм її реалізації [191, с. 48].

Щодо поняття соціального захисту, то найбільш ємним і лаконічним виглядає його визначення, запропоноване Е. Лібановою, В. Скуратівським, О. Палій, які вважають, що соціальний захист – це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах [192, с. 104].

У площині висвітлення соціальних ризиків заслуговує на увагу підхід, запропонований Ю. Юрченком, який, розглядаючи теоретико-організаційні аспекти соціального захисту населення, пропонує під даним терміном розуміти: соціальну допомогу, що гарантує громадянам, які опинилися за межею бідності і неспроможні з різних причин забезпечити собі життєвий мінімум, можливість психофізичного виживання в кризових соціально-економічних умовах; соціальне забезпечення, що гарантує певний рівень добробуту людини (відшкодування втрати регулярного прибутку, компенсація додаткових витрат внаслідок інфляційних процесів, упередження причин, що призводить до втрати регулярного прибутку внаслідок припинення виробництва тощо) та соціальні послуги, які забезпечують певний рівень трудової активності, участі в громадському житті (програми професійної перекваліфікації, створення додаткових робочих місць тощо) [193, с. 7-8].

Авторська позиція полягає у тому, що *соціальний захист представляє собою систему законодавчих, соціально-економічних та інших гарантій, спрямованих на мінімізацію соціальних ризиків чи наслідків їх реалізації*. Для працездатних громадян відповідні заходи знаходять вираз у забезпеченні рівних прав та умов праці, для соціально вразливих – у наданні матеріальної підтримки та можливостей користування суспільними фондами споживання.

У площині мінімізації соціальних ризиків важливими є функції соціального захисту як економічної (вторинний перерозподіл суспільних доходів з метою підтримки вразливих прошарків суспільства) та соціальної (реалізація основних напрямів соціальної політики через комплекс організаційно-правових та соціально-економічних заходів, метою яких є створення для працездатних громадян належних умов для забезпечення їх соціально-економічних та духовних потреб, а також гарантоване забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня доходу не нижче від прожиткового мінімуму) категорій.

Основними елементами системи соціального захисту економічно активного населення є: встановлення допустимих параметрів життя (розміру прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати, соціальної допомоги); захист від зростання цін і товарного дефіциту для гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму громадянам; вирішення проблеми безробіття і забезпечення ефективної зайнятості, перепідготовка кадрів; соціальні трансфери (допомога з безробіття, виплати на дітей, з материнства, з хвороби та інших причин, житлові субсидії); надання необхідної медичної допомоги; соціальне страхування тощо [194, с. 34].

Суб'єктами соціального захисту є держава в особі органів державної влади, органів місцевого самоврядування; громадські організації; профспілки; професійні асоціації роботодавців (підприємців); економічно активне населення. Оскільки суспільство та окремі його індивіди постійно перебувають в зоні дії соціальних ризиків і досить часто піддаються різного роду небезпекам, система соціального захисту виступає об'єктивною і необхідною умовою їх розвитку. Ступінь ефективності системи соціального захисту населення визначається її дієздатністю в запобіганні чи прогнозуванні настання ризиків, що, зазвичай, мінімізує соціальні витрати. У зв'язку з цим, у процесі упровадження заходів соціального захисту населення необхідно

враховувати не лише види ризиків, але і їх співвідношення, а також питому вагу кожного виду ризику.

Сучасні національні системи соціального захисту передбачають досить значне розмаїття механізмів та методів регулювання соціальних ризиків у трудовій сфері. Так, залежно від ступеня участі держави, Р. Тітмусом [195] запропоновано всі моделі соціального захисту розподілити наступним чином: ліберальна модель; консервативна, корпоративна модель; соціал-демократична або державно-перерозподільна модель.

Серед характерних рис ліберальної моделі соціального захисту необхідно виділити обмеженість соціальної відповідальності державних інституцій. Проблеми зменшення соціальних ризиків за такої моделі повинні вирішуватися, у переважній більшості випадків, самими громадянами, функція ж держави обмежується створенням сприятливих умов для розвитку ринкових механізмів та упровадженням програм розвитку індивідуальних та сімейних ініціатив. Система соціальної допомоги гарантує лише мінімальне задоволення потреб громадян, їх соціальні права є дещо обмеженими, оскільки право на отримання допомог пов'язується з виплатами податків, внесків чи зборів. Щодо проблем розвитку ринку праці та боротьби з безробіттям, то вони повинні вирішуватися, в основному, ринковими механізмами.

Консервативна модель соціального захисту передбачає можливість широкої участі держави у зменшенні соціальних ризиків. Державні соціальні програми націлені на розвиток ринкової економіки, особливо тих сегментів, які безпосередньо пов'язані із задоволенням нагальних потреб громадян. Ступінь їх задоволення прямо залежить від стажу роботи та продуктивності праці.

Соціал-демократична модель соціального захисту передбачає визначальну роль держави щодо відповідальності перед громадянами та зменшення соціальних ризиків. Соціальна політика виступає, насамперед, компенсаторним механізмом негативних проявів ринкових механізмів. В

основі задоволення першочергових потреб громадян знаходиться критерій необхідності, який не залежить від зроблених внесків.

Необхідно зазначити, що у чистому вигляді жодна модель не зустрічається – кожна країна комбінує їх в залежності від фінансових можливостей та національних традицій.

Сучасні системи соціального захисту охоплюють увесь життєвий цикл людини, починаючи від її народження, та передбачають заходи щодо захисту й підтримки її добробуту, якості життя, а також створення безпечного соціального середовища. Соціальний захист виконує превентивну, запобіжну, компенсаційну та реабілітаційну функції, тому його заходи мають подвійну спрямованість. Активній спрямованості відповідають соціальне страхування, програми зайнятості, охорони здоров'я та інші, які націлені на усунення загроз для добробуту населення. Пасивна спрямованість полягає у наданні підтримки тим, хто вже перебуває у важкому матеріальному становищі, а також соціальному обслуговуванні немічних [196, с. 384-385].

Однією з визначальних особливостей соціальних ризиків у трудовій сфері є те, що значна їх частка окреслена міжнародним та національними законодавствами. Перелік соціальних ризиків, що зумовлюють право особи на соціальний захист, було визнано міжнародним співтовариством і закріплено у відповідних документах (Загальна декларація прав людини (1948) [197], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) [198], Європейська соціальна хартія (1961) [199], Конвенції Міжнародної Організації Праці). Серед них основними є такі: вагітність і пологи; необхідність догляду за непрацездатним (малолітньою дитиною, дитиною-інвалідом, престарілим членом сім'ї); старість; повна, часткова, тимчасова втрата працездатності; втрата годувальника; нещасний випадок на виробництві; професійне захворювання; безробіття з незалежних від особи причин [200, с. 39].

У Міжнародному пакті ООН про економічні, соціальні і культурні права 1966 року [201], правам у сфері соціального забезпечення присвячені статті з 9 по 12. Відповідно до статті 11, повинне бути забезпечене право кожної людини на достатній життєвий рівень для неї та її сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло. Згідно з статтею 10 Європейської хартії про основні соціальні права трудящих (1989 рік) [202], працюючі громадяни мають право на адекватний соціальний захист і адекватні розміри виплат по соціальному забезпеченню у випадку настання соціального ризику, а непрацюючі громадяни, у яких відсутні засоби до існування, мають право на соціальну допомогу у розмірі прожиткового мінімуму. Суттєвою новелою стала рекомендація розглядати соціальний захист як забезпечення життєдіяльності населення у широкому сенсі, тобто охоплювати не лише соціальне забезпечення як таке, але й соціальну інтеграцію, здобуття освіти, охорону здоров'я, житлову політику, надання соціальних послуг тощо. Саме таке тлумачення соціального захисту покладено в основу статті 46 Конституції України: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [203].

У Конвенції МОП №102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» [204] обґрунтовується концепція соціального захисту. Вона виділяє дев'ять основних напрямів: медичне обслуговування; допомога у зв'язку з хворобою; допомога з у зв'язку з безробіттям; пенсії через старість; пенсії з виробничого травматизму; допомога у зв'язку з народженням дитини; сімейні допомоги; допомога у зв'язку з інвалідністю; допомоги з нагоди втрати годувальника. Система соціального захисту громадян за класифікацією Міжнародної організації праці включає соціальну допомогу й соціальне страхування.

Виходячи з положень Декларації МОП «Про соціальну справедливість в цілях справедливої глобалізації» [205], стрижневим елементом економічної та соціальної політики будь-якої країни є повна й продуктивна зайнятість. Це означає необхідність сприяння якомога ширшому виведенню працездатного (у тому числі частково працездатного) населення на відкритий ринок праці. Разом з цим, саме доходи від повної і продуктивної зайнятості формують страхову та фіскальну базу систем соціального захисту задля зменшення впливу соціальних ризиків та повернення особи на ринок праці.

Концепцію соціально-економічного мінімуму уперше було поширено на соціальний захист у доповіді Світової комісії по соціальних наслідках глобалізації [206], де констатується, що мінімальний рівень соціального захисту індивідів і сімей повинен бути загальноприйнятою і безспірною частиною соціально-економічного мінімуму глобальної економіки. Зараз термін «мінімальний рівень соціального захисту» стосується основних прав, послуг і закладів, які повинні бути доступними особі. Як вважають експерти ООН, мінімальний рівень соціального захисту повинен включати два основні елементи, які допомагають реалізації відповідних прав людини [207]:

- послуги: географічний і фінансовий доступ до основних послуг – водопостачання і каналізації, системи охорони здоров'я та освіти;
- виплати: базовий набір соціальних виплат у грошовій і натуральній формі в якості допомоги малозабезпеченим і вразливим особам для забезпечення мінімального захисту їх доходів та доступу до основних послуг, включаючи охорону здоров'я.

Розмір кожного виду допомоги і частка населення, яке їх отримує, повинні визначатися відповідно до національних умов (потенційних фінансових можливостей, демографічної структури і тенденцій, розподілу доходів, масштабів і глибини бідності тощо), політичних рішень, характеристик груп отримувачів допомог і бажаних результатів. Рівень

допомог не повинен бути нижчим мінімуму, що забезпечує доступ до базового споживчого кошика товарів та послуг.

Відповідно до методології ESSPROS, перелік соціальних ризиків, які можуть слугувати об'єктивною передумовою настання забезпечувальних правовідносин в країнах Європейського Союзу, виглядає наступним чином [208]: захворювання (медичне обслуговування); інвалідність; похилий вік; утриманці, що пережили годувальників; сім'я (діти); безробіття; житло; соціальна ізоляція. Наведений перелік соціальних ризиків чітко окреслює об'єм соціального захисту сферами, які вважаються найбільш доцільними для країн-членів ЄС. Окрім того, він слугує інструментом для побудови порівняної статистики у випадку, коли соціальні інституції та норми різних країн значно різняться. Позитивом тут є те, що ризики визначають першочерговість програм, на які спрямовуються кошти, незалежно від законодавчих чи інституційних структур, які стоять за ними [209, с. 98].

Соціальні гарантії на рівні Європейського Союзу – це питома вага оплати праці у ВВП на рівні 55–65%, співвідношення мінімальної заробітної плати і середньої заробітної плати не нижче 55%, а також зростання мінімальної заробітної плати відносно прожиткового мінімуму на працездатну особу більш як у 3 рази, середньої заробітної плати – відповідно у 5-6 разів, середньої пенсії відносно прожиткового мінімуму на особу, яка втратила працездатність, – близько 4 разів [210].

Провівши аналіз розмірів прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії в Україні, можна порівняти її з європейськими стандартами. Так, відповідно до стандартів Європейської соціальної хартії (переглянутої) [211], мінімальна заробітна плата повинна становити не менше ніж 2,5 прожиткового мінімуму та третини середньої заробітної плати (відповідно до рекомендацій Міжнародної Організації Праці, мінімальна заробітна плата не повинна бути нижче 40–60% середньої заробітної плати). Мінімальна пенсія за віком повинна встановлюватися у

визначеному законом розмірі прожиткового мінімуму для осіб, що втратили працездатність [212]. Як засвідчують дані, наведені в табл. 2.1, показники, що відображають рівень соціальних гарантій в Україні, не відповідають європейським стандартам, більш того, протягом останніх шести років демонструється повна відсутність їх наближення хоча б у динаміці. Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються з метою визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, встановлених Конституцією України. На основі соціальних стандартів визначаються розміри основних соціальних гарантій: мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія за віком, інші види соціальних та компенсаційних виплат. Вони використовуються для визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України [213].

Таблиця 2.1

Основні державні стандарти та нормативи в Україні

Державні стандарти та нормативи	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Прожитковий мінімум на одну особу на місяць (на кінець року), грн.	701	875	953	1095	1176	1176
Мінімальна заробітна плата (на кінець року), грн.	744	922	1004	1134	1218	1218
Мінімальна пенсія (на кінець року), грн.	573	734	800	884	949	949
Співвідношення МЗП та ПМ	1,06	1,05	1,05	1,04	1,04	1,04
Співвідношення МП та ПМ	0,817	0,839	0,839	0,807	0,807	0,807

Джерело: складено автором на основі [214]

Як засвідчують результати досліджень, система заходів соціального захисту та існуючі програми соціального спрямування не є ефективними засобами зниження рівня чи подолання бідності в Україні. Це також означає, що обсяг соціальних трансфертів, які мають на меті зниження рівня бідності, можна значно зменшити у разі, якщо вони будуть адресними і спрямовуватимуться безпосередньо малозабезпеченим категоріям населення [215]. За таких умов виникає потреба провести глибокий аналіз системи

існуючих заходів соціального захисту та видів соціального забезпечення, щоб запровадити механізми, які дозволять надавати соціальну допомогу та інші заходи соціальної підтримки тим категоріям населення, які дійсно її потребують [216].

Виходячи з аналізу чинного законодавства України, можна виділити такі форми соціального захисту:

- соціальні та компенсаційні виплати (надаються у грошовій формі і передбачають різні види допомог, надбавок, доплат і компенсацій соціального характеру);

- соціальні послуги (послуги, що надаються особам, які зазнали матеріальних чи життєвих труднощів з вини держави, послуги соціально вразливим категоріям населення, послуги, спрямовані на відновлення нормальної життєдіяльності особи);

- пільги (часткове чи повне звільнення від плати за послуги чи товари).

Чинне законодавство у сфері соціального захисту та соціального забезпечення станом на початок 2015 року надавало 125 видів пільг 116 категоріям громадян. З них 44 види пільг передбачено для 45 найбільш соціально незахищених категорій громадян, які потребують особливої уваги з боку держави, 39 видів пільг надаються 57 категоріям працездатного населення за професійною ознакою або родом занять, 42 види пільг надаються 14 категоріям громадян, які мають певні заслуги перед державою.

Загальність права на соціальне забезпечення в Україні зовсім не означає безумовність реалізації цього права. Законодавство хоч і не передбачає обмежень на отримання тих чи інших видів соціального забезпечення, однак визначає умови, за наявності яких вони надаються. Передумови реалізації суб'єктивного права особи на соціальне забезпечення залежать від виду системи, за якою здійснюється соціальне забезпечення: соціального страхування чи державної допомоги. Разом з цим, загальність системи державної соціальної допомоги в Україні передбачає матеріальне

забезпечення чи надання соціального обслуговування особам, які з огляду на об'єктивні та суб'єктивні чинники не займались суспільно корисною діяльністю (соціальне забезпечення інвалідів з дитинства, пенсійне забезпечення непрацездатних громадян які не набули права на трудову пенсію тощо), однак потребують допомоги суспільства у випадку актуалізації соціальних ризиків. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; а також створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Протягом останніх 20 років було прийнято біля 30 законодавчих актів, якими встановлено численні державні соціальні пільги громадянам України. Однак за цей час не було прийнято жодного нормативно-правового акту, який би визначав єдиний порядок надання таких пільг, що призвело до практичної відсутності реальних даних щодо кількості пільговиків, а також вартості послуг, які їм повинні надаватися. Відсутність системного нормативно-правового забезпечення надання державних соціальних пільг громадянам зумовлює труднощі під час практичного застосування установленого порядку їх реалізації.

Важливим питанням теоретичного та практичного характеру є висвітлення взаємозалежностей між підвищенням дієвості системи соціального захисту, зменшенням соціальних ризиків та зменшенням надлишкової нерівності і розшаруванням населення за рівнем доходу. Щодо останнього, то як слушно зазначає Е. Лібанова [217, с.10], у сучасній Україні спостерігається своєрідний феномен: населення і експерти переконані в тому, що суспільство є дуже розшарованим, а офіційна статистика свідчить про доволі помірний, приблизно відповідний європейським стандартам ступінь нерівності. Пояснюється це тим, що статистичні показники не містять параметрів рівня життя відносно нечисленних крайніх груп – і найбагатших, і

найбідніших. У разі використання квінтільного коефіцієнта не враховуються доходи 20% найбідніших і 20% найбагатших осіб, децильного – відповідно, 10% з обох полюсів. Тому наявність нечисленного прошарку дуже заможних чи, навпаки, дуже бідних людей (родин, домогосподарств) не впливає на статистичні оцінки, але, безперечно, впадає в око і формує відповідне соціопсихологічне уявлення. Даються взнаки і поширеність тіньових доходів у поєднанні з демонстрацією своїх статків, з одного боку, і поблажливе ставлення суспільства до ухиляння від сплати податків – з іншого. Нерівномірний розподіл доходів між окремими групами населення відіграє ключову роль у формуванні нерівності – переважною мірою саме брак коштів зумовлює неможливість скористатися різноманітними послугами: освітніми, медичними, житлово-комунальними тощо. Нерівність за доходами корелює з нерівномірним розподілом пропозиції цих послуг по території країни, і, відповідно, дії зазначених чинників взаємно посилюються.

На сьогодні в Україні спостерігається не лише надмірне соціально-економічне розшарування населення, але й відтворення несправедливих розподільчих механізмів, які створюють нові соціальні диспропорції. Основним шляхом корегування такої ситуації вбачається запровадження нових підходів у перерозподілі доходів в системі «соціальна політика - розподіл доходів – податкова політика». В економічно розвинених країнах протягом не одного десятиріччя упроваджується політика вирівнювання матеріального становища різних дохідних груп населення і така система видається найбільш важливою складовою механізму перерозподілу доходів.

Одним з можливих шляхів скорочення масштабів «соціальної прірви» в Україні може стати вирівнювання структури розподілу доходів населення з середньоєвропейською структурою, де відносна бідність знаходиться в межах 12-15%, а коефіцієнт диференціації не перевищує 10. У країнах Європейського Союзу одним з показників ефективності політики подолання бідності виступає індекс Кейтца (співвідношення між мінімальною заробітною платою та

середньою заробітною платою – повинне становити не менше 60%). В Україні, починаючи з 2010 року, спостерігаються негативні тенденції динаміки цього співвідношення і на початок 2013 року він складав 34% [218]. У 2014 році він становив 39%, а на кінець 2015 року - лише 35%. Окрім того, як засвідчують розрахунки науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, в Україні стався та поглиблюється розрив між доходами і споживанням 5% населення і решти. Внаслідок цього розриву відсутня динаміка показника бідності (за винятком крайньої бідності), з одного боку, та чисельності середнього класу, з іншого.

Поляризація життєвого рівня населення і соціальні негаразди не можуть розглядатися лише як відсутність необхідних засобів існування – це також своєрідний стиль життя, що базується на специфічних нормах, цінностях, культурі і визначає поведінку людей. Основою діяльності окремих людських спільнот стає загальний песимізм, який часто знаходить прояв в асоціальній поведінці їх учасників. Такий стиль життя і поведінка передаються новим поколінням, продукуючи їх хронічну бідність. Це означає, що прийнятність соціальних ризиків визначають, переважно, соціальні інститути, а їх негативні наслідки відчувають широкі верстви населення, які не мають змоги ефективно впливати на їх рішення. Оскільки продукування ризиків у більшості випадків є прибутковим, приносячи не лише гроші, але й соціальний статус, то суспільство набуває нової стратифікаційної ознаки – відбувається чіткий поділ на донорів та реципієнтів соціальних ризиків (одні соціальні групи отримують значні зиски від виробництва ризиків, інші – вимушені проживати в ризикогенному середовищі). Спосіб сприйняття соціальної нерівності багато у чому залежить від того, в якій формі вона реалізується і подається в суспільстві. У випадку, коли панівні класи намагаються не підкреслювати різницю в умовах існування, не афішують переваги власних достатків, то відчуття надмірної соціальної нерівності, яка властива будь-якому типу суспільства, не набуває особливої гостроти. Демонстративне ж підкреслення

таких можливостей викликає в суспільстві озлобленість, роздратування та спонукає до акцій протесту.

Таким чином, розглядаючи соціальний захист населення в контексті компенсаторного механізму соціальних ризиків, можна зазначити, що – це система законодавчо встановлених суспільних відносин, основною метою якої є прогнозування та мінімізація соціальних ризиків і через яку відбувається реалізація основних прав і гарантій людини і громадянина. Серед ключових видів соціального захисту як об'єктивної умови правовідносин з мінімізації соціальних ризиків можна виділити:

- соціальні гарантії, які передбачають необхідність регулювання відносин між суспільством та конституційними правами особистості - правом на життя, на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я та освіту. Соціальні гарантії розповсюджуються на: гарантії зайнятості; регулювання мінімуму доходів; ресурсне забезпечення пільг; державний та суспільний контроль за дотриманням гарантованих прав;

- соціальне страхування, яке гарантує необхідний рівень життя. Державне соціальне страхування є обов'язковим, його джерелом виступають обов'язкові внески працедавців; розподіл допомоги відбувається залежно від потреб, без врахування розмірів внесків та податків, які було сплачено раніше. Колективне соціальне страхування реалізується як на обов'язкових, так і на добровільних засадах, джерелом його виплат слугують страхові внески роботодавців та працівників;

- соціальне забезпечення передбачає комплекс соціально-економічних заходів, спрямованих на відшкодування громадянам втраченого заробітку внаслідок настання непрацездатності та їх державне забезпечення незалежно від результатів їх праці;

- соціальну допомогу, змістом якої є надання одноразових виплат чи послуг для ліквідації або нейтралізації критичних життєвих ситуацій. Відмінність між соціальним страхуванням та соціальною допомогою полягає

у тому, що особа, яка отримує соціальну допомогу, може не брати участі у формуванні відповідного фонду;

- соціальну підтримку, яка передбачає реалізацію ряду державних програм, що спрямовані на визначені групи населення, вона виступає своєю формою соціального захисту економічно активного населення;

- соціальні компенсації, які націлені на пом'якшення наслідків падіння рівня життя у працюючих та збільшення доходів до рівня мінімального споживання у непрацездатного населення;

- соціальні послуги виступають формою цільової допомоги, що призначена для подолання чи пом'якшення дії несприятливих життєвих обставин і відновлення повноцінної життєдіяльності людини.

Одним із ключових моментів вирішення проблеми вибору форм державних гарантій для громадян у випадку актуалізації соціальних ризиків є забезпечення мінімально гарантованого рівня захисту їх соціальних інтересів, який упроваджується через систему обов'язкового чи добровільного соціального страхування.

Економічна теорія наголошує, що найбільш ефективним засобом захисту від різного роду ризиків, зокрема економічного характеру, є формування страхових механізмів їхньої компенсації [219, с. 96]. Практичні механізми попередження та мінімізації соціальних ризиків знаходять вираз у системі соціального страхування, яке в розумінні соціального ризику має свої особливості. В узагальненомугляді *соціальний ризик стосовно до соціального страхування* проявляється як можливі наслідки мимовільного та усвідомленого потрапляння людей в умови, що негативно впливають на їх життя або життєві можливості. *Соціальні ризики* у цьому випадку виражаються матеріальними наслідками реалізації негативного сценарію, тобто ймовірністю матеріальної незабезпеченості працюючого в результаті втрати можливості брати участь в економічному процесі.

Соціальне страхування виступає одним з найважливіших інструментів захисту від окремих видів соціальних ризиків, основними з яких є ризики в трудовій сфері. Це дає можливість не лише належним чином підготуватися до несприятливих подій, але й часто попередити їх. Так, ймовірність настання окремих видів ризику можна прорахувати заздалегідь, що дає змогу громадянину застрахуватися і потрапити під захист страхової системи ще до виникнення страхового випадку. Оскільки в системі соціального страхування компенсуються лише легальні доходи від трудової і прирівняних до неї видів діяльності, вона може також розглядатися в якості важливого елементу механізму стимулювання трудової й підприємницької активності громадян.

Соціальне страхування передбачає забезпечення достатнього рівня компенсації у випадках втрати працездатності або роботи та реабілітаційних заходів для працюючих. Система соціального страхування, як одна з форм соціального захисту населення найбільш повно розвивається в системі ринкових відносин, вона одночасно слугує також і засобом підвищення ефективності реалізації системи соціального захисту [220, с. 9]. На частку існуючих видів соціального страхування в розвинених країнах припадає, як правило, 60-70% всіх видатків на цілі соціального захисту і 15-25% ВВП.

Соціальне страхування доцільно виділяти в якості окремої складової соціального захисту, оскільки воно виходить за межі системи соціального забезпечення, вирішуючи завдання, пов'язані зі збереженням та відновленням здоров'я, профілактикою професійної захворюваності і виробничого травматизму, запобіганням безробіттю. Необхідно зазначити, що соціальне страхування базується на понятті соціального ризику. Таким чином, соціальне страхування виконує як відновлювально-компенсаційну, так і охоронно-попереджувальну функції [221, с. 21].

В. Роїком [222, с. 106-107] виділяються такі основні ознаки соціального страхування:

- фінансування даного явища шляхом обов'язкових страхових внесків, які солідарно сплачують роботодавці і працівники при можливій участі держави у формі додаткових страхових внесків або дотацій за рахунок загальних податків;

- обов'язкова участь усіх громадян (за деяким винятком);

- акумуляція страхових внесків у спеціальних фондах, за рахунок яких і виплачуються допомоги та здійснюється підтримка;

- забезпечення працівників у всіх випадках втрати ними працездатності, втрати заробітку в разі безробіття;

- інвестування не використаних на сплату допомоги надлишків у фонді обов'язкового соціального страхування у розвиток економіки й отримання додаткового доходу;

- гарантування визначених законодавством особистих прав на соціальне забезпечення й отримання допомоги;

- наявність обліку страхових внесків без перевірки доходів або потреби застрахованої особи;

- залежність розмірів внесків і допомоги від того, скільки застрахований працівник заробляє або заробляв;

- фінансування страхування від трудового каліцтва, професійного захворювання цілком за рахунок роботодавця, при можливій участі держави за рахунок зменшення розміру податків;

- здійснення управління системою обов'язкового соціального страхування на підставі соціального партнерства;

- надання державою підвищених соціальних гарантій застрахованим особам у системі соціального страхування.

Соціальне страхування може набувати двох форм – обов'язкової та добровільної:

- обов'язкове соціальне страхування є частиною державної системи соціального захисту населення, добровільне належить до приватного сектора економіки;

- правила добровільного соціального страхування визначаються безпосередньо страховими організаціями або їх об'єднаннями, загальні правила обов'язкового встановлюються державою;

- обов'язкове соціальне страхування носить, здебільшого, загальний характер, добровільне – індивідуальний;

- обов'язкове соціальне страхування здійснюється спеціально створеними в установленому законом порядку некомерційними організаціями за безпосередньої участі держави, добровільне може здійснюватися як комерційними, так і некомерційними організаціями, в діяльності яких держава безпосередньої участі не бере;

- обов'язкове соціальне страхування має публічно-правовий характер, добровільне ґрунтується на нормах насамперед цивільного законодавства [223, с. 119].

Критеріями розмежування добровільного і загальнообов'язкового соціального страхування виступають: залежність виникнення страхування від волі особи; порядок установлення прав та обов'язків суб'єктів страхування; роль держави в його здійсненні.

Серед особливостей соціального страхування як *системи перерозподілу соціальних ризиків* можна виділити такі:

- дана форма соціального захисту, як правило, поширюється на осіб найманої праці на суспільно організованих виробництвах, для яких основним і часто єдиним джерелом засобів існування є заробітна плата;

- соціальний ризик виступає закономірним і об'єктивним явищем, що може актуалізуватися для окремих соціально-демографічних і професійних груп населення;

- джерелом фінансування соціального страхування є внески від всіх основних соціальних партнерів – найманих працівників, підприємців та держави.

Через дію страхових механізмів можна досить ефективно регулювати більшість соціальних ризиків. Регулюючий вплив базується на об'єднанні особистих ризиків окремих індивідів та застосуванні різних фінансових компенсаторів, які розподіляються у часі та просторі. Виходячи з різної типології соціальних ризиків, у світовій практиці склалися чотири основні напрямки соціального страхування:

- пенсійне (за віком, у разі втрати годувальника, інвалідності);
- медичне (тимчасова втрата працездатності, медичні послуги);
- від нещасних випадків на виробництві (виробничий травматизм; професійні захворювання);
- від безробіття.

Поряд з цим, на основі проведеного аналізу, може бути запропонована наступна типологія узагальнених характеристик систем соціального страхування, які склалися у різних країнах:

- спеціалізація страхових виплат, залежно від природи соціальних ризиків (хвороба, пенсійне страхування, страхування від нещасних випадків на виробництві, страхування по безробіттю);
- державне управління сферою соціального страхування через механізми публічно-правового регулювання або прямого втручання і повного контролю;
- фінансування соціальних виплат за рахунок коштів страхових фондів, що формуються із внесків працівників, роботодавців та державних субсидій;
- соціальні виплати проводяться залежно від трудового стажу та попереднього заробітку на основі законодавчо встановлених норм.

Наявне на сьогодні досить широке розмаїття видів страхових фондів доцільно згрупувати за трьома наступними групами (всі інші виступають їх комбінацією):

- фінансові ресурси фондів соціального страхування підпорядковуються недержавним організаціям або самостійним державним інституціям. Роль держави зводиться до контролю за дотриманням законодавства, що регламентує формування, перерозподіл та використання фінансових ресурсів фондів (Франція, ФРН);

- соціальне страхування проводиться через державні позабюджетні фонди, які носять цільовий характер витрачання грошових коштів (Іспанія, Фінляндія);

- фінансові ресурси фондів соціального страхування включаються до державного бюджету в якості складової його частини, їх ресурси можуть бути задіяні також і для інших важливих суспільних цілей (США, Великобританія).

Зараз в урядових структурах різних країн превалює думка, що найбільш ефективною є система соціального страхування з мінімальним державним регулюванням. Однак, на нашу думку, у даній сфері роль державного управління є винятково важливою і вона не може ефективно заміщуватися лише дією ринкових механізмів. Так, наприклад, у Великобританії саме державна система соціального страхування відіграє ключову роль, вона здійснюється через Національний страховий фонд, який формується із внесків за обов'язковим державним страхуванням і підпорядковується Державному комітету соціального захисту. Одночасно управління і фінансування медичного забезпечення забезпечується через Комітет охорони здоров'я, а сприяння зайнятості – через Комітет освіти і зайнятості. Поряд з Національним страховим фондом успішно функціонують також пенсійні фонди державних підприємств.

Система соціального страхування у ФРН, хоча й побудована на основі самоврядування, яке здійснюється спеціальними касами, товариствами та трастовими компаніями, однак їх діяльність досить чітко врегульована законодавством, вона постійно знаходиться під контролем держави. В основу правового регулювання сфери соціального страхування покладено

«Соціальний уклад», який представляє кодифікацію різних нормативних правових актів, що регулюють соціальні відносини [224].

Фінансова стійкість пенсійної системи США забезпечується державним регулюванням відповідно до Закону про соціальне страхування працівників, які вийшли на пенсію [225]. Спеціально створена федеральна агенція «Корпорація гарантування пенсійних виплат» відслідковує платоспроможність діючих пенсійних фондів та визначає порядок і суми компенсаційних виплат учасникам пенсійних фондів у випадку їх банкрутства.

Необхідно зазначити, що процеси європейської інтеграції зумовлюють необхідність вирішення наявних протиріч між національними законодавствами та міжнародним характером страхування як соціального явища. Основним інструментом досягнення мети є балансування між фінансово-правовим регулюванням діяльності страхових компаній та контролем за розмірами страхових відрахувань і умовами страхування. Оскільки ціна страхових послуг чітко корелює зі ступенем державного регулювання цієї сфери, то країни Європейського Союзу все більше тяжіють до лібералізації правового та фінансового регулювання сфери страхування (за винятком відносин з обов'язкового соціального страхування).

Для країн ЄС вже вироблені і поступово упроваджуються єдині фінансово-правові норми, що мають урегулювати функції держави у сфері страхування, у тому числі й соціального: ліцензування страхової діяльності; фінансовий контроль як за діяльністю страхових компаній, так за формуванням і обґрунтованістю страхових тарифів (у перспективі передбачається, що головним елементом в системі контролю виступатиме моніторинг платоспроможності компаній); встановлення порядку формування страхових резервних фондів; встановлення нормативного співвідношення між активами та зобов'язаннями страхової організації; встановлення і ведення облікових систем страхових організацій, призупинення та відзив ліцензій на ведення страхової діяльності. Важливо, що страхові компанії країн-членів ЄС

не є платниками податку на додану вартість, оскільки вважається, що процес страхування не призводить до виникнення нової вартості, а відбувається перерозподіл соціальних ризиків шляхом акумуляції страхових внесків із наступними страховими виплатами після настання страхових випадків.

Організаційно-адміністративне забезпечення функції соціального страхування в Україні здійснюється Фондом соціального страхування України, який є органом, що здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням, провадить акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів, забезпечує фінансування виплат за цими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування та здійснює інші функції згідно із затвердженим статутом.

Для управління страхуванням на випадок безробіття, акумуляції страхових внесків, контролю за використанням коштів, виплати забезпечення та надання соціальних послуг, здійснення інших функцій створено Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. На відміну від Фонду соціального страхування України, при виникненні страхового ризику Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття може здійснювати заходи, спрямовані на запобігання настанню страхових випадків [226].

Оскільки соціальне страхування є однією з важливих умов та результатом розвитку соціально-трудова відносин, то його базовими законодавчими принципами є такі: законодавче визначення умов і порядку здійснення соціального страхування; обов'язковість страхування осіб відповідно до видів соціального страхування та можливості добровільності страхування у випадках, передбачених законом; державні гарантії реалізації застрахованими особами своїх прав; обов'язковості фінансування Фондом соціального страхування витрат, пов'язаних із наданням матеріального

забезпечення, страхових виплат та соціальних послуг, в обсягах, передбачених законом; формування та використання страхових коштів на засадах солідарності та субсидування; диференціація розміру виплати допомоги залежно від страхового стажу; диференціювання страхового тарифу з урахуванням умов і стану безпеки праці, виробничого травматизму та професійної захворюваності на кожному підприємстві; економічна зацікавленість суб'єктів страхування в поліпшенні умов і безпеки праці; цільового використання коштів соціального страхування; відповідальність роботодавців та Фонду за реалізацію права застрахованої особи на матеріальне забезпечення та соціальні послуги за законом.

На соціальне страхування в державі покладено низку функцій. Основною з них є компенсаційна у зв'язку з актуалізацією соціального ризику, що полягає у відшкодуванні страхувальником нанесених збитків. Соціальне страхування виконує ще й превентивну функцію щодо соціальних ризиків, тобто фінансування з того чи іншого страхового фонду профілактичних заходів з метою попередження шкідливого впливу стихійних сил природи та інших негативних наслідків. Контрольна функція виявляється в тому, що страхові фонди мають цільову спрямованість: страхові внески акумулюються на намічену мету, використовуються у суворо визначених випадках і чітко окресленим колом осіб.

Соціальне страхування також можна представити у формі своєрідної організаційно-фінансової системи, діяльність якої спрямована на захист від соціальних ризиків, наслідком яких є втрата доходу або необхідність оплати певних послуг чи інших видатків, пов'язаних із втратою здоров'я, працездатності або настанням безробіття, за рахунок спеціального фонду. Останній формується через сплату внесків працюючими, роботодавцями й державою.

Об'єктом правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування, в широкому розумінні, виступає саме страховий

захист від соціальних ризиків. Останній актуалізується для особи в рамках системи взаємопов'язаних правовідносин, учасниками яких є страхувальник, страховик і застрахована особа. Цільове призначення зазначених взаємодіючих зв'язків полягає у забезпеченні страхового захисту економічно активного населення у випадку настання соціально-ризикової ситуації, її попередження й компенсації наслідків. Ризикова функція страхування трансформується в певну плату страховикові матеріальної відповідальності за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством. У разі настання страхового випадку страхувальник висуває страховикові вимогу щодо відшкодування збитків (виплати страхових сум). Матеріальним втіленням категорії страхового захисту є кошти відповідного фонду. Це сукупність виділених і зарезервованих запасів матеріальних благ, призначених для реалізації страхового захисту – не тільки компенсації, а й подолання наслідків соціальних ризиків. Соціальні ризики, при такому підході, передбачають ймовірність настання матеріальної скрути внаслідок відсутності заробітку за об'єктивних соціально-значимих причин та у зв'язку з додатковими витратами на утримання дітей чи інших членів сім'ї, а також по задоволенню потреб в медичних чи соціальних послугах.

Вони можуть бути охарактеризованими за допомогою таких ознак:

- носять виключно об'єктивний характер, оскільки не можуть наступати внаслідок суб'єктивних причин;
- значно обмежують життєдіяльність людини, призводячи до її соціальної незабезпеченості;
- закріплені відповідним чином у національному законодавстві в якості обставин, внаслідок настання яких особа може претендувати на допомогу держави чи суспільства;
- потенційно закономірні для кожної людини, вони наступають обов'язково чи внаслідок визначених обставин;

- основною функцією є попередження можливих матеріальних втрат для людини чи членів її сім'ї. Виходячи з наведених ознак, соціальні ризики тут виступають в якості страхових, тобто забезпечуються в межах системи соціального страхування (державного чи недержавного), та нестрахових, які забезпечуються за державними програмами соціальної підтримки.

Сьогодні у вітчизняному соціумі досить популярною є дискусія щодо того, якою повинна стати пенсійна система у майбутньому, зважаючи на зростання соціальних ризиків. Авторська позиція полягає у тому, що ключовим моментом тут може стати упровадження принципів розвитку системи соціального забезпечення, які було сформульовано Міжнародним бюро праці [227]: прийнятність реформи з економічної та соціальної точок зору; загальна відповідальність держави; участь соціальних партнерів в управлінні; задоволення основних потреб; урахування вимог соціальної інтеграції; гарантування достатнього рівня компенсації втраченого заробітку; справедлива система фінансування; передбачуваність результатів; наявність постійних джерел фінансування.

Не менш важливим питанням методологічного та практичного характеру є розгляд перспективної моделі системи пенсійного забезпечення, яка й буде визначати механізми пенсійного страхування в нашій країні.

Як засвідчують результати аналізу, у більшості розвинених країн провідну роль в організації обов'язкових пенсійних систем займають розподільчі моделі. Накопичувальні моделі, зазвичай, носять добровільний (додатковий) характер. Об'єм накопичених внесків, у більшості розвинених країн, не є вирішальним і залежить від рівня пенсійного забезпечення, що регламентований обов'язковою розподільчою моделлю. Однак, на сьогодні розповсюдженість розподільчої системи падає майже у всіх країнах, внаслідок більшої привабливості накопичувальної системи, яка має ряд істотних переваг:

- відповідає основним принципам ринкового господарювання;

- мало залежить від гостроти проблем демографічного характеру;
- дає можливості щодо використання в якості інвестиційних коштів пенсійних фондів;
- забезпечує справедливу диференціацію розмірів пенсій, оскільки виплати залежать від накопичень та ефективності їх інвестування.

Приватні пенсійні фонди, які є основою накопичувальної моделі системи пенсійного забезпечення, виступають досить активними учасниками фінансового ринку (насамперед, в країнах Латинської Америки та Азії). Разом з цим, їх становлення відбувалося за умов формування системи пенсійного забезпечення як такої, - наприклад в КНР формування системи недержавних пенсійних фондів проходить на фоні відсутності обов'язкового соціального страхування сільських жителів, які становлять більшість населення країни (їх забезпечення покладається на систему родинної чи общинної солідарності).

Перехід до накопичувальної системи пов'язаний з низкою проблем організаційного та економічного характеру:

- соціальні ризики в системі розподіляються лише між її учасниками;
- нечутливість до зміни демографічних тенденцій, зумовлює абсолютну залежність від темпів економічного розвитку країни;
- неможливість повернення до розподільчої системи, навіть у випадку наявності об'єктивних чинників соціально-економічного чи політичного характеру;
- система є прийнятною і вигідною лише для висококваліфікованих працівників;
- за значного рівня інфляції система повністю нівелюється.

Наведені застереження примушують уряди багатьох країн, у тому числі й України, утримуватися від докорінного реформування розподільчої системи, незважаючи на розуміння значних переваг накопичувальної системи пенсійного забезпечення.

Соціальні ризики, пов'язані із забезпеченням медичної допомоги, можна віднести до тих ризиків, розподіл яких у різних країнах відбувається по-різному. Доступність медичного обслуговування для різних верств населення визначається, в основному, політичними, економічними та культурними традиціями країни. Однак, для більшості з них гарантованими є лише базові послуги, інші ж високотехнологічні, залишаються для основної маси населення майже недосяжними.

Страхування соціальних ризиків, пов'язаних зі здоров'ям є одним з найбільш ефективних механізмів їх зменшення. Даний вид страхування має на меті фінансування відповідних соціальних ризиків через поєднання достатньої кількості об'єктів, на які розповсюджуються подібні ризики, у результаті чого вони стають прогнозованими. Страхування дозволяє розподілити витрати окремих громадян на відновлення втраченого здоров'я між чисельною групою громадян чи домогосподарств.

Виходячи із аналізу світової практики, існує дві основні форми медичного страхування: обов'язкове й добровільне. Обов'язкове медичне страхування (ОМС) – один з найбільш важливих елементів системи соціального захисту населення у сфері охорони здоров'я й отримання необхідної медичної допомоги у випадку захворювання. Держава, в особі своїх законодавчих і виконавчих органів, повинна визначати основні принципи організації ОМС, встановлювати тарифи, коло страхувальників та формувати спеціальні державні фонди для акумуляції внесків на обов'язкове медичне страхування. Загальність ОМС полягає в забезпеченні всіх громадян рівними гарантованими можливостями одержання медичної, лікарської й профілактичної допомоги в розмірах, встановлених державними програмами ОМС [228, с. 104].

Добровільне медичне страхування належить до сфери особистого страхування і функціонує на комерційній основі. В його основу покладено принцип страхової еквівалентності, тобто застрахований отримує лише ті види

медичних послуг і в тих межах, в яких була зафіксована страхова премія. Обов'язкове медичне страхування базується на принципі страхової солідарності. На відміну від добровільного, в обов'язковому страхуванні медичні послуги надаються у розмірах, які можуть перевищувати відповідні програми обов'язкового медичного страхування громадянина. Добровільне медичне страхування домінує майже у всіх країнах, однак в Україні, з різних причин, воно поки не набуло належного поширення.

Страхування соціальних ризиків, пов'язаних зі здоров'ям, доцільно розподілити за такими категоріями:

- страхування медичних витрат, яке ще називають страхуванням здоров'я, воно включає досить широкий перелік покриття витрат і розповсюджується на практично всі види платежів, пов'язаних з амбулаторним чи стаціонарним лікуванням;

- страхування, що включає покриття витрат на довготривале лікування чи догляд (пов'язане, насамперед, з глобальними тенденціями старіння населення);

- страхування доходів на випадок настання непрацездатності, воно забезпечує періодичні виплати у випадку втрати застрахованою особою доходу внаслідок травми чи професійного захворювання;

- страхування від критичних захворювань передбачає гарантії виплат узгодженої страхової суми у випадку встановлення діагнозу будь-якого із захворювань, що перераховані в угоді (інсульт, інфаркт, рак тощо).

Необхідно зазначити, що ризики, які покриваються системою соціального страхування, не можуть бути оформлені на звичайному ринку страхових послуг. Ринок соціальних послуг відрізняється від конкурентного тим, що соціальне страхування завжди розглядається, як суспільне благо. Виходячи ж із постулатів економічної теорії, у випадку, коли суспільна корисність переважатиме індивідуальну, кожний індивід буде прагнути споживати якнайменш страхових послуг (з точки зору суспільства), навіть за

умови, що ці послуги будуть надаватися державою за справедливими цінами. Тому знизити ціни і стимулювати попит може лише відповідне субсидування страхових платежів.

Особливістю загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття є те, що воно виступає системою прав, обов'язків і гарантій громадян, однак передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин. Надання соціальних послуг передбачається за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. У цьому випадку під *страховим ризиком* розуміються *обставини, внаслідок яких особи можуть втратити роботу і потребують матеріальної підтримки та соціальних послуг за Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»*. Видами забезпечення за цим Законом є: допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності, а також допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

У разі виникнення страхового випадку право на допомогу по безробіттю у застрахованих осіб настає залежно від тривалості роботи перед настанням безробіття і сплати страхових внесків, а її розмір встановлюється в процентному відношенні до попередньої заробітної плати застрахованої особи з урахуванням страхового стажу. При цьому передбачено зниження встановленого розміру допомоги по безробіттю у зв'язку з тривалістю знаходження в стані безробіття, що посилює дієвість мотивів до прискорення пошуку роботи.

Фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування, гарантії працюючих громадян щодо їх соціального захисту у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, вагітністю та пологами, від нещасного випадку на виробництві та професійного

захворювання, охорони життя та здоров'я в Україні урегульовані й визначаються Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [229]. Норми цього закону вигідно відрізняються від інших законодавчих актів, і відповідають не лише Основам законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, але й відповідним європейським підходам. Так, страховими ризиками цей закон визначає:

- за соціальним страхуванням від нещасного випадку - обставини, внаслідок яких може статися нещасний випадок або професійне захворювання;

- за соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності - обставина, внаслідок якої застрахована особа або члени її сім'ї можуть тимчасово втратити засоби існування та потребувати матеріального забезпечення або надання соціальних послуг.

Необхідно відзначити ряд недоліків системного характеру, які властиві соціальному страхуванню: розвиток даного соціального інституту відбувається на фоні фінансової кризи в економіці країни, що поглиблює гостроту проблем, пов'язаних із нездатністю ефективного розпорядження закріплених за нею фінансових ресурсів. Недостатнім залишається і розмір мінімальних соціальних виплат із страхових фондів, окремі з яких досі поступаються не лише державному соціальному стандарту (прожитковому мінімуму), але і є нижчими за межу бідності в країні. До суттєвих прогалин системи соціального страхування можна віднести також невисоку внутрішню функціональну ефективність системи, яка проявляється в слабкій інформаційній взаємодії фондів, а також у дублюванні фондами окремих функцій. Окрім того, процес адміністрування соціальних внесків та їх розподіл залишається доволі витратним і забюрократизованим. Актуальною проблемою залишається низький рівень охоплення системою соціального страхування. За експертними оцінками, рівень охоплення становить 50% - 60% загального фонду оплати праці осіб, які відповідно до діючого законодавства

підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. Низький рівень охоплення можна пояснити високим рівнем тіньової зайнятості в країні.

Процеси, пов'язані з перманентними виборами в країні, а також безвідповідальність окремих політиків зумовлюють все більшу популярність тези щодо необхідності скорочення ставок внесків на соціальне страхування, яке начебто розширить участь працюючих у програмах соціального страхування. Як засвідчує аналіз, всі спроби щодо зниження податкового тиску в Україні не були ефективними і не призвели до позитивних результатів. Більш того, порівняння розміру податкових ставок в Україні та більшості європейських країн, урахування сучасного і майбутнього співвідношення пенсіонерів та платників внесків на пенсійне страхування та рівня соціальних внесків призводить до висновку щодо неможливості здійснення цього кроку без зниження коефіцієнту заміщення або без збільшення бюджетних дотацій.

Таким чином, соціальне страхування виступає особливим інститутом мінімізації соціальних ризиків, оскільки має низку особливостей. В якості основних його ознак доцільно виокремити наступні:

- окрім основної компенсаторної функції (відшкодування наслідків реалізації ризикової ситуації), соціальне страхування виконує ще й превентивну роль, що дає можливість оцінити вірогідність настання несприятливих подій і підготуватися до них;

- соціальне страхування не є для застрахованих осіб безкоштовним - страхові внески сплачуються самими застрахованими чи власниками підприємств, де застраховані працюють. Вони становлять частину витрат по найму робочої сили, а їх економічним джерелом є вартість робочої сили – заробітна плата застрахованої особи, в тому числі й у випадку, коли за працівника внески сплачує роботодавець;

- система передбачає компенсацію лише легальних доходів;

- відносна автономність від держави - інтереси держави полягають у тому, що за допомогою цієї системи гарантується реалізація конституційного права громадян на соціальний захист.

2.3. Бюджетне фінансування зменшення соціальних ризиків у трудовій сфері: міжнародний досвід та виклики для України

Соціальна політика тісно пов'язана з фіскальними можливостями держави, тому зміни у соціальному забезпеченні населення України повинні враховувати можливості бізнесу наповнювати бюджет в умовах макроекономічної нестабільності та сучасних змін у глобальній економіці. Фіскальну політику слід розглядати як систему заходів, за допомогою яких держава впливає на економіку через структуру податкових платежів (податків та зборів) до бюджетів всіх рівнів і державних цільових фондів (які не входять до бюджету) та відповідних видатків з них. Тому, крім податків, до інструментів фіскальної політики необхідно віднести і внески до позабюджетних державних цільових фондів (єдиний соціальний внесок) [230, с. 42].

Фінансове регулювання системи заходів щодо управління соціальними ризиками має на меті, насамперед, забезпечення стабільності суспільних відносин. Значення вирішення даної проблеми є настільки важливим, що вибір форм державних гарантій захисту громадян, у випадку настання соціальних ризиків, є предметом регулювання міжнародного та національних законодавств.

Фінансування соціальних програм та виконання соціальних зобов'язань належить до найбільш важливих функцій держави, оскільки саме держава є гарантом конституційних прав громадян. Тому витрати на фінансування зменшення соціальних ризиків становлять значну частку державних бюджетів більшості країн, що зайвий раз підтверджує тісний взаємозв'язок між

соціальними та фінансовими ризиками. З точки зору стабільності системи державних фінансів найбільш ризикогенною є соціальна сфера – недавня глобальна фінансова криза значно загострила її проблеми у всьому світі, майже нівелювавши межі між соціальними та фінансовими загрозами.

Порівняння рівня державних соціальних витратків та ВВП за даними статистичної звітності країн-членів ОЕСР [231] засвідчило, що в 2014 році на соціальні потреби було витрачено більше однієї п'ятої від усіх економічних ресурсів цих країн (у середньому – 23% від ВВП). Найбільш високими (понад 30% ВВП) вони були в Данії, Бельгії, Фінляндії та Франції, біля 20% сягали в Італії, Австрії, Швеції, Іспанії та Німеччині. В іншій частині спектру соціальних витрат знаходяться Туреччина, Корея, Чилі та Мексика, які витрачають на дані цілі менше 15% ВВП. Рівні витрат останніх трьох років відповідають видаткам європейських країн у 60-х роках минулого сторіччя (рис. 2.4).

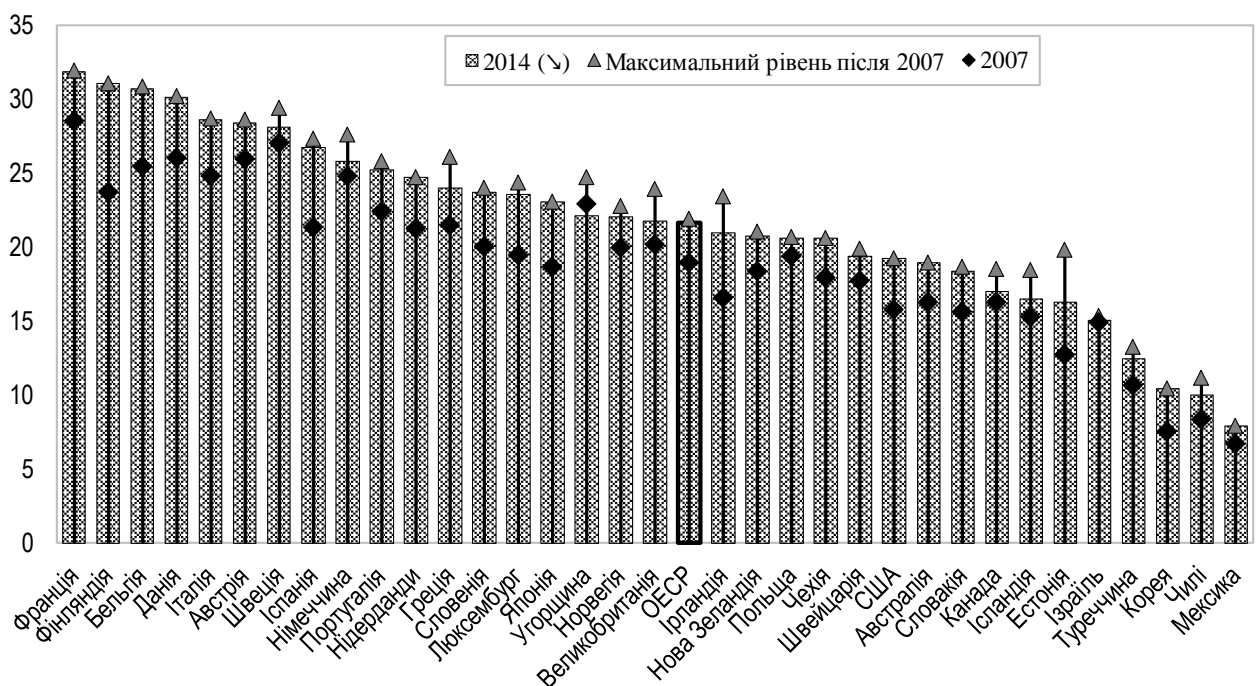

Рис. 2.4. Соціальні видатки країн ОЕСР (2007-2014 рр., % від ВВП)
(джерело: [231])

Державні соціальні видатки в країнах ОЕСР включають грошові допомоги, надання товарів і послуг у натуральній формі, податкові пільги, що мають соціальне спрямування [232]. У цілому для країн ОЕСР, державні соціальні видатки до 2007 року становили біля 20% ВВП [233], після чого демонструють тенденцію до щорічного зростання.

Виходячи з розмірів та спрямування, соціальні видатки можуть бути представлені трьома основними групами: пенсії, витрати на охорону здоров'я та адресні виплати малозабезпеченому населенню працездатного віку. Методичні вказівки, підготовлені для країн ОЕСР, в основу призначення соціальних видатків покладають таке базове положення: надання державними та приватними інституціями допомоги домогосподарствам та окремим особам, а також спрямування на них фінансових внесків, що мають забезпечити підтримку протягом періоду дії обставин, що негативно впливають на рівень їхнього добробуту, за умови, що надання цієї допомоги не являє собою ані прямого платежу за певний товар або послугу, ані індивідуального контракту чи трансферу [234; 235]. Оскільки цим визначенням охоплюються лише види допомог, що надаються інституціями, то трансферти між домогосподарствами – навіть якщо вони мають певну соціальну природу, не включаються до категорії соціальних видатків.

Державні видатки соціального спрямування в країнах ОЕСР прийнято розмежовувати в рамках наступних напрямів:

- програми підтримки літнього населення;
- програми підтримки осіб, які втратили годувальників – пенсійне забезпечення та допомога на поховання;
- виплати, пов'язані з непрацездатністю;
- програми підтримки сімей – виплати та кредити на дітей, фінансування дитячих дошкільних закладів, підтримка доходів протягом відпустки у зв'язку з народженням дитини, допомога самотнім батькам тощо;

- програми активної політики на ринку праці – послуги з працевлаштування, професійної підготовки та профорієнтації, інтеграції до сфери зайнятості осіб з особливими потребами, створення нових робочих місць, підтримка започаткування власного бізнесу;

- програми підтримки населення у випадку безробіття; житлові програми-субсидії на оплату житлово-комунальних послуг та оренди житла;

- інші програми соціальної політики – не категорійні грошові виплати малозабезпеченому населенню.

Система фінансування мінімізації соціальних ризиків у більшості країн Євросоюзу базується на сталій структурі соціальних видатків, яка формується на етапах прийняття та виконання державного бюджету. Такий підхід має лише одне обмеження – це розмір доходу, який підлягає компенсації. В основу концепції мінімізації соціальних ризиків покладено вироблену Євростатом Методику міжнародної класифікації соціальних видатків (ESSPROS) [236]. В якості статистичної одиниці методики обрано єдину схему соціального захисту – це звід чітких правил, що містить одну чи декілька інституційних одиниць, що визначають умови виплат та їх фінансування. Типології схем соціального захисту можуть виходити або з балансу надходжень і витрат на всі види ризиків, або ж із компенсаторних витрат на мінімізацію одного визначеного ризику чи визначеної групи отримувачів допомоги.

Основними джерелами фінансування соціального розвитку країн-членів ЄС виступають:

- система соціальних видатків національних урядів, що функціонує через національні державні бюджети;

- загальний бюджет Європейського Союзу;

- спеціальні структурні фонди Європейського Союзу.

У зв'язку з цим, основним інструментом Євросоюзу, через який відбувається фінансування програм людського розвитку, є Європейський соціальний фонд. На сьогодні головним його пріоритетом визначено

фінансування заходів, що сприяють розвитку професійної освіти, підвищенню зайнятості та мобільності робочої сили, працевлаштуванню мігрантів, жінок та молоді. Протягом останніх п'яти років на зазначені цілі щорічно за рахунок Фонду витрачається понад 10 млрд. євро.

У цілому, по ЄС середні витрати на соціальний захист становлять третину ВВП - вони варіюють від 18% в Ірландії до 33% у Франції та 35% – у Швеції. При цьому важливо враховувати не лише загальний рівень витрат, але й їх структурні пріоритети. Так, в структурі сукупних соціальних виплат в середньому по ЄС біля 45% припадає на пенсії за віком, близько 30 % – на виплати у зв'язку з хворобою та інвалідністю, 8% – на виплату допомоги сім'ям з дітьми, 7% – на допомогу по безробіттю, 2% – на поліпшення житлових умов [237].

Досить помітною є поляризація країн за розмірами пенсійних видатків – в країнах-лідерах вони перевищували 10% ВВП (Німеччина, Греція, Італія, Франція, Швейцарія, Україна), а в країнах аутсайдерів – лише 1-3% ВВП (Мексика, Ірландія, Австралія). Слід зазначити, що ряд країн з щедрими пенсійними виплатами опинилися в числі найбільш постраждалих від економічної кризи 2008 року і були вимушені терміново приймати непопулярні заходи зі скорочення державних соціальних видатків.

Протягом останніх п'ятдесяти років найбільш значимими темпами розвивалися соціальні системи Західної Європи, Японії, США, однак високі соціальні видатки прямо не пов'язані з вищими темпами економічного зростання, вищою продуктивністю праці або зайнятістю, більш того, високий рівень економічного розвитку (наприклад, у США, Норвегії, Японії) не завжди визначає високий рівень видатків на соціальні цілі (рис. 2.5). Тим не менш, економічні результати країн з меншими соціальними видатками (Австралії, Канади, Нідерландів) суттєво не відрізняються від країн з високими соціальними видатками (Франції, Бельгії, Швеції, Німеччини, Данії).

Це означає високу суспільну важливість соціальних видатків держави, які мають розглядатися не лише в якості витрат на підтримку вразливих категорій населення, але й як соціальні інвестиції в людський розвиток (нагромадження людського капіталу, справедливий розподіл суспільних благ, забезпечення високого рівня життя населення, гарантований мінімум освіти та медичних послуг, соціальний захист населення та сприяння розвитку ринку праці, досягнення соціальної стабільності, стимулювання економічного зростання).

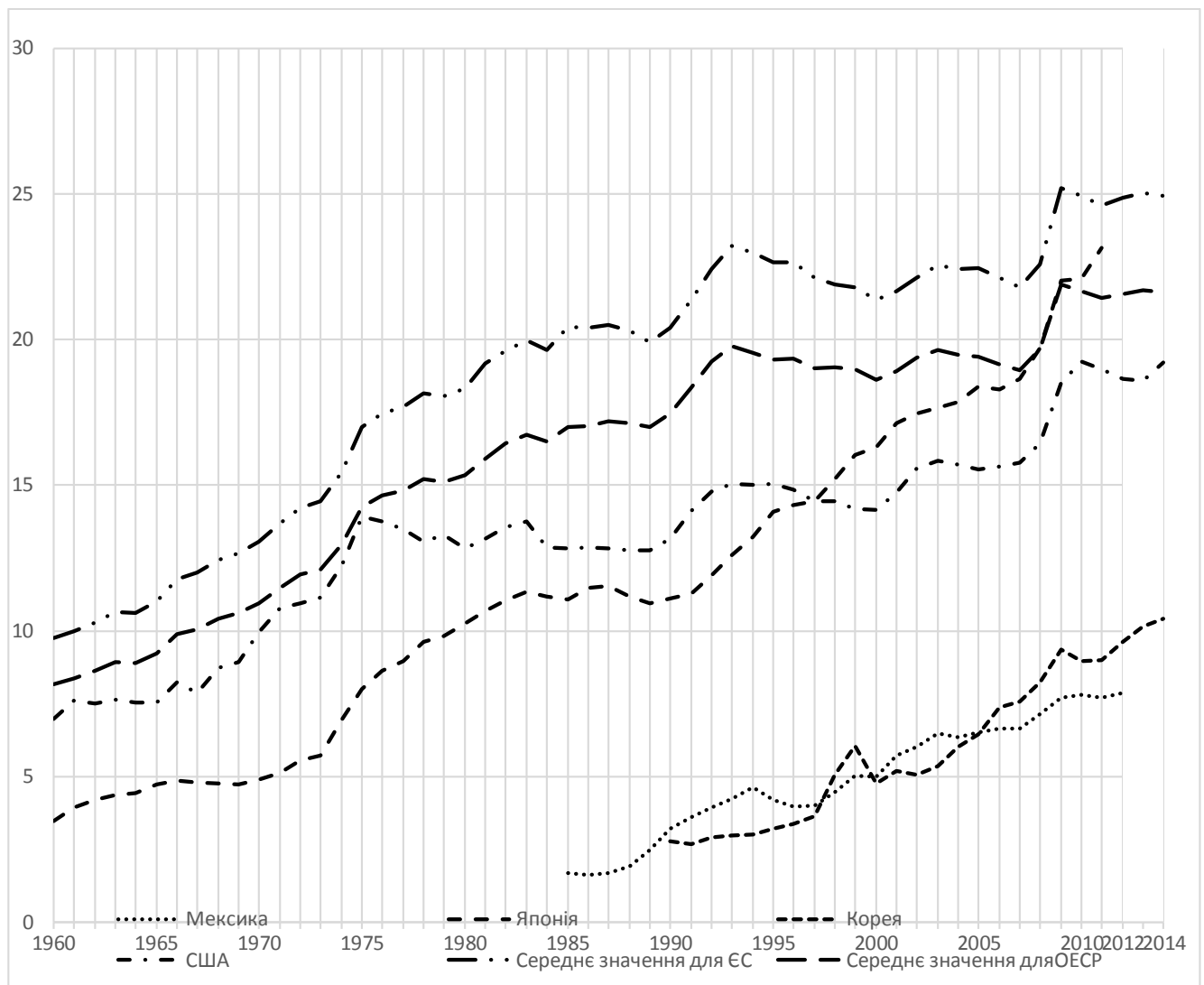

Рис. 2.5. Соціальні видатки в окремих країнах ОЕСР та ЄС, % від ВВП, 1960-2014 рр. (джерело: побудовано автором на основі [231])

Разом з цим, в процесі аналізу ступеня соціальної спрямованості бюджету необхідно враховувати і політичні чинники, які залежать лише від

бажання політиків виграти вибори, а не від об'єктивних економічних чинників. Підтвердженням цього є значне зростання соціальних витратків майже у всіх країнах напередодні проведення виборчих кампаній. У цілому ж можна відзначити позитивну кореляцію між рівнем державних витратків на соціальні послуги та рівнем ВВП на душу населення [238; 239] (рис 2.6).

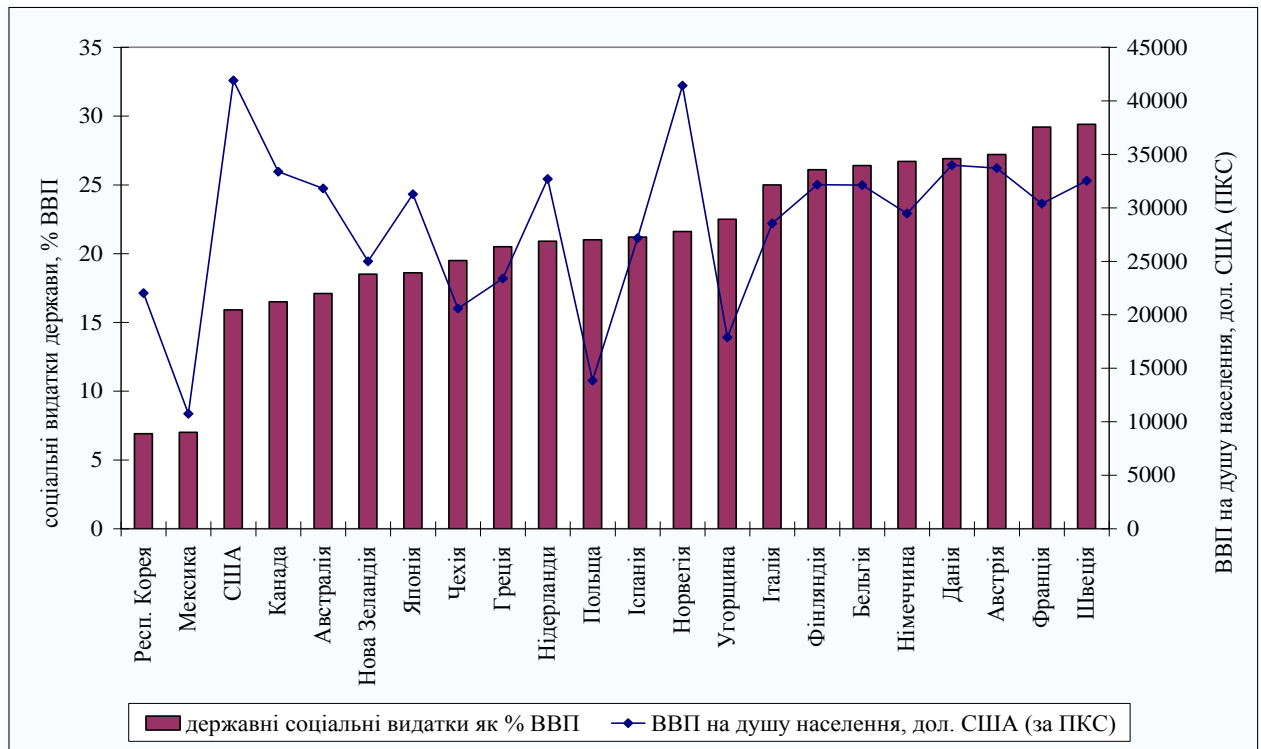

Рис. 2.6. Соціальні витатки держави та ВВП в розрахунку на одну особу в окремих країнах ОЕСР (джерело: [238, 239])

Як зазначалося вище, однією з найбільш значимих соціальних проблем для більшості країн залишається фінансування пенсійного забезпечення, оскільки вікова структура населення зумовлює значні труднощі реалізації соціальної політики держави. Експертами Світового банку сформульовано основні вимоги, яким повинні відповідати пенсійні системи, та основні принципи їх фінансового забезпечення [240]: адекватність розмірів пенсій (достатній розмір пенсій для вирішення проблем бідності серед непрацездатного населення, а також забезпечення соціально прийнятних пропорцій між доходами в період трудової діяльності та після її завершення);

посильний тягар фінансування (прийнятність для платників податків і внесків утримання пенсійної системи); довготермінова стабільність (здатність пенсійної системи виконувати свої зобов'язання у довготерміновій перспективі без залучення додаткових ресурсів, а також наявність механізмів, що унеможливають зростання пенсійного дефіциту); стійкість до зовнішніх шоків впливів (здатність системи адаптуватися до неочікуваних змін економічних, демографічних і політичних умов).

У Звіті про людський розвиток – 2014 наголошується, що інститути, структури і норми можуть підвищувати або зменшувати життєстійкість людини. У понад 40 країнах, що розвиваються і на які припадає більшість чисельності населення світу, досягли більшого значення приросту Індексу людського розвитку, ніж це прогнозувалося з урахуванням їх ситуації у 1990 році. Однак, згідно з останніми даними, загальні темпи прогресу показників людського розвитку уповільнюються у всіх групах країн (рис. 2.7).

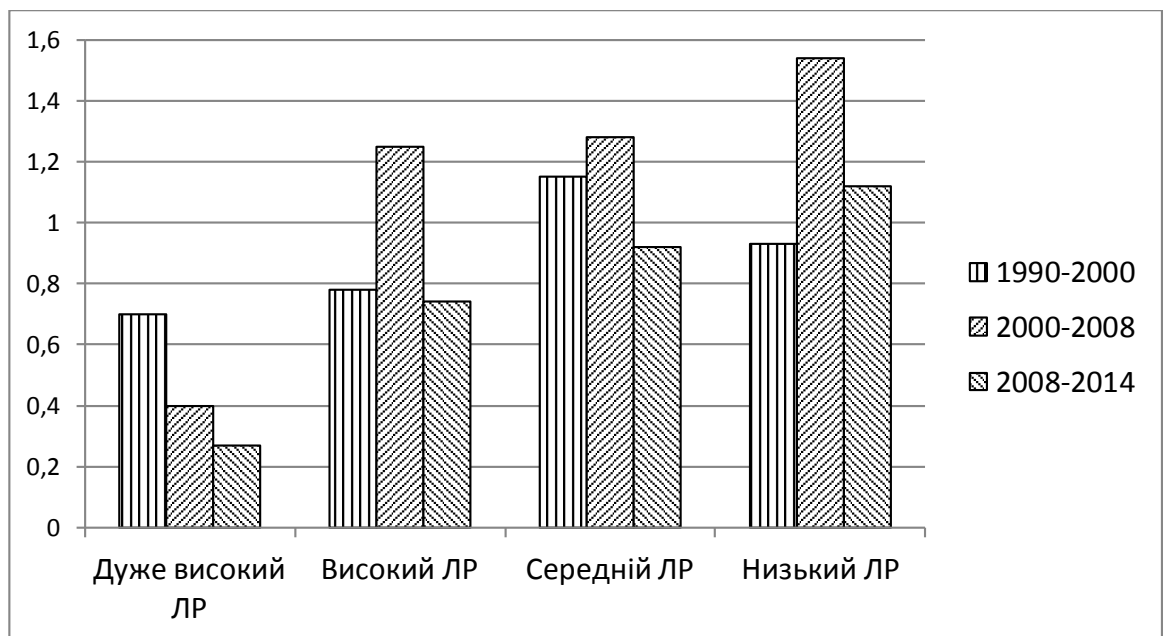

Рис. 2.7. Середньорічний приріст значення індексу людського розвитку, (%)
(джерело: побудовано за даними [241])

Разом з цим, як зазначається у Звіті, для населення літнього віку проблемами є бідність і соціальне відторгнення, особливо тому, що близько

80% літніх людей у світі не отримують пенсію і виживають на доходи від власної трудової діяльності та доходи членів сім'ї. У процесі старіння люди, як правило, стають більш уразливими фізично, психічно та економічно. Бідність у літньому віці часто є хронічною, оскільки відсутність захищеності та економічних можливостей у попередні роки, накопичившись, перетворюється в уразливість у похилому віці. Накопичувальний вплив факторів обділеності у попередні роки сприяє також передачі бідності із покоління в покоління.

Широко розповсюдженою помилкою є ідея про те, що лише багаті країни можуть дозволити собі соціальний захист населення чи всеохоплююче надання основних послуг. Як показано у Звіті, досвід засвідчує протилежне. За виключенням країн, де відбуваються суспільні заворушення та війни, більшість суспільств у змозі надати населенню основні послуги і соціальний захист. Ці суспільства також зрозуміли, що початкові інвестиції у розмірах лише невеликої частки ВВП, несуть вигоди, які значно переважають витрати [241].

Позитивна кореляція між рівнем державних видатків на соціальні цілі, скороченням рівня бідності та рейтингом країни за рівнем людського розвитку у світі доводить суспільно важливе значення соціальних видатків держави, які мають розглядатися не як витрати на «утримання» галузей соціальної сфери або підтримку вразливих категорій населення, а як соціальні інвестиції. Відповідно, актуалізується зв'язок поняття соціальних інвестицій із перерозподільною функцією бюджетної системи, що характеризує використання ресурсів суспільного спрямування, наприклад, фінансове забезпечення завдань соціального захисту, охорони здоров'я та освіти, програм соціальної інтеграції населення тощо. При такому підході соціальні інвестиції виступають у якості капіталу, основним призначенням якого є підтримка проектів загальносуспільного значення та мінімізація соціальних ризиків.

Незважаючи на упровадження ряду інституціональних заходів законодавчого характеру, Україна не змогла розробити і реалізувати ефективний механізм формування і використання бюджетних коштів. Останнім часом в державній політиці спостерігається зміщення переваг від централізованих методів регулювання до децентралізованих як універсального засобу протидії консервативним формам фінансового регулювання. Однак, без змін податкової політики і удосконалення міжбюджетних відносин такий підхід є інституційно обмеженим. Раціоналізація економічного механізму вимагає вивчення причин, що заважають розвитку соціальної інфраструктури, що пов'язане з аналізом ключових факторів впливу на динаміку соціальних галузей [242, с. 56].

Видатки соціального спрямування (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 13.05.2011 р. № 3358 – це охорона здоров'я, освіта, духовний та фізичний розвиток, соціальний захист і соціальне забезпечення) зведеного бюджету України в 2014 році становили майже 309,0 млрд грн, що менше за аналогічний показник попереднього року на 16,8 млрд грн, або майже на 5,2%. Їх частка становила 59,1%, що на 5,3 в. п. нижче ніж у 2013 році, і вона є найнижчою за останні п'ять років. Частки видатків зведеного бюджету на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення й духовний та фізичний розвиток зменшилися, відповідно, на 1,7 в.п., 1,3 в.п., 2,3 в.п. та 0,1 в.п.

Єдиний соціальний внесок, який нараховується на зарплату працюючих, *розподіляється на чотири частини*. Лєвова частка надходить до Пенсійного фонду, три інші - до фондів страхування тимчасової непрацездатності, страхування від нещасних випадків та від безробіття. За відповідними звітними даними, ЄСВ між фондами у 2014 році розподілявся наступним чином: Пенсійний фонд України – 159,5 млрд. грн. Фонд соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності – 9,2 млрд. грн. Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та

професійних захворювань України - 6,5 млрд. грн.; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття – 6,2 млрд. грн.

Щодо *видатків* означених фондів, то вони в 2014 році мали наступний вигляд:

- Пенсійний фонд України - 243,3 млрд. грн. (з яких 187 млрд. грн. - виплата пенсій в рамках пенсійного законодавства; 51,1 млрд. грн. – спеціальні пенсії та доплати з бюджету; 3 млрд. грн. – пенсії військовим в рамках пенсійного законодавства; 2,2 млрд. грн. – адміністративні витрати);

- Фонд соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності – 4,6 млрд. грн. (допомога у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності); 2,3 млрд. грн. (допомога у зв'язку з вагітністю і пологами); 1,8 млрд. грн. (фінансування оздоровчих заходів); 0,5 млрд. грн. (адміністративні видатки);

- Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України – 5,2 млрд. грн. (відшкодування потерпілим на виробництві); 0,2 млрд. грн. (медична, соціальна, професійна реабілітація потерпілих на виробництві); 0,4 млрд. грн. (адміністративні видатки);

- Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття – 5,1 млрд. грн. (допомога по безробіттю); 1,2 млрд. грн. (адміністративні витрати); 0,4 млрд. грн. (інші витрати); 0,4 млрд. грн. (професійна перепідготовка).

Структура соціальних видатків у 2014 році майже повністю відповідає попереднім п'яти рокам: найвагомішими статтями залишаються витрати на соціальний захист і соціальне забезпечення. Незважаючи на проведені законодавчі новації у сфері пенсійного забезпечення, дотування Пенсійного фонду за рахунок бюджетних коштів залишається на загрозово високому рівні.

Пенсійні виплати становлять близько 15% валового внутрішнього продукту, на них спрямовується майже 19% видатків державного бюджету України. Внаслідок недостатньої роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади не поліпшується дисципліна щодо сплати страхових пенсійних внесків, повільно йде детінізація зайнятості та доходів, що є значним резервом для фінансової стабілізації пенсійної системи і системи соціального страхування в цілому [243]. Це призводить до того, що кошти, які повинні йти на інвестиції, направляються на ліквідацію проблем в частині соціальних видатків і створюється ілюзія покращання добробуту малозабезпечених верств населення, хоча це не відповідає дійсності. Так, з цього приводу Л. Ерхард [244, с. 208] застерігав, що спосіб фінансування за рахунок цін, за рахунок отримання коштів від споживача приховує стільки вибухової речовини, що його застосування може викликати лише катастрофу. Не піддаючи небезпеці валюту і не порушуючи рівня цін, жодна держава не може надати більше капіталу, ніж вона попередньо вилучила у своїх громадян обхідним шляхом через податки. Просте механічне зменшення нарахування на фонд оплати праці призведе до повного згортання надання соціальних послуг застрахованим особам, оскільки всі соціальні підсистеми не є незалежними у фінансовому й фіскальному відношенні. Бюджетний простір або сума податків і внесків, які наше суспільство готове платити, є досить обмеженими.

З іншого боку, важко не погодитися з академіком Е. Лібановою [245, с. 25], яка стверджує, що рівень очікувань і вимог суспільства до системи соціального страхування сьогодні перевищує його реальні можливості. У зв'язку із цим особливого значення набуває інформаційно-пропагандистське забезпечення реформи соціального забезпечення, роз'яснення зміни ролі державного пріоритету в реалізації соціальної політики, важливості розподілу функцій сторін, управління страховими фондами, що здійснюється на паритетній основі, підвищення ефективності функціонування страхових фондів як некомерційних самоврядних організацій.

Одним із способів оцінки адекватності пенсійних виплат є використання коефіцієнту заміщення. Даний показник, як в Україні, так і в інших державах, визначається як співвідношення середньої величини трудових пенсій та середньої зарплати. У міжнародній практиці оперують співвідношенням відповідністю розмірів призначених пенсій і передпенсійної зарплати. Тут мова йде не про одну величину, а про їх набір, у залежності від рівня заробітної плати і тривалості трудового стажу. Інший спосіб оцінки розглядає адекватність пенсійних виплат через призму основних завдань соціального захисту і полягає у порівнянні їх розмірів з прожитковим мінімумом і розповсюдженістю бідності серед пенсіонерів. Відповідно до рекомендацій МОП, цільова величина пенсії за віком повинна становити 40% від втраченого заробітку. Цей показник стосується пенсіонерів зі стажем 30 років, які отримували середню заробітну платню. Актуальність даного показника значно обмежена внаслідок того, що з часу його прийняття (1952 рік) відбулися значні зміни у соціальному законодавстві та практиці соціально-трудова відносин. Виходячи з наведеного, найбільш придатним для аналізу видається застосування першого підходу, що передбачає знаходження коефіцієнту заміщення (рис. 2.8).

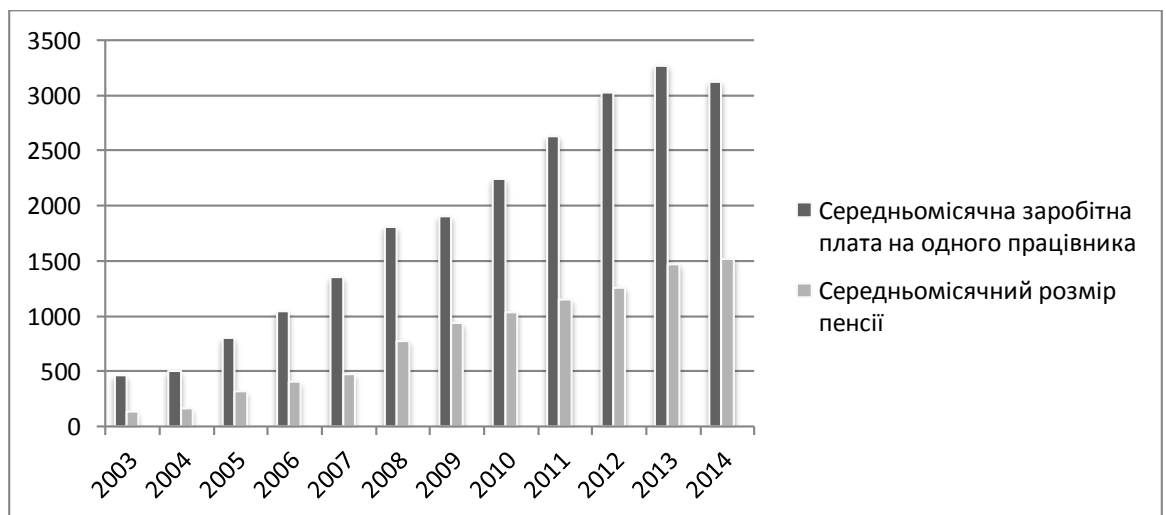

Рис. 2.8 Середньомісячна заробітна плата та середньомісячний розмір пенсії в Україні, грн. (джерело: побудовано на основі [214])

Як свідчать результати аналізу, коефіцієнт заміщення протягом 2003-2014 років має стійку тенденцію до зростання (від 29,6% до 48,7%) , його середня величина за 12 років становить 41,1% (рис. 2.9).

Рис. 2.9. Коефіцієнт заміщення для пенсійних виплат (джерело: побудовано на основі [214])

Якщо порівняти даний коефіцієнт з відповідним показником для країн ОЕСР, то там він варіюється у досить широкому інтервалі. Причому, максимальні коефіцієнти заміщення часто спостерігаються у країнах з доходами нижче середнього, а мінімальні - у досить розвинених країнах. Так, наприклад, сумарний коефіцієнт заміщення в Греції майже в три рази вищий, ніж у Великобританії, Японії чи в США (без урахування добровільного страхування) (рис. 2.10). У групі країн із несформованими ринками даний показник майже не залежить від загального економічного розвитку і знаходиться у широкому інтервалі – від 35% у Мексиці до 82% у Туреччині. У середньому в країнах ОЕСР показник заміщення складає 37%.

Отже, виходячи з величини середнього значення коефіцієнту заміщення пенсійних виплат для України, можна зробити висновок, що даний показник відповідає середньому значенню в країнах-членах ОЕСР.

Рис. 2.10. Коефіцієнти заміщення заробітку пенсіями, % (джерело: побудовано на основі [214; 233; 246])

Для оцінки пенсійного навантаження на фінансову систему в Україні доцільно провести порівняння відповідних сумарних витрат на оплату пенсій в країнах ОЕСР (включаючи виплати по накопичувальних компонентах). У середньому, ці країни витрачають на дані цілі біля 8,5 % ВВП (станом на 2013 рік) [247] (рис. 2.11).

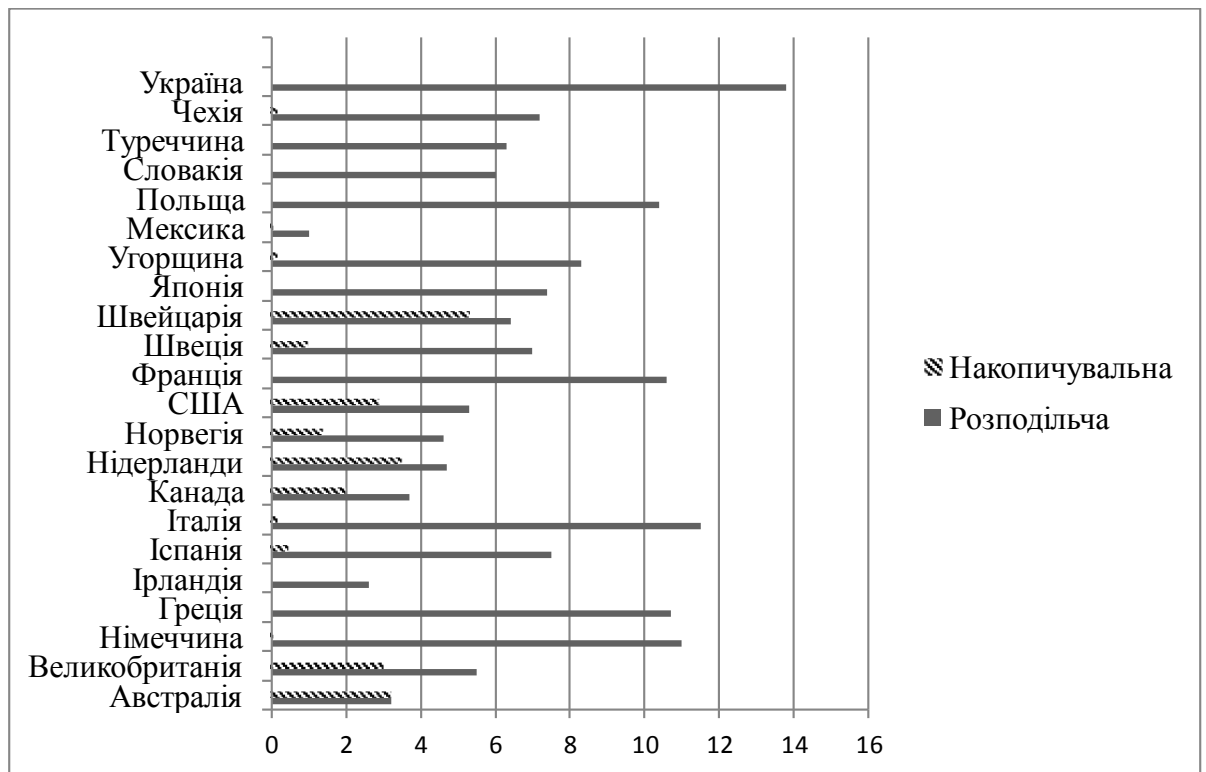

Рис. 2.11. Виплати в рамках обов'язкових систем пенсійного страхування (2013р., % ВВП) (джерело: побудовано автором на основі [233])

Співвідношення державних пенсійних видатків до ВВП в Україні у 2013 році сягнуло 18% – це є найвищий показник у світі і, ймовірно, за всю історію існування систем пенсійного забезпечення. За даними звітності за 2013 рік [248], сума видатків Пенсійного фонду України на пенсійні та інші заплановані виплати становила 250,3 млрд. грн., що на 16,7 млрд. більше, ніж у 2012 році. Обсяг надходжень коштів до Пенсійного фонду України за 2013 рік становив 250,5 млрд. грн. При цьому власні надходження становили 166,9 млрд.,- фінансування Пенсійного фонду має дотаційний характер, показники його дефіцитності майже не змінюються протягом останніх років [249] (рис. 2.12).

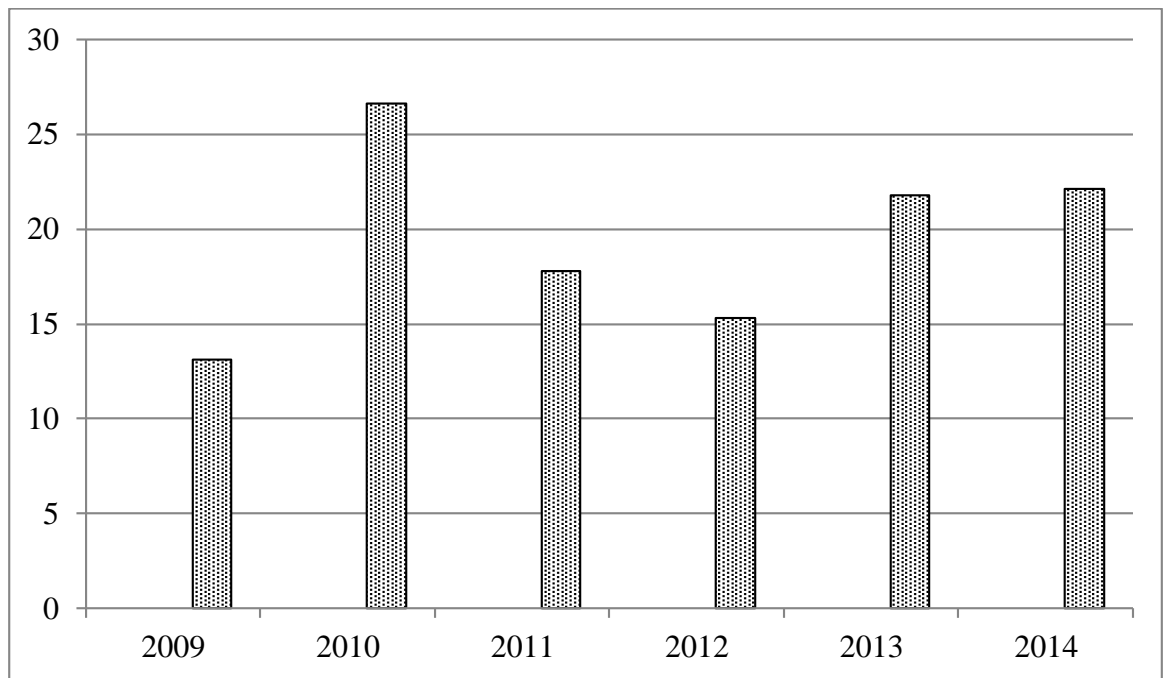

Рис. 2.12. Дефіцит бюджету Пенсійного фонду України, (%) (джерело: побудовано на основі [249])

Згідно із Законом України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування», за рахунок коштів єдиного соціального внеску повинні виплачуватися пенсії лише в межах передбачених ним сум, всі ж інші виплати (пенсії військовослужбовцям, доплати, надбавки, передбачені іншими спеціальними законами) виплачуються за рахунок перерахувань з бюджету. З Державного бюджету України на фінансування пенсійних програм протягом 2013 року було виділено 83,2 млрд. грн., у тому числі 61,5 млрд. грн. – дотація на виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, 21,8 млрд. грн. – кошти на покриття дефіциту Пенсійного фонду України для виплати пенсій. Із фондів загальнообов’язкового соціального страхування на фінансування відповідних виплат надійшло 130,9 млн. гривень.

За середнім варіантом прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України до 2061 р., в Україні навантаження літніми людьми на працездатних зросте з 22% до 45%, відповідно коефіцієнт потенційної підтримки зменшиться з 4,6 до 2,3 [250]. При збереженні таких

тенденцій та за відсутності реформ у сфері пенсійного забезпечення співвідношення державних пенсійних видатків до ВВП у 2020 році сягнуть 20%, а у 2030 – 23% від ВВП.

Загальний обсяг витрат державного бюджету на 2015 рік був запланований на рівні 527,9 млрд. грн. Як свідчить практика 2013–2014 років, видатки зведеного кошторису орієнтовно на 20–25% вищі за відповідні показники державного бюджету, тобто на 2015-й їх може бути оцінено приблизно в 650 млрд. грн. Витрати Пенсійного фонду в 2014 році дорівнювали 250 млрд. грн., у 2015 році ця сума, за нашими оцінками, може сягнути 280 млрд. грн., з яких біля 80 млрд. грн. необхідно дотувати з держбюджету.

Таким чином, наведене порівняння відповідних сумарних витрат на оплату пенсій в Україні та країнах ОЕСР показало занадто велике, абсолютно нехарактерне для більшості інших країн, бюджетне навантаження, що зумовлює необхідність прискорення пенсійної реформи в Україні.

Аналіз зарубіжного досвіду побудови пенсійного забезпечення, дозволяє виділити три базові інститути, комбінація яких слугує основою більшості національних пенсійних систем (розподільчої та накопичувальної):

- інститут соціальної допомоги, в рамках якого упроваджуються заходи боротьби з бідністю;

- інститут особистого добровільного страхування пенсії (упроваджується шляхом накопичення достатніх фінансових ресурсів для довічної ренти);

- інститут обов'язкового соціального страхування всіх найманих працівників та більшості самозайнятого населення (упроваджується через колективні форми страхування соціальних ризиків з метою забезпечення життєвого рівня, досягнутого протягом працездатного періоду).

Основне завдання, яке потребує вирішення – це дотримання оптимального співвідношення в процесі поєднання переваг наведених

інститутів пенсійного забезпечення. Перед тим, як виділити їх сильні та слабкі сторони, необхідно зазначити, що визначальним чинником достатнього рівня реалізації основних функцій фінансування пенсійної системи є задовільне співвідношення між працюючим і непрацюючим населенням, що не в останню чергу визначається темпами постаріння. Потрібно усвідомлювати, що за будь-яких умов забезпечення осіб літнього віку відбувається за рахунок працюючих членів суспільства: за прямого державного фінансування пенсійних видатків у розподільчій системі фінансові ресурси фактично вилучаються з доходів зайнятого населення; накопичувальна система побудована таким чином, що працівники самі спрямовують частку своїх доходів на збереження (інвестування), сподіваючись отримати доступ до цих ресурсів після закінчення періоду трудової діяльності.

Серед найбільш вагомих обмежень розподільчої системи пенсійного забезпечення необхідно визначити наступні:

- стабільність функціонування системи залежить, насамперед, від демографічних факторів, точніше – співвідношення працівників різних поколінь у суспільстві, особливим ризиком в такому разі виступає демографічне старіння населення;

- порядок нарахування та рівень пенсійних виплат може переглядатися і корегуватися залежно від можливостей державного бюджету - індекси реальної пенсії були найвищими в економічно сприятливі роки, економічні кризи зумовлювали їх падіння (рис. 2.13);

- значна залежність від політичної кон'юнктури: з одного боку, порядок розподілу коштів в такій системі часто регулюється політичною волею керівництва країни, з іншого – будь-які спроби реформування розподільчої системи зачіпають інтереси широкого кола отримувачів коштів, а тому реальна оптимізація видатків загрожує перспективам діяльності політичних партій та уряду;

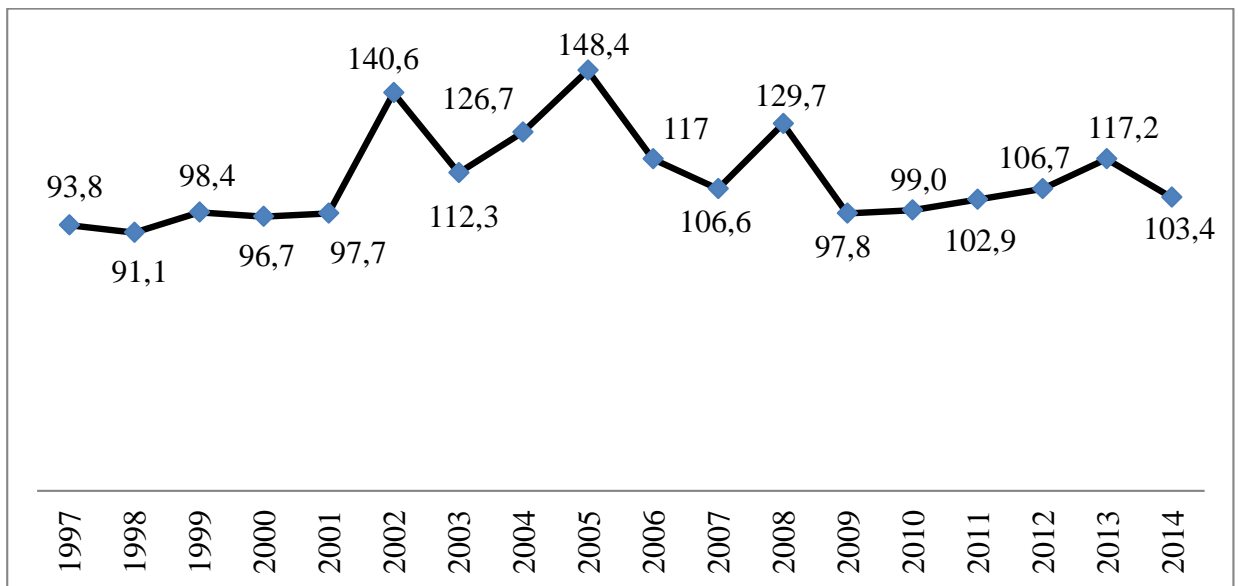

Рис. 2.13. Індеси реальної пенсії за віком, у % до попереднього року

(джерело: побудовано на основі [214])

- повне охоплення населення літнього віку може гарантувати лише мінімальний розмір виплат, який визначається національним соціальним стандартом.

Як зазначалося вище, у порівнянні з розподільчою системою, накопичувальна володіє низкою переваг, вона у більшій мірі відповідає ринковим принципам соціально-економічного розвитку країни. Разом з цим, накопичувальна форма пенсійного забезпечення може функціонувати лише за певних умов, що робить її менш привабливою для країн з транзитивною економікою: по-перше, це - низькі темпи інфляції в країні; по-друге, це - наявність розвинених фінансового ринку та ринку праці; по-третє, це - адекватність ціни робочої сили, яка повинна забезпечувати наповнюваність джерел фінансування накопичень. Ефективність накопичувальної системи залежить від форми її організації - необхідною і достатньою умовою функціонування обов'язкової форми накопичувальної пенсійної системи є наявність стабільного джерела доходів у застрахованих осіб; для добровільної форми головною умовою виступає наявність у значного числа учасників джерела доходів, що дозволяє робити накопичення.

Усвідомлюючи особливу соціальну значимість розподілу доходів для забезпечення стабільності суспільства, необхідно виключити можливості для двох крайнощів, а саме: формування утриманських настроїв у малозабезпечених верств населення і падіння устремління до високодохідної діяльності у економічно активній частини населення. Як показує практика, рівність доходів, що ототожнюється багатьма із соціальною справедливістю, завжди призводить до падіння економічної ефективності – люди розуміють, що ефективна зайнятість не потрібна, оскільки суспільство забирає в одних і роздаватиме іншим. З іншого боку, нерівність у доходах забезпечує економічну ефективність, однак може призвести до надмірної диференціації доходів населення.

Отже, серед найбільш актуальних проблем, які супроводжують процеси становлення накопичувальної системи в нашій державі, можна виділити наступні: нестабільність джерел наповнення пенсійних фондів; відсутність інституційних механізмів контролю за різними компонентами системи; визначення розмірів накопичувальної частини та темпах її створення; невизначеність пріоритетних напрямків інвестування коштів; невдалий вибір методів та термінів ануїтету.

З метою диверсифікації ризиків стабільного функціонування різних систем в багатьох країнах використовуються комбінації їх типів, з переважанням однієї або іншої, в залежності від тих демографічних і макроекономічних умов, в яких ці країни перебувають. Для урядів держав, у яких функціонувала (або значно переважала, як в Україні) розподільча система, головною перешкодою до встановлення нових рівнів пенсійної системи стала дорожнеча таких реформаторських заходів. У випадку, коли накопичувальна система працює паралельно з розподільчою, значно збільшується економічне навантаження на перше покоління платників внесків, які поряд з підтримкою солідарної системи, беруть участь у формуванні власних пенсійних накопичень. Якщо ж одна система змінює іншу, то головні

ризика, пов'язані з реформуванням, несе держава: по-перше, молоді працівники не роблять внесків (або роблять зовсім незначні) до розподільчої системи, внаслідок чого зростає дефіцит її фонду; по-друге, платникам середнього віку, які вже зробили внески до розподільчої системи, але не будуть отримувати виплат з неї, держава має надати відповідну компенсацію. Під час проведення такої реформи у Чилі в 1981 –2004 рр., витрати держави на фінансування дефіциту розподільної системи і випуск компенсаційних облігацій склали в середньому 3,9% ВВП на рік [251].

Для зниження вартості мінімізації соціально-економічних ризиків стійкого функціонування пенсійних систем, викликаних демографічними чинниками, у більшості розвинених країн були проведені так звані «параметричні реформи», що кардинально не змінювали наявні на той час системи гарантування соціального захисту літніх людей. Ключовими факторами стали такі:

- підвищення пенсійного віку;
- ускладнення умов отримання пенсійних прав (Німеччина, Італія, США);
- скорочення розмірів пенсійних виплат (Угорщина, Греція, Італія, Португалія, Швейцарія);
- підвищення ставки страхового внеску до системи соціального забезпечення;
- зміна умов індексації пенсійних виплат (Німеччина, Швеція, Японія);
- монтування умовно-накопичувальних схем до існуючих розподільчих систем;
- введення додаткового рівня пенсійного страхування (у більшості випадків, недержавного).

В Україні перші кроки до переходу до багаторівневої пенсійної системи було зроблено в 2003 р. з прийняттям Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [252]. Це був вимушений, хоча й запізнілий крок,

оскільки, як влучно зазначає Г. Назарова, в умовах економічного і демографічного підйому, характерного для кінця XIX ст. – 70-80-х років XX ст., перерозподільна система була ефективною й економічно виправданою. За рахунок постійного росту кількості платників і збільшення їх сукупних доходів вдавалося підтримувати відносно високий рівень соціальних виплат. Однак, зміни, що поступово відбувалися в соціумі економічно розвинених країн у другій половині XX ст., поступово призвели перерозподільну систему до кризи» [253]. Водночас, запровадження другого рівня пенсійної системи (загальнообов'язкового пенсійного страхування) досі так і не було здійснено, не зважаючи на прийняття в тому ж році Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Головною ж параметричною реформою в нашій країні стало підвищення пенсійного віку для жінок. Незважаючи на те, що цей захід не сприяв повному подоланню дефіциту ПФУ в 2012 р., економічний ефект від його впровадження був досить значним. Так, за умови відміни нових вимог щодо підвищення пенсійного віку і трудового стажу, наявний у 2013 р. дефіцит ПФУ у розмірі 21,7 млрд. грн. збільшився б додатково ще на 12,7 млрд. грн. [254, с. 16]. За попередніми розрахунками, сукупна дія тільки таких норм, як підвищення пенсійного віку для жінок, підвищення тривалості нормативного страхового стажу та встановлення трирічної зарплатної бази нарахування пенсій у сукупності лише у 2012 р. призвела до зменшення пенсійних видатків на 2,3 млрд. грн. і дала змогу скоротити дефіцит ПФУ на 2,9 млрд. грн. За умови, що підвищення пенсійного віку для жінок буде здійснюватися за встановленим графіком і діючі норми Закону «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» не втратять чинність, в 2017 – 2020 р., бюджет ПФУ буде збалансовано, а в 2021 р. його дефіцит зменшиться на 53 млрд. грн., з яких 47,9 млрд. грн. становитиме економія на пенсійних виплатах [255].

Наразі найактуальнішим питанням подальшого реформування пенсійної системи в Україні залишається впровадження її другого рівня для того, щоб наблизити систему пенсійного забезпечення літніх людей до існуючих сьогодні в розвинених країнах механізмів запобігання економічних і демографічних ризиків, потрібно, усунувши попередньо існуючі перепони, доповнити її складовою обов'язкового накопичувального пенсійного страхування. В будь-якому разі, в умовах старіння населення головним завданням держави є встановлення балансу між гарантуванням достойного доходу людям літнього віку та необхідністю обмежити видатки на пенсійне забезпечення, що покриваються за рахунок Державного бюджету. Першочерговими заходами із стабілізації соціальних видатків та запровадження дієвої системи мінімізації соціальних ризиків в Україні є необхідність значного зниження витрат на державне пенсійне забезпечення з державного бюджету, для чого необхідно: провести поступове зменшення ставки на фонд оплати праці з одночасним збільшенням відрахувань за рахунок самих працюючих на їхні особисті пенсійні рахунки, упровадження накопичувальної системи пенсійного забезпечення, що дозволить у майбутньому зменшити розміри відрахувань за рахунок ефекту інвестиційної складової, проведення аудиту для виявлення неефективних та корупційних видатків, упровадження механізму прив'язки розміру пенсії та реальних внесків до Пенсійного фонду.

Необхідно погодитися з позицією М. Карліна, який вважає, що фінансування соціальної політики в Україні повинно здійснюватися з урахуванням реальних можливостей бізнесу. В цьому плані необхідно підвищити ставку ЄСВ з доходів працівників хоча б удвічі, оскільки соціальні внески працівників в Україні, за оцінками фахівців, забезпечують лише 2,6 % сукупних фіскальних надходжень, або лише 9 % загальної суми сплачених соціальних внесків, тоді як у більшості країн Європи працівники сплачують біля 25 % загальної суми соціальних внесків. Для зменшення податкового

тягаря на доходи працівників за рахунок підвищення ставки ЄСВ було б доцільним, як свідчить досвід Польщі, на таку ж суму збільшити їм зарплату. Позитивно б вплинуло на оптимізацію соціальних видатків й створення єдиного Соціального фонду на базі чотирьох позабюджетних державних цільових фондів, оскільки їх функції досить часто пересікаються, а рівень ефективності витрачання коштів з цих фондів значно нижчий, ніж з бюджету [256, с. 68]. В Україні внаслідок проведених змін щодо бюджетної децентралізації бюджети сіл, селищ і міст районного значення у 2015 р. отримують два нові податки – 100% акцизного збору на роздрібний продаж нафтопродуктів та алкоголю і податок на нерухоме майно. За рахунок введення податку на нерухомість очікуються додаткові доходи громад у сумі 3,8 млрд грн, а за рахунок сплати акцизного збору з роздрібних продажів підакцизних товарів (з можливістю встановлення місцевою владою ставки до 5%) планується залучити 8,1 млрд грн [257, с.8].

Одним з найбільш дієвих інструментів зменшення соціального навантаження на державний бюджет є соціальні інвестиції. Механізм їх реалізації у фінансуванні соціальної сфери може об'єднувати бюджетні асигнування, кошти юридичних і фізичних осіб, ресурси страхових фондів, сформовані за рахунок відрахувань учасників страхових програм, донорські кошти, кредити тощо. Відповідно, сукупність суб'єктів соціального інвестування включатиме представників державного сектору, комерційні організації, неприбуткові та громадські організації, міжнародні фонди та організації, а також фізичних осіб та домогосподарства. Однак, на сьогодні, в Україні механізми, які б забезпечували прибутковість інвестицій у соціальну сферу, нажаль, майже відсутні.

Висновки до розділу 2

В якості концептуальної основи аналізу соціальних ризиків обрана сфера їх прояву: власне об'єкт ризику; об'єкт ризику в системі соціально-економічних відносин; відношення до ризику індивіду та суспільства. Основними складовими процесу аналізу соціальних ризиків є: ідентифікація (виокремлення ризиків, причин виникнення, визначення небезпек та загроз їх реалізації); оцінка (кількісні характеристики) та прогноз (оцінка на майбутній період з урахуванням тенденцій змін умов прояву ризику). Доведено, що загальні методи аналізу і оцінки ризиків можуть застосовуватися в процесі аналізу соціальних об'єктів та джерел ризиків. Найбільш поширеними загальнонауковими методами оцінки ризику є: феноменологічні; детерміністські; ймовірнісні; експертні. Серед них для оцінки соціальних ризиків в якості базового запропоновано обрати метод експертних оцінок. Оцінка декількох експертів значно підвищує достовірність результатів, але вимагає проведення агрегованої оцінки, яка передбачає: кількісну оцінку ступеня узгодженості множини експертних оцінок, визначення достатності ступеня узгодженості даної множини, знаходження агрегованої узгодженої експертної оцінки, а також оцінку відносної компетентності експертів. Результати експертної оцінки доцільно узагальнювати на основі картографування ризиків, які можуть слугувати базисом якісної їх ідентифікації та аналізу. Побудова карти ризиків проводиться на основі розрахунків матриці вірогідності актуалізації того чи іншого соціального ризику, а також оцінки його наслідків.

Для оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері запропоновано методику, що ґрунтується на можливостях застосування факторного аналізу. Його базою слугують кореляційні зв'язки, які характеризуються значеннями оцінок вихідних факторів соціальних ризиків, включених до програми обстеження. Результуючим етапом є знаходження результуючого вектору,

який повинен відображати вагомість латентних факторів згідно з результатами опитування.

Оцінювання соціальних ризиків з позиції зменшення негативних їх наслідків може здійснюватися у двох основних площинах: економічній (визначення на основі абсолютних та відносних монетарних критеріїв; знаходження співвідношення між очікуваними економічними вигодами та витратами, пов'язаними із мінімізацією ризиків) та соціальною (визначення соціальних ефектів, що відображаються ціннісними судженнями та соціальними перевагами).

Стосовно спеціальних методів аналізу і оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері, то вони є досить обмеженими. Так, для оцінки професійних ризиків найбільш перспективним є застосування ймовірнісного підходу, оскільки саме він надає можливість оцінки не лише вірогідності виникнення нещасного випадку, але й пропонує алгоритм визначення сценаріїв розвитку небезпек. Для узгодження критеріїв професійного та соціального ризиків запропоновано використати так званій «показник потенційних втрат життя».

Для знаходження ризиків трудового потенціалу, доцільно провести аналіз позитивних та негативних факторів, які впливають на їх формування та ймовірнісні характеристики. Кожний з показників співвідноситься із середнім теоретичним, який відповідає допустимому значенню того чи іншого виду соціального ризику. Для аналізу та оцінки підсистеми трудових ризиків виробництва в якості основного підходу запропоновано використати можливість методу парних порівнянь.

Основним механізмом мінімізації соціальних ризиків на рівні держави виступає соціальний захист, в основу якого покладено ймовірність настання несприятливої події для індивіда чи суспільства. Його головною метою є задоволення суспільних чи особистих потреб, що виникають внаслідок актуалізації соціальних ризиків на певному проміжку часу. Авторська позиція виходить з того, що соціальний захист - це система законодавчих, соціально-

економічних та інших гарантій, спрямованих на мінімізацію соціальних ризиків чи наслідків їх актуалізації. Для працездатних громадян відповідні заходи знаходять вираз у забезпеченні рівних прав та умов праці, для соціально вразливих – у наданні матеріальної підтримки та можливостей користування суспільними фондами споживання.

Виходячи з того, що людина і суспільство постійно перебувають у сфері впливу соціальних ризиків, система соціального захисту виступає об'єктивною і необхідною умовою їх функціонування. Ефективність системи соціального захисту населення визначається її дієздатністю у запобіганні чи прогнозуванні настання ризиків, а тому в процесі упровадження заходів соціального захисту населення необхідно враховувати не лише види ризиків, але і їх співвідношення, а також питому вагу кожного виду соціального ризику.

Головними характеристиками соціального страхування є те, що воно: виступає дієвим інструментом перерозподілу соціальних ризиків, які можуть актуалізуватися, як для окремих соціально-демографічних і професійних груп населення, так і для окремої особи; поширюється, в основному, на найманих працівників; джерелом фінансування є внески найманих працівників, підприємців та держави.

Система фінансування мінімізації соціальних ризиків повинна базуватися на сталій структурі соціальних видатків, формування якої залежить від бюджетного процесу. Вибір типу схеми соціального захисту буде залежати від:

- бюджетних надходжень, а також витрат, основним призначенням яких є покриття всіх видів соціальних ризиків;
- компенсаторних механізмів, призначенням яких є зменшення одного з нормативно визначених видів ризику або фінансування визначеної групи отримувачів допомоги.

РОЗДІЛ 3

ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ В УКРАЇНІ

3.1. Демографічні детермінанти соціальних ризиків та особливості їх прояву в трудовій сфері

На сьогодні вітчизняними науковцями розроблений досить дієвий і різнобічний методологічний інструментарій, який дозволяє провести комплексне дослідження детермінованості соціальних ризиків демографічними факторами.

Е. Лібанова, досліджуючи демографічні зрушення протягом 22 років незалежності України, констатує такі особливості: відсутність характерних для цього періоду кардинальних змін режиму смертності, що спостерігалися у більшості країн Східної Європи; формування досить значимого для демографічного розвитку країни масштабного міграційного відтоку населення; стрімке демографічне старіння; депопуляція; формування територіальної демографічної деградації; обезлюднення. На її думку, у видимій перспективі, найбільш ймовірно, буде відбуватися подальше постаріння і скорочення чисельності населення України. Надзвичайно важливим у методологічному та практичному плані видається висновок, що депопуляція сама по собі не дуже небезпечна, оскільки рівень розвитку економіки України є таким, що навіть помітне скорочення сукупної пропозиції робочої сили на ринку праці може бути компенсоване зростанням продуктивності праці. Звичайно, що це вимагатиме відповідного технологічного переоснащення підприємств та зміни освітньої і кваліфікаційної підготовки населення [258, с. 21].

І. Курило зазначає, що як країна, в якій доволі високий рівень старіння населення поєднується з масштабною депопуляцією, Україна зазнає особливо помітних труднощів у царині соціального захисту осіб похилого віку й у

перспективі, мірою прискорення старіння (згідно з демографічним прогнозом – у 2020–2025 рр.), вельми гостро відчуватиме такі соціально-економічні наслідки цього процесу, як посилення демоекономічного (відповідно, й податкового) навантаження на працездатний контингент, дефіцит робочої сили (насамперед, кваліфікованої), загальне старіння робочої сили, скорочення можливостей трудоресурсного забезпечення довготривалого догляду осіб похилого віку, зростання попиту на медичні послуги з боку літнього населення тощо. Вищезазначене потребує вже наразі перебудови наявної соціально-економічної системи відповідно до потреб старіючого населення, реформування системи соціального захисту, охорони здоров'я тощо [259, с. 25].

І. Кравченко, в процесі вивчення особливостей взаємодії ринків праці ЄС та України, звертає увагу, що співвідношення між населенням і трудовими ресурсами, з одного боку, і економічно активним населенням і зайнятими, з іншого боку, строго обумовлено середньою тривалістю життя і законодавчою нормою виходу на пенсію у кожній окремо взятій країні. Не важко переконатися, що, як правило, рідко можна зустріти ситуацію, коли в країні спостерігається висока середня тривалість життя при низькому віковому цензі виходу на пенсію [260, с. 46].

О. Коломієць, розглядаючи демографічну компоненту трудоресурсної безпеки, наголошує, що зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності спричиняють такі загрози: депопуляція населення; старіння населення; збільшення демоекономічного навантаження на працююче населення. Водночас, унаслідок погіршення медико-демографічної ситуації, відбувається: скорочення очікуваної тривалості життя населення (і періоду трудового життя відповідно); збільшення масштабів смертності населення у трудоактивному віці та передчасної смертності [261, с. 144].

О. Позняк та П. Шевчук, досліджуючи демографічні перспективи України на найближчі півстоліття, відзначають, що очікуване зростання

демоеконімічного навантаження та відповідне звуження частки працездатного населення посилює необхідність підвищення продуктивності праці. Саме ця проблема є однією з ключових в умовах демографічного старіння [262, с. 81].

О. Євсєєнко для визначення взаємозв'язків між економіко-соціально-демографічними чинниками пропонує таку систему показників: економічні (валова додана вартість на одну особу, рівень безробіття, рівень забруднення навколишнього середовища за показником викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення); соціально-демографічні (соціально-культурний рівень, трудова міграція населення, рівень народжуваності, рівень природного приросту населення. Результати кореляційно-регресійного аналізу, проведені автором, засвідчили незначний взаємозв'язок між економічними, екологічними та соціально-демографічними показниками [263, с. 43].

Узагальнюючи наведені думки провідних вітчизняних учених, можна констатувати, що демографічна та економічна компоненти розвитку, у багатьох випадках, демонструють відносну узгодженість. Разом з цим, вони є відносно автономними з огляду на історичну ретроспективу суспільного розвитку, а також на особливості соціально-економічного устрою суспільства.

Так, одним з головних висновків Доповіді Світового банку 2009 року [264] є констатація того, що зі зростанням економічного потенціалу у більшості країн світу відбувається зменшення частки природних ресурсів у суспільному продукті та одночасне збільшення внеску людського капіталу (у бідних країнах внесок природних ресурсів сягає 26%, середньо розвинених – 13%, розвинених – лише 2%).

У класичному розумінні соціально-економічні наслідки погіршення демографічних показників обумовлюються, насамперед, прямою залежністю між економічним поступом та чисельністю населення: зменшення чисельності людей працездатного віку загострює проблему конкурентоспроможності

робочої сили і призводить до падіння показників розвитку світової економіки.

Зворотний зв'язок полягає у тому, що показники соціально-економічного розвитку будь-якої країни через зміни у рівні життя впливають на всі складові процесу відтворення та формування населення. Порушення ж пропорцій у тому чи іншому показникові рівня життя призводить до актуалізації загроз демографічного характеру. Особливо чітко дана тенденція проявляється на прикладі показників народжуваності та міграції у трансформаційні періоди розвитку будь-якої країни. Разом з цим, демографічний розвиток має неперервно-поступальний характер, і довготерміновим трендом цього розвитку виступає невідворотне поглиблення процесу старіння населення, тобто збільшення частки людей похилого віку в загальній чисельності населення та відносно чисельності інших вікових груп.

Тому демографічні зміни набувають визначальної ролі у формуванні контингенту економічно активного та зайнятого населення, обумовлюючи необхідність внесення коректив в політику зайнятості та вимагаючи модернізації наявних робочих місць. Вони є визначальним чинником оцінки перспектив та можливостей формування пропозиції на ринку праці - від них залежить обсяг поточної пропозиції, наявний трудовий потенціал та можливості його формування.

Панівними тенденціями у сфері демографічного розвитку є перехід до сучасного типу відтворення населення, який передбачає: скорочення народжуваності та смертності населення, збільшення тривалості та якості життя. У свою чергу, це призводить до поступового постаріння населення, зменшення частки осіб молодшого та працездатного віку, що обумовлює виникнення дефіциту робочої сили.

Протягом останніх 25 років чисельність населення України скоротилась на 8,9 млн. осіб (на 20,7%), що стало результатом, передусім, зниження загального рівня народжуваності, збільшення рівня смертності, посилення міграційної активності населення, а також анексії АР Крим та окупації частини

території Донецької і Луганської областей. При цьому, скорочення населення віком від 15 до 64 років (саме воно формує демографічний базис робочої сили) склало 13,06% (рис. 3.1).

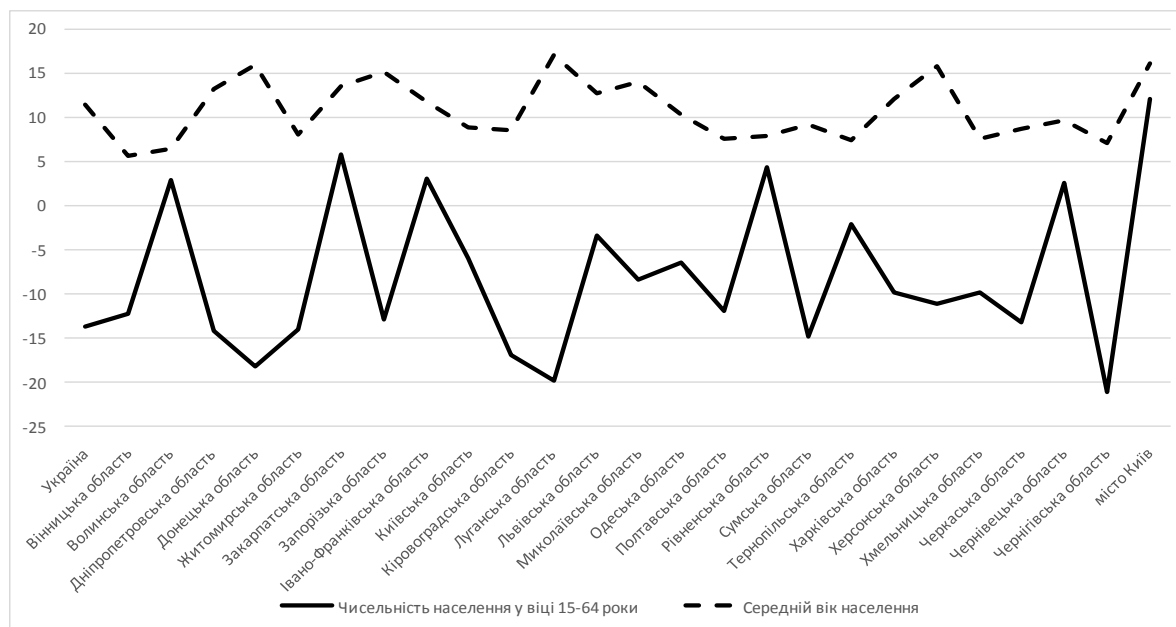

Рис. 3.1 Зміни у структурі населення України у 2014 р. (порівняно з 1990 р.), % (Джерело: побудовано за [214])

Виходячи із середнього варіанту демографічного прогнозу, розробленого в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, до 2075 р. населення України скоротиться до 31,6 млн., тобто більше як на чверть, і це скорочення відбуватиметься здебільшого за рахунок людей працездатного віку. Чисельність населення віком 15–59 років зменшиться з 27,3 млн. до 17,2 млн. осіб, або на 37,1%. Водночас чисельність осіб віком 60 років і старше збільшиться з нинішніх 9,2 млн. до 12,1 млн. у 2050 р. Протягом усього прогнозованого періоду чисельність поколінь, що досягають пенсійного віку, буде значно перевищувати чисельність поколінь, що вступають на ринок праці. Пік перевищення

(близько 1 млн. осіб) спостерігатиметься у 2019–2022 рр. і потім у 2041–2048 рр. [265]

Ризики дефіциту робочої сили посилюються тим, що молодь внаслідок збільшення тривалості навчання все пізніше долучається до ринку праці. Крім освітнього чинника, «відстрочка» виходу молоді (передусім жінок) на ринок праці обумовлена також змінами шлюбно-сімейної поведінки, зокрема дедалі більш пізнім віком вступу до шлюбу та народження дітей. Старіння робочої сили, може стати причиною загострення структурних протиріч на ринку праці. Працівники старшого віку завжди менш вибагливі до характеру та умов праці, заповнюючи ніші з робочих місць, що не приваблюють молодь чи осіб середнього віку. Це обумовлює явище вікової поляризації ринку праці, коли зайнятість літніх працівників концентрується у малопродуктивних секторах економіки з низькою зарплатою або шкідливими чи несприятливими умовами праці. У випадку відсутності цілеспрямованих заходів політики щодо реструктуризації робочих місць, старіння робочої сили може призвести до збільшення масштабів уразливої зайнятості та/або неформальної зайнятості [266].

Окрім того, це може призвести до значного гендерного перекоосу ринку праці, оскільки жінки живуть значно довше чоловіків. Кумулятивний ефект гендерної нерівності упродовж всього життя робить літніх жінок особливо уразливими до вікової дискримінації, хоча вона виявляється загалом по відношенню до всіх літніх людей [267 , с. 28].

Внаслідок зниження частки зайнятих молодого віку на ринку праці урядами ряду країн упроваджується політика більш широкого залучення жінок. Такі стратегії автоматично означають збільшення зобов'язань держави щодо забезпечення догляду за дітьми та престарілими, у протилежному випадку жінки не зможуть успішно балансувати між роботою та сім'єю [268].

Відповідаючи на запитання щодо залежності репродуктивної поведінки громадян та особливостей соціальної політики, Р. Шмідт та А. Каллей [269] стверджують, що в сучасних європейських державах, які орієнтуються лише на норми «традиційних» соціальних ризиків, не слід очікувати значного приросту населення. Адже в таких країнах лише повна нуклеарна сім'я, в якій чоловік є основним утримувачем, має переваги, розраховуючи на підтримку у формі соціального страхування, тоді як послуги по догляду за дітьми, хворими, престарілими, у більшості випадків, надаються неоплачуваною жіночою працею. Однак, сьогодні традиційний зразок такої сім'ї змінюється розмаїттям сімейних форм, включаючи значну частку самотніх батьків і домогосподарств з двома утримувачами. У зв'язку з цим, дослідники наголошують на необхідності переходу до гнучких форм соціальної політики. Іншими важливими факторами виступають диверсифікація життєвого шляху людей, дестандартизація сім'ї та кар'єри в постіндустріальних суспільствах.

Зміна демографічних показників вирішальним чином впливає на динаміку бюджетних видатків, спрямованих на мінімізацію соціальних ризиків, - значна їх частина обумовлена непрацездатністю чи обмеженою працездатністю отримувачів соціальних виплат, що майже повністю корелює з динамікою демографічного навантаження. Не менш серйозною проблемою, поряд з трансформацією статевовікової структури, видається поступова зміна звичних людських укладів – мова йде, насамперед, про намагання відмінити основні положення негласного договору між поколіннями, згідно якого молоді утримують престарілих. Причиною виступає збільшення диспропорції в структурі населення, у результаті якого нове активне покоління стане надто малочисельним і не зможе не лише утримувати пенсіонерів, але й повноцінно відновитися.

Тому наслідки постаріння населення, яке вже набуло глобального характеру, більш доцільно розглядати комплексно, тобто не лише в якості

проблеми для бюджету країни, але й нового горизонту для зменшення соціальних ризиків.

Виходячи з Принципів ООН у відношенні літніх людей [251], вони повинні мати можливість працювати чи займатися іншими видами діяльності, що приносить дохід, брати участь у визначенні термінів і форм припинення трудової діяльності, а також відповідних освітніх програмах для всебічної реалізації свого потенціалу.

Вже сьогодні в більшості розвинених країн вченими відмічається поява нового феномену – це так звані «молоді старі». Його суть полягає у тому, що людей, які досягли 65-річного віку, ні за якими іншими критеріями, окрім офіційно визнаного у більшості країн вікового, не можна віднести до категорії старих. Ці люди володіють не лише високим професійним і освітнім потенціалом, але й мають достатнє здоров'я. Так, Д. Кертцер і П. Ласлет [270] запропонували поділяти життєвий цикл людини не на три, як це було прийнято раніше, а на чотири складові. Дві останні – «третій вік» (the Young Old – молоді старі) та «четвертий вік» (the Old Old – старі старі). Можна повністю погодитися з думкою вчених, що традиційний образ «немічного старого», який має проблеми зі здоров'ям і вимагає постійної функціональної підтримки, на сьогодні може бути застосованим, здебільшого, лише до людей, які знаходяться у групі «четвертого віку». Саме для них все більшої актуальності набуває питання щодо забезпечення догляду – зростає потреба в будинках для престарілих та інших спеціалізованих закладах.

Це зумовлює зростання соціальних витрат і загострює проблему збалансованості політики, спрямованої, з одного боку – на підвищення самостійності літніх людей, з іншого – на надання соціальних послуг тим, хто їх потребує, одночасно із заохоченням участі членів сім'ї щодо догляду за старшим поколінням.

У групі самотніх людей «четвертого віку» соціальні ризики набувають особливого прояву – насамперед, стан їх здоров'я є набагато гіршим, ніж у

осіб, які проживають у сім'ях, а відповідно, фінансові витрати на їх утримання є значно вищими і вони не розподіляються із сім'єю.

Щодо «третього віку», то він виступає результатом успішності соціально-економічної та демографічної політики, це дає можливість розглядати дану групу в якості вагомому ресурсу на ринку праці, що у свою чергу, дозволить значно покращити якість їх життя. Для України такий сценарій поки що видається малоімовірним внаслідок низьких показників ймовірності дожиття чоловіків до цього віку, однак відповідні показники для жінок є співставними з європейськими. З цього приводу необхідно навести досить слушний висновок Н. Смелзера [271, с. 370] - головні труднощі літніх людей полягають у тому, що вони вимушені переборювати чисельні, нав'язані їм стереотипи поведінки, які начебто властиві їх віку. Небезпека стереотипів пов'язана з тим, що люди часто сприймають їх як пророцтва, які справджуються, незалежно від їх волі. Так, в країнах Європейського Союзу питома вага працюючих пенсіонерів після 65 років є досить значною, в окремих країнах вона сягає 15% [272]. Тому *потенціал літніх людей доцільно розглядати, як вагомому базу для зменшення соціальних ризиків*. Упровадження відповідної політики, особливо для України, не може здійснюватися лише на основі збільшення пенсійного віку – у цьому випадку більш результативним виглядає розробка *мотиваційних механізмів*, пов'язаних із бажанням працювати та повноцінно жити.

Значимість демографічних детермінант, як джерела впливу на показники соціально-економічного розвитку, оцінюється вченими досить неоднозначно. Так, прибічники динамічної парадигми не вбачають прямого взаємозв'язку між показниками зростання чисельності населення та збільшенням соціально-економічного потенціалу країни, однак зміни у структурі населення можуть слугувати каталізатором суспільної нестабільності. В якості факторів ризику розглядаються: зростання

демографічного тиску, масові міграції, неконтрольована урбанізація тощо [273].

Теорія «ефективного населення» виходить з того, що на досягнення національних цілей впливає не загальна чисельність населення, а лише та її частина, яка володіє необхідним інтелектуальним і трудовим потенціалом [274].

Так, Е. Лібанова зазначає, що нині трудовий потенціал держави визначає *не загальна чисельність працездатного населення, а його освітня, професійно-кваліфікаційна підготовка, стан здоров'я, мобільність, здатність до соціальної і науково-технологічної адаптації* [275, с. 31].

На сьогодні класичною вважається теорія, відповідно до якої чисельність населення є визначальним фактором у сталому розвитку національного утворення. Разом з цим, необхідно погодитися з тим, що сучасний стан демографічного пізнання характеризується гностичною кризою, зміст якої полягає в тому, що досліджуються переважно демографічні явища-феномени і дуже повільний поступ спостерігається у пошуках ноуменів-сутностей демографічного. Така ситуація гальмує як подальший розвиток наукового мислення, так і підвищення практичної результативності демополітичної складової досліджень [276, с. 33].

Виходячи з *ціннісного підходу*, демографічні процеси володіють властивістю власної значущості, що означає їх екзистенціальний характер і наявність самостійних демографічних цілей, в основі яких знаходиться збереження та розвиток людських ресурсів як найвищої цінності. Досягнення захищеності процесу життя й безперервного природного відновлення поколінь людей належить до головних суспільних пріоритетів, навіть більш важливих, ніж економічне зростання.

Інструментальний підхід передбачає оцінку демографічних процесів з точки зору їх внеску у вирішення завдань соціально-економічного характеру, які виступають лише засобом досягнення цілей сталого розвитку.

Дослідження впливу демографічних процесів на характеристики соціальних ризиків доцільно проводити з позицій комплексності через поєднання можливостей *ціннісного* та *інструментального* підходів. Демографічні чинники соціальних ризиків повинні розглядатися в якості сукупності різнорівневих факторів, якими виступатимуть власне соціально-демографічні процеси, а також функціональні характеристики демографічних груп, пов'язаних із способами відтворення населення.

Демографічні процеси є одним з вирішальних факторів актуалізації соціальних ризиків в Україні, однак, внаслідок значної їх інерційності, вони досить важко піддаються управлінському впливу і тому можуть розглядатися в якості похідної від процесу соціальних трансформацій. Окрім того, ризики соціально-демографічного плану є, за своєю природою, найбільш стратегічно небезпечними, бо незворотно деформують структуру суспільства [277, с. 187]. З іншого боку, демографічна криза обумовлюється, в основному, розвитком деструктивних явищ у соціально-економічному розвитку суспільства. Саме вони є причиною високого рівня смертності, погіршення якісних характеристик відтворення населення та формування демографічного і трудового потенціалу. У зв'язку з цим цілком логічною виглядає позиція Н. Томчук-Пономаренко, яка полягає у тому, що сучасна демографічна криза в Україні має триєдину причинно-наслідкову основу: по-перше, історичне коріння демографічної кризи слід шукати у тих явищах, відносинах і процесах, які протягом тривалого часу інтегрували потужний антидемографічний потенціал; по-друге, сучасна демографічна криза не є суто вітчизняним феноменом, оскільки її причини багато у чому обумовлені й загальними цивілізаційними процесами зміни гендерних відносин, способу життя і відтворення населення, які, перш за все, притаманні країнам розвиненої

ринкової економіки; по-третє, вплив на демографічні процеси глибокої та системної економічної кризи 90-х років, наслідком якого стало обвальне падіння реальних доходів більшості населення, що вкрай обмежило економічну базу репродуктивного відтворення і генерувало посилення процесів маргіналізації населення. Разом з цим, демографічні трансформації, особливо у статевовікових показниках, призводять до змін у свідомості, звичному людському укладі та соціальному устрої – навіть перехідний період зумовлює значні ресурсні обмеження. Останні спричиняють складнощі у функціонуванні солідарної пенсійної системи, основу якої складає договір між поколіннями [278, с. 109].

Чисельність населення, особливо тієї його частини, яка зайнята у виробничому процесі, є вирішальним фактором соціально-економічного розвитку країни, тому демографічні проблеми повинні підлягати належному теоретичному осмисленню, постійному макrorівневому моніторингу та вирішуватися на рівні стратегічних державних пріоритетів. Чітке розуміння соціально-демографічних характеристик населення, проблем і перспектив їх розвитку є вкрай важливим для прогнозування і планування ефективної соціальної політики держави. Збереження чисельності населення і підвищення його якісних характеристик може виступати для держави одним із стратегічних напрямків. У такому випадку, мінімізація соціальних ризиків, якими виступають фактори формування демографічних втрат, визнаються складовою політики забезпечення національних інтересів. За таких умов позитивна соціально-демографічна структура населення дає можливість забезпечити захищеність основних сфер національної безпеки і, відповідно, – забезпечувати їх сталий розвиток.

Відомо, що в країнах з низьким рівнем життя і освіти народжуваність є вищою, ніж в економічно розвинених і освічених країнах. У свою чергу, у сім'ях з низьким рівнем доходу і освіти (незалежно від країни проживання) загальна кількість дітей також часто є вищою, ніж у сім'ях з високим рівнем

доходу і освіти. Цей феномен отримав назву зворотного зв'язку народжуваності з рівнем життя. Навколо цього феномену в науковому світі велися дискусії до середини сімдесятих років минулого століття, а на рівні повсякденного сприйняття дискусії продовжуються і зараз. Причиною слугує той факт, що сприйняття даного феномену суперечить здоровому глузду – чому зростання добробуту призводить до зниження народжуваності, тоді, коли, здавалося б, повинно бути навпаки. Тим не менш, факт зворотного зв'язку неодноразово підтверджувався. Здавалось, що сама дійсність має захищати дане положення, тому і фактор добробуту став розглядатися як чинник зворотного впливу на народжуваність. Встановлений чисельними дослідженнями непрямий характер народжуваності зі статусними характеристиками сам по собі ще не означає, що зв'язок народжуваності з матеріальними умовами носить «зворотний» характер. Сам вираз «зворотний зв'язок» не стає від цього більш ясним і його, очевидно, не слід розуміти буквально. У протилежному випадку ми змушені будемо повірити, що високий розмір доходу якимось чином призводить до скорочення народжуваності, а погане матеріальне становище саме по собі сприяє її підвищенню [279].

Виходячи з вузького розуміння категорії соціального ризику, особливої актуальності набуває проблема здоров'я людини. На сьогодні можна виділити дослідження взаємозв'язку здоров'я та: соціального статусу особи [249]; освіти [280]; безробіття [281]. У значній частині таких досліджень людина розглядається в якості носія тих чи інших фахових якостей, а її здоров'я - як залежна змінна величина, яка залежить від професії. Такий підхід ґрунтується на тому, що людина віддає праці значну частину своїх інтелектуальних чи фізичних зусиль. Окрім того, місце роботи, у більшості випадків, визначає соціальну ієрархію людини в суспільстві. З іншого боку, оцінка здоров'я видається важливою і безвідносно до соціальної характеристики його носіїв, оскільки вона виступає індикатором спроможності населення виконувати

основні соціальні функції. В окремих випадках, особливо коли мова йде про страхові компенсаторні механізми мінімізації соціальних ризиків, виникає необхідність прагматичної (ресурсної) оцінки здоров'я.

Аналізуючи соціальні ризики у демографічному контексті, необхідно зробити два важливих теоретичних застереження. По-перше, демографічна політика держави повинна представляти не лише цілеспрямовану стратегію держави, але й мусить проявлятися у чіткій взаємодії між суспільними інститутами з різними політичними та економічними інтересами. По-друге, демографічні питання не сприймаються більшістю громадян та урядових структур в якості першочергових нагальних соціальних проблем, що несе негативні наслідки для соціальної політики та соціально-економічного розвитку країни в цілому. Разом з цим, зменшення об'ємів фінансування та ефективності соціальної політики, у більшості випадків, призводить до зменшення рівня народжуваності.

Негативний вплив вікової структури на фінансову основу системи соціального захисту часто сприймається в якості проблеми, пов'язаної, насамперед, з падінням народжуваності. У зв'язку з цим відбувається перегляд основних демографічних трендів, хоча у більшості випадків більш ефективним може стати перегляд всієї системи соціального захисту. Так, країни з рівнем народжуваності, що не перевищує просте відтворення, повинні вже сьогодні приступити до модифікації цілого ряду інститутів задля задоволення потреб цілком нової вікової структури [282]. Особливістю сучасної організації системи соціального захисту є те, що фінансування соціальної підтримки літніх людей базується на податкових надходженнях, у той час, коли батьки витрачають досить суттєву частину своїх доходів на дітей [283].

Така ситуація характерна для більшості як європейських, так і азіатських країн. Пануючою ідеологією сучасного індустріального суспільства залишається необхідність підтримання осіб похилого віку, внаслідок чого

державні витрати на підтримку літніх людей суттєво перевищують фінансування дітей (співвідношення 5 до 3). Це можна пояснити впливом політичного фактору, оскільки саме пенсіонери складають значну частину електорату.

Таким чином, демографічні детермінанти виступають важливою передумовою забезпечення розвитку ринку праці. Серед основних показників демографічних детермінант структурних трансформацій ринку праці виділяють показники народжуваності та смертності населення, природного й механічного приросту, коефіцієнт відтворення населення, середню тривалість життя тощо. Серед *основних наслідків зміни чисельності і вікового складу населення у контексті актуалізації соціальних ризиків у трудовій сфері необхідно виділити і дослідити наступні чинники: зниження народжуваності, підвищення смертності населення трудоактивного віку, відплив трудоактивного контингенту за кордон у пошуках роботи, зростання потреб осіб похилого віку у медичній та соціальній допомозі.*

3.2. Демографічні втрати в Україні: обсяг, структура, причини

Початок незалежності України ознаменувався глибокою економічною кризою, що супроводжувалася поширенням процесів депопуляції населення. У 1991 р., за даними Державної служби статистики України, спостерігалось природне скорочення населення внаслідок перевищення числа померлих над числом народжених (на 39,1 тис. осіб), всього ж за період з 1990 по 2014 р. чисельність наявного населення зменшилася в Україні з 51 838,5 до 45 426,2 тис. осіб. Найбільш критичним (з демографічної точки зору) періодом в новітній історії нашої країни були 1996 – 2005 рр., коли втрати населення склали понад 300 тис. осіб на рік (найбільше – 373 тис. у 2000 р.).

Наведена ситуація склалася через формування негативних тенденцій у протіканні основних демографічних процесів – збільшення рівня смертності відбувалося одночасно з падінням народжуваності (рис. 3.2).

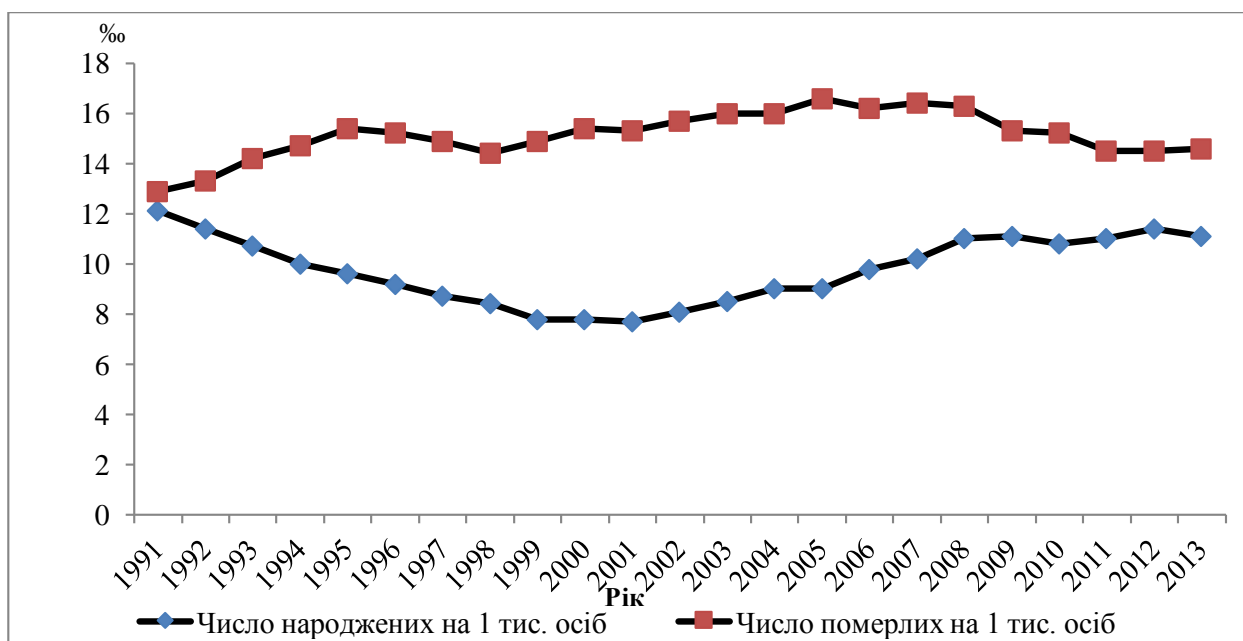

Рис. 3.2 Народжуваність і смертність населення України у 1991 – 2013 рр.

(джерело: побудовано за [214])

Також у другій половині 1990-х років збільшилися обсяги еміграції та трудової міграції, і значна частка саме цього контингенту трудових мігрантів (які виїхали в той найскладніший період) складає незворотні демографічні втрати внаслідок міграції, адже за період тривалого перебування за кордоном вони змогли там облаштуватися і у більшості випадків повертатися на батьківщину не планують.

Розглянемо найважливіші характеристики процесів смертності, народжуваності та міграції, що склали основу для розгортання демографічної кризи в перші десятиліття незалежності України і проведемо оцінку величини демографічних втрат. До демографічних втрат буде віднесено суму кількісних втрат населення від передчасної смертності (випадки смерті осіб віком до 65 років), втрат від зменшення чисельності населення, викликане еміграцією, та втрат внаслідок неповної реалізації дітородних установок.

Незважаючи на зростання смертності в 1990-ті роки в усіх вікових групах, визначальною і найбільш негативною рисою тренду смертності стала надсмертність осіб трудоактивного віку, особливо чоловіків. За оцінкою учених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [284, с. 141-142], лише у період з 1990 по 2006 р. надсмертність в Україні склала 2,8 млн. осіб або 22,2% померлих у цей період. При цьому 60% усіх надлишкових смертей склали випадки смерті чоловіків. Піки зростання числа втрачених життів припали на 1995 та 2005 роки, а в останньому, за умови збереження повікової інтенсивної смертності на рівні 1989 р., вдалось би уникнути більше, ніж третини всіх смертей чоловіків (36,2%) та майже чверть від усіх жіночих смертей (23,5%).

Статистика смертності за останні 9 років свідчить про те, в цей період в середньому біля 31% смертей в Україні були передчасними (табл. 3.1). Найбільшою частка померлих передчасно в загальній чисельності померлих була в 2007 – 2008 рр. (понад 34%). Серед всієї чисельності померлих

Таблиця 3.1

Показники смертності, Україна (2005-2013 рр.)

Рік	Число померлих	Число передчасно померлих	
		чоловіків	Жінок
2005	781961	160382	61418
2006	758092	180518	72677
2007	762877	187511	74175
2008	754460	184774	74182
2009	706739	157396	67191
2010	698235	149109	64289
2010	698235	149109	64289
2011	664588	144238	56505
2012	663139	145116	62883
2013	662368	145386	62786

Джерело: складено на основі [214]

передчасно переважну більшість (в середньому 70%) становлять чоловіки, за статистикою 2013 р. майже 2/3 з них були працездатного віку.

Аналіз статистичних даних щодо розподілу померлих за статтю, віком і причинами смерті в 2013 р. свідчить про те, що серед причин передчасної смертності продовжують переважати хвороби системи кровообігу та зовнішні причини смерті – разом вони становили більше половини від всіх передчасних смертей в цьому році (30,7% та 21,4% відповідно); серед перших переважала атеросклеротична хвороба серця (8,4% всіх смертей), серед останніх – навмисні самоушкодження (близько 5%), випадки ушкоджень з невизначеним наміром (3,1%), випадкові отруєння та дія алкоголю (2,8%). Досить вагому роль у формуванні передчасної смертності також відіграють новоутворення (близько 18% всіх смертей в 2013 р.), хвороби органів травлення (10,9%), інфекційні та паразитарні хвороби (8,4%).

Одним із провідних факторів формування ризиків демографічних втрат в результаті передчасної смертності Україні все ще залишається розповсюдження інфекційних та паразитарних хвороб, найбільш соціально

небезпечними з яких є ВІЛ та туберкульоз. В 2013 р. в Україні від туберкульозу органів дихання померло 4013 осіб, від туберкульозу інших органів 2333 осіб, від хвороби, спричиненої ВІЛ – 5210 осіб (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Померлі від туберкульозу органів дихання, туберкульозу інших органів та хвороби, спричиненої ВІЛ в 1996 – 2013 рр.

	Померлі від туберкульозу органів дихання		Померлі від туберкульозу інших органів		Померлі від хвороби, зумовленої ВІЛ	
	осіб	частка в загальній кількості смертей, %	осіб	частка в загальній кількості смертей, %	осіб	частка в загальній кількості смертей, %
1996	7811	1,01	354	0,05	42	0,01
1997	8265	1,10	318	0,04	88	0,01
1998	2356	0,33	119	0,02	9	0,00
1999	9478	1,28	348	0,05	295	0,04
2000	10675	1,41	220	0,03	516	0,07
2001	10572	1,42	411	0,06	730	0,10
2002	9401	1,25	419	0,06	1123	0,15
2003	9825	1,28	514	0,07	1831	0,24
2004	10107	1,33	625	0,08	2605	0,34
2005	8434	1,08	3368	0,43	3622	0,46
2006	7182	0,95	3146	0,41	4125	0,54
2007	7274	0,95	3143	0,41	4541	0,60
2008	6912	0,92	3376	0,45	5171	0,69
2009	4383	0,62	2938	0,42	5365	0,76
2010	4927	0,71	2636	0,38	5645	0,81
2011	4401	0,66	2497	0,38	5747	0,86
2012	4347	0,66	2458	0,37	5686	0,86
2013	4013	0,61	2333	0,35	5210	0,79

Джерело: складено на основі [214]

Пік захворюваності на туберкульоз припав на другу половину 1990-х (з моменту офіційного оголошення епідемії в 1995 р.) – початок 2000-х років.

Так, захворюваність на активний туберкульоз в 2005 р. складала 84,4 хворих з уперше в житті встановленим діагнозом на 100 000 населення (у 2012 р. цей показник знизився до 68,2 осіб). Водночас після 2005 р. відбувалось зростання смертності від позалегенових форм туберкульозу, незначне падіння якої було вперше зафіксовано в 2012 р. і продовжувалося наступного року.

Серед факторів розгортання несприятливої епідеміологічної ситуації у наведені та наступні роки можна відзначити: існування прихованого резерву туберкульозної інфекції, що був активований в період соціально-економічної нестабільності в результаті значного падіння рівня та якості життя; послаблення уваги до розвитку і функціонування фтизіатричної служби; значне руйнування системи первинної медичної профілактики інфекційних захворювань; зростання контингентів осіб, які підлягають значному ризику захворювання [285, с.12]. Епідемія створює ризик для функціонування соціальної системи, формує небезпечне для життєдіяльності людей середовище, особливо для неповнолітніх дітей з незрілою імунною системою.

За офіційною статистикою, чисельність ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД з уперше в житті встановленим діагнозом зросла в Україні до 20 777 осіб в 2012 р. (хоча в цьому році вперше за всю історію України було зафіксовано зниження чисельності таких хворих у порівнянні з попереднім роком – на 427 осіб); практично кожен п'ятий з цієї чисельності (19,5%) – дитина віком до 14 років. Таким чином, ризик бути ураженими цією смертельно небезпечною хворобою збільшився для дітей відповідного віку майже в 3 рази, у порівнянні з 2003 р. (показник первинної захворюваності зріс з 21,8 до 61,7 на 100 000 осіб). У цілому ж на кінець 2012 р. на обліку в медичних закладах перебувало 129 260 ВІЛ-інфікованих осіб, з яких 24 109 вже були хворими на СНІД [286].

Не менш важливим фактором формування ризиків демографічних втрат є високий рівень вживання алкоголю. За даними ВООЗ, в Україні у 2008 – 2010 рр. був один із найвищих (найвищий за винятком Молдови, РФ, Литви та Білорусі) рівнів вживання алкоголю на душу населення та найвищий (за

винятком Молдови) рівень вживання незареєстрованого алкоголю на душу населення в Європі [287]. Наведені показники не лише засвідчують високий рівень споживання алкоголю, але й говорять про те, що значна частина споживаного в країні алкоголю є неналежної якості (щорічно в Україні вживається близько 3,72 л. на душу населення в етиловому еквіваленті зареєстрованого алкоголю проти 5 л. незареєстрованого). Таким чином, ВООЗ визнає характер вживання алкоголю в Україні найбільш ризикованим для здоров'я та з точки зору втрати життя. Така експертна оцінка підтверджується даними офіційної статистики: у 2013 р. від причин, прямо пов'язаних із вживанням алкоголю, в Україні померло 14 288 осіб, більшість з них – у трудоактивному віці.

Суттєвою проблемою залишається вживання алкоголю жінками, особливо молодими, оскільки на них лежить основна відповідальність за життя і здоров'я майбутніх поколінь. Так, результати Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств в Україні (МІКС), проведеного наприкінці 2012 р. Державною службою статистики у співпраці з Українським центром соціальних реформ і ПАТ «Статінфорконсалтинг» [288], свідчать про те, що в нашій країні лише 9,3% жінок повністю утримуються від вживання алкоголю. При цьому серед жінок віком 15 – 19 років таких менше, ніж кожна третя – 27,5%, а 5,2% свою першу порцію вжили у віці до 15 років (найбільше таких у малих містах – 7,3%). Близько половини (48,4%) жінок репродуктивного віку під час обстеження повідомили, що вживали алкоголь протягом одного або декількох днів за останній місяць.

Не менш небезпечним з точки зору формування ризику демографічних втрат є поширення паління. За оцінками вітчизняних фахівців, від тютюнозалежних захворювань (серцево-судинні, онкологічні, хвороби органів дихання, органів травлення, захворювання гормональної та репродуктивної систем – усього, за даними ВООЗ, понад 20 захворювань) в Україні щорічно помирає від 107 до 123 тис. осіб [289, с. 116]. За оцінкою ВООЗ, вживання

тютюну спричинило в Україні 14% смертей від захворювань, що не передаються контактним шляхом, при тому що рівень смертності від таких захворювань (2228 осіб на 100 000 населення) у 31,7 рази перевищував рівень смертності від захворювань, що передаються контактним шляхом (70 на 100 000 населення). Лише рівень смертності від ішемічної хвороби серця склав в цьому році 1149 осіб на 100 000 населення у віці 30 років і старше, і 12% цих смертей були тютюнозалежними. Для порівняння: в середньому по Європі смертність від цієї причини складала в цьому ж році 437 осіб на 100 000 населення віком від 30 років, і 16% цих смертей були спричинені вживанням тютюну.

Ще одним вагомим фактором формування ризиків демографічних втрат є надвисокий рівень смертності від зовнішніх причин. В Україні в 2013 р. зовнішні причини мали наслідком 40 298 смертей, що склало 6,1% від всіх смертей в цьому році. Із загальної кількості померлих від зовнішніх причин 69,7% осіб були у працездатному віці, ще 2,4% – дітьми віком до 15 років. Традиційно переважну більшість (майже 4/5 в 2013 р.) загиблих склали чоловіки. Найбільш «популярними» причинами смерті у цьому класі були: навмисні самоушкодження (9 367 випадків); випадки ушкодження з невизначеним наміром (5 870 випадків); нещасні випадки, пов'язані з транспортом (5 428 випадків), випадкові отруєння та дія алкоголю (4 517 випадків).

Провівши міжнародні порівняння, можна проаналізувати внесок окремих вікових груп у формування загальної картини смертності в Україні та оцінити рівень надлишкової смертності в цих групах [290].

Рівень мертвонароджуваності в Україні є одним з найвищих в Європі (найвищий, за винятком Туреччини, Молдови, Грузії та РФ) і тому залишається важливим резервом зниження дитячої смертності (оскільки 84% причин дитячої смертності практично формуються на етапі вагітності, пологів та неонатального періоду) [291].

Рівень смертності дітей до 1 року, за розрахунками ВООЗ, в Україні все ще залишається високим для європейського регіону, незважаючи на зниження цього показника за останні роки. За даними Держстату України, рівень смертності дітей до 1 року був на рівні 8 дітей на 1000 народжених живими в 2013 р. проти 12,8 дітей на 1000 народжених живими у 1990 р. Найвищий рівень (14 і вище) малюкової смертності був зафіксований в Україні в 1992 – 1997 рр. У 2013 р. у цьому віці померло 4030 дітей, що склало 0,61% від всіх смертей в країні. Хоча ця цифра і не здається значною, проте її подальше зменшення, окрім прямих наслідків, може опосередковано вплинути на показники народжуваності, оскільки низький рівень малюкової смертності є свідченням високої якості життя дітей і, таким чином, виступає додатковим сприятливим фактором для їх появи.

В Україні смертність дітей у віці 1 – 4 роки практично рівною мірою зумовлена як зовнішніми причинами (що характерно більше для розвинених країн), так і інфекційними, паразитарними хворобами та специфічними хворобами окремих систем організму (органів дихання, нервової системи). Більше, ніж п'ята частина дитячих смертей у цьому віці викликана природженими вадами розвитку, що, у тому числі, є наслідком занепаду репродуктивного здоров'я населення, недостатнього рівня допологового нагляду.

Коефіцієнти дитячої смертності (вікові групи 5 – 9 та 10 – 14 років) є найнижчими повіковими показниками смертності в Україні і тому незначно впливають на загальну очікувану тривалість життя, проте вони все ще залишаються високими за мірками розвинених країн. Так, смертність у 5–9 - річних дітей на рівні 24,1 дитини (на 100 000 населення відповідного віку) в 2012 р. була найвищою серед європейських країн, за винятком Молдови, Білорусі і РФ, де ці показники були на рівні 24,8 (дані за 2012 р.), 25,9 (дані за 2009 р.) та 29,5 (дані за 2010 р.) відповідно. Серед колишніх радянських республік вищі показники смертності дітей цього віку мали лише країни

Середньої Азії (від 33 до 40 померлих дітей на 100 000 населення цього віку) та Грузія (26,1 дитина). В країнах Східної Європи цей показник становить 10–16 померлих дітей на 100 000 населення відповідного віку, Західної Європи – до 10, найкращі показники мають Ісландія (4,7) та Швеція (6,3). Хоча в Україні в 2012 р. цей показник помітно різнився для хлопчиків (26,4) і дівчаток (21,6), в міжнародних постатевих порівняннях місце України не змінюється, оскільки перевищення чоловічої смертності над жіночою характерне для всіх країн, навіть у такому ранньому віці.

Аналогічна ситуація спостерігається і у віковій групі 10–14 років. З коефіцієнтом смертності 25,1 дітей на 100 000 населення відповідного віку Україна має перевагу над країнами Центральної Азії (де відповідний показник знаходиться в діапазоні від 33,1 в Азербайджані до 39,9 в Казахстані), РФ (32,2), Молдовою (32,8) і Грузією (27,9) і значно поступається розвиненим країнам, де відповідні показники приблизно дорівнюють аналогічним у попередній віковій групі. Важливим зауваженням може слугувати той факт, що у випадку, коли смертність дітей та підлітків віком 5–14 років, наприклад, від інфекційних захворювань переважає аналогічний показник в розвинених країнах в 0,7 – 1,5 разу, то смертність від зовнішніх причин вища за аналогічний показник в цих країнах в 3 – 4 рази.

Незважаючи на те, що збільшення смертності підлітків у віці 15 – 19 років по відношенню до дитячої смертності характерне для всіх країн, за цим показником в 2012 році (56,8) Україна поступалася навіть багатьом країнам середньої Азії (за винятком Казахстану та Киргизстану), маючи перевагу лише над РФ (85,7 в 2010 р.), Молдовою (63,6 в 2012 р.), Литвою (62,9 в 2010 р.) та Білоруссю (58,1 в 2009 р.). У цьому віці значно збільшується розрив між смертністю хлопчиків (78,4) і дівчаток (34,2), для яких цей показник виглядає дещо кращим у міжнародних порівняннях.

Водночас, з усіх пострадянських країн лише РФ, Казахстан та Білорусь випереджають Україну за рівнем смертності молодих людей віком 20 – 29

років, а різниця між Україною і розвиненими країнами сягає 3 – 4 разів. У цій віковій групі, поряд зі смертністю від зовнішніх причин, провідну роль відіграє смертність від інфекційних та паразитарних хвороб. За останнім показником Україна мала сумну «перевагу» над такими країнами, як, наприклад, Словаччина, Чехія або Данія у 75 – 80 разів. При цьому, розрив між смертністю чоловіків і жінок (від усіх причин) був більш ніж триразовим.

У віковій групі 30 – 39 років смертність від інфекційних і паразитарних хвороб сягає своїх найвищих показників (66,1 особи на 100 000 населення у 2012 р.), значно випередивши навіть відповідні показники в РФ (приблизно в 1,5 рази) і країн Середньої Азії (приблизно в 3 рази). Водночас, відбувалося збільшення смертності від зовнішніх причин (у порівнянні з попередньою віковою групою) та понад як чотириразове збільшення смертності від кардіоваскулярних захворювань, від яких жінки в цьому віці помирали в 2012 р. у 3,7 рази рідше, ніж чоловіки. Також у цій віковій групі в 2012 р. в Україні було зафіксовано найвищий рівень смертності від онкологічних захворювань (31,9 осіб на 100 000 населення), хоча розрив у рівнях смертності від цієї причини з розвиненими країнами в Україні був значно меншим, ніж у рівнях смертності від зовнішніх причин та від інфекційних та паразитарних захворювань.

Характерною особливістю смертності у віковій групі 40 – 49 років було значне (більше ніж у 3 рази) зростання ймовірності померти від хвороби системи кровообігу та збереження триразової переваги чоловічої смертності над жіночою. Іншою негативною рисою смертності осіб цього віку є найвищі в Європі і Середній Азії рівні смертності від інфекційних і паразитарних хвороб – удвічі вищі за показники, навіть таких неблагонадійних в плані якості життя країн, як Молдова і РФ.

У віковій групі 50 – 59 років знову втричі зростала смертність від захворювань серцево-судинної системи. Крім того, спостерігалися найвищі серед усіх вікових груп рівні смертності від зовнішніх причин, і відповідний

показник для чоловіків переважав у 2012 р. такий для жінок у 5,6 рази. Незважаючи на те, що смертність від інфекційних захворювань знижується в цьому віці майже вдвічі, її рівень в 2012 р. був в Україні найвищим не лише серед всіх європейських країн, але й серед всіх пострадянських країн. На відміну від молодших вікових груп, де провідну роль у формуванні цього виду смертності відіграли хвороби, спричинені ВІЛ-СНІД, у цьому віці переважна більшість таких смертей була спричинена туберкульозом. Також утричі зросла смертність від онкологічних захворювань, однак відносні показники цієї смертності залишалися співставними з такими у розвинених країнах.

Існуючі тенденції смертності обумовили зростання в Україні за роки незалежності такого показника, як ймовірність померти у віці від 15 до 60 років на тлі його зниження в усіх регіонах ВООЗ. Так, рівень смертності чоловіків цього віку зріс в Україні з 287 осіб на 1000 населення в 1990 р. до 297 осіб на 1000 населення в 2012 р. Водночас, у Західному Тихоокеанському регіоні цей показник зменшився на 60 п.п. за відповідний період, в Південно-східній Азії на 54 п.п., в Африці – на 52 п.п. Станом на 2012 р. рівень дорослої смертності серед чоловіків в Україні перевищував середньоєвропейський в 1,7 рази і був вищим за відповідний середній показник для групи країн з низьким доходом на 25 п.п. Що стосується показника дорослої смертності для жінок, то він в Україні в тому ж році перевищував середньоєвропейський в 1,5 рази (116 осіб на 1000 населення проти 80 осіб), однак все ж таки був майже вдвічі нижчим за відповідний середній показник для групи країн з низьким доходом (230 осіб на 1000 населення) і помітно нижчим, ніж такий у групі країн з доходом нижче середнього (164 особи на 1000 населення). Однак, тут так само, як і у показнику для чоловіків, спостерігалось зростання у період з 1990 по 2012 р. (з 112 до 116 осіб на 1000 населення відповідно) на тлі покращання цього показника в окремих регіонах ВООЗ і в глобальному масштабі [292].

Значна частка передчасних смертей в загальній структурі смертності також негативно позначається на формуванні такого показового соціально-

економічного індикатора, як кількість Потенціальних років втраченого життя (ПРВЖ) [293] (рис.3.3).

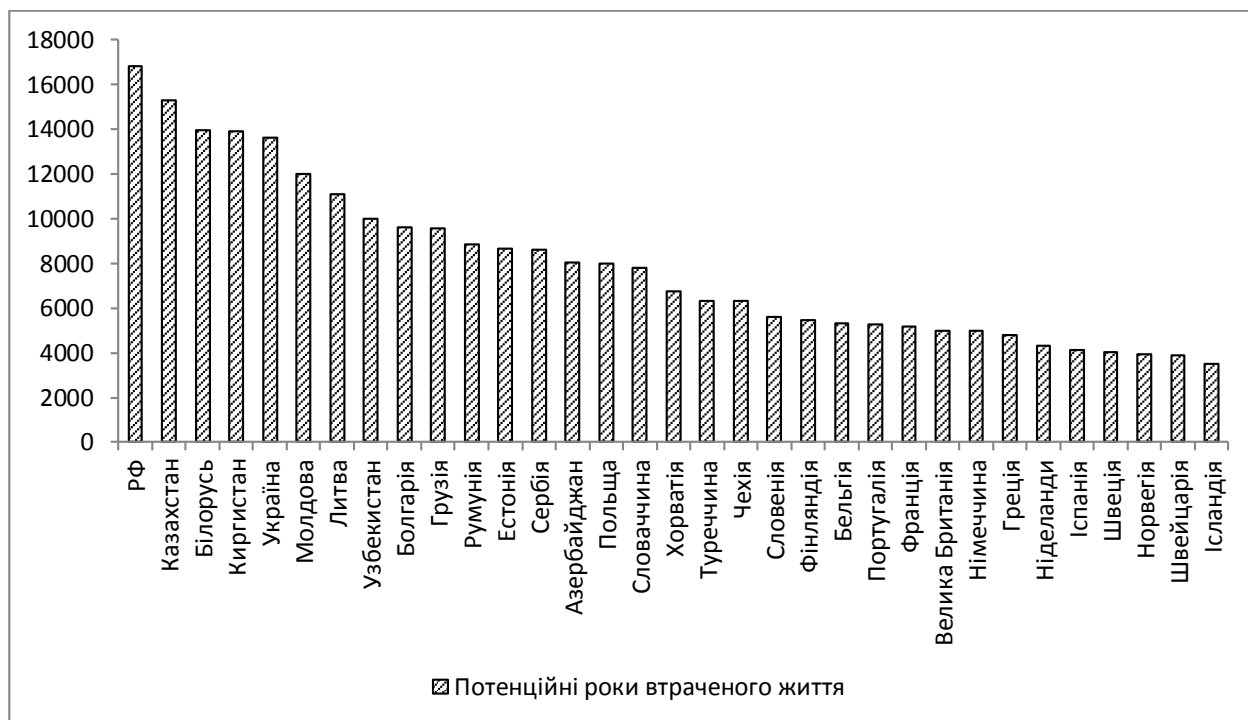

Рис. 3.3 Потенційні роки втраченого життя в окремих країнах (на 100 000 населення), років (джерело: побудовано на основі [294])

Даний показник використовується ВООЗ та Світовим банком для спостереження за тенденціями смертності в різних регіонах та здійснення міжнародних порівнянь в галузі скорочення передчасної смертності від окремих причин. Крім того, окремими державами і міжнародними організаціями здійснюються оцінки недоотриманого доходу від втраченої частини національного продукту, що формується в результаті скорочення обсягу робочої сили на число втрачених (через передчасно померлих) людино-років життя в поточному році.

Економічна криза 1990-х років позначилася також і на показниках народжуваності в Україні. Так, у період з 1990 по 2001 р. кількість народжених скоротилася з 657,2 до 376,4 тисяч дітей на рік, тобто у 1,7 разу, а сумарний показник народжуваності впав до 1,085 дитини на одну жінку дітородного

віку. І, не дивлячись на поступове зростання даного показника впродовж останніх 13 років, він так і не досяг свого докризового значення у 1,84 дитини на одну жінку репродуктивного віку.

Зважаючи на те, що до 2001 р. відбувалося падіння показників народжуваності в усіх вікових групах, за виключенням найстаршої (що не справляє істотного впливу на загальний показник народжуваності) (табл. 3.3), в країні поступово скорочувалася частка третіх, четвертих і, навіть, других дітей.

Таблиця 3.3

Показники народжуваності за віковими групами, Україна (1990-2001)

Рік	Коефіцієнти народжуваності за віком матері							
	15-49 років	15-19 років	20-24 роки	25-29 роки	30-34 роки	35-39 роки	40-44 роки	45-49 років
1990	53,3	59,1	161,7	87,7	41,6	15,1	3,4	0,1
1991	51,2	60,3	156,9	82,4	37,9	13,9	3,1	0,1
1992	48,2	60,5	147,8	76,5	34,6	12,5	2,8	0,2
1993	44,6	58,4	135,5	72,2	32	11,7	2,4	0,2
1994	41,4	57	126,1	67,8	29,6	10,9	2,4	0,2
1995	38,9	55,1	119,1	65,7	27,5	9,9	2,1	0,1
1996	36,8	51,5	114,2	62,8	26,6	9,3	1,9	0,1
1997	34,9	46,2	108,6	61,4	26,4	9,4	1,9	0,1
1998	33,1	41,5	103,3	59,2	26,2	9,1	2	0,1
1999	30,8	35	95,8	56,8	25,9	8,7	1,9	0,1
2000	30,6	32,1	94,9	57,8	26,5	8,7	1,9	0,1
2001	30	29,2	90,7	58,7	27,6	9	1,9	0,1

Джерело: побудовано на основі [214]

За оцінкою учених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [295, с. 88], у випадку якщо б повікові коефіцієнти народжуваності з 1990 по 2001 рр. залишалися на рівні 1989 р., то в ці роки кількість народжених дітей могла б бути більшою на 2,3 млн. Якщо взяти до уваги, що в цей період чисельність населення зменшилася майже на 3 млн.

осіб, то можна відзначити, що неабияку роль у формуванні демографічних втрат відіграло саме падіння народжуваності.

Поступове зростання народжуваності, що спостерігалось в період з 2001 по 2013 р., дещо покращило ситуацію з розподілом народжених за черговістю народження: частка других дітей серед новонароджених зростає в цей період з 29,6% до 36,4%, частка третіх – з 6,4% до 10,3%, четвертих – з 1,99% до 3,1%, п'ятих і вищих черговостей – з 1,9% до 2,5%. Тим не менш, в 2013 р. майже половина новонароджених все ще були першими (рис. 3.4).

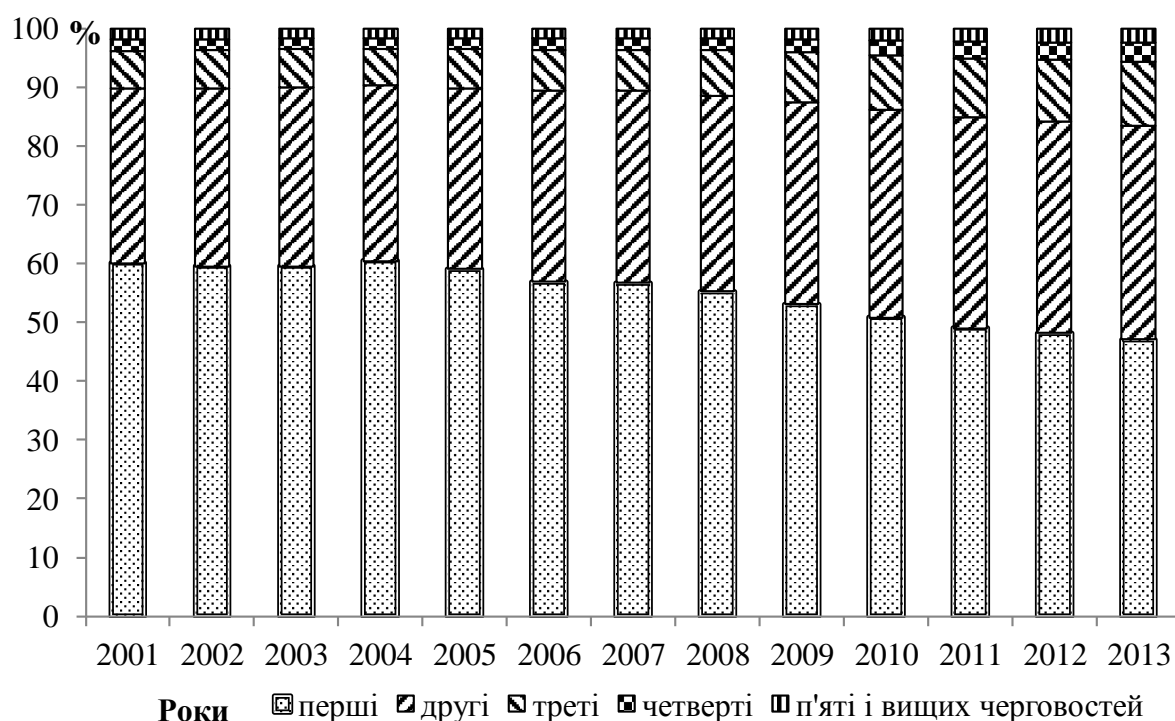

Рис. 3.4 Розподіл новонароджених за черговістю народження у 2001 – 2013 рр. в Україні, % (джерело: побудовано на основі [214])

Для оцінки потенційних демографічних втрат, пов'язаних з характером протікання народжуваності, визначимо, наскільки число дітей, фактично народжуваних українками, відрізняється від бажаної кількості дітей, тобто кількості дітей, яку хотіла б мати особа «за наявності необхідних умов, виходячи лише з ... особистих схильностей, але без урахування конкретних життєвих обставин (насамперед матеріальних умов) та індивідуальної

біографії» [296, с. 123]. Результати спеціального соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини», проведеного Центром «Соціальний моніторинг» навесні 2009 р. на замовлення Фонду народонаселення ООН та Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, показують, що в Україні існує помітна різниця між чисельністю бажаних і фактично народжених дітей. Так, на запитання щодо бажаної кількості дітей 54,7% респондентів відповіли, що за сприятливих обставин вони хотіли б мати двох дітей, 12,8% – трьох дітей, 2,5% – чотирьох і більше дітей, майже кожен п'ятий респондент (19,3%) бажав би залишатися однодітним, і досить значна частка (9,5%) не визначилися з відповіддю на це питання. Таким чином, середня бажана кількість дітей для всіх респондентів у віці від 15 до 49 років дорівнювала 1,98 дітей (двом дітям у жінок і 1,96 дітей у чоловіків). Найбільшу кількість дітей хотіли мати респонденти, які знаходилися у той момент у найбільш активному дітородному віці – 20 – 24 років та 25 – 29 років (2,07 та 2,05 дітей відповідно). Водночас, сумарний коефіцієнт народжуваності в цьому році дорівнював 1,46 дитини на одну жінку дітородного віку. Звичайно, більшість респондентів під час проведення обстеження знаходилися у віці, коли у них все ще залишався час для реалізації їх дітородних установок. Водночас, середнє в країні число бажаних дітей є відносно сталою величиною і, на думку спеціалістів, в Україні вже тривалий час превалює установка на створення дводітної сім'ї, а значення сумарного коефіцієнта народжуваності, як слідує з даних (рис. 3.5), не зважаючи на його зростання в останні 12 років, все ще залишається далеким від двох.

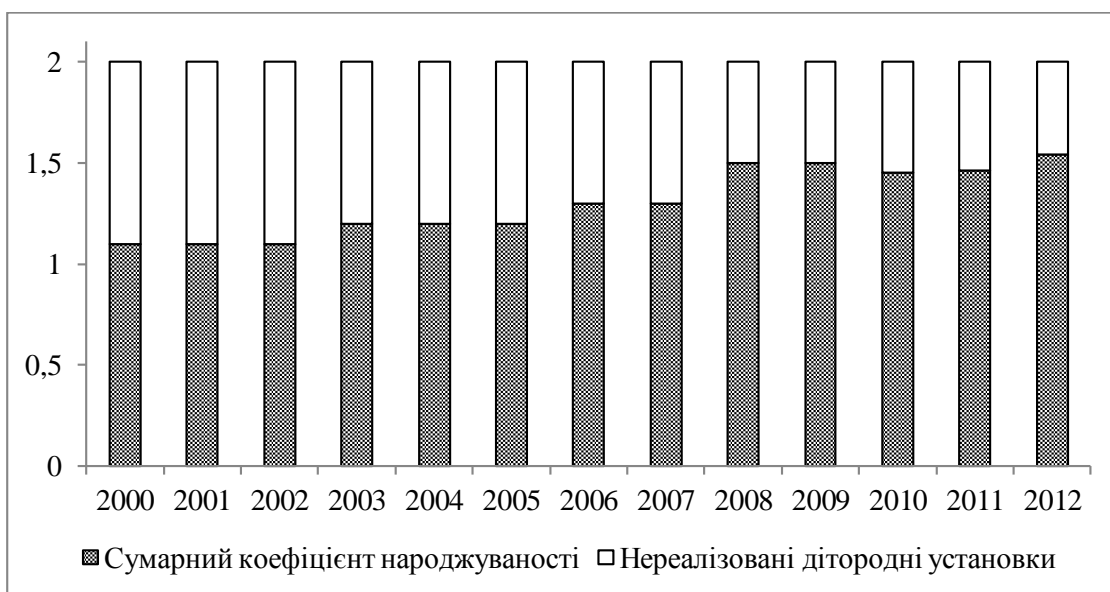

Рис. 3.5 Нереалізований потенціал підвищення народжуваності в Україні у 2001 – 2013 рр. (джерело: [296])

Респонденти згаданого дослідження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» повідомили, що найбільші перешкоди для народження бажаної кількості дітей становлять для них причини матеріального характеру (рис. 3.6).

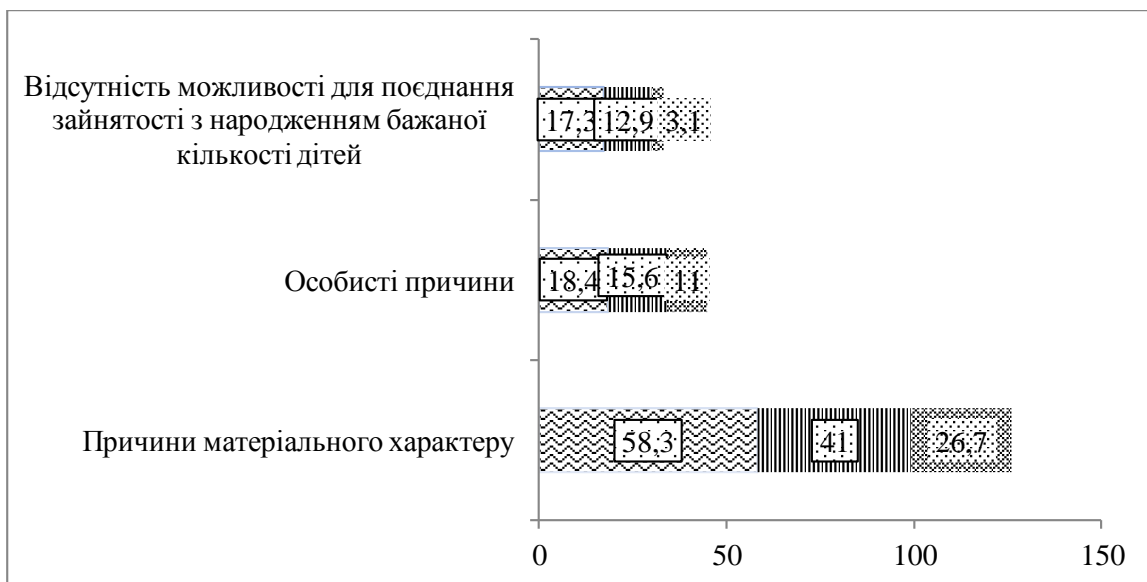

Рис. 3.6 Характер причин, що становлять перепони для народження бажаної кількості дітей (джерело: [296])

Суб'єктивні уявлення респондентів щодо складного матеріального становища сімей з двома і більше дітьми підтверджуються даними офіційної статистики. Так, якщо рівень бідності сімей з однією дитиною наближений до загальнонаціонального, то вже рівень бідності сімей з двома дітьми значно перевищує останній, а наявність в сім'ї третьої дитини та дітей вищих черговостей підвищує ризик бідності для неї в 2 – 2,5 рази (рис. 3.7).

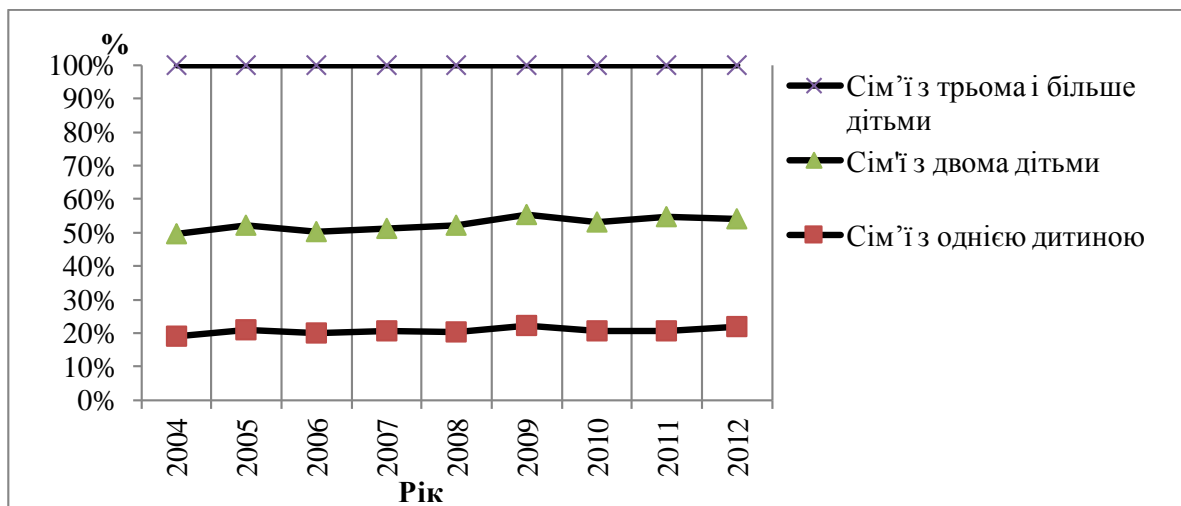

Рис. 3.7 Рівні бідності різних типах домогосподарств з дітьми у порівнянні з національним рівнем бідності (джерело: побудовано на основі [297])

Особливим фактором формування ризиків демографічних втрат, спричинених неповною реалізацією репродуктивних настанов, є відсутність можливості для поєднання зайнятості з народженням бажаної кількості дітей. Так, 17,2% респондентів обстеження, які вимушені були скоротити бажану кількість дітей вже на стадії планування їх кількості, повідомили, що перепорою для народження додаткової кількості дітей для них є бажання досягти успіхів у кар'єрі, 12% через зайнятість і професійне навантаження не мають достатньо часу для догляду і виховання дітей, 3,1% – стурбовані тим, що народження бажаної кількості дітей призведе до зниження їх конкурентоздатності та втрати заробітку. Остання перепорою для народження бажаної кількості дітей є особливо важливою для жінок, на яких, за українською традицією, практично повністю покладаються сімейні обов'язки, найбільш відповідальним і ресурсовитратним з яких є виховання дітей.

Варто також зазначити, що у відповідь на обмежені можливості щодо поєднання зайнятості та виконання материнських обов'язків, значна частина жінок, які мають двох або більше дітей, залишають ринок праці. І що більше дітей у жінки, то більша ймовірність для неї не бути залученою до оплачуваної зайнятості. Особливо уразливим становище таких жінок стає під час економічної кризи або в період рецесії.

Тому наявність різниці між бажаним і фактичним числом дітей виступає об'єктивною основою для проведення політики стимулювання народжуваності, а величина цієї різниці – видимим резервом для її підвищення. Наприклад, для того, щоб значення сумарного коефіцієнта народжуваності відповідало середньому бажаному числу дітей, в Україні в 2012 р. мало б народитися приблизно на 150 – 170 тисяч малюків більше, ніж народилося фактично.

Відтік багатодітних матерів з ринку праці внаслідок обмежених можливостей для поєднання професійної зайнятості з сімейними обов'язками виступає додатковим чинником поширення бідності в сім'ях з двома і більше дітьми. Водночас, серед усіх жінок, які працюють, саме багатодітні матері, частіше всього, зайняті у понаднормовий час (40 і більше годин на тиждень), вірогідніше за все – через економічні причини (рис. 3.8).

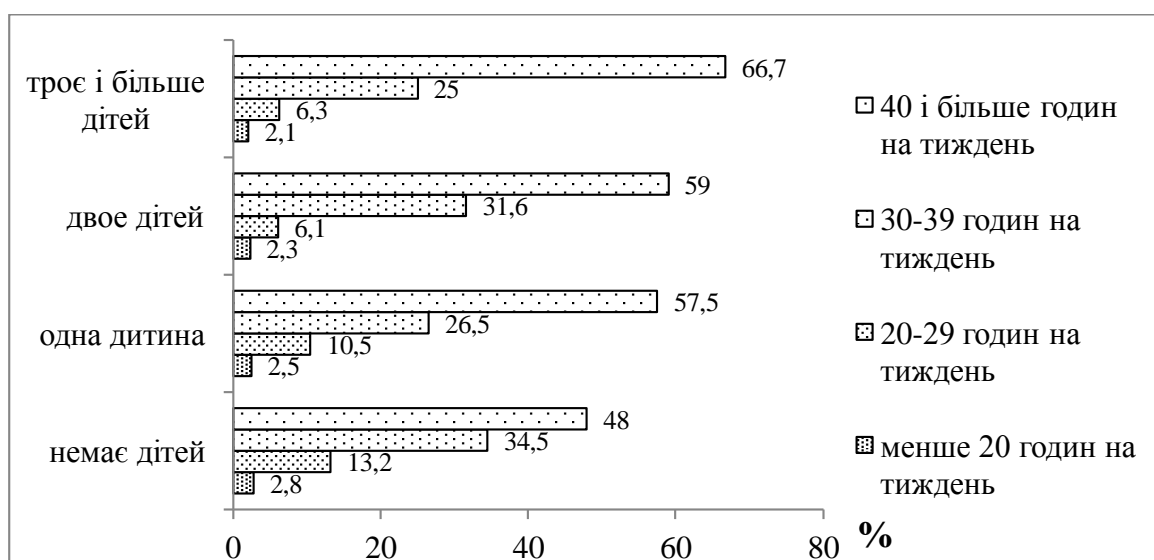

Рис. 3.8 Рівень професійного навантаження на бездітних жінок та жінок з різною кількістю дітей (джерело: [298])

Однак надмірне професійне навантаження таких жінок, по-перше, не найкращим чином позначається на розвитку їхніх дітей, а, по-друге, є дуже обтяжливим для жінки з такою кількістю домашніх обов'язків, яку мають багатодітні матері.

Наведене засвідчує, що найнагальнішими українськими проблемами, які потрібно вирішити для надання працюючим батькам можливості для реалізації їх дітородних установок, є: розширення мережі дошкільних закладів, збільшення місць і покращення умов перебування в них; поширення практики надання працюючим батькам гнучких графіків роботи та збільшення можливостей для часткової зайнятості матерів з дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку; надання гнучкості відпустці по догляду за дитиною (що передбачає можливість розбивати її на окремі часові блоки і використовувати їх до досягнення дитиною віку 4 – 8 років, а також можливість працювати у цей період на умовах неповної зайнятості); впровадження податкових пільг для працюючих батьків [299, с. 143].

Таким чином, перше десятиріччя незалежності України супроводжувалося глибокою економічною кризою. Економіко-демографічна ситуація в цей період була досить влучно сформульована В. Стешенко, яка вважала, що узагальнюючою, найбільш глибокою базисною характеристикою результатів господарювання є особливості відтворення населення, а «час, коли треба було налагоджувати самодостатню економіку, як основу для нормального життя людей, згаяний бездарно», в результаті чого «наша держава не змогла виконати основну функцію будь-якої цивілізованої держави – зберегти і розвинути умови демовідтворювального процесу» [300, с. 48].

3.3. Динаміка статевовікового складу населення України

Демографічні процеси, формуючи динаміку кількісного обсягу та структурних характеристик населення, безпосередньо впливають не лише на природні межі трудового потенціалу, а й на можливість його використання та конкурентоспроможність національної робочої сили. Відтак, практичне вичерпання можливостей нарощування трудового потенціалу за рахунок екстенсивних чинників свідчить про необхідність переорієнтації на інтенсивний шлях його формування – створення високо інтелектуального та кваліфікованого людського капіталу сучасного суспільства.

В Україні частка населення віком 60 і більше років на сьогодні становить 20,4 %; чисельність людей віком понад 75 років – близько 3,5 млн. осіб. До середини цього століття в Україні очікують збільшення частки людей віком понад 60 років до 38,1 %, а чисельність осіб віком 80 років і більше підвищиться в 3,5 рази [301].

А. Сові [302], на основі проведеного аналізу доведено, що зниження народжуваності виступає більш вагомим фактором постаріння, ніж збільшення тривалості життя. У цьому контексті виглядає логічним необхідність проведення оцінки темпів постаріння, виходячи з вивчення змін чисельності населення до працездатного віку, а також масштабів поповнення контингентів населення старшого віку у загальному складі населення України.

У період з 1989 по 2013 р. в Україні частка населення до працездатного віку скоротилася з 21,6 до 14,6%. При цьому, загальна чисельність дітей даного віку знизилася на 4 480 871 осіб (на 3 200 635 осіб у міських поселеннях та на 1 280 236 осіб у сільській місцевості). Незважаючи на позитивну тенденцію до підвищення народжуваності в сільській місцевості, частка дітей там досі не досягла рівня, який спостерігався у 1991 році (рис. 3.9). Значить, виходячи з показника частки дітей у загальній чисельності населення (за

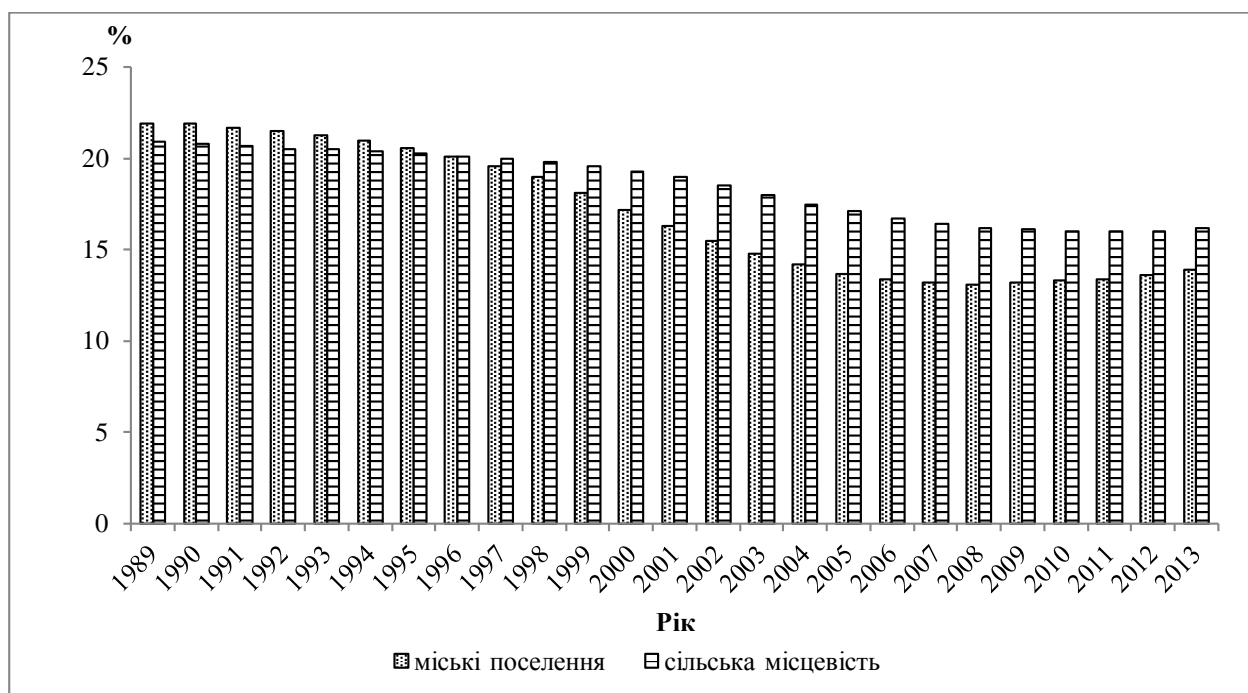

Рис. 3.9. Частка населення у віці 0 – 14 років у загальній чисельності населення України за місцем проживання в 1989 – 2013 рр., %

(джерело: [304])

ознакою А.Г. Сундберга [303, с. 147], Україна має регресивну структуру населення, в якій особою у віці 0 – 15 років є менше, ніж кожен п'ятий.

В результаті встановлення контролю над смертністю в окремих вікових групах (насамперед дитячою смертністю) уповільнюється темп вимирання представників різних поколінь і, внаслідок цього більш значні їх частини отримують шанси дожити до глибокої старості – таким чином, на сьогодні населення старшого віку в розвинених країнах представляють декілька контингентів («молоді старі» – особи у третьому віці, «старі старі» – особи у четвертому віці, «найстаріші» – ті, кому за 80, «довгожителі» – сторічні і старші особи).

Повертаючись до класифікації А. Сундберга, варто зазначити, що за ознакою частки осіб старше 50 років у загальній чисельності населення (яких в Україні на 1 січня 2013 р. було 35,9%) наша країна, як і у випадку з дитячими

контингентами, відноситься до суспільств з регресивним типом вікової структури (мають у своєму складі понад 30% осіб цього віку). Хоча на початок 2013 р., найбільш численні вікові групи складали особи, які, поки що, не перетнули межу старості, та особи у віці 50 – 54 р., які складали 7,7% населення, у віці 55 – 59 років – 6,8%), однак в останній рік значно поповнився контингент довгожителів, і станом на початок 2013 р. в Україні проживало 5 765 осіб у віці 100 років і старше (для порівняння: в 2010 р. таких було 1 183 особи). За період незалежності також зросла частка населення віком 65 років і старше і особливо – віком 70 років і старше (рис. 3.10):

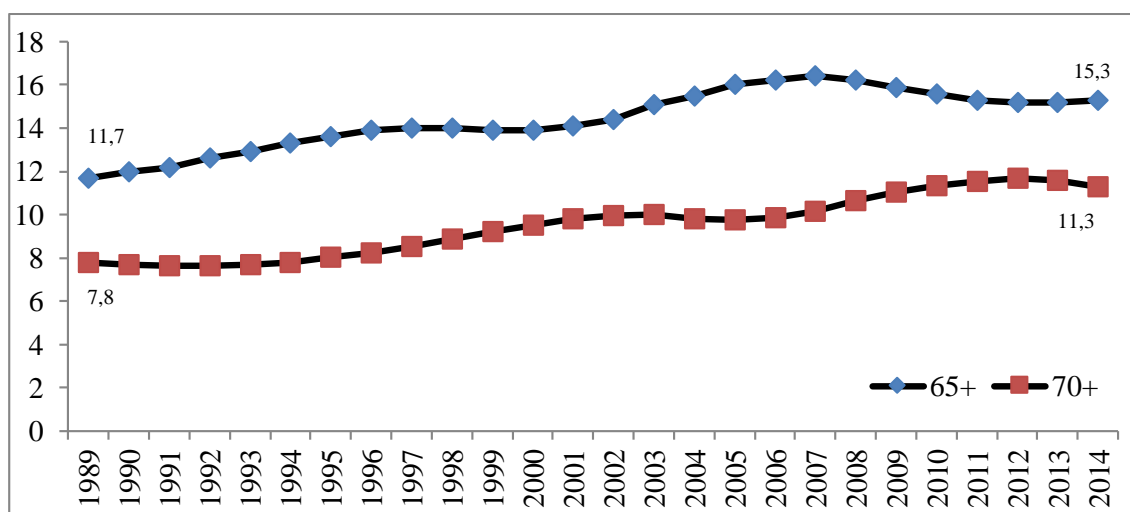

Рис. 3.10. Частка населення віком 65 років і старше та 70 років і старше в загальній структурі населення України в 1989 – 2014 рр. (станом на початок року), % (джерело: [304]).

У цілому ж, в структурі населення старшого віку переважають особи найстаршого працездатного віку (50 – 54 роки та 55 – 59 років), частки яких є удвічі більшими, ніж частки осіб у віці 75 – 79 років та осіб старше 80 років, в найстарших вікових групах у сільській місцевості частка жінок значно переважає над часткою чоловіків (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Частка представників старших вікових груп у загальній структурі населення України за місцем проживання, на початок 2013 р., %

Вікові групи	міські поселення		сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
50 – 54	7,6	8,1	7,6	7
55 – 59	6,5	7,6	6,2	6,3
60 – 64	5,7	7,1	5,1	5,9
65 – 69	3	4,2	2,9	4,3
70 – 74	3,4	5,4	3,9	6,7
75 – 79	2,2	3,7	2,7	5,1
80 і старше	1,8	4	2,4	6,6

Джерело: складено автором на основі [304]

Кардинальне зниження показників народжуваності в 1990-х роках призвело до значної зміни загального демоекономічного навантаження на працююче населення за період незалежності (з 708 осіб на 1000 населення у віці 16 – 59 років у 1991 р. до 585 осіб на 1000 населення цього ж віку у 2013 р.) (рис. 3.10), однак для значення показника навантаження особами похилого віку за незначної варіативності в даний період встановилася тенденція до підвищення. У цілому по Україні загальне демоекономічне навантаження є значно вищим у сільській місцевості, ніж у містах (679 особи на 1000 осіб віком 16 – 59 років в селах проти 546 осіб в містах станом на 1 січня 2013 р.), як внаслідок перевищення навантаження дітьми (290 проти 228), так і внаслідок перевищення особами літнього віку (389 проти 318) (див. рис. 3.10). Регіональними «лідерами» за рівнем демоекономічного навантаження є Вінницька, Житомирська, Кіровоградська та Чернігівська області, в яких обидві складові цього показника помітно перевищують середньоукраїнський рівень. Виключення становить Чернігівська область, де перевищення сформовано виключно надзвичайно високою часткою представників старших вікових груп – показник демоекономічного навантаження особами похилого віку тут є на 79 осіб (на 1000 населення трудоактивного віку) вищим, ніж середній по Україні (в сільській місцевості на 196 осіб) [305]. Водночас,

найвищі показники навантаження особами допрацевдатного віку мають Рівненська, Волинська та Закарпатська області (відповідно 338, 326 та 320 осіб на 1000 населення у віці 16 – 59 років проти 246 в середньому по Україні).

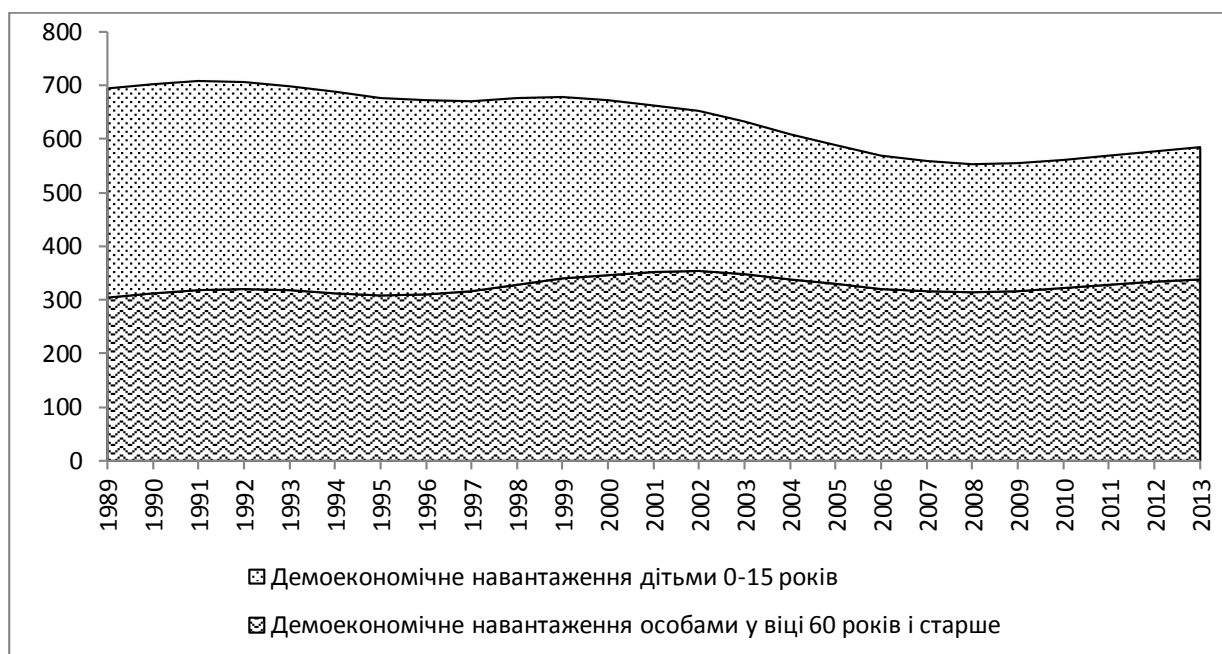

Рис. 3.10. Величина і структура демоєкономічного навантаження на працевдатне населення віком 15 – 60 роки (на 1000 осіб) у 1989 – 2013 рр.

(Джерело: розраховано автором на основі [214])

За розрахунками, проведеними вченими Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, в довгостроковій перспективі доля осіб у віці 60 років і старше в Україні буде невпинно підвищуватися і в 2061 р. сягне 31,2% від усього населення країни (проти 21,2% в 2012 р.) [306]. Таким чином, не зважаючи на одночасне збільшення і частки дітей, в період, на який складено прогноз, визначальними у формуванні значення коефіцієнту загального демографічного навантаження будуть зміни у чисельності контингенту осіб віком 60 років і старше [307, с. 49].

Якщо в 2012 р. доля осіб віком 60 років і старше була в Україні однією з найвищих у Східній Європі (найвища за винятком Болгарії, Угорщини та Чехії), то в 2050 р., за прогнозами ООН, частка осіб цього віку буде в Україні

найнижчою в регіоні (за винятком РФ) (табл. 3.5). Також однією з найнижчих у Східній Європі в Україні буде частка людей у віці 80 років і старше.

Таблиця 3.5

Індикатори старіння в країнах Східної Європи

Країна	Прогнозні показники на 2050 р.		Очікувана тривалість життя у віці 60 років і старше в 2010 – 2015 рр., років	
	Частка населення віком 60 років і старше,	Частка населення віком 80 років і старше, %	чоловіки	жінки
Білорусь	32,2	6,4	14	21
Болгарія	36,3	7,7	17	21
Чехія	34,2	7,8	19	23
Угорщина	32,2	7	17	22
Молдова	33,8	6,2	15	19
Польща	35,3	7,7	18	23
Румунія	36	7,5	17	22
Словаччина	34,9	7,1	17	22
Україна	32,1	6,1	15	20

Джерело: складено автором на основі [308].

Якщо порівняти перспективні показники старіння в Україні та в інших європейських країнах, то, виходячи, із розрахунків фахівців Фонду народонаселення ООН, частка осіб віком 60 років і старше в Україні буде в 2050 р. помітно вищою, ніж середня в країнах Північної Європи, які мають останнім часом пристойні показники народжуваності (і, відповідно, будуть мати на той час помітно вищу, у порівнянні з іншими групами країн, частку контингенту осіб трудоактивного віку) (32,1% проти 29,9%). Водночас, країни Південної Європи будуть мати в 2050 р. найвищу серед європейських країн частку населення віком 60 років і старше (в середньому 37,7% для цієї групи країн проти середньоєвропейського показника у 33,6%), а в країнах Західної Європи даний показник буде значно варіюватися від 30,5% у Франції до 37,5%

в Німеччині. Що ж стосується частки осіб віком 80 років і старше, то, за даним прогнозом, у країнах Східної Європи вона буде найнижчою серед всіх європейських країн (6,5% проти 9,3% в середньому по Європі), а в Україні – найнижчою в регіоні, за винятком Російської Федерації (6,1%) [308]. Разом з цим, якщо в країнах Північної Європи відносно невисока частка довгожителів зумовлена чисельними контингентами осіб до працездатного і працездатного віку, то в країнах Східної Європи і в Україні зокрема – низькою тривалістю життя.

Крім постаріння населення, існуючі тенденції у протіканні демографічних процесів (у першу чергу, значна і тривала перевага чоловічої смертності над жіночою у трудоактивному, передпенсійному і ранньому пенсійному віці) призводять до спотворення статевої структури населення. Так, станом на 1 січня 2013 р. в Україні на 1000 чоловіків, в середньому, припадало 1164 жінки (1183 в міських поселеннях та 1126 в сільській місцевості). У сільській місцевості, на відміну від міст, жінки починають переважати лише у старших вікових групах, починаючи з 50 – 54 років: так, станом на початок 2013 р. на 1000 чоловіків цього віку в сільській місцевості припадало 1038 жінок (серед 45 – 49-річних – 990 жінок). Водночас, в міських поселеннях на початку 2013 р. вже у віці 30 – 34 роки співвідношення чоловіків і жінок було рівним, у той час, як у віковій групі 35 – 39 років на 1000 чоловіків припадало 1054 жінок. Природно, що довша тривалість життя жінок обумовлює їх домінування у найстарших вікових контингентах в сільській місцевості: так, на тисячу 65 – 69-річних чоловіків на початку 2013 р. в селах припадало 1634 жінки, 75 – 79-річних – 2112 жінок, 80-річних і старше – 3062 жінки [305]. Незважаючи на те, що довша тривалість життя жінок закладена біологічно і гендерна асиметрія в старших вікових групах притаманна статевій структурі усіх країн, в країнах Східної Європи і в Україні, зокрема, ситуація виглядає найбільш драматично. Так, за даними ООН, в середньому на 100 жінок віком 60 років і старше в Європі в 2012 р. припадало

72 чоловіка, на 100 жінок віком 80 років і старше – 49 чоловіків, у Східній Європі середні відповідні показники дорівнювали 58 і 37 чоловікам відповідно, в Україні – 54 і 35 відповідно. Обидва ці співвідношення в нашій країні були найнижчими у Східній Європі, за винятком Білорусі та Російської Федерації. Для порівняння: в Ісландії в тому ж 2012 р. на 100 жінок віком 60 років і старше був 91 чоловік, в Ірландії – 88, у Швеції та Норвегії – 87 та 86 відповідно. Найвагомими частками чоловіків-довгожителів вирізняються Греція (68 чоловіків на 100 жінок у віці 80 років і старше), Швеція та Велика Британія (по 60 чоловіків на 100 жінок відповідного віку).

Таким чином, існуючі демографічні тенденції призвели до постаріння населення, яке в Україні, як і в інших європейських країнах, буде тільки пришвидшуватись в середньостроковій та довгостроковій перспективі. При цьому центральною проблемою сталого соціально-економічного розвитку стане пошук шляхів пристосування системи господарювання і суспільного укладу до нових соціально-демографічних реалій. Найближчим часом на порядку денному постане питання розбудови суспільства рівних можливостей через проведення суспільного діалогу з питань переоцінки суспільної ролі представників різних поколінь, зміни характеру взаємодії між ними. Результатом стверджувального характеру взаємовідносинам між представниками різних поколінь повинно стати краще орієнтування старшого покоління в сучасному світі та усвідомлення молодими людьми переваг і недоліків життя у третьому і четвертому віці.

Одним з найбільш вагомих демографічних чинників актуалізації соціальних ризиків в Україні виступає фактор старіння робочої сили. Так, частка наймолодших працівників (віком 15 – 29 років) у складі зайнятого населення скоротилася за останні 8 років з 24,8 до 23%, натомість частка працівників передпенсійного віку зросла у той самий період з 17,3 до 20,6% (табл. 3.6).

Таблиця 3.6.

Частки представників окремих вікових груп у загальній чисельності
зайнятого населення в 2005 – 2013 рр., %

Рік	Вік				
	15 – 29 років	30 – 39 років	40 – 49 років	50 – 59 років	15 – 49 років
2005	24,8	24,3	27,4	17,3	76,5
2008	25,8	25	25,8	18,2	76,6
2011	23,8	25,5	25	19,9	74,3
2013	23	26,4	24,5	20,6	73,9

Джерело: складено автором на основі [309]

Найбільш численною в 2013 р. була група працівників віком 30 – 39 років, однак уже зараз в трудоактивний вік вступають малочислені когорти осіб, народжених в 1990-ті, і це стане додатковим фактором пришвидшення темпів постаріння робочої сили. Крім того, на початку 2020-х років численні когорти народжених в 1980-х почнуть поповнювати лави працівників старшого середнього та старшого віку (від сорока років і старше), що істотно вплине на загальний рівень адаптивності робочої сили і може мати наслідком, як вважають окремі вчені, зниження продуктивності праці [310].

Найбільш негативною характеристикою постаріння робочої сили в Україні є серйозні ускладнення з відтворенням трудоресурсного потенціалу в окремих галузях економічної діяльності. Так, на тлі загального старіння робочої сили в країні, прихід добре освічених і активних молодих спеціалістів в такі галузі, як освіта, наука і охорона здоров'я не стимулюється існуючою в цих сферах професійної діяльності системою оплати праці. У більшості ж розвинених країн створено систему оплати праці, спрямовану на утримання в галузях державного сектору найбільш цінної категорії – працівників середнього віку, вже досвідчених і все ще високопродуктивних та схильних до набуття прогресивних професійних навичок. У цій системі загальний розмір доходу працюючих зростає разом з тривалістю їх професійного стажу (завдяки як прямим доплатам за нього, так і надбавкам у зв'язку з набуттям формальних

«кваліфікаційних титулів» типу категорій). Парадоксально, але функціонування цієї системи оплати праці призвело до низької присутності в цих видах діяльності саме спеціалістів середнього віку внаслідок невеликого притоку молодих працівників впродовж тривалого часу. Результатом стало значне постаріння означених спеціальностей. Так, станом на кінець 2013 р. працюючі пенсіонери склали 34% від загальної чисельності штатних працівників у галузі досліджень та розробок (з них майже 9 з 10, 87,8% – пенсіонери за віком). Так само, працюючими пенсіонерами були 21,9% штатних працівників у галузі освіти та 23,7% – у галузі охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (з них пенсіонери за віком 82,1% та 79,4% відповідно). Станом на кінець 2012 р. працівники передпенсійного та пенсійного віку (жінки 50 років і старше, чоловіки 55 років і старше) разом склали майже половину (48,2%) найманих штатних працівників у галузі досліджень та розробок, у цьому ж віці був більше, ніж кожен третій працівник у галузі освіти та охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (36,5 та 37,6% відповідно). Водночас, саме в цих професійних галузях сконцентровані одні з найнижчих часток молоді віком 15 – 35 років. При середній по Україні частці зайнятих цього віку в загальній чисельності штатних працівників (за всіма видами економічної діяльності) 33,1%, у галузі охорони здоров'я та надання соціальних послуг працюючі цього віку склали лише 27,5%, у галузі наукових досліджень та розробок – 25,1%, у галузі освіти – 24,6% (табл. 3.7). Останні два показники присутності молоді були наприкінці 2013 р. найнижчими серед всіх видів економічної діяльності, за виключенням сільського господарства та операцій з нерухомим майном [311].

Таблиця 3.7

Частки найманих працівників окремих вікових груп у загальній обліковій чисельності штатних працівників за видами економічної діяльності, %

Вид економічної діяльності	Частка найманих працівників у % до облікової кількості штатних працівників,					
	у віці 15-35 років		передпенсійного віку (жінки 50 років і старше, чоловіки 55 років і старше)		працюючі пенсіонери	
	2008	2013	2008	2012	2008	2013
Дослідження та розробки	22,4	25,1	14,8	14,1	33,7	34
Освіта	23,5	24,6	12,5	13,9	20,9	21,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	26,6	27,5	12,4	13,7	22,6	23,7

Джерело: складено автором на основі [311]

Водночас, показники присутності працівників старшого віку, в тому числі працюючих пенсіонерів, в найбільш високооплачуваних видах економічної діяльності (фінансова та страхова діяльність, діяльність у сфері транспорту, оптова та роздрібна торгівля та ремонт автотранспортних засобів, інформації та телекомунікації) залишалися в 2013 р. найнижчими (7,9%, 9,5%, 8,8% та 11,5% до облікової чисельності штатних працівників у відповідних галузях). Підставами для цього є як об'єктивні причини (зокрема, недостатній рівень підготовки працівників старшого віку за даними спеціальностями), так і загальне упереджене ставлення роботодавців до них, необґрунтовані вимоги до особистих характеристик претендентів (в тому числі щодо їх віку) на високооплачувані посади.

Яскраву ілюстрацію прояву дискримінаційного ставлення до працівників старшого віку надають результати обстеження «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», яке було проведене центром «Соціальний моніторинг» та Українським центром соціальних реформ з 26 лютого по 12 березня 2013 р. Більшість респондентів даного дослідження після досягнення трудового віку повідомили про обмеження їх трудових прав: кожен четвертий (25,3%) відчував дискримінаційне ставлення під час пошуку роботи, 12,9% вважали, що за інших рівних умов, вони мають нижчий рівень заробітної плати, ніж їхні молодші колеги, більше, ніж кожен десятий мав пов'язані з віком проблеми у трудових відносинах або наголосив на обмеженні свого професійного зростання, що мало місце після досягнення пенсійного віку (10,8% та 10,1% відповідно). Таким чином, після виходу на пенсію, майже половина респондентів (49,8%) мали нижчу за рівнем оплати праці і престижністю посаду, ніж до того часу, 43,3% мали таку саму, як і до виходу на пенсію посаду за цими критеріями, і тільки 4,4% – вищу [312, с. 116].

На те, що дискримінаційна поведінка роботодавців, що виражається у відмові особам старшого віку у наймі на роботу, збереженні робочого місця та обмеженні доступу працівників старшого віку до професійної перепідготовки, негативно впливає на рівень їх участі у складі робочої сили, вказують результати ряду інших досліджень [313].

Для подолання зазначених перепон уряди розвинених країн реалізують такі ініціативи: скорочення можливостей для раннього виходу з ринку праці (зокрема, датський уряд скоротив фінансове забезпечення осіб, які скористалися правом дострокового виходу на пенсію) [314], розробка законодавства з питань протидії дискримінації за віком, впровадження освітніх програм, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності працівників старшого віку.

Тим не менш, у багатьох випадках ці нововведення не знаходять відгуку серед роботодавців. В першу чергу це викликано тим, що ранній вихід на пенсію робітників старшого віку вигідний для їх наймачів – заробітна плата працівників зростає разом зі збільшенням часу тривалості їх професійної кар'єри, і поступово її розмір починає переважати над рівнем продуктивності праці робітника і, що далі, тим помітнішим стає розрив між цими двома показниками. У певний момент часу роботодавцеві стає значно вигіднішим одноразово щедро оплатити робітнику вихід на пенсію, ніж постійно покривати економічні витрати на нього. Разом з цим, як показали результати спеціального дослідження, на відміну від України, де працівники старшого віку частіше за все потерпають від дискримінаційного ставлення, в розвинених країнах у випадку, коли останні не можуть повноцінно виконувати свої професійні обов'язки, більша частина роботодавців (53%) сприймає такий стан речей досить толерантно, тільки 11% з них роблять спроби для підвищення компетенції таких співробітників, в 10% випадків робітники отримують пониження, тільки в 10% випадків – звільнення, у 8% випадків отримують аналогічну посаду, проте таку, де низький рівень їх кваліфікації буде менш помітним, у 7% випадків отримують «підвищення» на почесну посаду, що не вимагає значного рівня компетенції і відповідальності [315].

Взагалі, толерантне ставлення до працівників старшого віку вирішальним чином впливає на спроби підвищення їх кваліфікації і професійної конкурентоспроможності, тому рівень залучення працівників до освітніх програм в європейських країнах з віком знижується (рис. 3.11).

Іноді це пояснюється не стільки пануванням стереотипів щодо низької здатності до навчання працівників старшого віку, скільки економічною необґрунтованістю витрат на навчання працівників з коротким періодом майбутнього трудового життя. Ті ж самі роботодавці із задоволенням беруть участь у навчанні працівників старшого віку за програмами, що фінансуються урядом, місцевими органами влади або неурядовими організаціями.

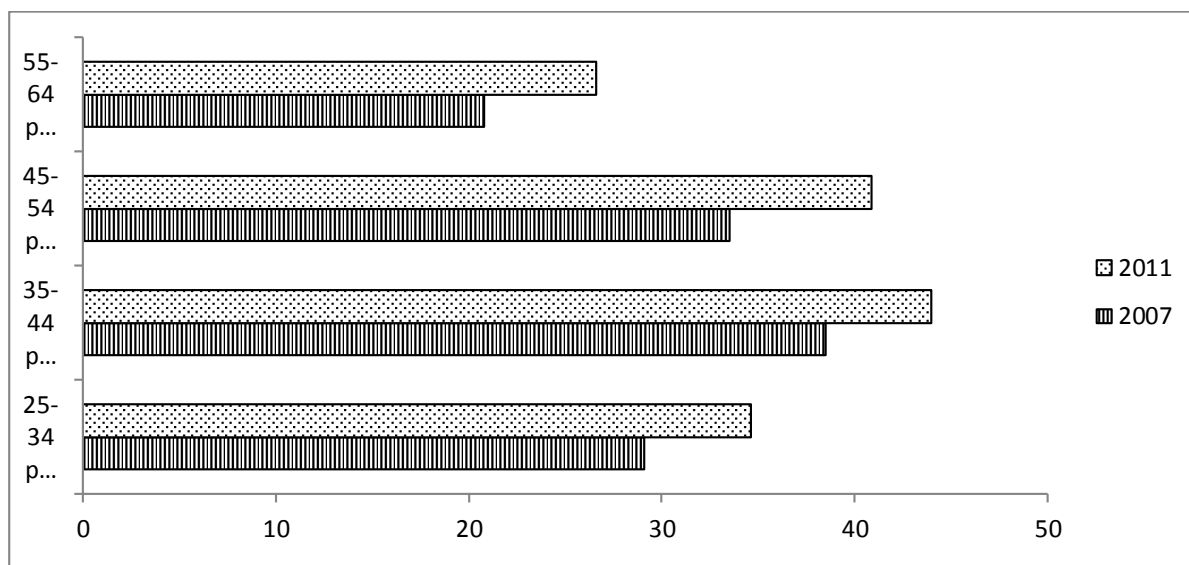

Рис. 3.11. Рівень участі осіб віком від 25 до 64 років у формальній та неформальній освіті в країнах ЄС (28 країн) в 2007 р. та 2011 р., за віковими групами (джерело: побудовано автором на основі [261])

У розвинених країнах більшість законодавчих ініціатив, спрямованих на подовження трудового життя населення, передбачають узгодженість дій між роботодавцями та працівниками. Працівники повинні докладати зусиль щодо збереження власного фізичного здоров'я, ментальних та комунікативних здібностей. У професійному плані найбільш важливим для них є збереження здібностей до навчання, готовності удосконалювати професійні навички у відповідності до змін у вимогах, що висуваються до робітників. З боку організації вимагається створення сприятливого для прикладання праці літніх людей середовища, підтримки в них віри у важливість їхньої економічної та соціальної ролі та заохочення в них бажання для подальшого професійного розвитку.

На сьогодні одним із помітних гравців у реалізації політики подовження трудового життя в розвинених країнах виступають профспілки, в той час як ще 10 років тому основним напрямом їх роботи, спрямованої на захист працівників старшого віку, було лобювання максимізації пенсійного

забезпечення працівників, які достроково покидають ринок праці. Оскільки в розвинених суспільствах досягнуто значного консенсусу в питанні необхідності подовження тривалості робочого життя, розбіжності, що виникають між профспілками та роботодавцями, значною мірою зумовлені лише різними поглядами на способи досягнення єдиної мети.

В Україні, так само як і в інших країнах пострадянського простору, спостерігаються відносно високі рівні економічної активності осіб пенсійного віку. Такі дані корелюють з висновками Міжнародного бюро праці, спеціалісти якого в 2005 р. виявили зворотну залежність між показниками частки працівників у віці 65 років і старше у складі робочої сили та рівнем ВВП на душу населення.

У даному разі це не стільки наслідок заходів спеціальної політики, скільки механізм пристосування до складних економічних умов, який дозволяє літнім людям, які отримують пенсійні виплати і одночасно працюють, переважно у бюджетній сфері або неформальному секторі, самостійно підтримувати достойний рівень життя. При цьому, в країнах СНД до останнього часу політика регулювання ринку праці не торкалася таких аспектів зайнятості осіб старшого віку, як низька продуктивність і рівень оплати праці, а також незадовільні умови праці, що негативно позначається на стані здоров'я і не сприяє тривалому збереженню працездатності, що є невід'ємними умовами активного старіння [316]. У результаті, зайнятість осіб пенсійного і передпенсійного віку характеризується інтенсивним характером праці та високим рівнем трудового навантаження, що формують додаткові соціальні ризики у галузі прикладання праці людей старшого віку: результати обстеження «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття» показують, що майже половина людей цього віку (43, 6%) працюють 8 годин на день, більше, ніж кожен десятий (12,2%) – 9 годин і більше, кожен четвертий (25,1%) – практично за повний робочий день – 5 – 7 годин. Середня тривалість робочого дня жінок становила 6,7 години,

чоловіків – 7,5 години. Якщо зважати на те, що найвищий ступінь концентрації осіб пенсійного віку спостерігається у найпростіших професіях, де зайнято 56,5% жінок та 55,3% чоловіків, і майже половина з опитаних під час обстеження респондентів (43,9%) незадоволені рівнем оплати праці [312, с.184], то можна констатувати, що умови праці літніх осіб в Україні не сприяють подовженню трудового життя населення.

Навіть у розвинених європейських країнах частка осіб, які залишили ринок праці у зв'язку зі станом здоров'я та відсутністю належних умов праці, перевищує частку тих, хто був звільнений з ініціативи роботодавця або у зв'язку зі скороченням штатів [317]. Так само в Україні «поганий стан здоров'я» був названий респондентами опитування [312] найбільш частою причиною відмови від участі у ринку праці: на нього вказали 28,3% жінок і 30,9% чоловіків; на протипагу цьому на складнощі з працевлаштуванням як основну причину незайнятості вказали 13,2% чоловіків і 7,6% жінок пенсійного віку.

Таким чином, без зміни умов зайнятості осіб старшого і похилого віку, стає вкрай складно мінімізувати соціальні ризики, пов'язані з наростаючим скороченням ресурсів праці, шляхом подовження терміну трудової активності працівників.

Так, не зважаючи на існування значних перепон щодо участі старших працівників в економічному житті, уряди більшості країн продовжують розглядати цих осіб у якості перспективного джерела поповнення робочої сили в умовах її наростаючого дефіциту. Одним з найважливіших напрямів спеціальної соціальної політики, спрямованої на посилення соціальної та економічної ролі осіб літнього віку, стала реалізація Концепції навчання протягом життя. Навчання протягом життя - це «безперервне, добровільне та самовмотивоване здобуття особою знань, зумовлене особистими чи професійними чинниками» [318].

Підтримка високого освітнього і кваліфікаційного рівня працівників протягом всього їхнього життя є запорукою того, що, перетнувши межу старшого віку, вони так само будуть конкурентоспроможними на ринку праці, що дозволить їм залишатися економічно активними та підтримувати достойний рівень самозабезпечення. Останні дослідження не лише підтверджують позитивний вплив реалізації концепції навчання протягом життя на професійну конкурентоспроможність людей старшого віку, але й виявляють взаємозалежність між додатковими роками навчання та тривалістю життя і тривалістю здорового життя у тому числі [319]. На важливість реалізації програм навчання протягом життя вказується також у Мадридському міжнародному плані дій з проблем старіння [320].

Спеціальні емпіричні дослідження, проведені в різних країнах, підтвердили пряму залежність між тривалістю періоду отримання освіти та ймовірністю продовжувати професійну діяльність в поважному віці. Зокрема, в Угорщині рівниці між рівнем зайнятості 45 – 64-річних працівників з середньою та вищою освітою на початку 2000-х років складала 13 в.п. [321], подібний розрив в цей період був помічений і в Чехії.

Як засвідчують результати опитування [312], подібним чином складається ситуація і в Україні. Серед респондентів з вищою освітою або науковим ступенем більше як половина (51,6%) в 2013 р. вказали на те, що після виходу на пенсію вони продовжували працювати або досі працюють, серед спеціалістів з середньою спеціальною або неповною вищою освітою таких було 45,6%, професійно-технічною – 37,2% (причому, тих, які на момент проведення дослідження працювали, тільки 8,8% на противагу 17,3% працюючих пенсіонерів з вищою освітою або науковим ступенем). Найменше працюючих пенсіонерів було у стані осіб з загальною середньою освітою або нижче (4,2%), проте трохи більше, ніж кожен четвертий з них (28,8%) продовжував працювати після виходу на пенсію. Тут важливо зазначити, що залученню літніх осіб з високим освітнім рівнем до лав економічно активних

сприяють, як кращі умови їх зайнятості, так і вищий рівень оплати праці, ніж у їх менш освічених однолітків.

Цікавим є той факт, що попри визнану на міжнародному рівні важливість реалізації концепції навчання протягом життя, рівень охоплення дорослого населення системою освіти в Європі значно різниться в залежності від країни: якщо, наприклад, в Данії або Швейцарії у 2013 р. такою освітою було охоплено трохи менше третини населення у віці від 25 до 64 років, то в Словаччині, Греції та Хорватії в цей самий період таких було менше 3%, у Болгарії – 1,7% (рис. 3.12).

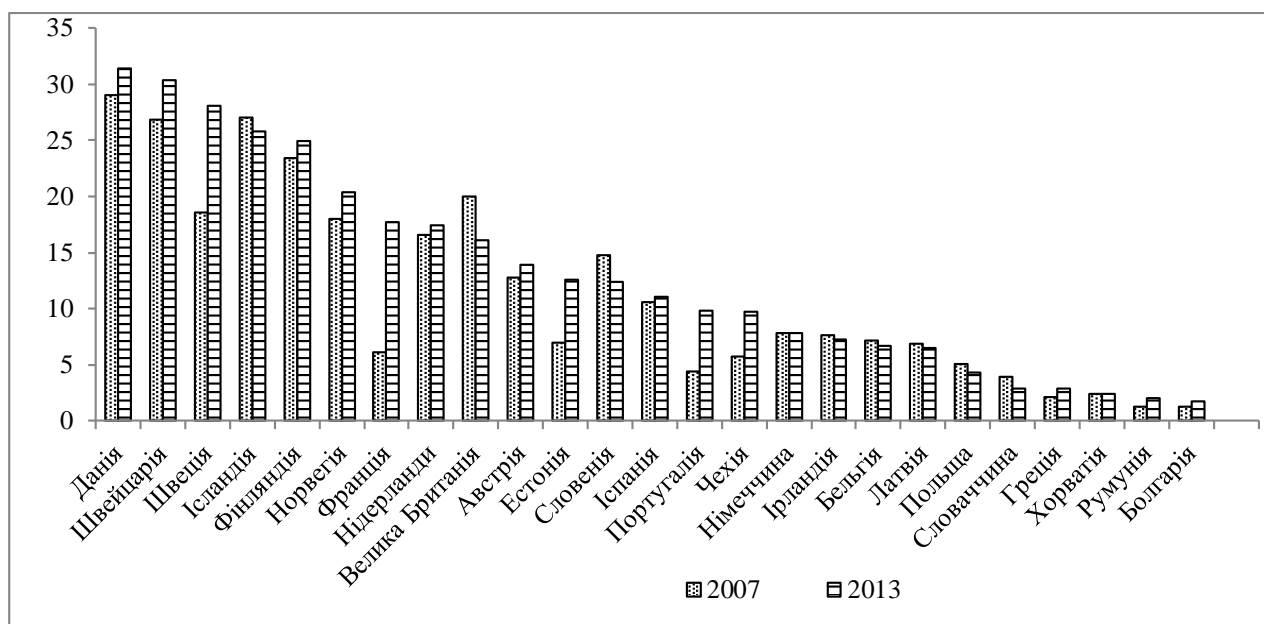

Рис. 3.12. Рівень охоплення населення віком від 25 до 64 років системою освіти протягом життя в окремих країнах Європейського союзу в 2007 р. та 2013 р. (джерело: побудовано автором на основі [322])

Варто також зазначити, що рівень охоплення дорослих освітою практично у всіх європейських країнах демонструє зростання, в середньому на 2,1 в.п. з 2003 по 2013 роки (EU 28). Падіння даного показника в окремих країнах (Бельгія, Велика Британія, Ісландія, Словенія) за останні 5 років пояснюється тим, що пік реалізації програм освіти для дорослих приходився в них на початок 2000-х років, і вже в той період ними була охоплена значна

частина населення (у Великій Британії в 2003 р. більше, ніж кожен четвертий, в Ісландії кожен третій-четвертий).

Окремі країни особливий акцент в своїй освітній політиці зробили в цей період на освіті працівників старшого і найстаршого віку. Так, наприклад, у Франції рівень участі населення віком від 45 до 54 років у освітніх і професійних програмах зріс з 4,6% у 2005 р. до 16,6% у 2013 р.; населення віком від 55 років до 64 років – з 1,7% до 11,8% у той самий період. У Швеції дані показники були в 2013 р. на рівні 25,8% та 19,9% відповідно (порівняно з 15,7 та 10,9% в 2005р.) [322].

У діючій Національній доктрині розвитку освіти в Україні, одним із його пріоритетів визначено розбудову системи безперервної освіти та навчання протягом життя [323]. В розробленій «Концепції розвитку системи освіти протягом життя» визначено основні цілі, завдання та принципи, переваги та проблеми реалізації такої освіти в Україні. Між тим, ще на етапі до впровадження системи освіти протягом життя потрібно вирішити такі нагальні питання:

- розробка моделей оцінки і критеріїв визнання результатів попереднього навчання;
- удосконалення Національної рамки кваліфікацій;
- створення критеріїв та механізмів визнання результатів неформальної освіти, отриманої, в тому числі, під час практичної професійної діяльності;
- визначення основних навичок і ключових компетенцій для представників окремих спеціальностей у відповідності до міжнародних критеріїв;
- підготовка спеціалістів для реалізації системи навчання протягом життя (компетентних викладачів для роботи з дорослими і людьми старшого віку, спеціалістів з науково-аналітичного забезпечення навчального процесу і управління ним) [324].

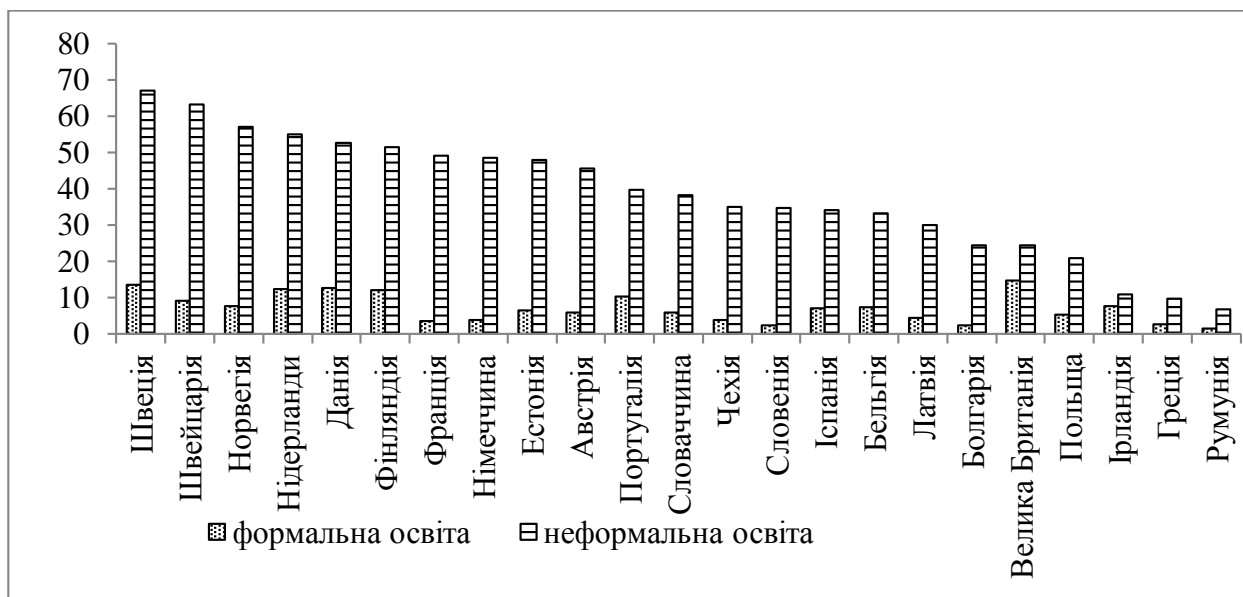

Рис. 3.13. Рівень охоплення населення формальною та неформальною освітою в окремих країнах Європейського союзу в 2011 р. (джерело: побудовано автором на основі [246])

Як слідує з рис. 3.13, реалізація програм освіти протягом життя упроваджується в країнах ЄС, переважно, шляхом залучення працівників до неформальної освіти (як правило, включає в себе професійну та будь-яку іншу навчальну діяльність за межами офіційних навчальних закладів): в середньому, в країнах ЄС (EU 28) в 2011 р. рівень охоплення дорослого населення неформальною освітою переважав над рівнем охоплення його формальною освітою майже у 6 разів (36,8% проти 6,2%). Необхідно зазначити, що серед освітніх і тренувальних програм переважають такі, що спрямовані на підвищення кваліфікації працівників, які є на момент проходження навчання працевлаштованими, адже в 2011 р. в країнах ЄС серед працевлаштованих працівників у формальній і неформальній освіті був задіяний майже кожен другий (48,6%), в деяких країнах (Данія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція, Норвегія, Швейцарія) – дві третини працівників брали участь у таких програмах. Приблизно у чверті випадків (27,5% в середньому в 28 країнах ЄС) в 2011 р. навчання працівників, якщо воно було пов'язане з професійною діяльністю, проводилося за рахунок роботодавців, а в

північноєвропейських країнах останні оплачували близько половини професійних освітніх і тренувальних програм.

Серед безробітних осіб, в більшості країн ЄС рівень участі у формальній і неформальній освіті (сукупно) в 2011 р. був значно нижчим (26,9%), ніж серед зайнятих в тому ж році, однак в таких країнах як Данія, Люксембург, Швеція, Норвегія, Швейцарія, кожен другий безробітний приймав участь в освітніх програмах. На противагу цим країнам, найменша частка безробітних, які проходили навчання в 2011 р., була в окремих східноєвропейських країнах (5,3% в Болгарії, 6,9 % у Румунії, 8,4% в Сербії, 10% у Греції, 11,1% у Литві). Також, до різного роду навчальних програм долучилася майже кожна п'ята (19,6%) економічно неактивна особа. Найбільше – 47,5% таких в 2011 р. було у Швеції, найменше – в Румунії (2%).

Для порівняння: в Україні в 2013 р. 1020,9 тис. осіб підвищили кваліфікацію, в той час як 196,9 тис. було навчено новим професіям (9,9% та 1,9% облікової кількості штатних працівників відповідно). Переважна більшість працівників, навчених нових професіям (72,8%), проходили навчання на виробництві, трохи більше, ніж кожен четвертий (27,2%) – у навчальних закладах. Основним напрямом їх навчання була перепідготовка, її пройшли в 2013 р. 71,1% цієї категорії працівників. Водночас, підвищення кваліфікації відбувалося практично рівною мірою як на виробництві (45,7%), так і в навчальних закладах (54,3%). Майже половина (47,5%) працівників, які проходили підвищення кваліфікації в 2013 р., були професіоналами і фахівцями, а в таких галузях зайнятості, як охорона здоров'я та освіта, таких було 94% та 89,7% відповідно [311]. Це свідчить про те, що, в той час, як у розвинених країнах значні інвестиції в людський капітал здійснюють приватні роботодавці, в Україні найбільшу роль в освіті дорослих відіграє розбудована ще за радянських часів застаріла і занадто формалізована система підвищення кваліфікації кадрів освіти і охорони здоров'я.

Стосовно освіти літніх осіб, то тут варто зазначити, що лише менш, ніж кожна п'ята літня особа (18,4%) в Україні знає про існування університетів третього віку. Це трохи більше середньої по ЄС (28 країн) - частка осіб у віці 55 – 64 роки, які були у 2011 р. обізнані щодо будь-якої можливості формального і неформального навчання у своїй країні. Однак, в країнах з найвищим рівнем участі населення у програмах освіти протягом життя частка таких осіб значно переважала середню по ЄС, що склала в 2011 р. 16,8%. Так, наприклад у Данії та Люксембурзі майже кожна третя особа віком 55 – 64 роки володіла інформацією щодо програм навчання дорослих, у Великій Британії таких було в 2011р. 64,5%. Абсолютно в усіх європейських країнах рівень обізнаності осіб літнього віку з цих питань є помітно нижчим, ніж відповідний показник у осіб з інших вікових груп. З одного боку, представники старших поколінь в період розквіту своєї кар'єри були менше залучені до програм освіти протягом життя, що набули широкого розповсюдження переважно за останні 10 – 15 років. Оскільки більшість країн в розробці стратегій освіти протягом життя не врахували цілком потреби працівників похилого віку, то за все своє трудове життя більшість з них так і не була залучена до відповідних програм. З іншого боку, особи старшого віку самі виявляють менше бажання до участі у таких програмах, у порівнянні зі своїми молодшими співвітчизниками: якщо серед осіб віком 25 – 34 роки, які не брали участі в освітніх програмах, головною причиною такого стану речей була відсутність власного бажання у 76,6% осіб, то у відповідній групі 55 – 64-річних залишались пасивними в 2011 р. через брак зацікавленості вже 90,2%.

В Україні серед респондентів опитування [312] лише 17,1% (18% чоловіків і 16,9% жінок) висловили бажання отримати знання у межах програм навчання для осіб літнього віку, 69,2% не мали наміру до них долучатися, 13% не визначилися з цього питання, і тільки 0,7% навчалися за такими програмами на момент опитування або раніше. Таким чином, реалізація програм навчання

протягом життя в Україні має починатися з популяризації їх заходів серед осіб старшого трудового, передпенсійного та пенсійного віку.

Вже зараз в Україні, так само, як і в розвинених країнах, зміни у повікових профілях робочої сили відбуваються за рахунок зменшення частки осіб молодшого і середнього віку. Таким чином, збереження і підвищення продуктивності праці на національних рівнях буде вимагати значних капітальних інвестицій у підвищення якості людського капіталу.

Нині практично всі розвинені країни визнають, що одним з найважливіших завдань, які ставить перед суспільствами старіння населення, є розбудова адекватної новим демографічним реаліям системи охорони здоров'я. Основними факторами виникнення загрози невідповідності існуючих систем охорони здоров'я потребам громадян є збільшення попиту на медичні послуги на тлі скорочення можливостей для їх фінансування у зв'язку зі зменшенням частки контингентів населення трудоактивного віку. В одному із варіантів оцінки такої загрози зазначається, що з 2004 р. по 2050 р. в країнах ЄС загальні додаткові державні витрати на пенсійне забезпечення, охорону здоров'я, довготривалий догляд і соціальне обслуговування літніх осіб складуть 3 – 4 в.п від ВВП [325].

На початку 2000-х років видатки на охорону здоров'я у розвинених країнах склали 10,3 – 11,3% від ВВП, в країнах з перехідною економікою – 5,7 – 5,9%. Близькими за значеннями були відповідні показники в африканських країнах (5,4 – 5,6%), незначно вищими – в Західній Азії (6,3 – 6,9%), Латинській Америці та Карибському басейні (6,6 – 7%). Найменшими в цей період були видатки на дані потреби в країнах Південно-Східної Азії (4,3 – 4,6% від ВВП) [326].

В Україні витрати на охорону здоров'я (у % від ВВП) дещо перевищували середній показник для країн з перехідною економікою, однак рівня розвинених країн ні в цей період, ні пізніше не сягали (рис. 3.14).

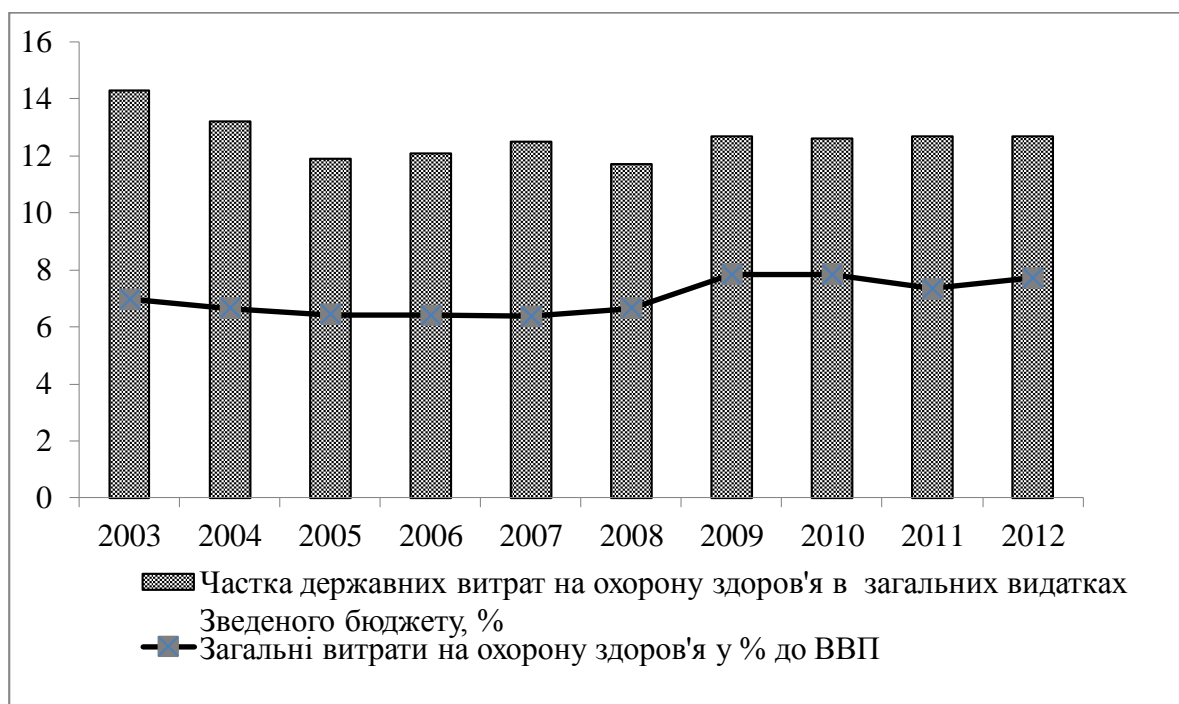

Рис. 3.14. Частка державних витрат на охорону здоров'я в загальних видатках зведеного бюджету України (%) та загальні витрати на охорону здоров'я, у % до ВВП (джерело: побудовано автором на основі [214])

В аналітичному вступі до оприлюднених в 2013 р. Держстатом Національних рахунків охорони здоров'я йдеться про те, що вже сьогодні в Україні збільшення витрат на охорону здоров'я визначається значним постарінням населення та необхідністю застосування витратних лікарських засобів і технологій у відповідь на очікування пацієнтів щодо можливостей сучасної медицини [327]. Водночас існуючі макроекономічні, демографічні та фінансові обмеження щодо збільшення обсягів фінансування існуючої системи охорони здоров'я ставлять питання про її реформування з метою мінімізації ризиків негативного впливу існуючих демографічних тенденцій на загальний економічний розвиток країни.

Яскравою ілюстрацією того, як постаріння населення впливає на функціонування системи охорони здоров'я, можуть слугувати наступні емпіричні данні: обсяг споживання послуг стаціонарного лікування особами літнього віку переважає над відповідним показником для осіб трудоактивного віку у 3 – 5 разів [328], в цілому ж на медичну допомогу літнім людям в

країнах ОЕСР витрачається від третини до половини всіх ресурсів, що виділяються в них на охорону здоров'я [329].

В Україні про збільшення навантаження на систему охорони здоров'я, викликане постарінням населення, свідчить різниця у рівнях захворюваності і поширеності хвороб серед населення працездатного і післяпрацездатного віку. Згідно з офіційними даними Держстату, в 2013 р. загальна поширеність хвороб серед населення старшого віку (жінки 55 років і старше, чоловіки – 60 років і старші) переважала таку в молодших вікових групах майже у 2 рази (було зареєстровано 280358 та 142004 випадків захворювань на 100 000 осіб відповідно). При цьому захворюваність літніх осіб на хвороби системи кровообігу переважала відповідний показник в молодших вікових групах у 3,9 разу, кількість зареєстрованих новоутворень була вищою у 2,8 разу, зареєстрованих хвороб кістково-м'язової системи і сполучної тканини – у 2,2 разу, хвороб ендокринної системи, розладу харчування, порушення обміну речовин – вищою у 2,1 разу (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Кількість зареєстрованих випадків окремих захворювань серед населення працездатного віку* та населення у віці, старшому за працездатний** (на 100 000 осіб відповідного віку) в Україні в 2013 р.

Назва класів хвороб	Населення працездатного віку	Населення у віці, старшому за працездатний
Новоутворення	3246	9089
Хвороби ендокринної системи, розлади харчування, порушення обміну речовин	6887	14186
Хвороби системи кровообігу	36820	145204
Хвороби органів дихання	23033	21400
Хвороби органів травлення	15421	26987
Хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини	7485	16691

*Жінки віком 18 – 54 роки, чоловіки – 18 – 59 років.

** Жінки віком 55 років та старші, чоловіки – 60 років та старші.
(джерело: побудовано автором на основі [214])

Необхідно зазначити, що величина фінансових витрат (як з боку держави, так і з боку домогосподарств) на охорону здоров'я обумовлена не лише кількісними, але й якісними показниками захворюваності літніх людей. Адже, наприклад, лікування раку є однією з найбільш коштовних медичних послуг, а хвороби системи кровообігу є хронічними станами і, таким чином, потребують профілактичного лікування протягом тривалого часу, що в загальному підсумку «відволікає» значну частину ресурсів, як системи охорони здоров'я, так і домогосподарств.

Тим не менш, фактичний розмір суспільних видатків на цю сферу значною мірою визначається характеристиками процесу «дожиття». Як було зазначено раніше, старіння населення в Україні, так само (хоча й меншими темпами), як і в розвинених країнах, відбувається, в тому числі, і за рахунок збільшення тривалості життя. Даний процес може протікати за кількома альтернативними сценаріями. По-перше, у випадку, коли збільшення тривалості життя супроводжується збільшенням тривалості здорового життя або позитивна динаміка останнього випереджає динаміку першого, то має місце так звана «компресія захворюваності», що за інших рівних умов, призводить до зменшення витрат на охорону здоров'я [330]. По-друге, можлива ситуація, за якої значна частина населення проживає більш тривале життя за наявності тяжких хронічних хвороб, тобто має місце «подовження процесу вмирання». Це, відповідно, збільшує навантаження на систему охорони здоров'я [331]. У випадку ж, коли число років, прожитих у незадовільному стані здоров'я, залишається незмінним, можна говорити про встановлення «динамічної рівноваги» [332], яка ніяким чином не позначається на обсягах фінансування та інтенсивності користування послугами системи охорони здоров'я.

Крім демографічних чинників, на видатки у сфері охорони здоров'я суттєво впливають можливості державного бюджету, загальний рівень оплати праці в країні (як фактор формування платоспроможності домогосподарств) і

в даній галузі зокрема (як фактор формування прямих державних видатків), а також державна політика у сфері охорони здоров'я, в тому числі сприяння застосуванню високотехнологічних методів лікування та просуванню нових лікарських засобів.

Повертаючись до ситуації в Україні, можна зазначити, що наведені демографічні фактори створюють значні ризики стабільності функціонування системи охорони здоров'я. З одного боку, тут значною є частка державних видатків, яка в 2012 р. склала 57,2% (рис. 3.17) і була близькою до державних видатків на охорону здоров'я в країнах з рівнем доходу вище середнього (за оцінкою Світового банку 58% в 2003 р.), в той час як в країнах з доходами нижче середнього рівня держави в середньому покривали 44% видатків на охорону здоров'я, в країнах з низьким рівнем доходу – 29% [333].

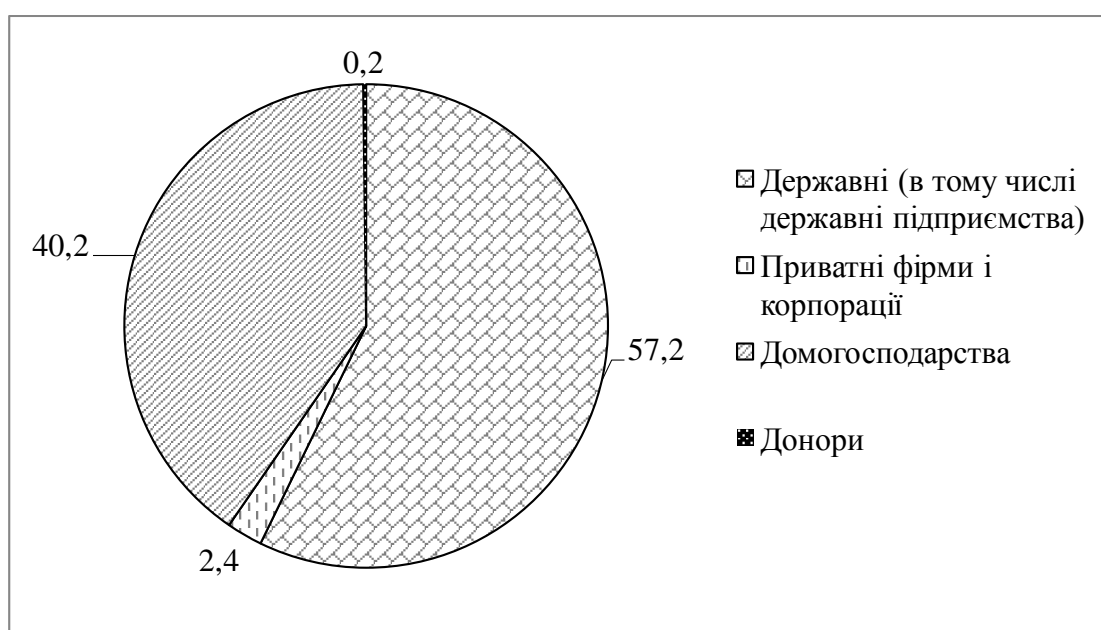

Рис. 3.15. Розподіл загальних витрат на охорону здоров'я в 2012 р. за джерелами фінансування, % (джерело: побудовано автором на основі [214])

З іншого боку, в приватних ресурсах, що спрямовуються на охорону здоров'я в Україні, є безпрецедентно високою частка видатків домогосподарств, що склала в 2012 р. 94% (в той час як роботодавці вносили

у цей «фонд» 5 – 6% коштів, некомерційні організації, що обслуговують домогосподарства – 0,04 – 0,07%) [327]. За таких умов для широких верств населення з невисокими доходами (до яких, перш за все, відносяться люди літнього віку) зменшується доступ до медичної допомоги, якої вони в більшості випадків потребують більше, ніж інші категорії громадян. Дану тезу підтверджують і результати дослідження [312]: 57,1% його респондентів заявили, що в 2012 р. вони були неспроможні придбати потрібні ліки, 56,9% – були не в змозі заплатити за медичні послуги, 40,6% опитаних не отримали медичної допомоги, звернувшись до поліклініки/лікарні, через брак грошей.

Прямі витрати на охорону здоров'я не є єдиною статтею суспільного фінансування соціальних послуг, що надаються особам літнього віку. Одним з найсерйозніших соціально-економічних ризиків, обумовлених демографічними чинниками, є збільшення державних витрат на довготривалий догляд за літніми особами. Незаперечними наслідками старіння населення є збільшення осіб з інвалідністю (щонайменше легкого ступеню) і хронічними захворюваннями. За останнє десятиріччя в європейських країнах тривалий догляд за такими особами, з метою економії коштів, все частіше переноситься з лікарень широкого профілю до спеціалізованих установ з відповідним призначенням і, за прогнозами фахівців, описана тенденція буде посилюватися [334].

Зважаючи на традиційність українського суспільства, для більшості осіб похилого віку користування послугами соціальних служб є більш прийнятним варіантом отримання допомоги у складних життєвих обставинах, ніж перебування у спеціалізованих будинках-пансіонатах для літніх людей. Так, 67,3% респондентів опитування [312] вважають, що у разі, якщо самотня літня людина не в змозі виконувати домашні обов'язки, то для неї краще жити вдома, приймаючи допомогу працівників соціальних служб (проти 13,7% тих, хто вважає, що в такому разі потрібно переїхати до спеціалізованого будинку-пансіонату для осіб літнього віку). Більше того, 51,6% опитаних повідомили,

що вони виключають для себе можливість проживання у такому спеціалізованому будинку-пансіонаті, ще 32,6% мають надію, що з ними такого не станеться. Потрібно зазначити, що таке несприйняття опитаними цих спеціалізованих установ викликане скоріше поширеними уявленнями про те, що в благополучній родині за її німецькими членами повинні доглядати діти або інші родичі, ніж у зв'язку з незадовільними умовами перебування літніх осіб в будинках-інтернатах. Так, тільки 16,2% респондентів згаданого дослідження погодились з тим, що спеціалізовані будинки-пансіонати є непоганим варіантом проживання для людей літнього віку з обмеженими можливостями щодо самообслуговування у випадку, якщо послуги в таких закладах є дійсно високої якості. Натомість 41,4% опитаних вважають, що це найгірше, що може статися з людиною в останні роки її життя.

Тим не менш, в Україні, так само, як і в інших країнах, на заваді забезпеченню традиційних сімейних форм догляду за особами літнього віку стають підвищення економічної активності жінок, масштабна міграція з сільських поселень, збільшення числа нуклеарних сімей та сімей, що не мають дітей.

Можна констатувати, що найважливішим завданням охорони здоров'я є забезпечення такого режиму старіння, за якого буде відбуватися відтермінування початку захворювань для більшої частини населення, в тому числі за рахунок скорення масштабів розповсюдження захворювань, викликаних способом життя. Зростання чисельності осіб з хронічними хворобами актуалізує питання налагодження системи ефективної і своєчасної профілактики найбільш розповсюджених серед літніх людей захворювань (артеріальна гіпертонія, деменція, артроз, остеопороз, ожиріння, діабет) з метою попередження кризових станів, врегулювання яких потребує стаціонарного лікування. Водночас, при організації сучасної системи довготривалого догляду потрібно брати до уваги, що переважна більшість літніх осіб в Україні надають перевагу перебуванню вдома та користуванню

послугами соціальних служб (яким би обмеженим не був би їхній перелік) перед проживанням у спеціалізованому будинку-пансіонаті.

Визнаним міжнародним підходом до подовження тривалості здорового життя осіб літнього віку є реалізація розробленої ВООЗ Стратегії здорового старіння [335], за такими пріоритетними напрямками: забезпечення здорового старіння шляхом турботи про здоров'я протягом життя, забезпечення дружнього середовища для літніх людей, переорієнтація системи охорони здоров'я та тривалого догляду на потреби старіючого населення, проведення наукових досліджень в галузі геронтології, проведення моніторингу і оцінки стану здоров'я і функціонального статусу літніх людей, визначення рівня їх доступу до медико-санітарних та соціальних послуг. Проведення комплексної політики щодо людей похилого віку, заснованої на принципах Стратегії здорового старіння, дозволить суттєво покращити якість їх життя і виступить вагомим чинником зниження суспільних витрат на лікування, тривалий догляд і соціальну підтримку літніх осіб в умовах скорочення трудових ресурсів.

З одного боку, існуюче в багатьох країнах зростання витрат на охорону здоров'я викликане не лише демографічними чинниками, а з іншого – збільшення інвестицій в систему охорони здоров'я є найнеобхіднішим заходом розширення доступу громадян до медичних послуг протягом життя та збільшення тривалості здорового життя старіючого населення.

3.4 Вплив міграційних процесів на зменшення демографічного потенціалу України

Всі суб'єкти соціального процесу можуть виступати в ролі джерела, споживача чи носія ризиків. На сьогодні поширеною є думка, що мігранти представляють новий елемент соціального середовища, який зменшує загальний рівень захищеності різних груп приймаючого населення і виступає джерелом ризиків різного типу [336, с. 61]. Ризики міграційних процесів породжуються рішеннями інституцій, що регулюють міграцію, мігрантами та приймаючим населенням. Владні структури, приймаючи рішення у сфері регулювання міграційних процесів, що не враховують можливі негативні наслідки для суб'єктів реалізації та недостатню захищеність цих суб'єктів від такого управлінського впливу, виступають джерелом ризиків, як для вимушених мігрантів, так і для приймаючого населення. Мігранти та приймаюче населення виступають споживачами міграційних ризиків, у відношенні ж один до одного – носіями цих ризиків.

Причини, за яких відбувається поширення процесу трудової міграції, поділяються на економічні та соціальні. Домінуючою у формуванні міграційної поведінки населення України є економічна мотивація - більшість українців розглядають трудові міграції в якості специфічного виду постійної зайнятості внаслідок неможливості знайти належної роботи, втрати роботи на батьківщині, необхідності утримання членів родини чи прагнення поліпшити свій матеріальний добробут. Соціальною мотивацією керується, зазвичай, несімейна молодь, яка здійснює нечисленні трудові міграції з подальшим поверненням та самореалізацією на батьківщині. Для цієї когорти населення очевидна перевага отримання нового цікавого досвіду, бажання ознайомитись з мовно-культурними надбаннями інших країн.

Демографічний дефіцит в Україні, особливо в окремих регіонах, настільки значний, що за масштабів міграції, необхідних для його покриття,

може виникнути небезпека порушення єдності та внутрішньої рівноваги суспільства. Неминучим наслідком переваги еміграції над імміграцією стає зменшення питомої ваги молоді (яка інтенсивніше задіяна в міграційних процесах) і відповідне зростання частки осіб старших вікових груп у структурі населення держави. Міграційні процеси також призводять до зрушень у територіальній структурі населення, значно впливаючи на народжуваність, смертність, динаміку чисельності населення загалом.

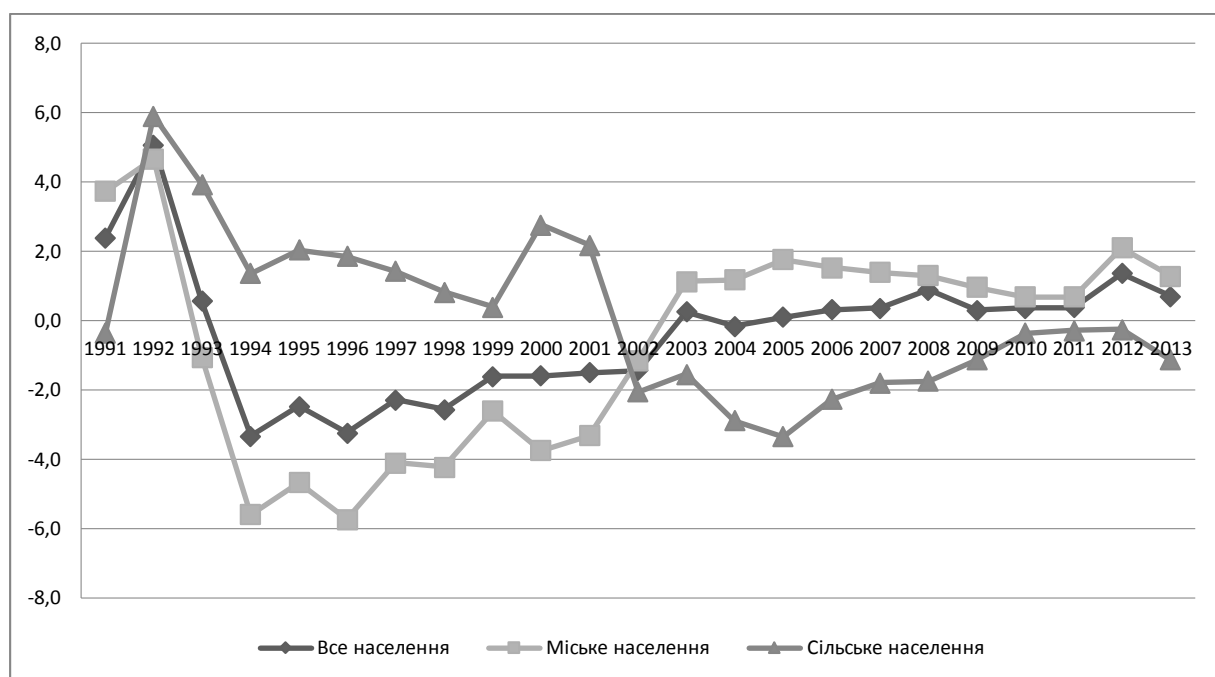

Рисунок 3.16. Коефіцієнт міграції в Україні 1991-2013 рр.

Джерело: [337]

Щодо загальних показників міграції, то, за даними офіційної статистики, за часи незалежності в результаті міждержавної міграції, Україна втратила більше, ніж 500 тис. осіб. У перші роки розпаду Радянського Союзу відбувається активний міграційний обмін між його колишніми республіками. На початку цього періоду, в 1991 – 1992 рр., в Україні спостерігався найбільший за всю її післявоєнну історію міграційний приріст, тоді як наступні роки (аж до середини 2000-х) характеризувалися масштабною еміграцією (рис. 3.16, 3.17).

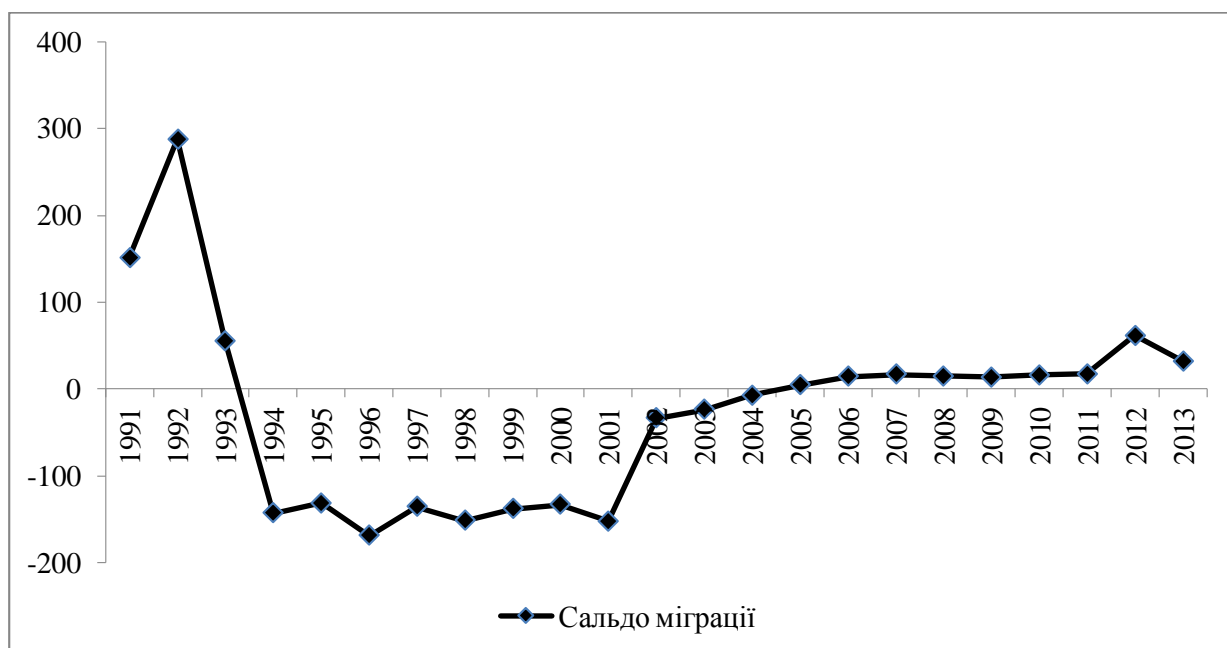

Рис. 3.17. Сальдо міграції в Україні у 2001 – 2013 рр., тис. осіб.

(джерело: побудовано автором на основі [214])

Основними країнами, з якими Україна проводить найбільш інтенсивний міграційний обмін, були і досі залишаються РФ, Молдова та Білорусь. Що стосується РФ, то найбільші демографічні втрати від еміграції до цієї країни Україна понесла в 1994 – 1998 рр., а в період з 2002 р. по 2012 р. чисельність вибулих до цієї країни скорочується більш, ніж у дев'ять разів (з 45 008 до 4920 осіб), а з 2005 р. органи статистики фіксують приріст населення в результаті міграційного обміну з цією країною (11 081 особи в 2012 р.). Водночас, кількість прибулих з Білорусі стала переважати над кількістю вибулих, починаючи з 2009 р., і в 2012 р., перевага склала 1266 осіб. Один з найкращих показників міграційного обміну має наша країна з Молдовою: останні 10 років тут спостерігався міграційний приріст, який склав за період 2002 – 2012 рр. 36 116 осіб. За той самий період, до найбільших демографічних втрат призвів міграційний обмін з такими країнами як Німеччина, США та Ізраїль (-35 409, - 23 201 та -9 988 осіб відповідно).

Хоча офіційна статистика дає вірне уявлення щодо обсягів міграцій, пов'язаних зі зміною постійного місця проживання, однак головним її

недоліком є неможливість урахування значних обсягів нелегальної міграції, в тому числі трудової.

З метою надання кількісної та якісної оцінки масштабів трудової міграції в Україні проводяться спеціальні обстеження домогосподарств з проблем трудових міграцій. Перше з таких обстежень, «Життєві шляхи населення України», було проведено у березні 2001 р. Його результати засвідчили, що у 2000 р. чисельність працівників-мігрантів тільки з 8 областей України (Волинської, Донецької, Закарпатської, Івано-Франківської, Луганської, Львівської, Рівненської та Чернівецької) становила понад 270 тис. осіб, з них 95 тис. були задіяні у «човниковій» торгівлі, 176,5 тис. були переважно короткостроковими трудовими мігрантами. Крім того, станом на березень 2001 р. 204,1 тис. жителів перелічених областей за повідомленням родичів були тимчасово відсутні на місці постійного проживання протягом 3 місяців і більше в результаті трудової зайнятості за кордоном. Таким чином, на той момент обсяги трудової міграції з областей, які брали участь в обстеженні, було оцінено у півмільйона осіб (у 70 разів більше, ніж чисельність офіційно зареєстрованих мігрантів), а загальні обсяги трудової міграції з усієї території України – щонайменше, у 1 млн. осіб [295, с.121-122]. Друге подібне обстеження носило загальнонаціональний характер і проводилося у червні 2008 р. в межах проекту «Дослідження трудової міграції в Україні». За його результатами, з початку 2005 р. по 1 червня 2008 р. за кордоном працювали 1,5 млн. громадян України або 5,1% населення працездатного віку [338]; модульне обстеження 2012 р. оцінило число українських трудових мігрантів у 1,2 млн. осіб [339].

Разом з цим, дослідження, проведені ученими Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, засвідчують, що з урахуванням контингентів мігрантів, які тривалий час (більше трьох років) не поверталися в Україну, за кордоном на той момент могло перебувати від 2,1 до 3 млн. українських працівників [340, с. 184-185], а цифри у 5 – 7 млн., що

часто наводяться у засобах масової інформації, оцінюються як необґрунтовані і спекулятивні [341].

Результати модульного вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції, проведеного у квітні-червні 2012 р. Державною службою статистики України спільно з Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, засвідчують, що в період з 1 січня 2010 р. по 17 червня 2012 р. 1,2 млн. осіб (3,4% населення у віці 15 – 70 років або 4,1% населення працездатного віку) працювали за кордоном або знаходилися там в пошуках роботи [307]. Серед загальної чисельності трудових мігрантів найбільша частка (48,5%) були короткостроковими трудовими мігрантами, 37,4% повернулися до України, 14,1% перебували в означений термін за кордоном 12 і більше місяців (серед жінок такою була більше ніж кожна четверта – 28,5%). Найбільш популярними були поїздки тривалістю 1 – 3 місяці – їх здійснили 31,6% мігрантів, найменш популярними – тривалістю до 1 місяця (12,3%). Кожен другий мігрант, який здійснив більше, ніж одну поїздку на рік, відвідував РФ. З мігрантів, які здійснювали короткотермінові щомісячні поїздки, майже кожен третій (29,9%) їздив до РФ і майже кожен другий (47,8%) – до Польщі.

Серед трудових мігрантів переважали чоловіки (65,6%) та жителі сільської місцевості (54,3%). Перші вимушені частіше долучатися до трудових міграцій через покладання на них ролі «годувальника», другі – через більш обмежені (у порівнянні з жителями міст) можливості працевлаштування. Згадані сімейні обов'язки змушують частіше вдаватися до трудової міграції саме одружених чоловіків (такими були 64,8% чоловіків-мігрантів). Водночас, частка розлучених мігрантів-жінок була у 2,5 разу вищою, ніж чоловіків-мігрантів з таким же сімейним статусом. Таким чином, якщо найбільшим ризиком трудової міграції для чоловіків є розлука з сім'єю, то негативним наслідком трудової міграції для жінок може стати втрата зв'язку з дітьми і неможливість брати участь у їх вихованні.

Незважаючи на те, що середній вік трудових мігрантів становив у досліджуваній період 37 років, найбільш чисельною віковою групою серед них були особи у віці 40 – 49 років (кожен четвертий мігрант) (рис. 3.18).

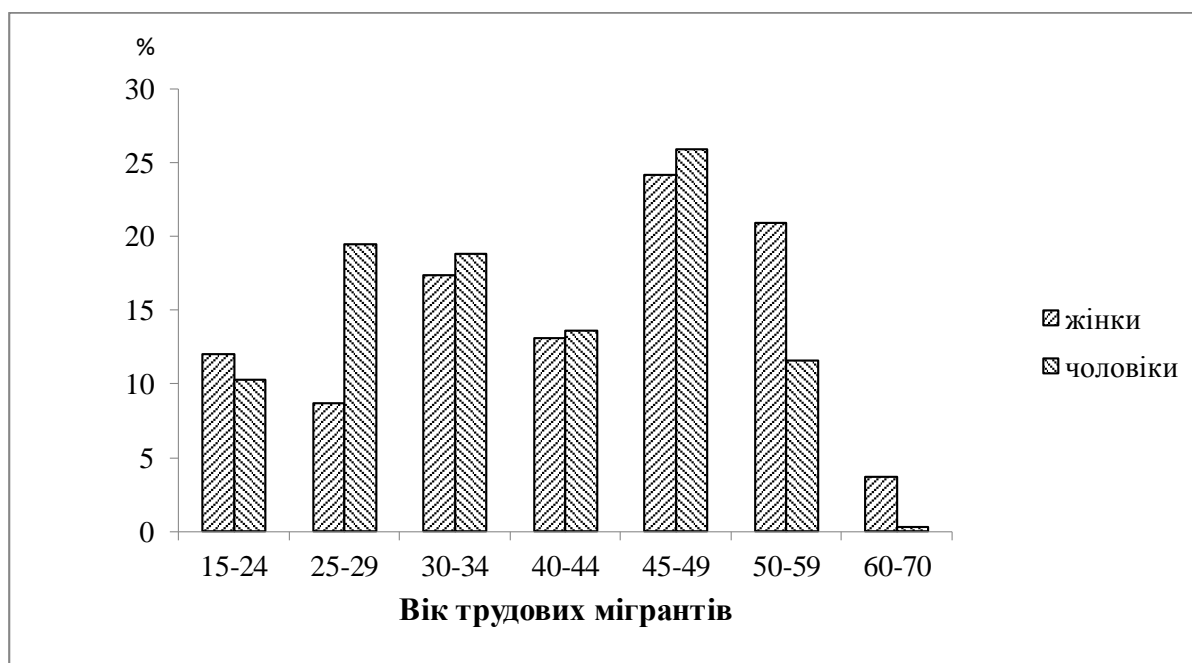

Рис 3.18 Розподіл трудових мігрантів за статтю та віковими групами
(джерело: побудовано автором на основі [309])

Найбільш широко молода робоча сила з числа українських мігрантів була задіяна в Угорщині, де 43,9% від загальної чисельності працівників з України склали молоді люди у віці 15 – 24 роки. Водночас, молодь віком 25 – 34 роки найбільше була представлена в Німеччині, де більш, ніж кожен другий (54%) український мігрант належав до цієї вікової групи, в Португалії таких було 46,5%, в Білорусі та РФ – понад третина (36,8% та 37,2% відповідно). Водночас в Іспанії понад 2/3 (68,4%) мігрантів були старше 40 років, в Італії таким був практично кожен другий (49,9%) мігрант.

Щодо освітнього рівня працівників-мігрантів, то жінки з їх числа були значно освіченішими за чоловіків: перших з повною вищою освітою було 18,3% (проти 13,9% других), з базовою або неповною вищою – 25,3% проти 9,8% серед чоловіків.

Найбільш «вимогливою» щодо освіти трудових мігрантів країною-реципієнтом виявилася Німеччина: 89,6% українських працівників, у

досліджуваний період мали повну вищу освіту; в Угорщині та Іспанії відповідний рівень освіти мав майже кожен п'ятий мігрант (19,6% та 19,8% відповідно).

Найбільш популярною сферою прикладання праці українських мігрантів в цей період виступило будівництво, в якому були зайняті 45,7% з них, другою за популярністю, проте значно рідше обслуговуваною нашими працівниками, стала діяльність домашніх господарств, де працювало 18,3% гастербайтерів з України. В цілому ж 39,5% трудових мігрантів працювали на роботі, що не потребувала кваліфікації, 23,7% – у сфері, що не відповідає отриманій кваліфікації і трохи більше, ніж кожен четвертий (28,7%) – згідно з отриманою кваліфікацією. Найчастіше за власною професією влаштовувались кваліфіковані робітники з інструментом (69,2% від усіх мігрантів, які належали до даної професійної групи), професіонали, фахівці, працівники сфери торгівлі та послуг (49,7%) та технічні службовці (46,9%).

Варто зазначити, що такі фактори як можливість щодо працевлаштування на місці постійного проживання, частка і чисельність населення трудоактивного віку, володіння мовою країни-призначення, географічна близькість привабливих для трудової міграції країн з достойною оплатою праці та налагодженість каналів міграції між цими країнами і окремими регіонами України обумовлюють різну інтенсивність трудових міграцій населення окремих територій. Так, областями з найвищою інтенсивністю трудових міграцій є Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська. В них до цього виду економічної діяльності долучається до 20% населення трудоактивного віку. Також високою інтенсивністю трудових міграцій вирізняються Івано-Франківська, Львівська, Рівненська та Волинська області, в яких показники трудової міграції є в 3 – 4 рази вищими за середньонаціональний рівень. В Сумській, Херсонській та Хмельницькій областях спостерігається середній рівень трудових міграцій. Миколаївська, Чернігівська, Одеська, Вінницька, Житомирська, Харківська, Луганська,

Донецька та Кіровоградська області вирізняються низькою інтенсивністю трудових міграцій, Черкаська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська і Київська – дуже низькою.

Для оцінки майбутніх потенційних демографічних втрат внаслідок трудової міграції та серйозності пов'язаних з цим явищем соціальних ризиків необхідно розглянути наміри громадян щодо запланованої участі у зовнішніх трудових міграціях. Результати обстеження 2012 р. свідчать про те, що серед осіб, які мають намір виїхати за кордон на роботу або з метою пошуку роботи, зростає частка чоловіків (4/5 таких респондентів були представниками сильної статі). Також серед потенційних трудових мігрантів значно переважають жителі сільської місцевості, яких було 62,2% серед тих, хто мав намір працювати за кордоном в найближчому майбутньому. Варто зазначити, що в майбутньому чисельність трудових мігрантів може зрости за рахунок більш активного залучення до трудових міграцій жителів Східного і Північного регіонів України.

Також серед потенційних трудових мігрантів зростає частка молоді, адже серед осіб, які в 2012 р. виявили намір долучитися до трудової діяльності за кордоном, 39,6% склала молодь віком до 29 років. Останній факт виступає значимим фактором ризику постійних втрат населення внаслідок трудової міграції, адже молоді люди мають значний адаптивний потенціал внаслідок більшої, у порівнянні з людьми середнього і старшого віку, ментальної схожості до жителів країни призначення, частіше налаштовані на постійне проживання в країні-реципієнті та рідше, ніж представники інших вікових груп, пов'язані з батьківщиною сімейними зв'язками.

Оскільки позитивний потенціал трудової міграції найповніше може бути використаний лише за умови повернення мігрантів на батьківщину, важливою складовою політики України щодо трудової міграції має бути заохочення обортових, циркулярних поїздок, стимулювання повернення заробітчан на батьківщину, сприяння їх реінтеграції. З цією метою необхідно розробити

загальнодержавну, а також регіональні, для регіонів, охоплених найбільш масовою міграцією, стратегію діяльності та програми конкретних дій [342, с.29].

Важливим аспектом запобігання демографічним втратам, пов'язаним з міграцією, є питання регулювання міжнародної мобільності українських науковців. Значною мірою, в силу несприятливих умов для реалізації їх наукового потенціалу в Україні, ця категорія мігрантів часто прагне змінити тимчасовий характер трудової міграції, до якої вони були залученими, на постійний. Незважаючи на те, що величина демографічних втрат від «відтоку мізків» залишається порівняно (зі смертністю від ДТП, наприклад) невеликою, однак економічні втрати від цього виду еміграції мають найвищі показники: підготовка спеціалістів відповідного рівня кваліфікації вимагає значних суспільних інвестицій, а незворотній характер міграції наукових працівників перекреслює для держави перспективи щодо отримання «віддачі» від витрат на їх підготовку.

Тільки у період з 1991 по 2009 р. з України виїхали 675 докторів наук і 1151 кандидатів наук, найбільше – в середині 1990-х років. Науково-дослідні інститути, що перебувають у підпорядкуванні НАН, з метою виїзду за кордон покинули 600 фахівців, з них – 105 докторів і 327 кандидатів наук. Найбільше число наукових кадрів змінили місце проживання на РФ, Ізраїль, США, Польщу та Німеччину [343]. В останні роки число докторів наук, які назавжди покидають Україну, скорочується (в 2012 р. таких було лише 5 осіб), а число емігрантів серед кандидатів наук залишається більш-менш стабільним – в середньому 40 – 45 осіб у період з 2005 по 2012 р. [344].

Водночас, розвивається міжнародне співробітництво в науковій галузі, в межах якого наукові працівники виїжджають з країни тимчасово: число українських учених, які здійснювали професійні поїздки за кордон, зросло з 8922 осіб у 2006 р. до 10453 осіб у 2012 р. Найчастіше метою таких поїздок було здійснення наукових досліджень (для цього виїхало 5845 осіб у 2012 р.)

та стажування, навчання та підвищення кваліфікації (здійснили 4131 осіб у тому ж році), 477 осіб займалися в цей період за кордоном викладацькою роботою, тобто працювали за контрактом. Лідерами у галузі розвитку міжнародного наукового співробітництва є представники природничих і технічних наук: 3373 особи і 3266 осіб (відповідно) з їх числа здійснили в 2012 р. професійні поїздки за кордон.

Дослідження міграційних намірів викладачів вишів та науковців, здійснене дослідниками Київського міжнародного інституту соціології сумісно з фахівцями кафедри економічної теорії Національного університету «Києво-Могилянська академія» в межах проекту ЄС-МОП «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами» [345], показало, що в 2012 р. 43% фахівців відповідної кваліфікації мали намір виїхати за кордон, у тому числі – майже кожен десятий (9%) – з метою зміни постійного місця проживання. Найбільші частки останніх (по 11,1%) були серед опитаних у віці 20 – 29 років та 40 – 55 років. Серед молодих викладачів і науковців за кордон прагнуть виїхати більше половини респондентів: 63% у віці 20 – 29 років і 53,1% у віці від 30 до 40 років. Найчастіше наукова молодь бажає виїхати за кордон з метою працевлаштування (33,3% респондентів у віці від 20 до 30 років і 28,1% у віці від 30 до 40 років).

Серед основних причин бажання емігрувати респонденти назвали можливість професійного розвитку та просування через набуття додаткового досвіду роботи, високої професійної підготовки та доступу до кращих ресурсів і технологій (назвали 33% респондентів) та отримання більш високих доходів за кордоном (назвали 31% респондентів). Також кожен п'ятий респондент вказав на те, що йому не подобається соціальна, економічна чи політична ситуація в Україні. Показово, що останню причину найчастіше згадували науковці і викладачі, орієнтовані на зміну постійного місця проживання, перші ж дві – опитані, які планували повернутися в Україну і застосувати отриманий досвід і знання на батьківщині. Серед потенційних країн-реципієнтів опитані

частіше за все називали Німеччину, Канаду, Росію, Болгарію, Францію та Іспанію.

Варто зазначити, що науковий досвід, як і будь-який інший вид трудового досвіду, може бути реалізований лише у випадку наявності певних умов для його застосування. Згадане вище дослідження свідчить про те, що подібні умови в Україні поки що не створені: майже 9 з 10 викладачів і науковців, які нині працюють за кордоном, вважають, що нині їх соціальне і економічне становище є набагато кращим, ніж було до того в Україні, оскільки завдяки перебуванню у країні призначення їм вдалося набути нових знань та навичок, покращити своє матеріальне становище та поліпшити стан здоров'я. При цьому 56,1% з тих українських викладачів і науковців, які нині працюють за кордоном, не визначилися, чи будуть вони повертатися на батьківщину, ще 28% однозначно цього не планують, і тільки 12,3% хотіли б повернутися в Україну з метою працевлаштування (однак не всі з них планують після цього працювати за спеціальністю). Провідним фактором тяжіння вітчизняних науковців до постійного проживання за кордоном є їх повна інтеграція до ринку праці країни призначення: всі опитані перебувають там на законних підставах, переважна більшість мають офіційні трудові договори із зазначенням типового соціального пакету. Серед найбільш серйозних перепон для повернення на батьківщину науковці і викладачі, які проживають і працюють за кордоном, також називають невизнання іноземних наукових ступенів та набутої ними за кордоном кваліфікації в Україні. Таким чином, спрощення процедури нострифікації наукового ступеня PhD зазначалося опитаними респондентами серед умов, за яких вони могли б змінити думку щодо місця роботи на користь повернення в Україну. Однак, найчастіше у переліку подібних обставин переважали такі, як «покращення можливостей для професійного розвитку та просування», «поліпшення соціально-економічної ситуації», «поліпшення політичної ситуації» та «суттєве зростання реальної заробітної плати/доходу» в Україні.

Роль міграцій значно посилюється в сучасних умовах депопуляції в Україні. Внаслідок вичерпання потенціалу демографічного зростання в Україні неминучим є подальше зменшення загальної чисельності населення, передусім у працездатному віці. Згідно із середнім (найбільш вірогідним) варіантом прогнозу демографічного розвитку України, розробленого в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України, на початок 2051 р. чисельність населення України скоротиться до 37,1 млн. осіб. Сьогодні соціально-економічна та демографічна ситуація в Україні залишаються досить складною. За таких умов орієнтація певної групи населення України на зовнішню трудову міграцію є очевидною. А настанови населення окремих регіонів на працю за кордоном є досить стійкими протягом вже багатьох років. Трудовій еміграції притаманний інерційний характер, а, отже, потоки вибуття на працевлаштування за кордон будуть лише зростати. При формуванні політики трудової міграції слід мати на увазі, що цей процес в Україні триває вже понад десятиліття. Як свідчить світовий досвід, чим довшою є тривалість трудових поїздок і чим частіше вони відбуваються, тим більшою є вірогідність осідання мігранта в країні-реципієнті. Трудова міграція повинна враховуватися при розробці державної соціально-економічної стратегії і особливо – при формуванні загальнодержавної та регіональних програм зайнятості населення.

В цілому ж, поверненню та інтеграції українських трудових мігрантів могла б сприяти спеціальна державна програма, що передбачала б спеціальні заходи з проведення їх реінтеграції за такими напрямками: розробка і укладання двосторонніх угод про спільне (з країнами-реципієнтами) фінансування програм повернення трудових мігрантів; надання мігрантам через дипустанови інформації щодо можливостей працевлаштування, навчання і зміни кваліфікації в Україні; розробка і впровадження на регіональному рівні стандартних інвестиційних схем для ведення малого бізнесу, спрощення

правил для ведення останнього і скорочення адміністративних видатків дрібних підприємств [346].

Активна міграційна політика є єдиною можливістю недопущення надмірного зменшення загальної чисельності населення України, зокрема в окремих регіонах, однак при цьому слід намагатися мінімізувати негативні наслідки розселення в Україні представників нетипових для неї етносів. Регулювання трудових міграцій повинно спиратися на диференційований підхід і бути спрямованим на поступове повернення тих, кого можна повернути, і встановлення культурних відносин з тими групами українців, які вирішили залишитися за кордоном назавжди.

Міграційні процеси в Україні завжди були об'єктом глибокого наукового аналізу, однак проблема вимушеної міграції у сьогоdnішньому її вигляді є абсолютно новою і малодослідженою. Подібні проблеми вже мали місце в Азербайджані, Вірменії, Грузії, Молдові, але в Україні вони мають власну специфіку. Окрім теоретичної значимості, відповідні дослідження є визначальним чинником вироблення державної міграційної політики.

Розвиток сучасних інформаційних технологій зумовив значний вплив засобів масової інформації на суспільну свідомість, що призвело, за влучним виразом Ентоні Гідденса [347], до втрати «кокону основоположної довіри», тобто втрати унікальності кожної людини. Внаслідок виникає так званий феномен «одинокого натовпу», тобто скупчення людей, які управляються іншими людьми в якісно нових, критичних обставинах. Тривале перебування у стані «одинокого натовпу» породжує масову катастрофічну свідомість [348], одним з факторів виразу якої стають соціальні катастрофи і як наслідок, вимушені масові переселення.

Актуальність проблеми вимушеної внутрішньої міграції досить гостро постала внаслідок російської агресії в Криму та подій на Сході України. Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передбачено, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин

України, який постійно проживає на території України, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання, у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Соціальні наслідки перебування окремих територій в окупації та проведення антитерористичної операції наразі чинять вагомий вплив на соціально-економічний розвиток держави. Вони ж зумовлюють велику кількість вимушених переселенців та актуалізують питання захисту їх прав, створення належних умов їх життєдіяльності в регіонах розселення. Загострення проблем тимчасових переселенців і дослідження зарубіжного досвіду у їх вирішенні свідчать про необхідність негайних дій держави щодо формування законодавчої бази для: отримання статусу вимушеного переселенця, отримання житла, забезпечення прав зайнятості, отримання соціального забезпечення (освіта, охорона здоров'я і т.д.), створення умов повернення до попередніх місць проживання тощо [349].

Проблема вимушеної міграції має не лише кількісний, але й часовий вимір. Зараз в Україні налічується найбільша чисельність внутрішньо переміщених осіб у Європі з часів завершення Другої світової війни. За різними оцінками, понад 1 млн. мешканців Донецької, Луганської областей та АР Крим вимушено змінили місце проживання; половина з них – діти, інваліди та особи похилого віку. Більшість вимушено переселених осіб географічно розташовані у районах, близьких до їхніх домівок і які перебувають під контролем українського уряду. Значна кількість вимушено переселених осіб також переїхала до першої лінії областей, що оточують Донбас, - Харківської, Дніпропетровської та Запорізької. Те, що вони залишаються неподалік від дому, означає, що вони хочуть підтримувати тісні зв'язки з залишеними сім'ями та майном, а також залишати для себе можливість повернення. Зараз у цих регіонах кількість місць для можливого розселення зменшилася, але

незважаючи на наявність місць для проживання на заході України, більшість вимушено переселених осіб не хочуть їхати через усю країну, щоб прийняти таку пропозицію про розміщення.

Масова міграція населення всередині країни пов'язана з низкою проблем, які виникають як у самих внутрішньо перемішених осіб, так і в суспільстві в цілому – відбувається абсолютне спрощення поведінки людини у напрямку виживання, однак це породжує загальну невизначеність у суспільних відносинах, а значить, і значне зростання соціальних ризиків. Відсутність реальних перспектив щодо відновлення у найближчій перспективі контролю держави над тимчасово окупованими територіями обумовлює необхідність вироблення адекватних адаптаційних стратегій.

Насамперед, треба зазначити, що на відміну від добровільної міграції, коли соціальний статус особи, у більшості випадків, покращується, результатом вимушеної міграції є значне його погіршення та часткова чи повна втрата раніше отримуваних доходів. Під вимушеністю ми розуміємо відсутність позитивної мотивації для переміщення, а також зміну умов проживання, за якої стає неможливим нормальна життєдіяльність чи виникає реальна загроза безпеці за відсутності перспективи нормалізації ситуації.

Більшість населення Донбасу – і ті, хто залишилися, і ті, хто виїхали до інших регіонів України – в один момент втратили все: роботу, доходи, житло, машину, дачу. Лише частина донеччан (близько 1 млн осіб, тобто 22 %) та луганчан (понад 300 тис. осіб, тобто 16 %) мали фінансові можливості переїзду на більш-менш тривалий період. Проте через неможливість повернення додому чи повну втрату майна внаслідок бойових дій навіть раніше відносно забезпечене населення опинилося в стані раптової бідності, а в окремих випадках – зазнало її крайніх виявів. Лише близько 10 % сімей із району проведення АТО (незалежно від того, переїхали вони в інші регіони чи залишилися на постраждалих територіях) можуть зберегти відносно стабільний матеріальний стан і не потребують соціальної підтримки. Це

здебільшого сім'ї, яким вдалося скористатися заощадженнями (майном, депозитами тощо) для зміни місця проживання, або ті, хто зміг зберегти традиційні джерела доходів чи успішно реалізувати себе на ринку праці в інших регіонах країни. Натомість майже 90 % населення із прифронтових територій або вже стали бідними, або потрапили в зону високої вразливості до бідності, оскільки розвиток подій на сході може в будь-яку хвилину призвести до втрати мізерних заробітків чи заощаджень [350, с.173].

Центральним елементом адаптації виступає її ціль, через яку об'єкт знаходить вихід із стану конфлікту із зовнішнім середовищем. Активна стратегія адаптації передбачає прагнення суб'єкта змінити середовище, пасивна – підкорення життєвим обставинам. Виходячи з результатів дослідження Д. Канемана та А. Тверські [351], можливий ще один варіант поведінки людини за умов ризику і невизначеності – це так званий «феномен асиметрії», внаслідок дії якого людина приймає ряд несумісних рішень, частина з яких на перспективу спрямовані на досягнення виграшу та рішень, що мають на меті уникнення програшу.

Для оцінки адаптаційних стратегій вимушених переселенців можна застосувати теорію, запропоновану J. Gullahorn [352]. В основу покладено гіпотезу щодо відповідності протікання адаптації деякій U – подібній кривій, окремі частини якої відтворюють етапи цього процесу:

- перший етап, що характеризується оптимістичними очікуваннями та надіями на майбутнє;
- другий етап характеризується зростанням негативного впливу середовища на людину, що викликає в неї стан депресії та розчарування;
- третій етап характеризується максимальним проявом симптомів безпорадності та виникненням психосоматичних розладів;
- четвертий етап супроводжується появою оптимізму, відчуттям задоволеності і інтегрованості до нових умов;
- п'ятий етап характеризується повною адаптацією індивіду.

Поряд з цим, частина вимушених переселенців не зможуть (чи не захочуть) повністю адаптуватися до нового середовища і після нормалізації ситуації повернуться на попереднє місце проживання. Там їх чекають нові проблеми реадаптації, які знову повторюють U – подібну криву.

Розглядаючи відмінності між добровільною та вимушеною міграцією, Л. Корель [353, с. 138] зазначає, що у випадку добровільної міграції спочатку, як правило, у суб'єкта адаптації виникає позитивна установка на нове явище, тобто відбувається адаптація свідомості, а потім вже нова адекватна форма поведінки. Або ж особа поступово змінює звичні стандарти поведінки, особливо не переймаючись сутністю оточуючої дійсності, а з часом відбувається кореляція його свідомості. Вимушені адаптації виникають у тих середовищах, які жорстко диктують свої умови адаптації, - у особи виникає негативна установка на освоєння нових явищ, вона вимушена вибудовувати свою поведінку у незнайомому середовищі. Розподіл адаптаційних стратегій за добровільністю чи вимушеністю є ключовим в установках особи на успішність пристосування до нових умов.

Досить важливим також є детермінація економічної активності працюючого населення, яка формує різні системи ціннісних орієнтацій людей, впливає на рівень готовності до підприємництва. Установки та орієнтації щодо відкриття власної справи, а також оцінки спроможності займатися підприємницькою діяльністю значною мірою залежать від рівня матеріального становища населення. Потенційна готовність створити власне підприємство, відкрити свою справу серед бідних прошарків у 5 разів нижча за групу з матеріальним становищем вище за середнє та в 4 рази – із середнім рівнем добробуту. Бідний прошарок має низькі можливості адаптації до сучасного соціального середовища і за цих умов перебуває в стані очікування та не починає активних дій задля поліпшення добробуту. Встановлено, що чим вищий добробут соціальної групи, тим вищі оцінки спроможності займатися підприємницькою діяльністю. Зазначене питання набуває ваги серед

населення працездатного віку у зв'язку з низхідними процесами мобільності за матеріальним становищем [354].

Виходячи з результатів дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них», яке проводилося у січні 2015 року МГО «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я» [355] першочерговими потребами цієї категорії осіб є: фінансова (потреба у працевлаштуванні) – 69,5%; гуманітарна (їжа та одяг) – 65,7%; житлова – 62,8%; медична – 49,8%; соціальна – 13,5%; психологічна – 11%; юридична – 11%; культурна – 7,3%; політична – 6,2%. Щодо рівня задоволення потреб вимушених переселенців, то відповіді респондентів щодо потреб, які задовольняються на низькому або недостатньому рівні, розподілилися наступним чином: фінансова (працевлаштування) – 45%; житлова – 41,2%; гуманітарна (їжа, одяг) – 34,5%; медична – 28,3%; соціальна (участь у житті громади, толерантне ставлення з боку громадян, рівний доступ до благ і можливостей у соціумі) – 17%; політична (участь у політичному житті держави, прийнятті рішень, законотворчій діяльності) – 14,2%; юридична (захист прав, представництво інтересів у суді, юридичні консультації) – 13,4%; психологічна та культурна – по 9,7%.

У зв'язку з цим, досить слушною видається позиція О. Макарової, яка вважає, що відсутність реальних перспектив щодо припинення бойових дій найближчим часом та швидкого відновлення контролю держави над цими територіями обумовлює необхідність прийняття програм щодо соціальної підтримки та адаптації переміщених осіб на територіях їх розміщення, а також заходів щодо протидії можливим негативним соціально-економічним наслідкам для територій - реципієнтів. Політика щодо внутрішньо переселених осіб має забезпечити баланс між інтересами місцевих громад та забезпечення гідних умов для життя та праці постраждалих осіб. Програма реінтеграції для вимушено переміщених осіб має бути спрямована не лише на підтримку зайнятості для переселенців, а й сприяти соціально-економічному

розвитку місцевих громад шляхом використання наявного людського потенціалу переміщених осіб: їх доволі високої соціальної та територіальної мобільності, економічної активності, інтелектуального та демографічного потенціалу [356, с.175].

Щодо осіб, які залишилися на неконтрольованій українською владою території, то, на нашу думку, домінування процесу виробництва ризиків (обстрілів, бомбардувань) зумовить у майбутньому специфічне переродження суспільних інституцій та взаємовідносин. З часом, така ситуація призведе до подальшого витіснення значної частини населення, яке зараз залишається орієнтованим на нормальні умови зайнятості, а їх місце в регіоні займуть представники різного роду кримінальних структур і маргіналізовані верстви. Самоорганізація населення також набуватиме специфічних форм, серед яких можна виділити: створення злочинних співтовариств, організацію посередницьких послуг між ворогуючими сторонами, а також супротив представникам самопроголошеної влади. Підтвердженням початку реалізації одного з наведених сценаріїв може слугувати твердження голови правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента» Володимира Фесенка, який заявив: «Протягом останнього року на Донбасі сформувалася ціла воєнна каста, насамперед, з місцевих. Це люди, для яких війна – це стиль життя і заробітку. Ці люди вже не повернуться в шахти чи на заводи, і таких людей вже декілька тисяч. Це нова реальність Донбасу». Дійсно, як засвідчує світова практика, спільноти такого типу майже не піддаються реабілітації, у кінцевому рахунку, їх потрібно буде просто ізолювати в установленому українським законодавством порядку.

В умовах ризикогенного суспільства державна політика має спрямовуватися на цінності й інтереси людини, які є більш важливими, ніж, скажімо, плюралістична демократія і ринкова економіка. Це цінності життя кожної людини (самоцінності життя кожної окремо взятої людини), захист її гідності, збереження громадянського миру та злагоди. Суспільство, як відомо,

само по собі культивує й утверджує цінності свободи і відповідальності, які в економічній сфері утворюють ринок, у політичній – демократію і плюралізм, у соціальній – самодостатню особистість [357, с. 219]. Таким чином, сьогодні основні зусилля повинні концентруватися на розробці та ефективному впровадженні Стратегії соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб, яка передбачатиме, насамперед, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб в соціум, тобто створення нових робочих місць та будівництво повноцінного житла.

Висновки до розділу 3

Для визначення соціальних ризиків, спричинених характером протікання основних демографічних процесів, встановлено обсяг, визначено фактори і описано структуру демографічних втрат, понесених у період після незалежності України (1991 – 2013 рр.). Під поняттям «демографічні втрати» автором запропоновано розуміти суму кількісних втрат населення від передчасної смертності (випадки смерті осіб віком до 65 років); еміграцію; зниження народжуваності в результаті неповної реалізації дітородних установок.

Для встановлення джерел актуалізації соціальних ризиків, спричинених негативними тенденціями у встановленні терміну очікуваної тривалості життя, було визначено фактори формування демографічних втрат в результаті передчасної смертності. До найважливіших з них віднесено: розповсюдження інфекційних та паразитарних хвороб, високий рівень вживання алкоголю, поширення паління, надвисокий рівень смертності від зовнішніх причин.

Встановлено, що провідними факторами трудової міграції є: можливість працевлаштування на місці постійного проживання, володіння мовою країни-призначення, географічна близькість привабливих для трудової міграції країн

з високим рівнем заробітної плати, налагодженість каналів міграції між країнами-реципієнтами та окремими регіонами України.

Окремим важливим аспектом запобігання демографічних втрат, пов'язаних з еміграцією, є регулювання міжнародної мобільності українських науковців. Оскільки дана категорія громадян значною мірою орієнтована на зміну постійного місця проживання, кількісні демографічні втрати від їх еміграції «доповнюються» якісними, оскільки «відтік мізків» знижує загальну величину людського капіталу в країні.

На основі результатів проведеного аналізу встановлено, що характер протікання демографічних процесів в Україні поставив під загрозу існування і безперервне відтворення головних об'єктів національної безпеки – людини і суспільства. При цьому кількісні демографічні втрати обчислюються мільйонами людських життів, а якісні демографічні характеристики населення невпинно погіршуються. Відзначається, що характер протікання демографічних процесів та інші негативні соціальні фактори формують несприятливе для життєдіяльності людей середовище, в якому на індивідуальному рівні населення стикається з наступними демографічними і соціально-демографічними ризиками: ризик передчасної смертності; ризик бути ураженим небезпечними соціальними захворюваннями; ризик померти внаслідок вживання алкоголю; ризик померти від окремих відворотних причин (внаслідок насильницької смерті, від захворювання на туберкульоз, від хвороби, спричиненої ВІЛ); ризик не народити бажану кількість дітей через недостатньо сприятливе для народження дитини середовище; ризик вимушеної бездітності через проблеми з репродуктивним здоров'ям; ризик пережити смерть дитини у її віці до 1 року; ризик опинитися за межею бідності після народження другої дитини; ризик розриву сімейних зв'язків внаслідок міграції; ризик втрати соціального захисту внаслідок вимушеної трудової нелегальної міграції та не(до)отримання пенсійного забезпечення через відсутність необхідного страхового стажу з тієї ж причини.

У контексті виявлення соціальних ризиків, викликаних демографічними чинниками, проаналізовано обумовленість характеру і динаміки демографічних процесів у таких сферах: формування оптимальної для демографічного самовідтворення і загального соціально-економічного розвитку країни статевовікової структури населення, відтворення і збереження ресурсів праці, розбудова стійкої до соціально-демографічних викликів системи охорони здоров'я, створення ефективного соціального захисту та механізму соціального забезпечення людей старшого віку.

Всі тенденції у протіканні демографічних процесів, розглянуті у даному розділі (зниження народжуваності, підвищення смертності населення трудоактивного віку та впливу трудоактивного контингенту за кордон в пошуках роботи) мали наслідком *прогресуюче постаріння населення* України, особливо – населення сільських територій. Особливості демовідтворення у сільській місцевості призвели до *формування* в окремих регіонах «*вимираючих поселень*», в яких відсутні демографічні передумови для природного поновлення населення.

Внаслідок значного переважання чоловічої смертності над жіночою в трудоактивному, передпенсійному та ранньому пенсійному віці відбувається *спотворення статевої структури населення* України. Збільшення *демоекономічного навантаження* особами похилого віку на працююче населення є результатом давнього зниження народжуваності, що поєднується з високою смертністю у трудоактивному віці і переходом багаточисельних контингентів осіб середнього віку і старших до лав населення літнього віку.

Найважливішим соціальним ризиком у сфері прикладання праці, зумовленим демографічними чинниками, є *старіння робочої сили* в результаті скорочення частки молодих (до 30 років) працівників у складі зайнятого населення.

Зменшення доступу працівників старшого віку до високооплачуваних видів професійної діяльності призводить до *сегрегації зайнятості* в результаті

проявів вікової дискримінації у трудових відносинах. Іншою формою дискримінації за віком є *зменшення доступу працівників старшого віку до професійної перепідготовки та підвищення кваліфікації*. Головними *перепонами до встановлення до більш тривалого періоду трудового життя*, як перспективного засобу боротьби зі скороченням ресурсів праці є наступні: інтенсивний характер праці людей літнього віку та високий рівень трудового навантаження на них, низький рівень конкурентоспроможності осіб літнього віку як результат їх нижчого (у порівнянні з представниками молодших когорт) рівня освіти, відсутність спеціальних умов праці для літніх осіб в Україні.

Головним соціальним ризиком стабільного функціонування системи охорони здоров'я в новому демографічному контексті є *збільшення попиту на медичні послуги на тлі скорочення контингентів населення трудоактивного віку*, що фактично здійснюють фінансування задоволення суспільної потреби у її послугах.

Мінімізація ризиків, викликаних демографічними чинниками, може бути успішною лише за умови здійснення значних інвестицій в інфраструктуру і розвиток людського капіталу. Метою такого інвестування має бути як переломлення негативних демографічних трендів, так і пом'якшення соціально-економічних наслідків, які вони викликають.

РОЗДІЛ 4. МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ БЕЗРОБІТТЯ

4.1. Реалізація соціальних ризиків у сфері зайнятості населення

Ринок праці, зайнятість населення є найбільш динамічними елементами ринкової економіки. В них не тільки переплітаються інтереси працівників і роботодавців, але й відображаються економічні, політичні, демографічні, соціальні та інші процеси, зокрема особливості відтворення населення і формування людського капіталу, стан розвитку основних засобів, їхня конкурентоспроможність, організація виробництва товарів і послуг, які значною мірою впливають на попит та кваліфікацію працівників, рівень зайнятості і безробіття, соціальний захист та рівень життя населення [358, с. 23].

Ризики безробіття, як специфічний вид соціальних ризиків у трудовій сфері, детермінуються діяльністю працівника, працедавця та держави. Внаслідок добровільного вибору майбутньої професії та отримання визначеної кваліфікації (часто такий вибір є помилковим), значна частина такого роду соціальних ризиків поширюється на працівника, а значить він повинен, поряд з іншими суб'єктами, нести матеріальну відповідальність за їх мінімізацію та компенсацію. Однак ступінь участі держави повинен бути вирішальним, адже саме держава формує «правила гри» на ринку праці, внаслідок чого, як цілком правомірно вважає Е. Лібанова [19, с. 313], резерв зайнятості утворюють не тільки безробітні, а й значний прошарок економічно неактивного населення працездатного віку. Створення економічних умов для їх зайнятості та стимулів виходу зі стану економічної неактивності закладає підвалини економічного зростання, бездефіцитності соціальних фондів, пом'якшення соціальної нерівності.

У результаті функціонування ринку праці виникають різноманітні ризики на рівні кожного з суб'єктів: на макрорівні результатом неефективного використання людського потенціалу є зростання рівня безробіття, що є причиною збідніння населення та збільшення державних видатків, спрямованих на соціальні трансферти, що є каталізатором соціальної нестабільності; на рівні підприємства - невідповідність кваліфікаційного рівня працівника необхідному роботодавцеві; дефіцит робочих професій; недотримання трудової дисципліни та інше призводить до збільшення затрат на комплектування кадрів; штрафів за недотримання договорів; плинності кадрів; зниження якості трудових послуг; на рівні індивідуума – ризик не отримати роботу відповідно до набутого кваліфікаційного рівня; ризик втрати робочого місця; ризик декваліфікації під час довготривалого безробіття; ризик бути відправленим у адміністративну відпустку (приховане безробіття) тощо [359, с. 122].

Реалізація соціальних ризиків у сфері зайнятості населення означає порушення у збалансованості функціонування ринку праці (зростання рівня, середньої тривалості та чисельності безробітних). Безробіття як складне соціально-економічне явище носить дихотомічний характер – з одного боку, поступальний розвиток економіки завжди супроводжується структурним і фрикційним безробіттям, що відображають прогресивні зміни в структурі суспільного виробництва та можливості вільного вибору сфери застосування праці. З іншого боку – циклічність розвитку економіки, прорахунки в упровадженні механізмів державної політики зайнятості, неузгодженість соціальних потреб різних верств населення призводять до зростання чисельності незайнятих.

Найбільш значимим наслідком безробіття у соціальному контексті є дисбаланс у відносинах між соціальними групами, які займають різне соціально-економічне становище у суспільстві та відрізняються рольовою функцією у суспільній організації праці, і, відповідно, джерелами та розмірами

частки суспільного блага, яку вони отримують за умов значного рівня безробіття, порівняно з природнім його рівнем. Таким чином, безробіття посилює соціальне розшарування суспільства та переміщує осіб, які втратили роботу, на нижчий щабель їх соціального статусу. Щодо демографічних наслідків, то тут необхідно відзначити відхилення, що спостерігаються у сфері первинної соціалізації нових поколінь людей через основні соціальні інститути, від нормальних, що визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства. Окрім того, якщо відбувається зниження шлюбності у тієї частини населення, якій безпосередньо загрожує безробіття, то народжуваність зменшується навіть у тих соціальних груп, яких безробіття безпосередньо не зачіпає, наприклад в групі державних службовців [302, с. 193].

Як засвідчують результати досліджень, категорія безробіття, в основу якої покладались би методи класифікації і перерозподілу наявних інститутів соціального страхування, є відносно новою і недостатньо розробленою. На відміну від пропонованих раніше теорій, що позиціонували безробіття в якості індивідуального ризику як результату бездіяльності, небажання працювати в силу морального укладу працівника, сучасне поняття безробіття підкреслює соціальну природу цього ризику, а також те, що воно виступає природнім побічним продуктом встановленої організації праці на сучасному підприємстві [360].

Розгляд безробіття в якості одного з основних соціальних ризиків вимагає вивчення його інституціональних взаємозв'язків. Проведений регресійний аналіз зв'язку між середнім рівнем безробіття, інститутами ринку праці та розміром допомог по безробіттю [361] показує, що зменшення рівня заміщення заробітку на 10% здатне зменшити рівень безробіття на 1,7%, а скорочення максимального терміну виплати допомоги до одного року може призвести до зменшення рівня безробіття на 0,9%. Однак, відповідно до результатів інших досліджень [362], вплив допомоги по безробіттю лише

частково пояснюється впливом рівня заміщення на заробітну платню, інша частина є наслідком впливу розміру і термінів виплат допомог на стратегію пошуку роботи безробітними. Цікаво, що допомоги по безробіттю сприяють швидшому поверненню до сфери зайнятості осіб, які їх отримують у порівнянні з тими, хто їх не отримує. Останнє слугує однією з причин того, що модель ринку праці більшості країн ЄС характеризується значним регуляторним впливом держави (жорсткість відповідної інституціональної структури, забезпечення достойних умов зайнятості, підвищення гарантій її збереження для найманого працівника), що поєднується з доволі щедрою системою допомог по безробіттю. Основною метою такої стратегії є плавна адаптація населення до негативних змін на ринку праці, а також реінтеграція до сфери зайнятості безробітних через участь в активних програмах зайнятості.

У більшості країн в 90-ті роки минулого століття відбулося значне зменшення ступеню захисту від безробіття, яке знайшло прояв, у тому числі, й у скороченні рівня охоплення допомогами по безробіттю [363, с. 33]. Найбільш суттєве зменшення частки безробітних, які отримували допомогу, спостерігалось у Великобританії (з 62,5% в 1994 р. до 40,6% в 1999 р.), Швеції (з 70,3% в 1995 р. до 55,4% в 1999 р.), Іспанії (з 28,7% в 1991 р. до 16,6% в 1999 р.). У той же час, в Австрії та ФРН рівень охоплення допомогами по безробіттю зростав і в 1999 році сягав 74,2%. Причинами такої різновекторної динаміки показника виступають не лише економічні, але й політичні причини. Разом з цим, при всьому розмаїтті підходів, для переважної більшості європейських країн головним механізмом зменшення соціального ризику безробіття є упровадження страхового підходу до надання допомог.

Необхідно зазначити, що незважаючи на домінування страхової системи матеріальної підтримки безробітних, сьогодні ще залишається досить популярною модель, що поєднує страховий та соціальний підхід. Функції цих систем різняться між собою, що зумовлює формування різних механізмів їх

фінансування. Страхова система прагне забезпечити диференційований підхід щодо відтворення робочої сили, соціальна ставить за мету зберегти мінімально прийнятний рівень життя безробітного і його сім'ї. Відповідно, в страховій системі розмір та тривалість виплати допомоги визначаються попереднім заробітком, в соціальній – наявністю утриманців, доходами сім'ї, а також фінансовими можливостями держави.

У розрізі зростання соціальних ризиків важливим є дослідження взаємозв'язку між періодом безробіття та зростанням показників захворюваності, психічних розладів і злочинності. Так, за результатами досліджень [364, с. 96], які проводилися в США, зростання рівня безробіття на 1%, за умови, що він не зменшується протягом наступних 5 років, призводить до збільшення кількості самогубств на 4,5%, первинних звернень до клініки для душевнохворих на 3,3%, чисельності ув'язнених на 4%, кількості вбивств на 5,7%, смертності від алкоголізму і загального рівня смертності на 1,9%. Аналогічні оцінки для Великобританії [365, с. 20] показують, що стабільний одновідсотковий приріст безробіття призводить до зростання смертності на 50 тисяч, психічних захворювань – на 60 тисяч, засуджених за правопорушення – на 140 тисяч осіб. У дослідженні особливо підкреслюється, що психологічні дискомфорт відчувають не лише самі безробітні, але й їх родичі та діти. Так, за результатами панельного дослідження сімей, в яких один з її членів був безробітним [366, с. 5], було виявлено, що різке зростання напруги в сімейних відносинах і конфліктів відбувається після шести місяців періоду безробіття, другий пік, набагато серйозніший, спостерігається після дванадцяти місяців. Таким чином, застійне безробіття не лише негативно впливає на людський потенціал, але й призводить до розриву суспільних зв'язків, зростання соціального відторгнення та соціальної напруги.

Щодо економічної активності безробітного населення в Україні, то на переконання Т. Кір'ян і М. Шаповал, вона є досить низькою, що зумовлюється

зниженням мотивації до продуктивної зайнятості. Через несвоєчасне працевлаштування безробітні втрачають професійні навички та кваліфікацію, що ускладнює процес повернення їх у сферу зайнятості. Подальше зниження мотивації безробітного до економічної активності створює умови криміногенної ситуації в суспільстві [367, с. 80].

Досліджуючи специфіку розвитку українського ринку праці, Л. Лісогор [368, с. 173] відзначає, що погіршення перспектив розвитку трудового потенціалу підприємств пов'язане, насамперед, із наростанням кризових явищ на національному ринку праці, виникнення та загострення яких обумовлене: погіршенням макроекономічної ситуації внаслідок впливу структурної, кон'юнктурної та інституційної кризи, нестабільності політичної ситуації, відсутності узгодженості дій суб'єктів державного управління, структур влади щодо запобігання поширенню кризових явищ та невизначеності курсу економічних реформ; скороченням можливостей створення нових робочих місць; поступовим звуженням обсягів попиту на робочу силу з одночасним наростанням деформаційних змін у його структурі.

За вітчизняним законодавством безробітними визнаються громадяни працездатного віку, що не мають роботи і заробітку, зареєстровані в органах служби зайнятості, шукають роботу і готові до неї приступити [369]. Виходячи з цього визначення, офіційна система обліку безробіття в Україні до певної міри занижує реальні показники, оскільки значна частка безробітних не мають відповідного статусу, оскільки з різних причин не реєструються в службі зайнятості.

У 2013 в Україні рівень безробіття за методологією МОП становив 7,2% і спостерігалася тенденція до його поступового скорочення порівняно з попередніми роками. Нижчим рівень безробіття був серед жінок і складав 6,2%. Серед чоловіків відповідний показник був на рівні 8,0%.

В цей же час, рівень зареєстрованого безробіття по Україні в цілому в 2013 році був у три рази нижчим за відповідний показник за методологією МОП і становив лише 2,4%.

Порівняно з країнами Європейського Союзу, в 2013 році Україна розмістилася на 8 місці у рейтингу за рівнем безробіття за методологією МОП, між країнами Чеської республіки та Румунії (табл. 4.1.).

Таблиця 4.1

Динаміка рівня безробіття за методологією МОП в Україні та країнах ЄС, %

	2000	2005	2010	2013
Австрія	3,6	5,2	4,4	4,9
Німеччина	7,5	11,2	7,1	5,3
Люксембург	2,2	4,5	4,4	5,9
Мальта	6,7	7,3	6,9	6,4
Нідерланди	3,1	5,3	4,5	6,7
Данія	4,3	4,8	7,5	7,0
Чеська Республіка	8,7	7,9	7,2	7,0
Україна	11,6	7,2	8,1	7,2
Румунія	7,3	7,2	7,1	7,3
Великобританія	5,4	4,8	7,8	7,5
Швеція	5,6	7,8	8,6	8,1
Фінляндія	9,8	8,4	8,4	8,2
Бельгія	6,9	8,5	8,3	8,4
Естонія	13,6	7,9	16,7	8,6
Франція	9,0	8,9	9,3	9,9
Словенія	6,7	6,5	7,3	10,1
Угорщина	6,4	7,2	11,2	10,2
Польща	16,1	17,8	9,7	10,3
Литва	16,4	8,3	17,8	11,8
Латвія	13,7	8,9	19,5	11,9
Італія	10,1	7,7	8,4	12,2
Болгарія	16,4	10,1	10,2	13,0
Ірландія	4,2	4,4	13,9	13,1
Словаччина	18,8	16,3	13,6	14,2
Кіпр	4,9	5,3	6,3	15,9
Португалія	4,0	7,7	11,0	16,5
Іспанія	11,1	9,2	19,9	26,1
Греція	11,2	9,9	12,6	27,3

Джерело: складено автором на основі [214; 246]

Аналіз чисельності зареєстрованих безробітних та чисельності працевлаштованих осіб за період незалежності України показав, в цілому, позитивну динаміку щодо скорочення чисельності безробітних (рис. 4.1.)

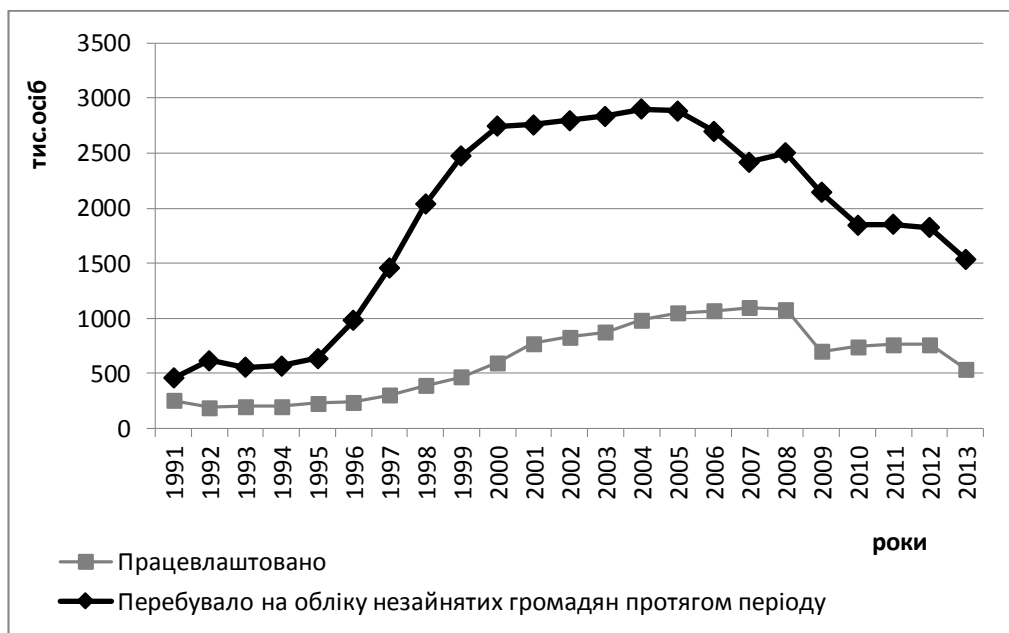

Рис. 4.1. Динаміка показників зареєстрованих безробітних та чисельності працевлаштованих осіб за період 1991-2013 роки (джерело: побудовано автором на основі [336])

Так, хоча у період з 1991-2005 роки спостерігалось значне підвищення чисельності безробітних (зростання зазначеного показника у 6,2 рази, починаючи з 2006 року), відбувалося поступове скорочення чисельності зареєстрованих незайнятих громадян і станом на 2013 рік їх чисельність скоротилася майже вдвічі. Разом з цим, чисельність працевлаштованих осіб також демонструє тенденцію до скорочення, починаючи з 2007 року і станом на 2013 рік становить 541,9 осіб або 35,2% працевлаштованих (відповідно, непрацевлаштованими залишалися 64,8% тих, хто перебував на обліку протягом року) (рис.4.2).

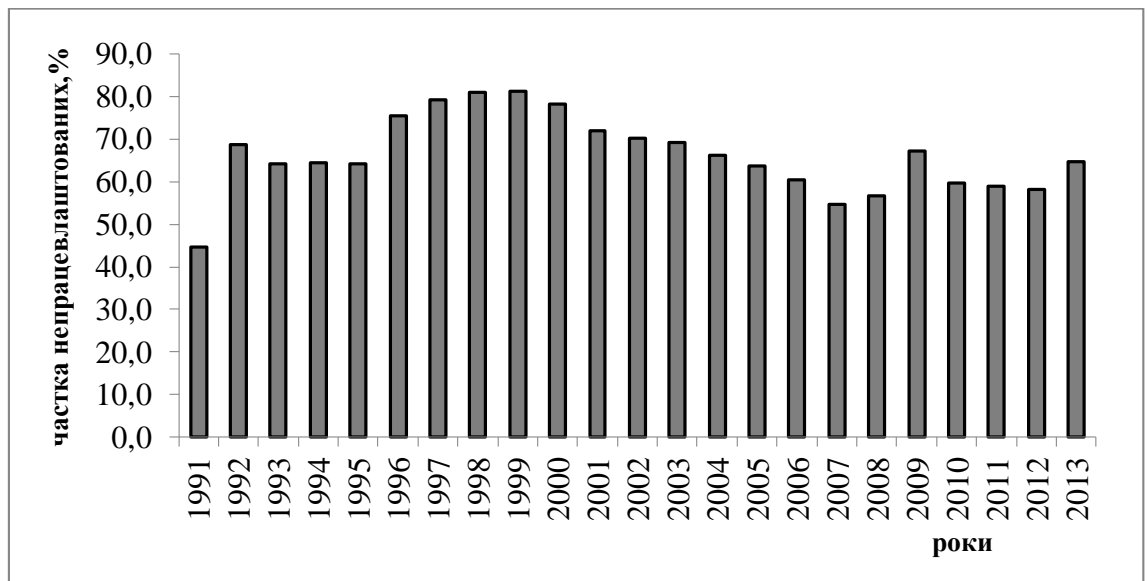

Рис. 4.2. Динаміка частки непрацевлаштованих осіб за період 1991-2013 роки (джерело: побудовано автором на основі [370])

Традиційно до найуразливіших категорій населення на ринку праці належить молодь. Головними обмеженнями конкурентоспроможності цієї категорії населення є відсутність або недостатність досвіду роботи чи відсутність навичок у її пошуку. В Україні рівень безробіття молоді 15–19 років у 2,7 рази, а осіб віком 20–24 років – удвічі вищий за середній показник по населенню в цілому (відповідно, 21,8 відсотка, 16,5 відсотка і 8,1 відсотка). Молодь 15–24 років становить майже 26 відсотків загальної чисельності безробітних. Ураховуючи важливість працевлаштування молодих людей на перше робоче місце для їх успішної соціалізації, національне законодавство передбачає деякі додаткові заходи щодо створення робочих місць для молоді, проте вони носять, переважно, формально-адміністративний характер [371].

Аналіз частки зареєстрованих безробітних у 2013 році за віковими групами показав, що найбільш вразливим є населення у віці 25-29 років, для якого рівень безробіття становить 14,2%. Відповідна вікова група є найбільш чисельною за і для жінок (рівень безробіття становить 15,3%). Водночас, для чоловіків найвищим ризик бути безробітним спостерігається у віковій групі 50-54 роки і становить 13,2% (Табл.4.3).

Таблиця 4.3

Розподіл частки безробітних за віковими групами та статтю у 2013 році, %

Вікова група	Україна	Жінки	Чоловіки
15-19 років	3,1	3,3	2,8
20-24 років	11,7	12,2	11,2
25-29 років	14,2	15,3	12,9
30-34 років	13,2	14,2	12,0
35-39 років	12,5	13,0	11,9
40-44 років	11,9	12,1	11,7
45-49 років	11,9	12,1	11,7
50-54 років	13,8	14,3	13,2
55-59 років	7,8	3,5	12,6
Разом	100,0	100,0	100,0

Джерело: складено автором на основі [370]

Серед зареєстрованого безробітного населення України 47,3% складають безробітні чоловіки та 52,7% жінки (рис. 4.3). В межах вікових груп найбільша диспропорція між чисельністю зареєстрованих безробітних спостерігається серед непрацюючих віком 55 - 59 років, в якій чисельність безробітних чоловіків в 3.3 рази є вищою за чисельність безробітних жінок. Разом із цим, слід зазначити, що така диспропорція, в першу чергу, пояснюється тим, що в зазначену вікову групу потрапляють жінки, які в 2013 році з 56 років йшли на пенсію.

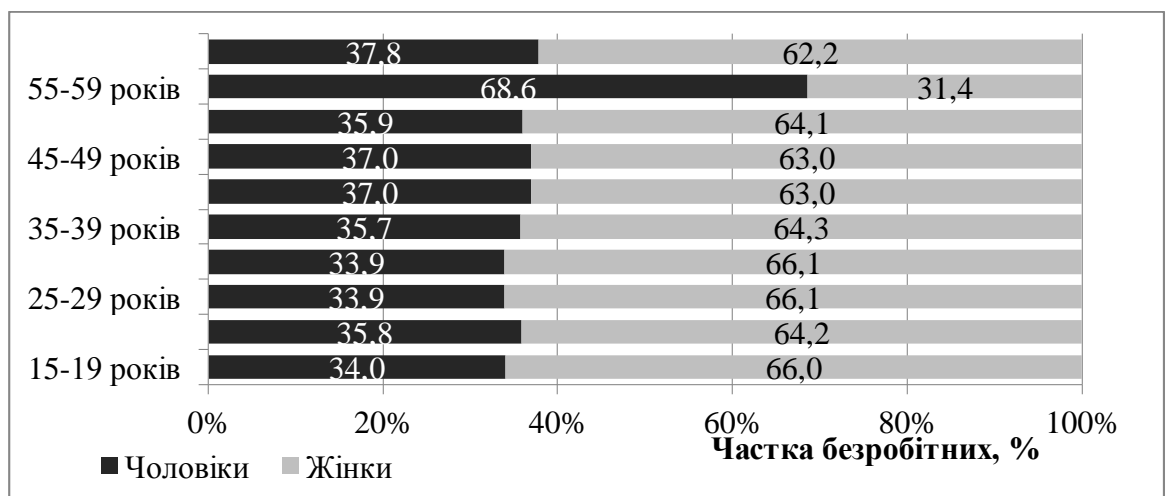

Рис. 4.3. Розподіл частки безробітних за статтю за віковими групами у 2013 році роки (джерело: побудовано автором на основі [370])

Серед інших вікових груп найменша чисельність безробітних чоловіків спостерігається у віковій групі 25-29 років (43,1%), серед жінок відповідна частка є найменшою у групах 40-44 років та 45-49 років (по 53,5% в межах кожної групи). Показники працевлаштування робочої сили за видами економічної діяльності виглядає наступним чином (Табл. 4.4):

Таблиця 4.4

Розподіл частки зареєстрованих безробітних та частки працевлаштованих осіб за видами економічної діяльності у 2013 році

	Чисельність зареєстрованих безробітних на початок року		з них працевлаштовано у звітному періоді		Коефіцієнти локалізації
	тис. осіб	у % до підсумку	тис. осіб	у % до підсумку	
Усього	1029,6	100	541,9	100	1,0
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	274,3	26,6	138,2	25,5	1,0
Промисловість	235,2	22,8	127,9	23,6	1,0
Будівництво	34,4	3,3	16,8	3,1	0,9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	159,3	15,5	85,6	15,8	1,0
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	44,8	4,4	23,8	4,4	1,0
Тимчасове розміщення й організація харчування	33,1	3,2	18,4	3,4	1,1
Інформація та телекомунікації	10,2	1,0	4,3	0,8	0,8
Фінансова та страхова діяльність	19,0	1,8	4,3	0,8	0,4
Операції з нерухомим майном	9,3	0,9	4,9	0,9	1,0
Професійна, наукова та технічна діяльність	17,9	1,7	8,7	1,6	0,9
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	19,5	1,9	9,8	1,8	1,0
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	65,8	6,4	29,3	5,4	0,8
Освіта	43,1	4,2	31,4	5,8	1,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	46,8	4,5	28,7	5,3	1,2
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	5,7	0,6	3,3	0,6	1,1
Надання інших видів послуг	11,4	1,1	6,5	1,2	1,1

Джерело: складено автором на основі [370]

Дані, представлені в табл. 4.4, дають змогу зробити такі висновки:

- найбільшою за чисельністю групою зареєстрованих безробітних є працівники сфери сільського господарства, лісового господарства та рибного господарства, на яку припадає понад чверть (26,6%) всіх зареєстрованих безробітних на початок року. Саме в цій сфері спостерігається і найбільша частка працевлаштованих протягом року (25,5%);

- найменше протягом 2013 року реєструвалися безробітні, які шукали роботу в сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку. На цю групу припадає лише 0,6% всіх незайнятих;

- найбільшою невідповідністю між попитом на роботу і працевлаштуванням за значеннями коефіцієнтів локалізації характеризуються сфери фінансової та страхової діяльності, в якій найнижчим є відносний показник працевлаштованості. В той же час, у сфері освіти спостерігалось найінтенсивніше працевлаштування.

Таким чином, найменш привабливою сферою для працевлаштування у 2013 році була фінансова та страхова діяльність. Також низькою була ймовірність знайти роботу у сферах інформації та телекомунікації, а також державного управління й оборони; обов'язкового соціального страхування.

Слід зазначити, що рівень працевлаштування безробітних обумовлений, в першу чергу, наявністю вакансій на ринку праці. Чим вищою є потреба в працівниках, тим більше шансів у безробітного населення працевлаштуватися, відповідно, і ризик бути чи залишитися безробітним є нижчим.

Проаналізуємо потребу підприємств у робочій силі за КВЕД у 2013 році (табл. 4.5). Представлені в таблиці дані свідчать, що у 2013 році, в цілому по Україні, підприємства усіх видів діяльності потребували 47,5 тисяч працівників. Із загальної кількості вакантних посад найбільше заміщення вільних робочих місць потребували підприємства сфери промисловості (24,2%). Також значною була кількість вакансій у сфері державного управління й оборони та обов'язкового соціального страхування, на цю сфери

припадало 15,2% вільних робочих місць підприємств всіх видів діяльності. Найменшою частка вакантних посад була на підприємствах сфери мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (лише 0,9%).

Таблиця 4.5

Розподіл показників потреби підприємств у працівниках за видами економічної діяльності (2013 рік)

	Потреба підприємств у працівниках для заміщення вільних робочих місць (вакантних посад) на кінець року		Навантаження на одне вільне робоче місце (вакантну посаду), осіб
	тис. осіб	у % до підсумку	
Усього	47,5	100,0	10
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	2,3	4,9	50
Промисловість	11,5	24,2	8
Будівництво	2,5	5,2	6
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	6,2	13,1	10
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4,1	8,6	4
Тимчасове розміщування й організація харчування	1,3	2,7	10
Інформація та телекомунікації	0,5	1,0	10
Фінансова та страхова діяльність	0,7	1,6	16
Операції з нерухомим майном	0,7	1,4	6
Професійна, наукова та технічна діяльність	1,2	2,5	7
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1,7	3,6	5
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	7,2	15,2	4
Освіта	2,1	4,5	5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4,5	9,4	3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	0,4	0,9	5
Надання інших видів послуг	0,6	1,2	7

Джерело: складено автором на основі [370]

Разом з цим, аналіз навантаження на 1 вільне робоче місце свідчить, що найвищим був попит на заміщення вакантних посад на підприємствах сфери сільського господарства, лісового господарства та рибного господарства – 50 осіб на 1 вільне робоче місце. Нагадаємо, що за чисельністю зареєстрованих безробітних саме зазначена сфера діяльності є найбільшою (див. табл. 4.4). На підприємствах фінансової та страхової діяльності на кожне вільне робоче місце претендувало 16 безробітних, на підприємствах оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів, тимчасового розміщування й організації харчування, а також в сфері інформації та телекомунікації – конкурс на заміщення вакантних посад становив близько 10 осіб. Найменше навантаження на одне вільне робоче місце було в сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги – 3 особи.

Аналіз працевлаштування зареєстрованих безробітних в розрізі професійних груп дозволяє зробити висновок про те, що найвищим ризик безробіття є для технічних службовців, серед яких протягом 2013 року були працевлаштовані лише 27,4% із зареєстрованих безробітних (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Розподіл частки працевлаштованих за професійними групами у 2013 році (джерело: складено автором на основі [370])

Також високий ризик бути непрацевлаштованим у 2013 році спостерігався для зареєстрованих безробітних, які шукали роботу на посадах законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів (управителів), та професіоналів. В цих професійних групах частка працевлаштованих не перевищила 27,8%. Серед робітників з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин частка працевлаштованих була найвищою і складала 47,1%

Таким чином, безробіття у розрізі соціальних ризиків не може розглядатися лише в якості індивідуального ризику особи внаслідок бездіяльності чи небажання працювати. Хоча для окремої людини безробіття означає втрату основного регулярного джерела доходів – заробітної плати, а відсутність роботи з постійним заробітком впродовж тривалого періоду є однією з найголовніших причин бідності серед населення працездатного віку, це явище має соціальну сутність, ризики якого зумовлені специфікою та характером організації сучасного суспільного виробництва. Окрім цього, тривалий період безробіття пов'язаний з додатковими економічними збитками, причиною яких слугує втрата кваліфікаційного потенціалу та навичок регулярної трудової діяльності, що призводить до знецінення індивідуальної та сукупної робочої сили.

Складність соціальних ризиків безробіття, а також неможливість оцінки суб'єктивних чинників, які не менш, ніж об'єктивні, впливають на показники рівня безробіття, зумовлюють необхідність побудови відповідних математичних моделей, в основу яких (виходячи із сутнісної природи ризику) доцільно покласти теорію ймовірностей та засновані на ній методи математичної статистики.

4.2. Моделювання соціальних ризиків безробіття у розрізі професійних груп

Погіршення співвідношення між пропозицією робочої сили та попитом на неї за всіма групами професій в Україні набуло системного характеру. Найбільш гострою при цьому є проблема незбалансованості за кваліфікаційним рівнем, оскільки значна частина незайнятих громадян не влаштовує роботодавців внаслідок особливих вимог щодо рівня кваліфікації та досвіду роботи. Наявність структурної диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією є фактором, що обмежує як можливості працевлаштування безробітних, так і задоволення потреб роботодавців у працівниках. Основними чинниками, що спричиняють диспропорції між попитом та пропозицією робочої сили, є: відсутність ефективної системи прогнозування майбутньої потреби в кваліфікованих фахівцях, відсутність балансу трудових ресурсів у складі державних програм економічного та соціального розвитку, стратегій регіонального розвитку, програм і стратегій розвитку окремих галузей економіки. Особливе місце серед чинників, що підсилюють диспропорції між попитом та пропозицією робочої сили на вітчизняному ринку праці, є зменшення чисельності прийнятих осіб та зростання чисельності осіб, що вибули з підприємств, установ та організацій в результаті падіння обсягів промислового виробництва.

Одним з методів вимірювання ризику, запропонованим Ф. Найтом, є визначення ймовірності подій або так званий пробабілістичний метод, в залежності від результату застосування якого розрізняються окремі види ймовірності, зокрема, статистичний (апостеріорний) та математичний (апріорний). Інтерес представляє також неокласичний підхід, відповідно до якого відбувається вибір міри ризику як ймовірності відхилення від обраних цілей.

Нині, навіть за умови постійних соціально-економічних трансформацій, спостерігається значне підвищення рівня інформованості безробітних щодо

процесів на ринку праці, тому вони заради бажаного працевлаштування можуть піти на ризики, які можуть бути значно вищими, ніж можна було очікувати. Тому можна припустити, що рівень безробіття у розрізі професій буде визначатися високою ймовірністю невдачі у досягненні очікуваного позитивного результату.

Ризик безробіття у розрізі окремих професій є вкрай актуальним з огляду на прийняття рішень на ринку праці в умовах невизначеності, окрім того, визначальним є також суб'єктивний аспект, оскільки він залежить від оцінки безробітним пропонованого місця роботи з урахуванням можливих альтернатив. Існування ризику безпосередньо пов'язане з невизначеністю, а побудова відповідної моделі виступає одним із способів її зняття. Виходячи з результатів економетричного моделювання, О. Цимбалом [372, с. 12] було сформульовано дві гіпотези щодо спостережуваних процесів: існують щонайменше дві причини, що викривлюють зв'язок, проголошений економічною теорією. Перша полягає в тому, що такі параметри як зайнятість, безробіття, заробітна плата тощо мали значення скоріше як інформаційні чинники, орієнтуючись на які суб'єкти соціально-трудоових відносин приймали рішення в наступному періоді, і відповідно, вони не є регуляторами один одного в поточному періоді. Друга – в тому, що показники, які вимірюються Державною службою статистики, а також інституційні конструкції, під які підлаштовуються відповідні явища, не відображають належним чином ті феномени, які вони беруться репрезентувати.

Основними характеристиками випадкової величини, що зазвичай використовуються в розрахунках ризику, є наступні: математичне очікування; дисперсія; стандартне відхилення; коефіцієнт варіації.

Ризиком безробіття у розрізі тієї чи іншої професії будемо вважати теоретичну ймовірність того, що зареєстровані безробітні визначеної групи протягом календарного року не зможуть влаштуватися на роботу (будуть залишатися безробітними).

Довірчий інтервал ризику непрацевлаштування зареєстрованих безробітних можна відобразити наступним чином:

$$q \in \left(\frac{k}{n} - \frac{x}{2\sqrt{n}} ; \frac{k}{n} + \frac{x}{2\sqrt{n}} \right), \quad x = \varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}}, \quad (1)$$

де q – ймовірність залишитися безробітним; n – чисельність безробітних, які перебувають на обліку; k – чисельність безробітних, влаштованих на роботу; p – задана теоретична ймовірність; x - аргумент функції Лапласа, що залежить від обраних значень надійності.

У межах наведеного довірчого інтервалу із заданою ймовірністю можна знайти значення оцінюваної випадкової величини, яка відобразатиме працевлаштування за спеціальністю. Для його знаходження необхідно з усієї генеральної сукупності зареєстрованих безробітних створити вибірку. Її доцільно сформулювати на основі Класифікатора професій ДК 003:2010, затвердженого наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 16 серпня 2012 року № 923 [373] (таблиця 4.6).

Таблиця 4.6

Основні класифікаційні угруповання за професіями

Групи	Клас професій	Кількість підгруп за класами професій
Група 1	Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	5
Група 2	Професіонали	4
Група 3	Фахівці	5
Група 4	Технічні службовці	3
Група 5	Працівники сфери торгівлі та послуг	4
Група 6	Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1
Група 7	Кваліфіковані робітники з інструментом	5
Група 8	Робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	4
Група 9	Найпростіші професії	5

Джерело: [373]

Частка непрацевлаштованих зареєстрованих безробітних буде виражатися відношенням

$$a = \frac{n-k}{n}, \quad (2)$$

де n – чисельність зареєстрованих безробітних на початок року; k – чисельність працевлаштованих на кінець року.

Результати розрахунків у розрізі професійних груп відображені в табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Динаміка частки непрацевлаштованих зареєстрованих безробітних
(2006-2013 рр.)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Група 1	0,65	0,61	0,64	0,75	0,69	0,68	0,69	0,68
Група 2	0,62	0,56	0,59	0,73	0,67	0,67	0,65	0,67
Група 3	0,61	0,56	0,58	0,71	0,63	0,64	0,62	0,64
Група 4	0,66	0,60	0,61	0,74	0,68	0,70	0,68	0,70
Група 5	0,59	0,52	0,53	0,65	0,56	0,59	0,58	0,59
Група 6	0,71	0,68	0,68	0,73	0,67	0,66	0,64	0,66
Група 7	0,54	0,48	0,55	0,68	0,58	0,56	0,56	0,56
Група 8	0,55	0,48	0,53	0,59	0,53	0,50	0,49	0,50
Група 9	0,62	0,57	0,56	0,64	0,56	0,54	0,53	0,54

Джерело: розраховано автором на основі [370]

Аналіз динаміки частки непрацевлаштованих безробітних за групами незайнятих громадян у розрізі професій за період 2006-2013 роки дозволяє виявити закономірності в стійкості зазначеного показника (рис.4.5).

З рис. 4.5 видно неістотне демпфування частки непрацевлаштованих для кожної групи професій, що з деякою похибкою коливається навколо середнього показника за період 2006-2013 років. Цей показник власне і є усередненою характеристикою ризику безробіття, тобто ймовірністю не влаштуватися на роботу.

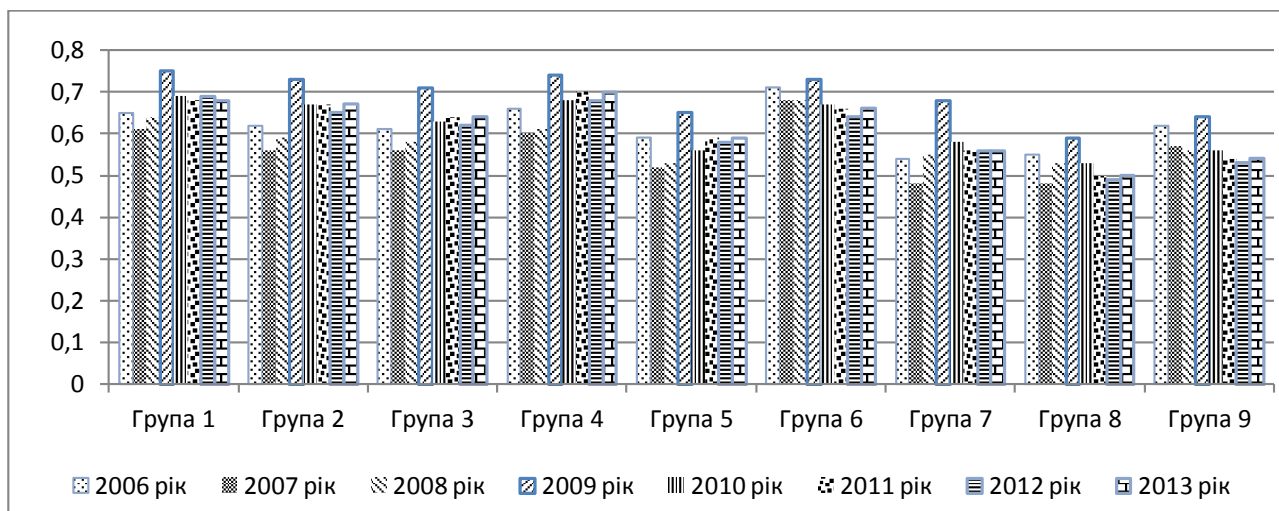

Рис. 4.5. Динаміка частки непрацевлаштованих безробітних зареєстрованих в ДСЗУ за період з 2006-2013 р. (джерело: розраховано автором на основі [370])

Тепер необхідно провести аналіз особливостей ризику безробіття серед зареєстрованих безробітних за професійними групами на основі визначених випадкових вибірок представників в межах кожної групи. Аналіз для кожної групи буде проведено за одним алгоритмом, тому його можна зробити на прикладі першої групи. До неї віднесені: законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі). Вона складається з наступних класів професій: військовослужбовці та працівники міліції; законодавці, вищі державні службовці, вищі посадові особи громадських і самоврядувальних організацій; керівники підприємств, установ та організацій; керівники малих підприємств без апарату управління; менеджери (управителі) підприємств, установ, організацій та їх підрозділів.

В табл. 4.8 представлено результати розрахунків значень відносної частоти для обраної групи у розрізі перерахованих класів професій, тобто відношення різниці зареєстрованих безробітних на початок року і працевлаштованих на кінець року до зареєстрованих безробітних на початок року.

Таблиця 4.8

Значення відносної частоти зареєстрованих безробітних першої групи

2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
0,7010	0,66142	0,6603	0,7977	0,7693	0,7257	0,7300	0,7277
0,8181	0,6080	0,6651	0,8110	0,7796	0,6519	0,7536	0,7536
0,6560	0,6106	0,6383	0,7496	0,6939	0,6838	0,6879	0,6882
0,6520	0,6708	0,6833	0,7941	0,7542	0,7638	0,7527	0,7527
0,6480	0,5991	0,6369	0,7505	0,6695	0,6818	0,6795	0,6797

Джерело: авторські розрахунки

З табл. 4.8. видно неістотне коливання значень вибірки відносної частоти: спостерігається спад значень у 2007-2008 рр. та підйом у 2009 р., протягом 2006р., 2010-2013 р. відносна частота набуває стійких значень.

Обираємо максимальне та мінімальне значення вибірки відносної оцінки чисельності безробітних визначеної професійної групи:

$$x_{min} = \min(x_1 + x_2, \dots, x_n) = 0,5133$$

$$x_{max} = \max(x_1 + x_2, \dots, x_n) = 0,7725$$

Тоді розмах варіації R становитиме різницю:

$$R = x_{max} - x_{min} = 0,7725 - 0,5133 = 0,2592$$

Числа a і b – кінці інтервалу, що поділяється на відрізки з постійним кроком, обираємо таким чином, щоб $a = z_0 < z_1 < \dots < z_6 = b$. Тоді:

$$a \leq x_{min} = 0,5133,$$

$$b \geq x_{max} = 0,7725,$$

$$a = 0,51; \quad b = 0,78.$$

Для побудови інтервального варіаційного ряду відносної частоти безробітних професійної групи «Професіонали» необхідно розбити інтервал $[a, b] = [0,51; 0,71]$ на п'ять інтервалів:

$$(z_0, z_1] = (0,51; 0,56]; \quad (z_1, z_2] = (0,56; 0,61]; \quad (z_2, z_3] = (0,61; 0,66];$$

$$(z_3, z_4] = (0,66; 0,71]; \quad (z_4, z_5] = (0,71; 0,78].$$

Інтервальний варіаційний ряд відносної оцінки зареєстрованих безробітних групи «Професіонали» можна отримати шляхом наступних

розрахунків: n_i – частоти, з якими спостерігаються варіанти $x_i, i = \overline{1,28}$ та відносні частоти $w_i = \frac{n_i}{n}$ при об’ємі вибірки відносної оцінки зареєстрованих безробітних досліджуваної групи професій $\sum_{i=1}^4 n_i = n = 28$ (табл. 4.9):

Таблиця 4.9

Інтервальний варіаційний ряд відносної оцінки безробітних групи професій «Професіонали»

Інтервал крок $h = 0,5$	(0,51; 0,56]	(0,56; 0,61]	(0,61; 0,66]	(0,66; 0,71]	(0,71; 0,78]
n_i	3	10	8	3	4
$w_i = \frac{n_i}{n}$	0,107143	0,357143	0,285714	0,107143	0,142857

Джерело: авторські розрахунки

Аналіз результатів, наведених в табл. 4.9, дає можливість припустити, що ознака відносної частоти для безробітних досліджуваної групи близька до конфігурації нормального закону розподілу і підлягає перевірці за обраним критерієм. Висуваємо нульову гіпотезу H_0 , яка полягатиме у тому, що ознака відносної частоти непрацевлаштованих протягом року безробітних досліджуваної групи має нормальний закон розподілу ймовірностей. Для перевірки правильності H_0 використаємо критерій узгодженості Пірсона [374, с. 71].

Для заданого інтервального варіаційного ряду відносної частоти непрацевлаштованих протягом року безробітних першої групи професій побудуємо гістограму частот (Рис.4.6).

Кумулята слугує графічним відтворенням кумулятивного варіаційного ряду. Для її побудови на осі абсцис відкладаємо значення аргументу, а на осі ординат - накопичені відносні частоти. Масштаб на кожній осі обрано довільно. Далі будуємо точки, абсциси яких дорівнюють верхнім межах інтервалів, а ординати - відповідним накопиченим частотам.

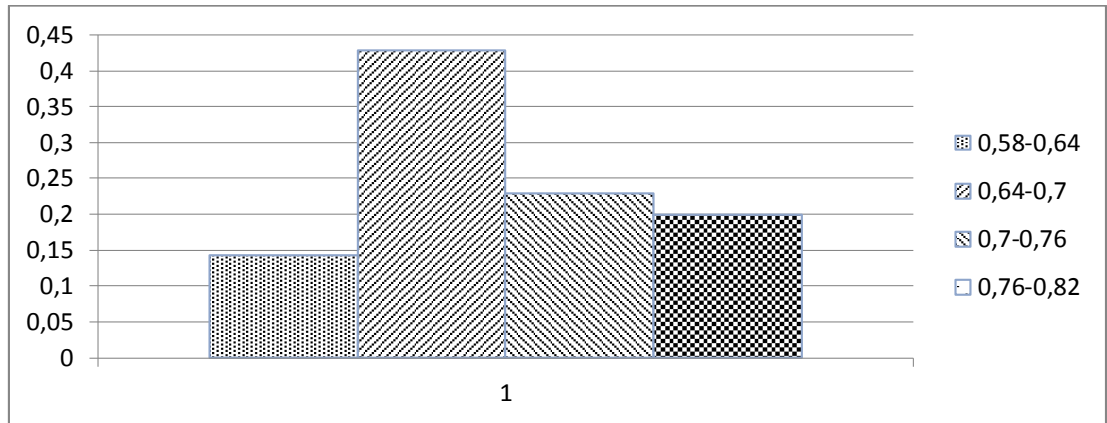

Рис.4.6. Гістограма відносних частот інтервального варіаційного ряду професійних безробітних першої групи професій (джерело: авторські розрахунки)

Кумулята матиме вигляд ламаної лінії, яка зростає на кожному частковому інтервалі і наближається до одиниці. У випадку неперервної варіанти гістограма відображається послідовністю прямокутників на евклідовій площині, в основі яких знаходяться підінтервали розбиття, а висотивідповідатимуть частотам. Кумулята $F^*(x)$ можна представити у наступному вигляді:

$$F^*(x) = \begin{cases} 0, & z \leq 0,51 \\ 0,107143, & z \in (0,51; 0,56] \\ 0,107143 + 0,357143 = 0,464286, & z \in (0,56; 0,61] \\ 0,464286 + 0,285714 = 0,75, & z \in (0,61; 0,66] \\ 0,75 + 0,107143 = 0,857143, & z \in (0,66; 0,71] \\ 0,857143 + 0,142857 = 1, & z > 0,71 \end{cases} \quad (3)$$

Побудова дискретного варіаційного ряду відносної оцінки безробітних, яким не вдалося працевлаштуватися протягом року є першим кроком обробки виділеного для дослідження ряду. Для побудови дискретного варіаційного ряду відносної оцінки таких безробітних першої групи професій беремо середини інтервалів $z_i, i = \overline{1,4}$, для яких проводимо проміжні обчислення, Їх результати наведені в табл. 4.10.

Таблиця 4.10

Дискретний варіаційний ряд відносної оцінки безробітних групи професій «Професіонали»

$z_i, i = \overline{1,4}$	0,535	0,585	0,635	0,685	0,735	
n_i	3	10	8	3	4	
$n_i \cdot z_i$	1,605	5,85	5,08	2,055	2,94	$\sum_{i=1}^4 = 17,53$
z_i	0,858675	3,42225	3,2258	1,40767	2,1609	

Джерело: авторські розрахунки

Числові характеристики дискретного варіаційного ряду відносної оцінки зареєстрованих безробітних першої групи професій наведені в табл. 4.11.

Таблиця 4.11.

Числові характеристики дискретного варіаційного ряду відносної оцінки безробітних групи професій «Професіонали»

Числова характеристика	Формула	Значення
Середнє вибіркове	$\bar{z} = \frac{\sum_{i=1}^n z_i n_i}{n}$	0,626071
Вибіркова дисперсія	$D_v = \frac{\sum_{i=1}^n (z_i - \bar{z})^2}{n}$	0,003581
Вибіркове середньо квадратичне відхилення	$\sigma_v = \sqrt{D_v}$	0,059841
Центральний статистичний момент 3-го порядку	$\mu_3 = \sum_{i=1}^n (z_i - \bar{z})^3 \frac{n_i}{n}$	0,000101
Асиметрія	$A_s = \frac{\bar{\mu}_3}{\sigma_v^3}$	0,471766
Центральний статистичний момент 4-го порядку	$\bar{\mu}_4 = \sum_{i=1}^n (z_i - \bar{z})^4 \frac{n_i}{n}$	2,9805
Ексцес	$E = \frac{\bar{\mu}_4}{\sigma_v^4}$	0,67668

Джерело: авторські розрахунки

Отримані результати дають підстави сформулювати та дослідити наступну гіпотезу: ознака відносної частоти безробітних досліджуваної групи має нормальний закон розподілу ймовірностей.

Тепер необхідно провести розрахунки теоретичних частот дискретного варіаційного ряду для другої групи професій. Результати наведено в табл. 4.12 (де, $(\Phi(y_i), \Phi(y_{i+1}))$ - табульовані функції Лапласа).

Таблиця 4.12

Теоретичні частоти дискретного варіаційного ряду безробітних другої групи професій

z_i	z_{i+1}	n_i	$y_i = \frac{z_i - \bar{z}}{\sigma_v}$	$y_{i+1} = \frac{z_{i+1} - \bar{z}}{\sigma_v}$	$\Phi(y_i) = \Phi\left(\frac{z_i - \bar{z}}{\sigma_v}\right)$	$\Phi(y_{i+1}) = \Phi\left(\frac{z_{i+1} - \bar{z}}{\sigma_v}\right)$
0,58	0,51	0,56	3	-1,93965	-1,10411	-0,47379
0,64	0,56	0,61	10	-1,10411	-0,26857	-0,36523
0,7	0,61	0,66	8	-0,26857	-0,566975	-0,10587
0,76	0,66	0,71	3	0,566975	1,402517	0,214634

Джерело: авторські розрахунки

Необхідно зазначити, що на практиці емпіричний розподіл не завжди відповідає нормальному розподілу, тому приходиться з'ясовувати, яким чином розходяться емпіричні і теоретичні ряди. З цієї метою розраховується критерій $\chi_{\text{сп}}^2$, який встановлює межу, - він ґрунтується на статистиці Пірсона. Результати розрахунків спостережуваного значення $\chi_{\text{сп}}^2$ для дискретного варіаційного ряду безробітних наведено в табл. 4.13.

Таблиця 4.13

Результати розрахунків значення критерію $\chi_{\text{сп}}^2$ дискретного варіаційного ряду безробітних групи професій «Професіонали»

$n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i))$	$n_i - n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i))$	$(n_i - n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i)))^2$	$\frac{(n_i - n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i)))^2}{n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i))}$
3,039733	-0,03973	0,001579	0,000519
7,262037	2,737963	7,49644	1,032278
8,97408	-0,97408	0,948833	0,10573
5,739584	-2,73958	7,505319	1,307642

Джерело: авторські розрахунки

Таблиця 4.14

Результати розрахунків значення критерію $\chi^2_{\text{сп}}$ дискретного варіаційного ряду безробітних першої групи професій

$n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i))$	$n_i - n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i))$	$(n_i - n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i)))^2$	$\frac{(n_i - n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i)))^2}{n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i))}$
4,9603224	0,039678	0,001574	0,000317381
14,438486	2,561514	6,561353	0,454434937
14,438486	-3,43849	11,82319	0,81886616
4,9603224	2,039678	4,160285	0,838712588

Джерело: авторські розрахунки

Виходячи з таблиці 4.14, можна знайти суму $\chi^2_{\text{сп}}$:

$$\chi^2_{\text{сп}} = \sum_{i=1}^4 \frac{(n_i - n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i)))^2}{n(\Phi(y_{i+1}) - \Phi(y_i))} = 4,14116 \quad (4)$$

За таблицею критичних точок розподілу χ^2 знаходимо:

$$\chi^2(0,05; 2) = 5,991465$$

Отже, для обраного рівня ймовірності обчислене значення χ^2 не перевищує табличне значення критичної точки розподілу χ^2 :

$$\chi^2 = 4,14116 < \chi^2(0,05; 2) = 5,991465.$$

Таким чином, нульова гіпотеза щодо відповідності емпіричного розподілу теоретичному приймається.

За наведеною схемою розрахунків для першої групи зареєстрованих безробітних розраховано статистичні характеристики також для інших восьми професійних груп. Результати представлені в таблиці 4.15.

Таблиця 4.15

Основні числові характеристики ризиків довготривалого безробіття у
розрізі професійних груп

№	Середнє вибіркоче $\bar{z} = \frac{\sum_{i=1}^n z_i n_i}{n}$	Вибіркова дисперсія $D_v = \frac{\sum_{i=1}^n (z_i - \bar{z})^2}{n}$	Вибіркове середньо квадратичне відхилення $\sigma_v = \sqrt{D_v}$
Група 1	0,699	0,003	0,06
Група 2	0,626	0,004	0,06
Група 3	0,611	0,006	0,08
Група 4	0,667	0,002	0,05
Група 5	0,647	0,007	0,08
Група 6	0,526	0,006	0,08
Група 7	Не підлягає дослідженню		
Група 8	0,644	0,003	0,05
Група 9	0,644	0,002	0,04

Джерело: авторські розрахунки

Таким чином, на основі статистичного аналізу визначена відносна частота $\frac{n-k}{n}$ довготривалого безробіття за групами професій, що приймається за середнє вибіркоче.

Виходячи зі зробленого нами на початку припущення, що ризик довготривалого безробіття представляє собою теоретичну ймовірність того, що зареєстровані безробітні визначеної групи протягом календарного року не зможуть влаштуватися на роботу, відхилення теоретичної ймовірності від відносної частоти набуде наступного вигляду:

$$\left| \frac{n-k}{n} - q \right| \leq \varepsilon \Rightarrow \frac{n-k}{n} - \varepsilon \leq q \leq \frac{n-k}{n} + \varepsilon \quad (5)$$

Обираючи різні значення довірчої ймовірності (ліва частина нерівності), знаходимо відповідні значення функції Лапласа і за таблицею її табульованих значень знаходимо значення відповідних аргументів $x = \varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}}$:

$$P_n \left(\left| \frac{n-k}{n} - p \right| < \varepsilon \right) = 2\Phi \left(\varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}} \right) \Rightarrow \Phi \left(\varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}} \right) = \frac{P_n}{2} \quad (6)$$

Знаючи обсяг вибірки, обчислюємо відхилення $\frac{x}{2\sqrt{n}}$ від середнього вибіркового для визначення довірчого інтервалу ризику довготривалого безробіття для кожної з груп професій.

Розрахунки відхилення для визначення довірчого інтервалу ризику професійного безробіття першої групи професій проведено в Microsoft Excel (табл. 4.16).

Таблиця 4.16

Відхилення для визначення довірчого інтервалу ризику довготривалого безробіття першої групи професій

Довірча ймовірність, що задається $P_n \left(\left \frac{n-k}{n} - p \right < \varepsilon \right)$	Функція Лапласа $\Phi \left(\varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}} \right)$	$x = \varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}}$	Обсяг вибірки n	Відхилення $\frac{x}{2\sqrt{n}}$
0,91	0,455	0,17364	42	0,014675
0,95	0,475	0,18082	42	0,015282
0,97	0,485	0,18439	42	0,015584
0,99	0,495	0,18793	42	0,015883

Джерело: авторські розрахунки

Аналізуючи відхилення, можна зробити висновки про різні довжини довірчого інтервалу ризику довготривалого безробіття першої групи професій (в дужках наведено відповідну довірчу ймовірність, що задається): 0,029351 (0,91) - 2,94%; 0,030564 (0,95) - 3,06%; 0,031168 (0,97) - 3,12%; 0,031766 (0,99) - 3,18%.

Для повного уявлення про точність вимірювань та надійність оцінки випадкових відхилень результатів статистики, особливо при обмеженій кількості значень вимірюваної величини, як у нашому випадку, необхідно

задатися довірчими межами, довірчим інтервалом та довірчою ймовірністю. Довірчі межі випадкових похибок - це верхня та нижня межі інтервалу, в які похибки потрапляють із заданою ймовірністю.

Довірчий інтервал ризику довготривалого безробіття першої групи професій представлено в табл. 4.17. Для першої групи професій ризик довготривалого безробіття є досить значним і в середньому має довірчий інтервал від 68,3% до 71,5%, що перш за все, обумовлюється низьким рівнем пропонованих вакансій.

Таблиця 4.17

Довірчий інтервал ризику професійного безробіття для першої групи професій

Довірча ймовірність, що задається $P_n \left(\left \frac{n-k}{n} - p \right < \varepsilon \right)$	Відхилення $\frac{x}{2\sqrt{n}}$	Довірчий інтервал ризику професійного безробіття $q \in \left(\frac{n-k}{n} - \frac{x}{2\sqrt{n}}; \frac{n-k}{n} + \frac{x}{2\sqrt{n}} \right)$	Довірчий інтервал ризику безробіття (%)
0,91	0,014675	(0,684468; 0,713818)	(68,45; 71,38)
0,95	0,015282	(0,683861; 0,714425)	(68,38; 71,44)
0,97	0,015584	(0,683559; 0,714727)	(68,36; 71,47)
0,99	0,015883	(0,68326; 0,715026)	(68,33; 71,50)

Джерело: авторські розрахунки

Відхилення для визначення довірчого інтервалу ризику професійного безробіття для інших 8 професійних груп знаходимо за аналогією з першою групою (табл. 4.18).

Таблиця 4.18

Межі довірчих інтервалів ризику професійного безробіття за групами
та класами професій

Групи та клас професій	Рівень значущості	Довірчий інтервал ризику професійного безробіття (%)
Група 1	0,09	(68,45; 71,38)
	0,05	(68,38; 71,44)
	0,03	(68,36; 71,47)
	0,01	(68,33; 71,50)
Група 2	0,09	(60,97; 64,25)
	0,05	(60,90; 64,32)
	0,03	(60,86; 64,35)
	0,01	(60,83; 64,39)
Група 3	0,09	(59,68; 62,61)
	0,05	(59,61; 62,67)
	0,03	(59,58; 62,70)
	0,01	(59,55; 62,73)
Група 4	0,09	(64,39; 69,03)
	0,05	(64,30; 69,13)
	0,03	(64,25; 69,18)
	0,01	(64,20; 69,23)
Група 5 і Група 6	0,09	(63,07; 66,36)
	0,05	(63,01; 66,42)
	0,03	(62,97; 66,46)
	0,01	(62,94; 66,49)
Група 8	0,09	(50,68; 54,47)
	0,05	(62,74; 54,54)
	0,03	(62,70; 54,58)
	0,01	(62,66; 54,62)
Група 9	0,09	(62,79; 66,07)
	0,05	(62,72; 66,17)
	0,03	(62,69; 66,17)
	0,01	(62,65; 66,20)

Джерело: авторські розрахунки

Аналіз показників частки зареєстрованих безробітних, які залишаються після працевлаштування до загальної чисельності вакансій, запропонованих в центрами зайнятості за період з 2006-2013 рр. подана на рис. 4.7. З даних рисунка слідує, що даний показник значно підвищився у період після 2008 р. і сягнув максимального значення у 2012 р., що засвідчує не лише невідповідність кваліфікації професійних безробітних, але й недостатню кількість таких вакансій. Так, число безробітних на кінець 2013 року перевищувала кількість вакантних місць у 2,58 рази.

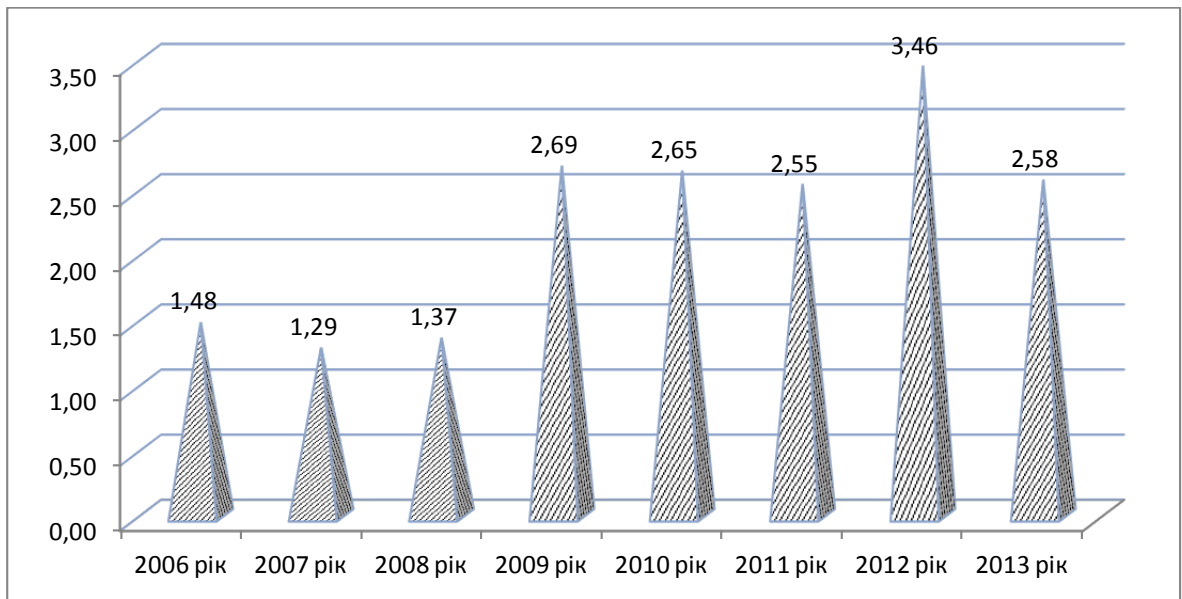

Рис. 4.7. Динаміка відношення безробітних першої групи до потреб, що залишилися після працевлаштування (джерело: власні авторські розрахунки)

На рис.4.8 представлена динаміка частки безробітних на кінець року в загальному числі безробітних на початок року та частки безробітних на кінець року в числі вакансій, які залишилися не задіяними.

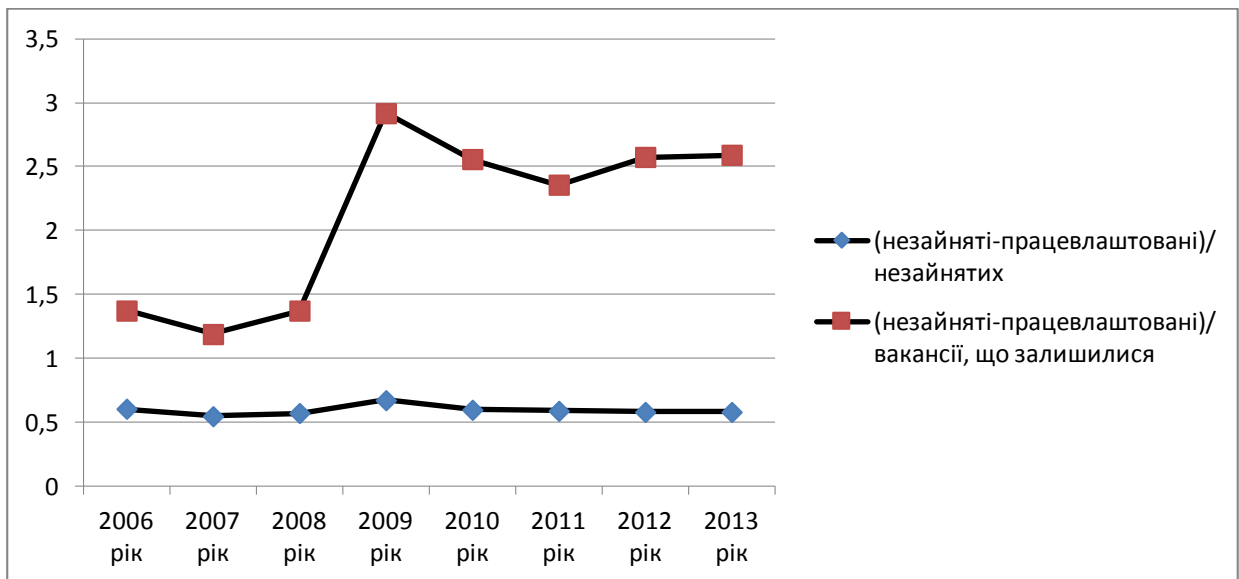

Рис. 4.8. Динаміка часток числа безробітних на кінець року в загальному числі незайнятих та в числі незадіяних вакансій (джерело: побудовано автором на основі [370])

З рисунка видно, що частка непрацевлаштованих безробітних зростає на кінець року, у той же час співвідношення числа безробітних на кінець року та кількості вакансій, які залишилися не задіяними залишається майже без змін. Це засвідчує невідповідність пропонованих вакансій професіям безробітних, що обумовлює необхідність перепідготовки безробітних та більш чіткого агрегування вакансій стосовно потреб.

Тепер проаналізуємо відношення кількості представлених вакансій до кількості зареєстрованих безробітних по кожній групі, для чого побудуємо залежності лінійної множинної регресії вигляду :

$$y_j = \beta_0^* + \beta_1^*x_1 + \beta_2^*x_2 + \dots + \beta_i^*x_i \quad (7),$$

де індекс j номер групи професій, індекс i - номер класу професій, які відповідають кожній групі професій.

Таблиця 4.19

Дані для моделі множинної лінійної регресії для першої групи професій

Y	X1	X2	X3	X4	X5
0,785134	0,864972	0,174101	0,788592	0,276445	0,965907
0,862368	0,528215	0,184347	0,895647	0,284514	0,923013
0,82851	0,446378	0,470588	0,870262	0,25784	0,811186
0,52779	0,542625	0,423963	0,591166	0,158011	0,405507
0,581817	0,097721	0,031756	0,61609	0,116122	0,660649
0,581817	0,097721	0,031756	0,61609	0,116122	0,660649
0,50904	0,073556	0,043941	0,516469	0,111274	0,63453
0,508958	0,073853	0,043941	0,516359	0,110261	0,634265

Джерело: авторські розрахунки

Для першої групи частка представлених вакансій у кількості зареєстрованих незайнятих громадян становитиме Y і залежатиме від аналогічних часток п'яти класів професій цієї групи: $X1; X2; X3; X4; X5$. Вони будуть приведені в якості даних для моделі множинної лінійної регресії (табл. 4.19); відповідна кореляційна матриця подана в табл. 4.20:

Таблиця 4.20

Регресійна статистика для моделі множинної лінійної регресії для першої групи професій

	Коефіцієнти	Стандартна похибка	t-статистика	P-значимість	Нижня 95%	Верхня 95%
Y - перетин	-0,02298	3,57E-16	-6,4E+13	9,89E-15	-0,02298	-0,02298
0,864972	0,039835	8,79E-16	4,53E+13	1,4E-14	0,039835	0,039835
0,174101	0,066422	3,85E-16	1,73E+14	3,69E-15	0,066422	0,066422
0,788592	0,650586	3,15E-16	2,07E+15	3,08E-16	0,650586	0,650586
0,276445	-0,05913	4,32E-15	-1,4E+13	4,66E-14	-0,05913	-0,05913
0,965907	0,310058	1,44E-15	2,15E+14	2,96E-15	0,310058	0,310058

Джерело: авторські розрахунки

З табл. 4.20 слідує, що тестові статистики Фішера, Стьюдента, а також P-значимість знаходяться в зоні гарантованого прийняття альтернативної гіпотези. Значить, можемо побудувати кореляційну матрицю моделі множинної лінійної регресії для першої групи професій (рис. 4.21).

Таблиця 4.21

Кореляційна матриця моделі множинної лінійної регресії для першої групи професій

	0,785134	0,864972	0,174101	0,788592	0,276445	0,965907
0,785134	1					
0,864972	0,636582	1				
0,174101	0,459858	0,847836	1			
0,788592	0,992835	0,701563	0,531316	1		
0,276445	0,95152	0,819709	0,633124	0,959495	1	
0,965907	0,840887	0,161627	-0,0521	0,775122	0,689292	1

джерело: авторські розрахунки

За отриманими значенням оцінок параметрів можна побудувати рівняння лінійної множинної регресії вигляду:

$$y = -0,02298 + 0,039835x_1 + 0,066422x_2 + 0,650586x_3 - 0,5913x_4 + 0,310058x_5. \quad (8)$$

Як слідує з наведеного рівняння, найбільший вплив на загальну частку вакансій першої групи виявляє третя змінна величина, що відповідає класу керівників підприємств, установ та організацій. Перша (військовослужбовці та працівники міліції) та друга (вищі державні службовці) змінні мають незначний вплив. Стосовно впливу четвертої змінної (керівники малих підприємств без апарату управління) з від'ємним знаком і малим значенням, тому можна сказати про недоречний ввід вакансій по цьому класу професій, його доцільно розподілити по іншим класам, з урахуванням перекваліфікації за цим класом професій.

Значний інтерес представляє більш детальний розгляд другої групи – викладачів. За аналогією з першою групою, частка представлених вакансій у кількості зареєстрованих безробітних громадян Y також залежить від аналогічних, тільки вже чотирьох класів професій цієї групи: X_1 ; X_2 ; X_3 ; X_4 . Вони наведені в якості даних для моделі множинної лінійної регресії в табл. 4.22:

Таблиця 4.22

Дані для моделі множинної лінійної регресії для другої групи

Y	X_1	X_2	X_3	X_4
0,943065	1,139789	1,641035	0,617672	0,786082
1,096611	1,321328	1,860752	0,687822	0,94852
1,013416	1,163424	1,946203	0,660086	0,846122
0,650257	0,585153	1,844085	0,593041	0,522039
0,643034	0,634724	1,712325	0,571751	0,516478
0,632781	0,69836	1,540929	0,618344	0,482119
0,654288	0,664325	1,383976	0,585931	0,561966
0,654175	0,664101	1,383714	0,585901	0,561937

Джерело: авторські розрахунки

Відповідна кореляційна матриця наведена в табл. 4.23

Таблиця 4.23

Регресійна статистика для моделі множинної лінійної регресії для другої групи

	Коефі- цієнти	Стандарт- на похибка	t-ста- тистика	P- Значимість	Нижня 95%	Верхня 95%
Y-перетин	-0,03609	0,142271	-0,2537	0,823428	-0,64824	0,57605
1,139789	0,256559	0,084784	3,026029	0,094054	-0,10824	0,621354
1,641035	0,088403	0,015949	5,54284	0,031041	0,01978	0,157027
0,617672	0,113699	0,276979	0,410495	0,721242	-1,07805	1,305443
0,786082	0,586978	0,094168	6,233285	0,024785	0,181804	0,992152

Джерело: авторські розрахунки

Тестові статистики Фішера, Стьюдента, а також P-значимість знаходяться в зоні гарантованого прийняття альтернативної гіпотези, значить можемо побудувати відповідну кореляційну матрицю моделі множинної лінійної регресії (табл. 4.24)

Таблиця 4.24

Кореляційна матриця моделі множинної лінійної регресії для другої групи

	0,943065	1,139789	1,641035	0,617672	0,786082
0,943065	1				
1,139789	1	1			
1,641035	-1	-1	1		
0,617672	1	1	-1	1	
0,786082	1	1	-1	1	1

Джерело: авторські розрахунки

Рівняння лінійної множинної регресії набуде вигляду:

$$y = -0,03609 + 0,256559x_1 + 0,088403x_2 + 0,113699x_3 - 0,586978x_4 \quad (9)$$

Таким чином, найбільш значний вплив на загальну частку вакансій другої групи професій виявляє третя змінна, що відповідає класу – викладачів,

далі за ступенем впливу стоїть перша змінна - частка вакансій професіоналів в галузі фізичних, математичних та технічних наук.

Для інших груп розрахунки є аналогічними, тому наведемо лише їх результати (табл. 4.22)

Таблиця 4.22

Дані для моделі множинної лінійної регресії для всіх груп професій

Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9
0,84	0,79	0,94	0,77	0,69	0,82	0,48	1,48	0,95	0,56
0,91	0,86	1,1	0,94	0,79	0,88	0,46	1,54	0,98	0,62
0,85	0,83	1,01	0,89	0,78	0,87	0,44	1,3	0,86	0,61
0,56	0,53	0,65	0,63	0,46	0,63	0,38	0,64	0,55	0,46
0,64	0,57	0,64	0,66	0,49	0,75	0,45	0,75	0,63	0,55
0,66	0,58	0,63	0,64	0,47	0,72	0,45	0,86	0,75	0,54
0,64	0,51	0,65	0,62	0,48	0,7	0,49	0,81	0,73	0,54
0,65	0,52	0,64	0,62	0,48	0,71	0,48	0,83	0,74	0,54

Джерело: авторські розрахунки

За знайденими значеннями оцінок параметрів сформулюємо рівняння лінійної множинної регресії вигляду:

$$y = 0,122363 - 0,0082x_1 - 0,09449x_2 + 0,239502x_4 + 0,29201x_5 + 0,207573x_7 + 0,138019x_8 \quad (9)$$

Аналізуючи рівняння лінійної множинної регресії, можна зробити висновок, що найбільший вплив на загальну частку представлених вакансій у загальній чисельності зареєстрованих безробітних громадян серед дев'яти груп професій виявляє п'ята група (працівники сфери торгівлі та послуг) та четверта (технічні службовці), причому шоста і восьма група майже не чинить позитивного впливу. Зазначимо, що перша (законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі) та друга групи (професіонали) мають негативний вплив на загальну кількість вакансій. У той же час третя (фахівці), шоста (кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства) та дев'ята (найпростіші професії) групи взагалі не впливають на сумарний результат.

4.3. Моделювання працевлаштування безробітних не за спеціальністю

Для визначення основних чинників, які впливають на ймовірність для незайнятих осіб працювати не за спеціальністю, пропонується використати дані мікрорівня обстеження з питань економічної активності населення.

Вибіркове обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності (далі – ОЕАН) є основним джерелом інформації щодо складу та структури робочої сили; зайнятості та напрямів професійної діяльності населення; реального рівня безробіття, який враховує загальний обсяг пропозиції робочої сили та застосовується як важливий показник аналізу поточного стану економіки країни. Дані обстеження дозволяють оцінити реальні обсяги та зміни пропозиції робочої сили на ринку праці України, проаналізувати тенденції розвитку його кон'юнктури.

Методологія ОЕАН відповідає основним концепціям і визначенням Міжнародної організації праці, обстеження проводиться на основі опитування сукупності неінституційних домогосподарств, що формується за процедурою стратифікованого багатоступеневого випадкового відбору. З 2004 року для щомісячного обстеження відбирається 11,1 тис. домогосподарств, які представляють всі регіони України [375].

ОЕАН є основним джерелом інформації щодо:

- складу та структури робочої сили;
- зайнятості та напрямів професійної діяльності населення;
- реального рівня безробіття, який враховує загальний обсяг пропозиції робочої сили та застосовується як важливий показник аналізу поточного стану економіки країни.

Дані обстеження дозволяють оцінити реальні обсяги та зміни пропозиції робочої сили на ринку праці України, проаналізувати тенденції розвитку його кон'юнктури.

Обсяг вибірки розподіляється по стратах пропорційно чисельності населення. Таким чином, вибірка щомісячного обстеження населення з питань економічної активності є:

- стратифікованою – стратифікація проводиться по регіонах, у межах кожного з них виділяють міські поселення із чисельністю населення 100 тис. осіб і більше, міські поселення із чисельністю населення менше 100 тис. осіб та сільські адміністративні райони;

- імовірнісною – всі домогосподарства генеральної сукупності мають певну ймовірність потрапити до вибірки і ця імовірність є більшою нуля;

- багатоступеневою – у міських поселеннях вибірка є трьохступеневою, а у сільській місцевості – двохступеневою. На першому ступені відбираються первинні територіальні одиниці вибірки (ПТОВ), у міських поселеннях – це міста та селища міського типу, у сільській місцевості – сільради. На другому ступені у міських поселеннях відбираються вторинні територіальні одиниці вибірки (ВТОВ) – це виборчі дільниці. На останньому ступені відбираються адреси домогосподарств;

- територіальною визначеністю – одиницями відбору на перших ступенях є території.

При цьому, метод формування територіальної вибірки враховує можливість її розширення по окремих регіонах. Надійність щомісячних даних забезпечується на рівні України та передбачається можливість підвищення надійності даних для рівня регіонів.

Вибіркова сукупність домогосподарств в ОЕАН представлена шістьма приблизно рівними незалежними частинами – ротаційними групами, кожна з яких є репрезентативною вибіркою з генеральної сукупності. Щомісяця дві ротаційні групи (третина вибіркової сукупності) заміщуються двома іншими групами – однією новою та ротаційною групою, що була обстежена у відповідному місяці минулого року, тобто в обстеженні використовується схема ротації 3 – 9 – 3. Кожне домогосподарство обстежують протягом шести

періодів: спочатку опитується три місяці поспіль, дев'ять місяців не опитується, після чого опитується ще три місяці. За такої схеми ротації з кожного поточного місяця до наступного місяця переходить 2/3 вибірки, та через рік повертається 1/3 вибірки поточного місяця. Така схема забезпечує можливість проведення порівнянь між місяцями на мікрорівні, тобто можна відслідковувати зміни у статусі економічної активності окремої особи протягом місяця або двох місяців. Окрім того, такі порівняння можна проводити між відповідними місяцями двох послідовних років, оскільки п'ятдесят відсотків домогосподарств вибірки обстежувались у відповідному місяці попереднього року, а друга половина перебуватиме у вибірці у наступному році.

Одиницями спостереження в ОЕАН є як домогосподарства, так і їх члени працездатного віку (15 – 70 років), тому й інструментарій обстеження передбачає отримання інформації для цих двох категорій, а саме, опитування проводиться за двома запитальниками [375; 376]:

- форма 1 – ЕАН «Анкета вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності»;

- форма 2 – ЕАН «Анкета домашнього господарства».

Анкета за формою 1 – ЕАН містить близько 40 запитань, які дозволяють ідентифікувати респондента як зайнятого, безробітного чи економічно неактивного та отримати детальну інформацію щодо:

- наявності роботи, оплачуваної або безкоштовної, власного бізнесу, зайнятості в особистому селянському господарстві з метою реалізації виробленої продукції;

- виду та тривалості цієї роботи: постійна, тимчасова, сезонна;

- тимчасової незайнятості та її причин;

- характеристики основної роботи за видом економічної діяльності, статусом зайнятості, формою господарювання, професією, тривалістю робочого тижня, місцем знаходження;

- наявності та характеристики додаткової роботи;
- причин неповної зайнятості;
- особливостей активного пошуку роботи незайнятих, яким чином шукали роботу;
- тривалості незайнятості та готовність приступити до роботи;
- причин неготовності чи небажання працювати;
- наявності попереднього досвіду роботи;
- інформації щодо реєстрації в Державній службі зайнятості.

Анкета за формою 2 – ЕАН дозволяє отримати дані по всіх членах домогосподарства, навіть тих, що не потрапляють у вікові рамки 15 – 70 або тимчасово відсутні на момент опитування, щодо їх соціально-демографічних характеристик: дата народження, сімейний стан, родинні стосунки, стать, громадянство, освіта, професія згідно з дипломом про освіту, вид пенсії. Окрім того, контролюються зміни у складі домогосподарства та у статусі їх членів, порівняно із попереднім раундом обстеження. Остання частина анкети спрямована на вимірювання трудової міграції населення віком 15 – 70 років та містить запитання щодо:

- наявності у домогосподарстві трудових мігрантів та ідентифікації їх як внутрішніх чи зовнішніх;
- частоти та тривалості роботи поза межами регіону проживання;
- характеристики роботи за видом економічної діяльності, статусом зайнятості, професією, правовим статусом;
- планів на виїзд за межі регіону проживання з метою працевлаштування.

Інформаційний блок щодо планів на виїзд за межі регіону проживання з метою працевлаштування містить близько 19 запитань та введений у програму обстеження з 2009 року.

На основі інформації, отриманої за анкетною формою 1 – ЕАН, відповідно до методології МОП визначається статус економічної активності респондента, тобто він є зайнятим, безробітним чи економічно неактивним. Система

основних показників, що вимірюються в ОЕАН, створена з врахуванням рекомендацій МОП та особливостей законодавчої та нормативної бази України.

Зайнятість, безробіття, економічна активність та економічна неактивність населення вимірюються як абсолютними, так і відносними показниками. На відміну від інших показників, рівень безробіття визначається як відношення чисельності безробітних до чисельності економічно активного населення.

Інформація, що збирається за результатами обстеження, може бути використана для оцінювання показників економічної активності як для рівня країни в цілому, так і для регіонів, районів, населених пунктів та різних соціально-демографічних груп населення. При побудові та аналізі оцінок показників зайнятості та безробіття для різних соціально-демографічних груп населення (домогосподарств) розглядаються їх розподіли за:

- статтю;
- віковими групами;
- рівнем освіти;
- сімейним станом;
- домогосподарствами з дітьми або особами похилого віку;
- домогосподарствами за розміром тощо.

Групування статистичної інформації за територіальною ознакою проводиться у відповідності до класифікатора об'єктів адміністративно-територіального устрою України (КОАТУУ). Таким чином, інформація, що збирається за результатами обстеження, може бути використана для оцінювання показників економічної активності як для рівня країни в цілому, так і для регіонів, районів, населених пунктів, а також різних соціально-демографічних груп населення.

При побудові моделей оцінювання ймовірності бути працевлаштованим не за спеціальністю для різних соціально-демографічних груп

домогосподарств, доцільно розглянути їх розподіли за статтю, віковими групами, рівнем освіти, територією проживання.

В ході дослідження встановлено, що найбільш прийнятним підходом у виявленні чинників, які впливають на ймовірність незайнятих осіб працевлаштування не за спеціальністю, є застосування лінійних регресійних моделей з використанням умовних (структурних) змінних.

Загальний вигляд лінійної моделі зі структурними змінними задається формулою:

$$P = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_n x_n \quad (10),$$

де: P - ймовірність незайнятих осіб працювати не за спеціальністю;

x_1 - бінарні змінні (вік стать, регіон проживання та ін.), $n = 1, 2, \dots, n$;

β_0 - вільний член, який має значення емпіричного рівня ймовірності незайнятих осіб працювати не за спеціальністю, що відповідає нульовим значенням всіх бінарних змінних;

β_i - коефіцієнти регресії, які відображають вплив кожної змінної (при $b_i = 1$) на ймовірність незайнятих осіб працювати не за спеціальністю, $n = 1, 2, \dots, n$.

Слід відмітити, що в моделях такого типу всі факторні ознаки є бінарними змінними, тобто вони можуть приймати лише одне із двох можливих значень: 0 або 1.

Для моделей ймовірності незайнятих осіб працювати не за спеціальністю методом покрокової регресії з «приєднанням» та «виключенням» відібрано такі характеристики незайнятих:

- стать: чоловіки; жінки;
- рівень освіти: повна вища; неповна (базова) вища чи професійно-технічна освіта;
- професійна група згідно класифікатора професій: високого рівня (об'єднують 1-3 класифікаційні групи, а саме: законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів (управителів), професіоналів, фахівців);

середнього чи низького рівня (об'єднують 4-9 класифікаційні групи, а саме: технічних службовців, працівників сфери торгівлі та послуг, кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства, кваліфікованих робітників з інструментом, робітників з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин, найпростіші професії).

Виходячи з наведеного, модель для ймовірності незайнятих осіб працювати не за спеціальністю (P_{work}) включатиме такі змінні:

x_1 – особа чоловічої статі (змінна приймає значення «1» – якщо особа - чоловік; змінна приймає значення «0» – якщо особа - жінка);

x_2 – особа з повною вищою освітою («1» – так; «0» - ні);

x_3 – особа, яка належить до професійної групи високого рівня («1» – так; «0» - ні).

У кінцевому вигляді модель може бути представлена наступним чином:

$$P_{work} = 0,745 \cdot x_1 + 0,095 \cdot x_2 - 0,547 \cdot x_3 \quad (11)$$

$$R^2 = 0,968; \quad R_{крит}^2 = 0,575$$

$$(F = 70,6 \quad F_{крит} = 5,14)$$

Критичні значення наведених характеристик якості моделі відповідають 95% імовірності наявності зв'язку між результативною та факторними змінними.

Оскільки фактичні значення коефіцієнта детермінації R^2 та F - відношення суттєво перевищують їх критичні значення, є підстави стверджувати, що зв'язок між результативною та факторними ознаками адекватно описується одержаним рівнянням. Наближеність фактичного R^2 до одиниці означає, що зв'язок між ознаками щільний, статтю, рівнем освіти та професійною групою пояснюється 90 % варіації ймовірності незайнятих осіб влаштуватися працювати не за спеціальністю.

t – статистики свідчать про суттєву значимість коефіцієнтів регресії.

Їх значення, а також інтерпретація параметрів моделі наведено в табл. 4.22.

Таблиця 4.22

Інтерпретація значень параметрів моделі

Параметр	Значення параметра	Пояснення
Вільний член рівняння ($t = 21,8$)	+0,75	Це середня ймовірність працювати не за спеціальністю для незайнятих жінок з неповною або базовою вищою чи професійно-технічною освітою, які відносяться до професійних груп середнього та низького рівня.
Коефіцієнт регресії при змінній x_1 ($t = 2,4$)	+0,10	За інших рівних умов для незайнятих чоловіків, P_{work} зростає в середньому на 0,10. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,85.
Коефіцієнт регресії при змінній x_2 ($t = 2,5$)	+0,10	За інших рівних умов для незайнятих осіб з повною вищою освітою P_{work} зростає в середньому на 0,10. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,85.
Коефіцієнт регресії при змінній x_3 ($t = -14,1$)	-0,55	За інших рівних умов для незайнятих осіб професійної групи високого рівня P_{work} зменшується в середньому на 0,55. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,30.

Джерело: авторські розрахунки

Результати розрахунків за моделлю (11), представлені на рис. 4.9, вони ілюструють емпіричні ймовірності працювати не за спеціальністю для різних груп населення.

Таким чином, за результатами моделювання можна зробити такі узагальнюючі висновки:

- найвищий шанс працювати не за спеціальністю мають незайняті чоловіки з повною вищою освітою, які шукають роботу за групою професій середнього чи низького рівня;

- найнижчий шанс працювати не за спеціальністю мають незайняті жінки з неповною (базовою) вищою або професійно-технічною освітою, які шукають роботу за групою професій високого рівня.

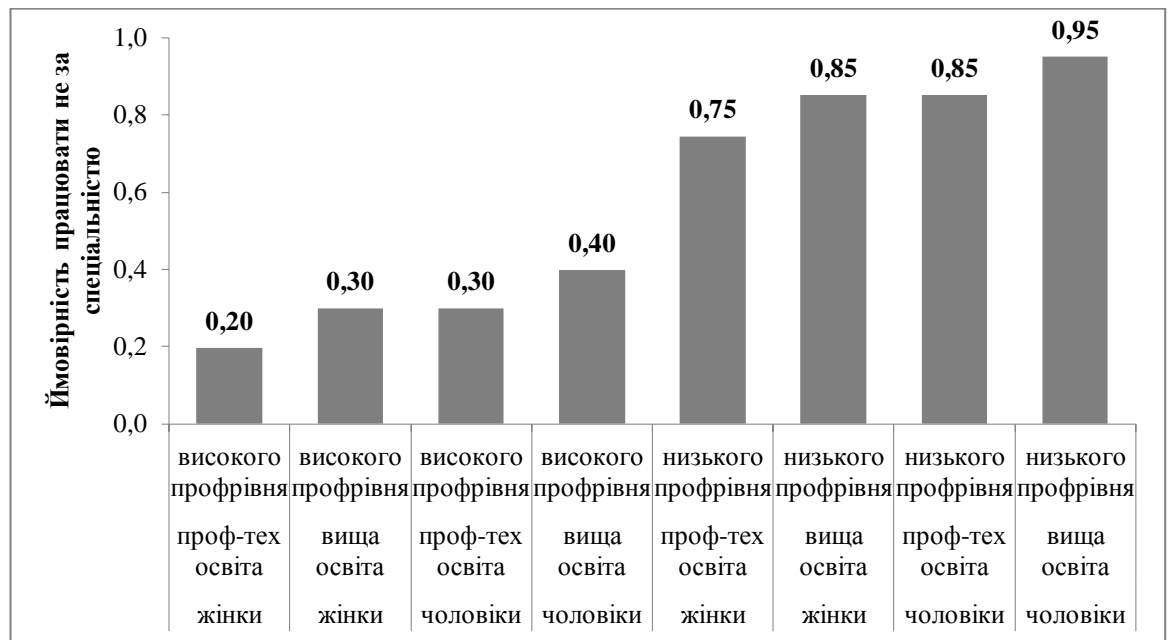

Рис. 4.9 Ймовірності працювати не за спеціальністю за групами населення (джерело: власна авторська розробка)

Друга модель призначена, головним чином, для якісного опису ймовірності для незайнятих працювати не за спеціальністю залежно від ряду факторів. Для такої моделі виділено наступні фактори:

1. Місцевість проживання:

- міські поселення;
- сільська місцевість.

2. Рівень освіти:

- повна вища;
- неповна (базова) вища чи професійно-технічна освіта.

3. Вікова група:

- до 35 років;
- 35 років і старші.

4. Сектор економіки:

- офіційний;
- неформальний.

5. Рівень кваліфікації:

- високий та найвищий рівень;
- середній та низький рівень.

Таким чином, модель для ймовірності для незайнятих осіб працевлаштуватися не за спеціальністю (P_{work}) включає наступні змінні:

- x_1 – особа, яка проживає в міських поселеннях («1» – так; «0» - ні);
- x_2 – особа з повною вищою освітою («1» – так; «0» - ні);
- x_3 – особа у віці 35 років і старше;
- x_4 – особа, яка працює в офіційному секторі зайнятості;
- x_5 – особа, яка має високий чи найвищий рівень кваліфікації («1» – так; «0» - ні).

Кінцевий вигляд моделі:

$$P_{work} = 0,762 + 0,031 \cdot x_1 + 0,138 \cdot x_2 + 0,028 \cdot x_3 - 0,065 \cdot x_4 - 0,512 \cdot x_5 \quad (12)$$

$$R^2 = 0,862; \quad R_{крит}^2 = 0,260$$

$$(F = 39,9 \quad F_{крит} = 2,69)$$

За характеристиками якості модель є достатньо адекватною. Наближеність фактичного R^2 до одиниці означає, що зв'язок між ознаками щільний; типом місцевості, рівнем освіти, віком, сектором економіки та кваліфікаційним рівнем пояснюється 86,2% варіації ймовірності незайнятих осіб працювати не за спеціальністю. Інтерпретація параметрів моделі наведено в табл. 4.23.

Таблиця 4.23

Інтерпретація значень параметрів моделі

Параметр	Значення параметру	Пояснення
Вільний член рівняння	+0,76	Це середня ймовірність працювати не за спеціальністю для незайнятих осіб у віці 35 років і старші з неповною або базовою вищою чи професійно-технічною освітою, середнім чи низьким рівнем кваліфікації, які проживають в сільській місцевості та шукають роботу в неформальному секторі зайнятості.
Коефіцієнт регресії при змінній x_1	+0,03	За інших рівних умов для незайнятих осіб, які проживають в міських поселеннях, P_{work} зростає в середньому на 0,03. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,79.
Коефіцієнт регресії при змінній x_2	+0,14	За інших рівних умов для незайнятих осіб з повною вищою освітою P_{work} зростає в середньому на 0,14. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,90.
Коефіцієнт регресії при змінній x_3	+0,03	За інших рівних умов для осіб у віці 35 років і старші P_{work} зростає в середньому на 0,03. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,79.
Коефіцієнт регресії при змінній x_4	-0,06	За інших рівних умов для незайнятих осіб, які шукають роботу в офіційному секторі зайнятості P_{work} зменшується в середньому на 0,06. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,70.
Коефіцієнт регресії при змінній x_5	-0,51	За інших рівних умов для незайнятих осіб високої чи найвищої кваліфікації P_{work} зменшується в середньому на 0,51. Тобто ймовірність працювати не за спеціальністю для таких осіб складає в середньому 0,25.

Джерело: авторська розробка

При визначенні емпіричної ймовірності працювати не за спеціальністю використано 32 можливі комбінації значень факторних змінних (табл. 4.24).

Таблиця 4.24

Значення ознак для побудови моделі ймовірності працювати не за спеціальністю

	Тип місцевості	Вікова група	Сектор економіки	Рівень освіти	Рівень кваліфікації	Ймовірність працювати не за спеціальністю
1	2	3	4	5	6	7
1	місто	35 років і старші	неформальний	вища	висока	0,42
2	місто	35 років і старші	неформальний	вища	низька	0,93
3	місто	35 років і старші	неформальний	вища	низька	0,96
4	місто	35 років і старші	неформальний	професійно-технічна	висока	0,28
5	місто	35 років і старші	неформальний	професійно-технічна	низька	0,79
6	місто	35 років і старші	офіційний	вища	висока	0,36
7	місто	35 років і старші	офіційний	вища	низька	0,87
8	місто	35 років і старші	офіційний	професійно-технічна	висока	0,22
9	місто	35 років і старші	офіційний	професійно-технічна	низька	0,73
10	місто	до 35 років	неформальний	вища	висока	0,39
11	місто	до 35 років	неформальний	вища	низька	0,90
12	місто	до 35 років	неформальний	професійно-технічна	висока	0,25
13	місто	до 35 років	неформальний	професійно-технічна	низька	0,76
14	місто	до 35 років	офіційний	вища	висока	0,33
15	місто	до 35 років	офіційний	вища	низька	0,84
16	місто	до 35 років	офіційний	професійно-технічна	низька	0,70
17	село	35 років і старші	неформальний	вища	висока	0,45
18	село	35 років і старші	неформальний	професійно-технічна	висока	0,31
19	село	35 років і старші	неформальний	професійно-технічна	низька	0,82

1	2	3	4	5	6	7
20	село	35 років і старші	офіційний	вища	висока	0,39
21	село	35 років і старші	офіційний	вища	низька	0,90
22	село	35 років і старші	офіційний	професійно-технічна	висока	0,25
23	село	35 років і старші	офіційний	професійно-технічна	низька	0,76
24	село	до 35 років	неформальний	вища	висока	0,42
25	село	до 35 років	неформальний	вища	низька	0,93
26	село	до 35 років	неформальний	професійно-технічна	висока	0,28
27	село	до 35 років	неформальний	професійно-технічна	низька	0,79
28	село	до 35 років	офіційний	вища	висока	0,36
29	село	до 35 років	офіційний	вища	низька	0,87
30	село	до 35 років	офіційний	професійно-технічна	висока	0,19
31	село	до 35 років	офіційний	професійно-технічна	висока	0,22
32	село	до 35 років	офіційний	професійно-технічна	низька	0,73

Джерело: авторська розробка

Результати розрахунків за моделлю (12), представлені на рис. 4.10. Отримані дані ілюструють емпіричні ймовірності працювати не за спеціальністю для різних груп населення.

За результатами моделювання доцільно зробити такі основні висновки:

- найвищий шанс працювати не за спеціальністю мають незайняті особи у віці 35 років і старші з повною вищою освітою, із середнім чи низьким рівнем кваліфікації, які проживають в міських поселеннях та шукають роботу в неформальному секторі економіки (ймовірність = 0,96);

- найнижчий шанс працювати не за спеціальністю мають незайняті особи у віці до 35 років з неповною (базовою) вищою або професійно-технічною освітою, із високим чи найвищим рівнем кваліфікації, які проживають в

сільській місцевості та шукають роботу в офіційному секторі економіки (ймовірність = 0,19).

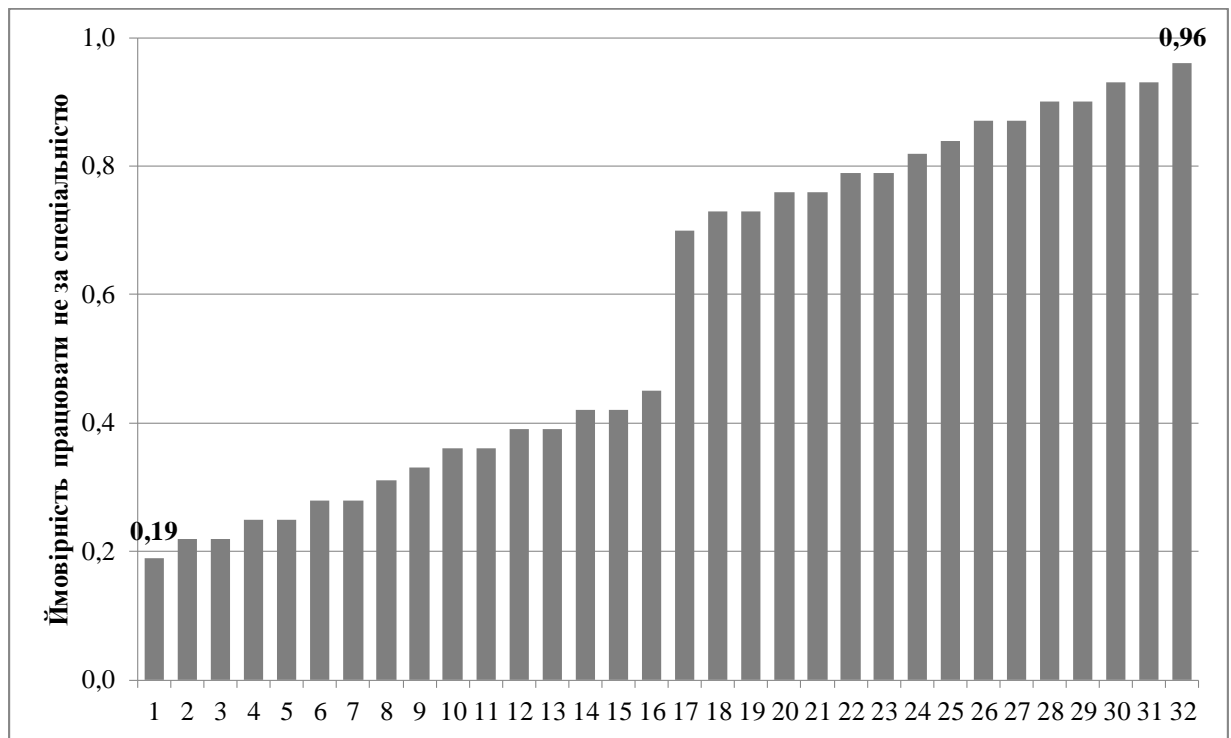

Рис. 4.10 Ймовірності працювати не за спеціальністю за групами населення (джерело: власна авторська розробка)

Таким чином, запропонований підхід до оцінювання ризику працевлаштування не за спеціальністю, дозволив виявити такі основні чинники, які впливають на зазначену ймовірність: стать, вік, рівень освіти, рівень кваліфікації, професійна група, а також місцевість проживання та сектор зайнятості.

З метою оцінювання ймовірності залишатися безробітним проаналізовано дані Державної служби зайнятості щодо показників працевлаштування за регіонами України. Встановлено обернену залежність між показниками рівня зареєстрованого безробіття та рівня працевлаштування, зокрема за статтю та віковими групами, рівнем проходження професійного навчання, а також показниками середнього

розміру допомоги по безробіттю. Взаємозв'язок між окремими з названих показників проілюструємо за допомогою моделі регресії.

У табл. 4.25 наведено основні факторні та результативні змінні, що використані при побудові регресійної моделі.

Таблиця 4.25

Змінні для побудови регресійної моделі за регіонами України
у 2013 році

	Рівень зареєстрованого безробіття, % (Y)	Частка працевлаштованих в середньому в місяць, % (v_1)	Частка направлених на навчання в середньому за місяць, % (v_2)
АР Крим	1,70	5,98	88,85
Вінницька	3,60	3,26	19,44
Волинська	2,70	8,15	25,17
Дніпропетровська	2,10	7,48	29,21
Донецька	1,60	6,01	47,17
Житомирська	3,60	5,46	24,90
Закарпатська	2,30	7,42	24,28
Запорізька	2,80	3,92	46,84
Івано-Франківська	2,90	6,42	47,30
Київська	2,20	4,74	39,69
Кіровоградська	3,80	3,41	58,10
Луганська	2,10	4,94	54,22
Львівська	2,30	6,50	48,36
Миколаївська	3,20	4,26	43,97
Одеська	1,40	3,50	52,92
Полтавська	3,50	4,11	76,00
Рівненська	3,50	3,71	65,96
Сумська	3,30	3,00	72,26
Тернопільська	3,40	3,24	60,44
Харківська	2,10	5,88	54,25
Херсонська	2,30	3,74	74,39
Хмельницька	2,80	2,92	80,31
Черкаська	3,90	4,91	48,87
Чернівецька	2,80	4,53	59,09
Чернігівська	3,20	2,45	70,30
м. Київ	0,70	8,39	49,53
м. Севастополь	0,80	7,86	90,00

Джерело: побудовано автором на основі [214]

Загальний вигляд моделі:

$$Y = 5,25 - 0,35 \cdot v_1 - 0,02v_2 \quad (13)$$

$$R^2 = 0,049; \quad R_{\text{крит}}^2 = 0,15$$

$$(F = 11,15 \quad F_{\text{крит}} = 4,24)$$

За характеристиками якості модель є достатньо адекватною, рівнем працевлаштування та проходження професійного навчання описується 49% варіації ймовірності бути безробітним. Інтерпретація параметрів моделі наведена в табл. 4.26.

Таблиця 4.26

Інтерпретація значень параметрів моделі

Параметр	Значення параметру	Пояснення
Вільний член рівняння	+5,25	Це середній рівень зареєстрованого безробіття
Коефіцієнт регресії при змінній v_1	-0,35	За інших рівних умов рівень зареєстрованого безробіття зменшується в середньому на 0,35% при зростанні частки працевлаштованих в середньому в місяць на одиницю (на 1%)
Коефіцієнт регресії при змінній v_2	-0,02	За інших рівних умов рівень зареєстрованого безробіття зменшується в середньому на 0,02% при зростанні частки направлених на навчання в середньому в місяць на одиницю (на 1%)

Джерело: авторська розробка

Рівень зареєстрованого безробіття, отриманий за моделлю регресії, наведено на рис. 4.11.

Таким чином, результати моделювання свідчать, що за фактичного рівня працевлаштування та рівня професійної підготовки, найнижчим рівень зареєстрованого безробіття буде в Києві (до 1,3%), найвищий – в Вінницькій області (до 4,0%).

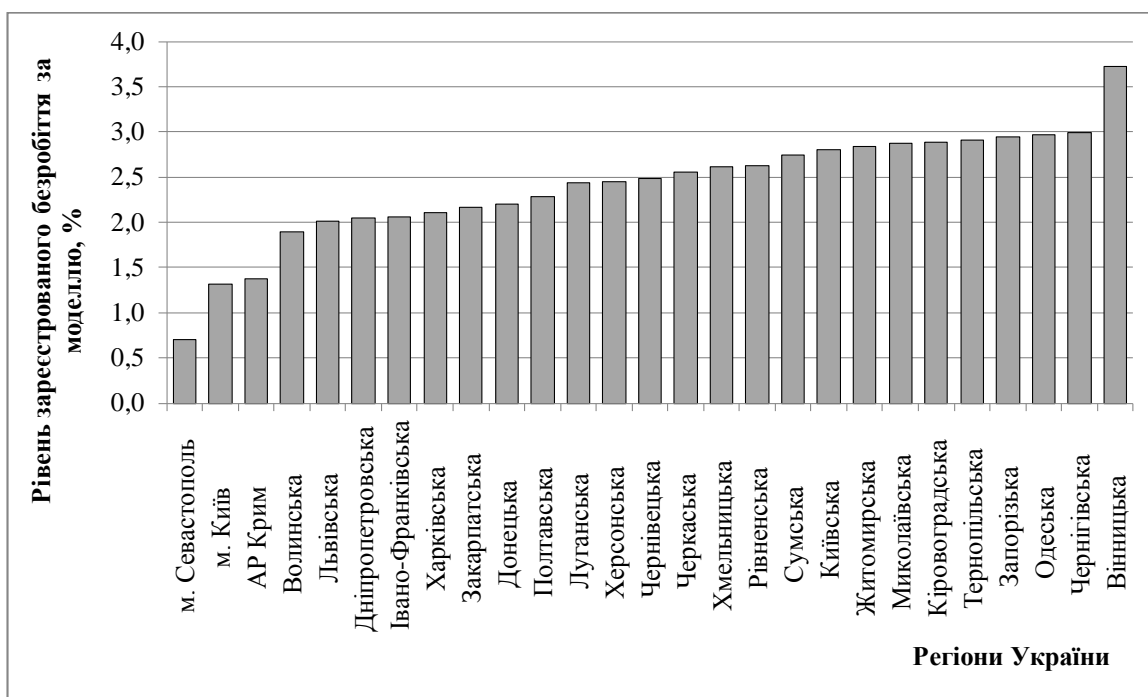

Рис. 4.11. Розподіл зареєстрованого рівня безробіття, розрахованого за моделлю регресії (джерело: авторська розробка)

Висновки до розділу 4

Статистична оцінка ризику безробіття через показник непрацевлаштованих безробітних протягом періоду свідчить, що з 2006 року в Україні відбувалося поступове скорочення чисельності зареєстрованих незайнятих громадян і станом на 2013 рік їх чисельність скоротилася майже вдвічі. У 2013 році чисельність зареєстрованих безробітних становила 1537,4 тис. осіб, що дорівнює чисельності безробітних 1997 року. Разом з цим, чисельність працевлаштованих осіб також мала тенденцію до скорочення, починаючи з 2007 року і станом на 2013 рік становила 541,9 осіб або 35,2% працевлаштованих.

Аналіз частки зареєстрованих безробітних у 2013 році за віковими групами показав, що найбільш вразливою групою є населення у віці 25-29 років. Відповідна вікова група є найбільш чисельною за кількістю безробітних

і для жінок. Водночас, для чоловіків найвищим ризик бути безробітним спостерігається у віковій групі 50-54 роки.

Аналіз рівня безробіття за видами економічної діяльності показав, що найбільшою за чисельністю групою зареєстрованих безробітних є працівники сфери сільського господарства, лісового господарства та рибного господарства, на яку припадає понад чверті всіх зареєстрованих безробітних на початок року. Саме в цій сфері спостерігається і найбільша частка працевлаштованих протягом року; найменш привабливою сферою для працевлаштування у 2013 році була фінансова та страхова діяльність. Також низька ймовірність знайти роботу у сферах інформації та телекомунікації, а також державного управління й оборони; обов'язкового соціального страхування.

Аналіз потреб підприємств у робочій силі за КВЕД засвідчив, що у 2013 році із загальної кількості вакантних посад найбільше заміщення вільних робочих місць потребували підприємства сфери промисловості, а також сфери державного управління, оборони та обов'язкового соціального страхування. Разом з цим, найвищим попит на заміщення вакантних посад був на підприємствах сфери сільського господарства, лісового господарства та рибного господарства – 50 осіб на 1 вільне робоче місце. Нагадаємо, що за чисельністю зареєстрованих безробітних саме зазначена сфера діяльності є найбільш чисельною.

Аналіз працевлаштування зареєстрованих безробітних в розрізі професійних груп дозволяє зробити висновок про те, що найвищим ризик безробіття є для технічних службовців, серед яких протягом 2013 року були працевлаштовані лише чверть.

З метою визначення основних чинників, які впливають на ймовірність незайнятих осіб працювати не за спеціальністю, використано дані мікрорівня обстеження з питань економічної активності населення для побудови лінійних регресійних моделей на основі структурних змінних. Запропонований підхід

до оцінювання ризику працювати не за спеціальністю, дав змогу виявити основні чинники, які впливають на зазначену ймовірність: стать, вік, рівень освіти, рівень кваліфікації, професійна група, а також місцевість проживання та сектор зайнятості. Зокрема, результати моделювання показали, що найвищий шанс працювати не за спеціальністю мають:

- незайняті чоловіки з повною вищою освітою, які шукають роботу за групою професій середнього чи низького рівня;
- незайняті особи у віці 35 років і старші з повною вищою освітою, з середнім чи низьким рівнем кваліфікації, які проживають в міських поселеннях та шукають роботу в неформальному секторі економіки.

Разом із цим, найнижчий шанс працювати не за спеціальністю мають:

- незайняті жінки з неповною (базовою) вищою або професійно-технічною освітою, які шукають роботу за групою професій високого рівня;
- незайняті особи у віці до 35 років з неповною (базовою) вищою або професійно-технічною освітою, з високим чи найвищим рівнем кваліфікації, які проживають в сільській місцевості та шукають роботу в офіційному секторі економіки.

З метою оцінювання ймовірності залишатися безробітним проаналізовано дані Державної служби зайнятості щодо показників працевлаштування за регіонами України. Встановлено обернену залежність між показниками рівня зареєстрованого безробіття та рівня працевлаштування, зокрема за статтю та віковими групами, рівнем проходження професійного навчання, а також показниками середнього розміру допомоги по безробіттю.

РОЗДІЛ 5

ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ РИЗИКАМИ В ТРУДОВІЙ СФЕРІ

5.1. Наукове обґрунтування концепції управлінського впливу на соціальні ризики в трудовій сфері

В проблематиці регулювання соціальних ризиків поняття «управління», зазвичай, використовується в описовому та нормативному значеннях. З одного боку, через застосування «управлінської» термінології з'являється можливість адекватно описати процеси регулювання більшості ризиків у сфері праці. З іншого – управлінське рішення щодо принципів зменшення ризиків може бути зрозумілим лише в якості результату складних взаємодій між всіма зацікавленими сторонами соціального партнерства. Наведена у цьому розділі управлінська концепція надає можливості щодо більш глибокого пізнання соціальних ризиків, а також щодо пояснення суспільної динаміки їх актуалізації.

Необхідність управління соціальними ризиками зумовлена, насамперед, тим, що відповідні практики їх регулювання не завжди достатньо повно враховують поточні характеристики ризиків. Нині цілком очевидним є той факт, що характер більшості ризиків у трудовій сфері є комплексним, а тому процес їх мінімізації вимагає координації діяльності та довіри між різними зацікавленими сторонами, які мають різні інтереси й уявлення щодо їх мінімізації. Серед вчених-ризикологів популярною є думка, що ризики, у разі їх неадекватного визначення та управління ними, можуть призвести до ситуації, яку У. Бек назвав «організованою безвідповідальністю». На цьому тлі пропонуються ідеї та принципи щодо зменшення ризиків більш адекватним і більш відповідальним способом. При цьому поняття «управління» вже використовується не лише в описовому, але й у нормативному сенсі: нова

форма або, принаймні, нові принципи зменшення наслідків актуалізації ризиків [89, с. 269]. Таким чином, управління ризиком виступає в якості поєднання побудованої аналітичної структури та нормативної моделі поведінки. Подібні гібридні структури є досить розповсюдженими, особливо в загальній теорії прийняття рішень.

В сучасній концепції управління ризиками необхідно також враховувати той факт, що управлінські рішення в соціально-трудої сфері формуються внаслідок складних взаємовідносин багатьох учасників, а тому повинні вважатися ефективними з позиції більшості. Як зазначалося раніше, управління ризиками вимагає врахування специфіки середовища (насамперед, правових, інституційних, соціальних та економічних умов), в якому ризик реалізується й оцінюється, а також врахування інтересів різних учасників і зацікавлених сторін. Відповідно, управління ризиками здійснюється за складної мережі учасників, значного набору правил, процесів і механізмів, пов'язаних зі збиранням, аналізом та передачею релевантної інформації, а також з прийняттям управлінських рішень. При цьому слід передбачати необхідність участі в управлінні представників державного управління, громадянського суспільства та бізнесових структур. Відповідно до багаторівневої управлінської концепції, державний сектор не може розглядатися в якості єдиного цілого. Громадський сектор також досить різномірний і може бути представлений громадськими організаціями та об'єднаннями громадян. Структура бізнес-сектору теж неоднорідна і постійно змінюється, залежно від економічних умов. Усе зазначене суттєво ускладнює управління ризиками. Тому можна повністю погодитися з позицією авторського колективу науково-аналітичної монографії [377, с. 32], що у теперішній час на тлі недостатньо ефективного прогнозування соціальних ризиків та мінімізації їх впливу в ряді, навіть розвинених країн спостерігається зниження довіри суспільства до здатності експертного середовища, політиків і урядовців оперувати ризиками. Це супроводжується зростаючим попитом на

участь громадськості та бізнесу у прийнятті обґрунтованих управлінських рішень щодо дієвої соціально-економічної політики. Відповідно, виникають умови для формування міжсекторального партнерства, як організованої, взаємовигідної, збалансованої та рівноправної взаємодії трьох суспільних секторів – державного, громадського та бізнес-сектору.

Управління ризиками в трудовій сфері виступає особливим і досить складним видом діяльності, оскільки пов'язане не лише з неоднозначним розумінням самого поняття ризику, але й з багатогранністю його проявів і можливостей мінімізації негативних його наслідків. У цілому, доцільно виділити три можливі напрямки управлінського впливу, спрямованого на зменшення ймовірності настання негативних соціальних наслідків актуалізації ризиків:

- управління шляхом впливу на причини виникнення ризиків;
- управління через вплив на причинно-наслідкові зв'язки;
- комбінування перших двох напрямків.

Під управлінням ризиком пропонується розуміти *процес вироблення оптимальної стратегії, спрямованої на досягнення балансу між виграшом внаслідок зменшення ризику та витратами, які спричинить реалізація цього сценарію (включаючи відмову від будь-яких дій)*. В якості головного методологічного принципу управління ризиками в трудовій сфері приймемо необхідність забезпечення співрозмірності негативних наслідків та ступеня ймовірності настання події шляхом їх оцінки у відповідних одиницях вимірювання.

Процес управління ризиками доцільно поділити на декілька послідовних етапів:

- *аналіз*, який має на меті отримання необхідної інформації щодо структури, властивостей наявних ризиків. На його основі проводиться оцінка, яка може бути якісною (дозволяє визначити основні фактори ризику та

причини їх актуалізації) та кількісною (дозволяє отримати цифрові значення параметрів ризику);

- *вибір методів впливу на основі їх оцінки* (обумовлюється необхідністю порівняння ефективності різних варіантів мінімізації можливих збитків і може проводитися на основі різних критеріїв, у тому числі й економічних);

- *прийняття управлінського рішення* (вимагає формування загальної стратегії управління сукупністю ризиків із визначенням фінансових та інших ресурсів);

- *безпосередній вплив на ризики* (може бути представлений зниженням, збереженням та передачею ризиків);

- *контроль і корегування результатів* (реалізується на основі отриманої нової інформації щодо змін у характеристиках ризику).

Управління ризиками є динамічним процесом зі зворотними зв'язками, який передбачає періодичний аналіз та перегляд прийнятих рішень у зв'язку із новими обставинами, появою нових видів ризиків, зміною вартості мінімізації їх наслідків тощо. Тому серед наведених етапів процесу управління визначальним є перший етап, пов'язаний з ідентифікацією, аналізом та оцінкою ризиків.

Як зазначалося раніше, сьогодні є досить популярною емпірично обґрунтована позиція, яка полягає у тому, що більшість соціальних ризиків не можуть бути оцінені на основі лише кількісних методів – у ряді випадків ці методи виявляються недостатньо релевантними. З іншого боку, прагнення контролювати ризики з метою їх мінімізації проявляється у впевненості експертів щодо їх вимірюваності та керованості. Такий позитивістський, кількісний підхід до ризиків, в якому базовою є оцінка ймовірності актуалізації ризику та його наслідків, залишається домінуючим у концептуалізації, аналізі й управлінні соціальними ризиками.

Водночас, нині серед учених все чіткіше проявляється розуміння того, що реальні соціальні ризики далеко виходять за межі традиційного визначення

ризиків, які можна кількісно оцінити та передбачити. Соціальний досвід значно розширює межі технічного визначення ризику, він також не вкладається в рамки певних імовірнісних процесів та їх відповідних наслідків. У сучасному світі спосіб, яким люди концептуалізують (ідентифікують) і сприймають ризики у повсякденному житті, зумовлюється цінностями, відносинами, соціальними впливами, культурною ідентичністю тощо [378, с. 213]. Слід враховувати той факт, що інформаційні процеси, інституційні структури, соціальна поведінка та індивідуальні реакції формують соціальний досвід щодо ризиків способами, які змінюють суспільне сприйняття ризику. Відповідно, для управління соціальними ризиками необхідно розуміти, чому в окремих випадках ризики або наслідки ризиків, що оцінюються експертами, як незначні, можуть викликати суттєву соціальну напруженість та широку громадську реакцію, а в інших, ризики, оцінені експертами, як небезпечні, не викликають занепокоєння і майже ігноруються суспільством. Експерти намагаються розв'язати цю проблему шляхом інтеграції кількісної оцінки певного соціального ризику з якісними оцінками відповідного соціального та культурного досвіду. Саме такий підхід видається найбільш прийнятним для формування відповідного методичного інструментарію дослідження соціальних ризиків.

Слід зазначити, що Європейська Комісія використовує термін «управління ризиками» більш традиційно, тобто в якості комплексного поняття, що охоплює ідентифікацію, оцінку, управління і попередження ризику [379].

Заслуговує на увагу також підхід Міжнародної ради з управління ризиками, основним завданням якої є дослідження сучасних проблем оцінки ризиків та управління ними, а також обмін інформацією між провідними дослідниками у цій сфері. Відповідно до запропонованого зазначеною радою підходу, в системі управління ризиками центральне місце повинен займати обмін інформацією (рис. 5.1).

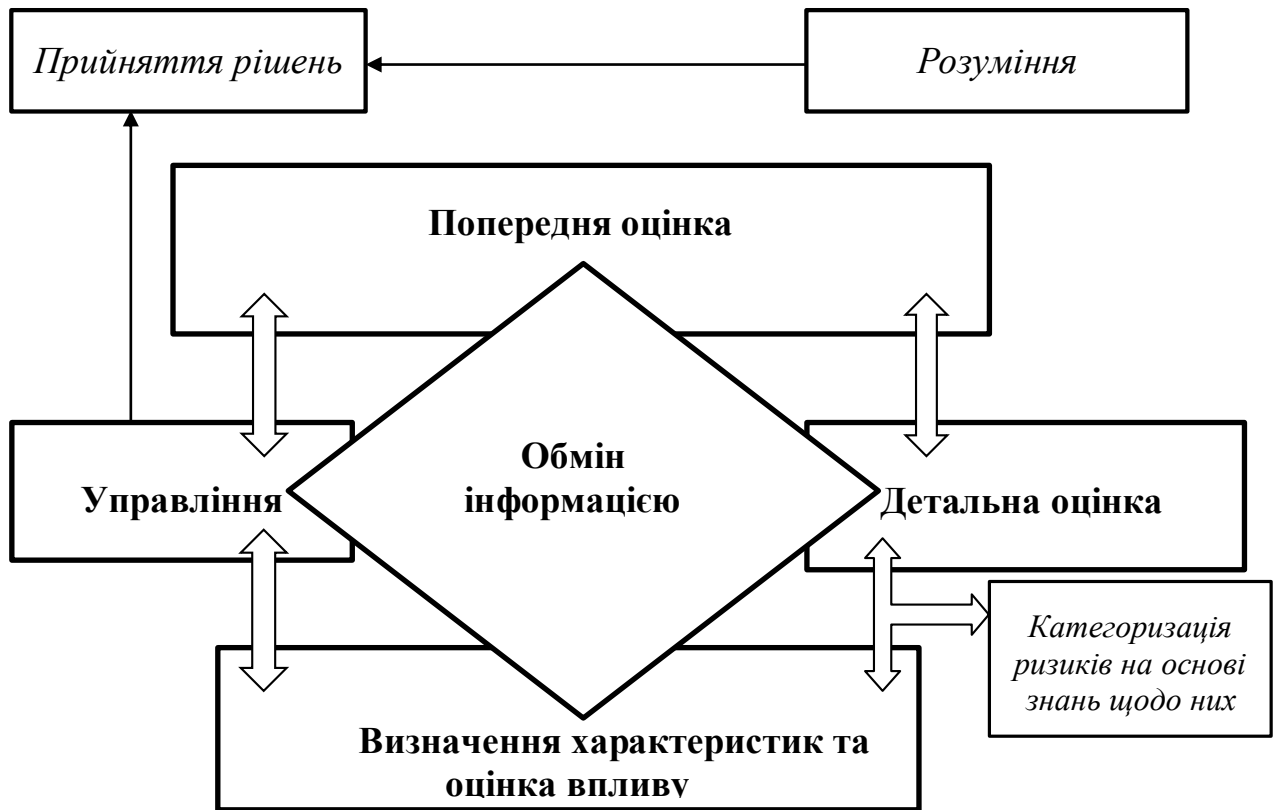

Рис. 5.1. Система управління ризиками на основі обміну інформацією
(джерело: побудовано автором на основі [379])

Виходячи з наведеного підходу, прийняття рішень і управління ризиками повинні здійснюватися на основі розуміння процесів та подій, що можуть відбутися у майбутньому. У даному випадку, підсумкова оцінка ризику є результатом поєднання наявних знань та різноманітних оцінок, детального аналізу статистичних та причинно-наслідкових зв'язків, а також вивчення впливу управлінських рішень.

Ключовим моментом в управлінні ризиками є ідентифікація їх різних видів. Виходячи з напрацьованих на сьогодні теорій, управління ризиками повинне виходити з того, що чітку межу між невизначеністю і ризиком встановити неможливо (на відміну від популярної раніше позитивістської парадигми, де вони могли повністю виражатися числовими значеннями).

Разом з цим, більшість соціальних ризиків у трудовій сфері добре формалізуються і піддаються аналізу. У цих випадках попередній досвід і

наявність пов'язаних із ними статистичних даних роблять можливою і цілком прийнятною оцінку ймовірності та визначення відповідних впливів. Прикладами таких ризиків є, зокрема, досліджені у попередніх розділах ризики безробіття, професійні ризики тощо.

Водночас, існують ризики, які є комплексними (багатофакторними) і супроводжуються невизначеністю та / або двозначністю. Для таких ризиків багатофакторні, як правило, нелінійні зв'язки між значною кількістю потенційних причин і специфічних ефектів важко ідентифікувати, не кажучи вже про їх кількісний вираз. У таких випадках також майже неможливо ідентифікувати та оцінити наявні причинно-наслідкові зв'язки (в якості прикладу можна навести ризики трудового потенціалу, соціального партнерства).

Інша проблема полягає в тому, що поки професійний ризик, пов'язаний, наприклад, із можливістю травмування на виробництві, не проявився у конкретному збитку для підприємства, він залишається потенційним. Оскільки подібні обставини часто призводять до зародження нових ризиків, то у цьому випадку доцільно говорити про виникнення нової невизначеності, яка є наслідком відсутності знань щодо неї. Подолання цієї невизначеності вимагає нових значних зусиль і матеріальних ресурсів. Тому цілком справедливою виглядає думка, що не може бути єдиного універсального підходу до зменшення невизначеності, а відповідно, і ризику. Окрім невизначеності, процес управління ризиками повинен включати також ще один важливий фактор, яким виступає неоднозначність ризику.

Управління ризиками, яке відповідає постулатам наведеної вище нової ризикової парадигми, має досить розвинену теоретичну базу, однак слабким його місцем виступає організаційний рівень на стадії упровадження в практику. Оскільки управління комплексними, невизначеними та двозначними ризиками вимагає відповідного організаційного підґрунтя, яке

базується на міждисциплінарному підході і вимагає гнучкості, то воно вступає у протиріччя з поточною управлінською практикою.

Авторська позиція полягає у тому, що в умовах транзитивного характеру соціально-економічного розвитку України, враховуючи сучасні соціальні виклики, політика *управління ризиками в трудовій сфері має формуватися на наступних принципах: попередження і включення; інтеграція; відображення.*

Серед наведених принципів найбільш вагомим виглядає принцип попередження, оскільки за його відсутності ефективно управління ризиками неможливе взагалі. У класичному підході попередження щодо ризиків розглядається, як відповідне інформування та переконання громадськості. У подальшому, дана модель була поставлена під сумнів дослідженнями протиріч, які властиві ризикам. Основним результатом стало розуміння того, що сприйняття громадськості в якості зібрання непрофесіоналів, які не у змозі правильно інтерпретувати і оцінити інформацію, є помилковим. Сьогодні принцип попередження розглядається в якості основи суспільної взаємодії, завдяки якій відбувається обмін знаннями, досвідом, проблемами та перспективами.

Попередження має містити такі необхідні елементи:

- обмін знаннями та інформацією щодо перспектив розвитку ризику;
- участь (включення) широкого кола суб'єктів до процесу прийняття рішення;
- взаємна довіра між залученими учасниками.

Принцип *інтеграції* передбачає необхідність отримання й обробки інформації з різних джерел щодо невизначеності та перспектив розвитку ризиків. Відповідно до цього принципу, досвід методологічного та організаційного характеру не може розглядатися в якості інструменту для забезпечення чіткого та однозначного вирішення проблем регулювання ризиків. Урахування принципу інтеграції передбачає застосування в управлінні багатовимірних оцінок ризиків і пов'язаних з ними переваг та

компромісів. Принцип виходить з того, що для ефективного управління ризиками мають бути інтегровані наполегливість, ерудиція, активність, здатність до толерантності, справедливність, керованість, добровільність участі експертів. Важливо, що управління соціальними ризиками не може обмежуватися лише розглядом ризиків, як таких. Принцип інтеграції визначає, що управління ризиками має ґрунтуватись на цілісному підході до виявлення ризику, його оцінки та реалізації заходів його мінімізації. Це означає, зокрема, що оцінка ризиків повинна виступати органічною складовою процесу управління.

Задля справедливості необхідно зазначити, що в окремих випадках необхідно розрізняти оцінку ризиків та управління ними, однак при цьому важливо розуміти, що ці два заходи є взаємопов'язаними. Поєднання оцінки та управління ризиками дозволяє експертам, до певної міри, ігнорувати невизначеність, складність і неоднозначність. Важливо, що принцип акцентує увагу на необхідності розгляду взаємозв'язків між різними видами ризиків.

Розглядаючи принцип *відображення*, слід зазначити, що він засвідчує той факт, що управління ризиками не може бути стандартизованим. Відображення дозволяє експертам, учасникам та інституціям критично оцінювати власні дії щодо управлінського впливу на динаміку соціальних ризиків. Відповідно, це дає можливість забезпечити баланс в оцінках ризиків з отриманням результуючої, яка буде відображати колективну думку. Так, у випадку, коли матиме місце переоцінка певних видів ризиків, то їх мінімізація призведе до надмірних витрат ресурсів, які необхідно буде компенсувати шляхом призупинення інших важливих соціальних програм. У випадку їх недооцінки суспільство може зазнати значних, можливо, навіть катастрофічних втрат. Відповідно, ми виходимо на *взаємозв'язок ризику та небезпеки*, оскільки питання забезпечення достатнього рівня безпеки залежить від вирішення проблеми невизначеності у діях громадян.

Таким чином, окрім іншого, управління ризиками сприяє глибокому розумінню питань, пов'язаних із сучасними ризиками. Його прикладна цінність полягає у тому, що управлінський процес передбачає необхідність інтеграції різних результатів наукових пошуків щодо соціальних ризиків у трудовій сфері.

Головним викликом для процесу управління ризиками залишається необхідність подолання невизначеності, а також постійного переосмислення наукових надбань щодо можливостей їх мінімізації.

Виходячи з наведеного, слід зазначити, що для ефективного управління соціальними ризиками в трудовій сфері, з метою їх мінімізації доцільно розвивати підходи, за якими вони розглядаються як багатоаспектні складні об'єктивно-суб'єктивні явища, що характеризуються невизначеністю, неоднозначністю та багатофакторністю. Це зумовлює:

- необхідність чіткої ідентифікації соціальних ризиків;
- упровадження дієвого контролю за наслідками їх актуалізації;
- розробку дієвих превентивних заходів.

Разом з цим, як зазначалося раніше, окремі види соціальних ризиків у трудовій сфері (наприклад, безробіття) можуть розглядатися в якості цілісних неструктурованих явищ, а відповідно, вони можуть бути достатньо точно оцінені (позитивістський підхід). Ефективне відстеження соціальних ризиків може бути реалізоване на основі розробки та впровадження системи моніторингу й оцінки ризиків. Важливо, що аналіз соціальних ризиків має передбачати не лише власне оцінку того чи іншого виду ризику, але й середовища, в якому він реалізується, включаючи суб'єктивне сприйняття його населенням.

Щодо підходів до мінімізації соціальних ризиків, то тут, на наш погляд, має бути упроваджений принцип *«оцінка та мінімізація»*. Він передбачає розробку заходів з мінімізації певного соціального ризику виключно на основі результатів його моніторингу та оцінки (рис. 5.2).

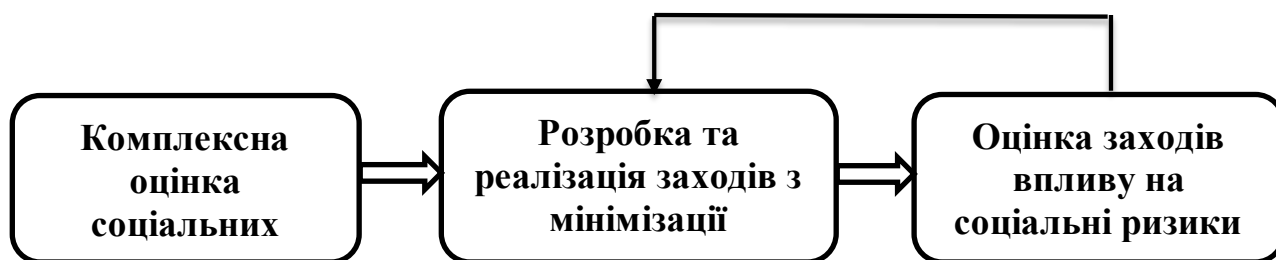

Рис. 5.2. Схема реалізації принципу «оцінка та мінімізація» (джерело: авторська розробка)

Важливо зазначити, що при розробці механізмів мінімізації соціальних ризиків у трудовій сфері, як правило, розглядають такі основні сфери упровадження соціальної політики, як доходи, ринок праці, охорона здоров'я, підтримка сім'ї, освіта, міграційна політика. Для кожної із зазначених сфер формуються свої рекомендації, однак, при цьому, у більшості випадків, не враховується, що у кожній сфері *механізми мінімізації ризиків, їх сприйняття та вплив середовища на можливості їх реалізації* можуть бути різними. Окрім цього, за такої диференціації соціальних ризиків у трудовій сфері виникає проблема збалансованості заходів щодо їх мінімізації.

Тому у випадку, коли, наприклад, попередня оцінка засвідчує, що рівні того чи іншого виду ризику об'єктивно не є загрозливими, однак його сприйняття у суспільстві є занадто гострим, то слід зробити акцент саме на заходах, спрямованих на пом'якшення сприйняття ризику, а не реалізовувати затратні програми зниження об'єктивного рівня цього ризику. З цього виходить, що в процесі розробки політики мінімізації соціальних ризиків доцільно використовувати спеціальні механізми для того чи іншого виду ризику (рис. 5.3).

Рис. 5.3. Диференціація механізмів мінімізації соціальних ризиків
(джерело: авторська розробка)

Для прикладу, проведемо аналіз рекомендацій щодо напрямів зменшення соціальних ризиків у сфері політики доходів, наведених у роботі [377]. В якості основних завдань у сфері оплати праці відмічаються наступні: модернізація існуючих стандартів і норм продуктивності праці; удосконалення законодавства про оплату праці; встановлення мінімальної заробітної плати на рівні не нижче прожиткового мінімуму для працездатних осіб; запровадження регулярного перегляду споживчого кошику, за яким формується прожитковий мінімум і т. д. На нашу думку, наведені положення стосуються умов, в яких реалізуються ризики зниження доходів населення, а не власне самих соціальних ризиків у трудовій сфері.

У цій же роботі зазначається, що для ринку праці пріоритетне забезпечення зайнятості економічного активного населення потребує не тільки досягнення макроекономічної стабілізації та фінансового оздоровлення економіки, забезпечення інвестиційної привабливості країни й стимулювання працездатного населення до активної поведінки на ринку праці. Наростання негативних явищ на національному ринку праці пов'язано, передусім, зі зростанням обсягів безробіття, поширенням масштабів вимушеної неповної зайнятості, скороченням можливостей працевлаштування незайнятого

населення. Тобто запропоновані заходи також стосуються, насамперед, середовища, в якому відбувається реалізація відповідних соціальних ризиків у трудовій сфері.

Зазначаючи обґрунтованість та актуальність сформульованих у більшості напрацьованих на сьогодні рекомендацій щодо шляхів та умов мінімізації соціальних ризиків, вважаємо за необхідне звернути увагу на таке. По-перше, як слідує з наведених прикладів, дослідниками та експертами, насамперед, формуються загальні рекомендації, що стосуються існуючих в Україні умов (середовища), в яких реалізуються або можуть реалізуватися відповідні ризики. Такі рекомендації ґрунтуються на адекватних результатах аналізу ситуації у відповідній сфері життєдіяльності суспільства та на досвіді експертів. Але, оскільки при цьому відсутня оціночна складова, яка відповідає конкретній групі соціальних ризиків, то порушується принцип *«оцінка та мінімізація»*. Тобто рекомендації, у багатьох випадках, набувають традиційного вигляду *«покращань»*, *«поліпшень»*, *«підвищень»* та ін., які фактично не пов'язані з конкретними оцінками ситуації (аналіз ситуації якщо і подається, то міститься в іншій частині відповідних матеріалів і не використовує оцінок конкретних ризиків). Крім того, не наводяться і цільові значення відповідних характеристик ризиків, що пояснюється відсутністю інструментарію оцінювання.

По-друге, в рекомендаціях фактично не приділяється значної уваги проблемам покращання сприйняття населенням соціальних ризиків. Як було зазначено вище, особливості такого сприйняття, за певних умов, можуть відігравати вирішальну роль у зростанні або зниженні соціальної напруженості. Окреслена ситуація пояснюється тим, що органи державної статистики не проводять соціологічних досліджень і не публікують, зокрема, показників сприйняття населенням соціальних ризиків. Обстеження, що проводяться у цій сфері недержавними соціологічними установами, не носять

систематичного характеру, а показники, які в них вимірюються, не узгоджені з оцінками інших аспектів соціальних ризиків.

По-третє, в рекомендаціях щодо зниження соціальних ризиків практично не використовуються кількісні оцінки ризиків, а лише показники, які опосередковано пов'язані з відповідними ризиками, наприклад рівні безробіття за окремими групами населення, рівні доходів за окремими групами домогосподарств тощо.

Виходячи із зробленого припущення, що в системі управління соціальними ризиками в трудовій сфері і, відповідно, у підходах до розв'язання проблеми їх мінімізації центральне місце займають інформація та ефективний інформаційний обмін, слід констатувати нерозвиненість означеної системи в Україні. Дійсно, аналіз ситуації з інформаційним забезпеченням та рівнем підготовки фахівців щодо можливостей використання, навіть загальнодоступної інформації, наприклад основних показників соціальної політики, засвідчує неповноту даних, а також, подекуди, недостатню кваліфікацію службовців органів державного управління.

Зокрема, характеризуючи базу для оцінки ризиків при формуванні політики доходів населення, слід звернути увагу, що офіційні оцінки показників доходів, диференціації населення за доходами та рівнем життя викликають ряд запитань. Насамперед, це відсутність інформації щодо можливості та особливостей врахування доходів від зайнятості населення у тіньовому секторі економіки, від нелегальної трудової міграції, від власності тощо. Виникають сумніви щодо відповідності наведених офіційних оцінок показників диференціації населення за доходами. Так, наприклад, у звіті з людського розвитку за 2014 рік [241] індекс Джині для України, скоригований з метою урахування нерівності доходів, становить лише 25,6%, що помітно нижче, ніж у всіх інших країнах групи з високим рівнем людського розвитку (середнє значення цього показника тут становить близько 41,2%).

Навіть у Республіці Білорусь, економіка і соціальна політика якої зберегли набагато більше ознак соціалістичної системи, цей індекс становить 26,5%. Аналогічним є співвідношення й інших показників диференціації, таких як показники концентрації доходів, індекси нерівності тощо.

Хоча фахівці органів державної статистики України і заперечують можливість суттєвого викривлення показників доходів населення, спеціалісти у сфері соціальної економіки все більше схиляються до думки, що спостерігається суттєва недооцінка доходів населення та показників їх диференціації, зокрема через неналежне врахування доходів та рівня життя заможних домогосподарств.

Не беручи до уваги найбагатших людей – олігархів та членів їх сімей, чисельність яких є відносно незначною, слід визнати, що основну масу заможного населення в Україні складають представники топ-менеджменту крупних міжнародних та національних компаній, керівництво фінансових установ, підприємці, керівники державних підприємств та держслужбовці високих рангів, провідні діячі культури, спортсмени тощо. При цьому, рівень оплати праці, як правило, не є визначальною ознакою рівня життя даної групи населення, оскільки їх доходи формуються з багатьох інших джерел. Ці групи населення не потрапляють до жодного з державних вибірових обстежень. Як свідчать результати сучасних досліджень, неврахування доходів заможного населення суттєво впливає на точність визначення загальних показників добробуту, диференціації населення за рівнем життя та багатьох інших [380; 381]. А це, у свою чергу, суттєво збільшує рівні невизначеності при аналізі соціальних ризиків в Україні, погіршуючи інформаційне забезпечення та умови обміну інформацією, оскільки ця інформація не викликає довіри ні у вітчизняних фахівців, ні у закордонних.

Іншою проблемою в Україні є неналежне врахування реальної нужденності сімей заявників при визначенні їх права на державну соціальну допомогу через поширеність доходів з таких джерел, як зарплата у

«конвертах», дохід від незареєстрованої зайнятості, дохід від підприємницької діяльності, перекази від трудових мігрантів та допомога від інших сімей, доходи від землі та сільськогосподарської діяльності тощо. Доходи із зазначених джерел складають суттєву частку сукупного доходу сімей з доходами нижче середнього рівня по країні.

На нашу думку, одним із шляхів подолання зазначених проблем при розробці та реалізації політики соціальної підтримки населення в Україні, з метою зниження ризиків втрати доходів, є упровадження методології непрямой оцінки доходів. Цю методологію розроблено в Україні науковцями, фахівцями Мінсоцполітики, за участю міжнародних експертів протягом 2009-2012 років. Її сутність полягає в тому, що при визначенні права заявників на отримання соціальної допомоги, рівень їх нужденності визначається на основі задекларованих доходів та оцінки доходів. Він здійснюється з урахуванням характеристик домогосподарства, які пов'язані з рівнем життя і можуть бути перевірені шляхом збору інформації від уповноважених органів (податкова адміністрація, МВС, БТІ, Пенсійний фонд та ін.), а також при відвідуванні домогосподарства соціальним працівником або інспектором. На основі такої інформації та спеціально розроблених оціночних формул визначається потенційний рівень сукупних доходів сімей заявників з урахуванням джерел, доходи з яких не можуть бути підтверджені документально та перевірені соціальними працівниками. При оцінці доходів використовується інформація, що характеризує регіон та тип місцевості проживання (велике місто, мале місто, село); склад домогосподарства; соціально-економічний статус голови домогосподарства; наявність певних товарів тривалого використання; наявність земельних ділянок та свійських тварин. Такий підхід до визначення реальної нужденності населення відповідає сучасній практиці багатьох країн транзитивного типу.

За допомогою наведеної методики визначається оцінений (потенційний) дохід заявника, розмір якого, у разі суттєвого перевищення встановленого

порогового значення, є підставою для здійснення перевірки умов та рівня життя заявника або, навіть для відмови у наданні допомоги. Передбачається, що оцінка доходів та опрацювання результатів перевірки здійснюватиметься у автоматизованому режимі в районних управліннях праці та соціального захисту населення. За результатами перевірки рішення щодо призначення допомоги, її припинення або застосування санкцій (у разі виявлення порушень) приймається відповідними органами державної влади на місцях, або утвореними ними спеціальними комісіями.

Розглянутий підхід, безумовно, дозволить підвищити адресність соціальної допомоги та забезпечить соціальну підтримку саме тих сімей, які її дійсно потребують, і, як наслідок, призведе до зменшення ризиків втрати доходів сімей, для яких ці ризики є найбільш актуальними. Крім того, це забезпечить підвищення ефективності використання бюджетних коштів, спрямованих на надання державної соціальної допомоги.

Наведені приклади свідчать про серйозні проблеми, що існують у сфері визначення доходів населення України, як заможних, так і вразливих його верств. Ці проблеми автоматично переносяться на проблеми оцінки відповідної групи соціальних ризиків, а саме ризиків, пов'язаних з доходами.

Не менш важливим аспектом наукового супроводження управління соціальними ризиками є питання адекватного використання отриманої інформації. Відповідь на дане питання можливе на основі використання інформації з різних джерел та оперуванням достатньо складними статистико-математичними методами розрахунків. Так, наприклад, користувачами уточненої інформації щодо рівня соціальних ризиків у трудовій сфері мають бути фахівці управлінь праці та соціального захисту, Міністерства соціальної політики України, зацікавлених органів центральної та місцевої виконавчої влади, науково-дослідних установ, громадських організацій, засобів масової інформації. Тому для спеціалістів є досить актуальною проблема володіння відповідними компетенціями.

Виходячи з наведеного, можливості застосування сучасних складних інструментів аналізу та оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері значною мірою визначаються обсягами та якістю наявних і доступних релевантних даних, кваліфікацією виконавців та часом, який допускається витратити на дослідження. З метою підвищення кваліфікації фахівців органів державної влади, представників громадських організацій, ЗМІ необхідно проводити спеціалізовані навчальні семінари (тренінги) паралельно з розробкою відповідного інструментарію оцінювання та аналізу соціальних ризиків. Такі семінари доцільно проводити окремо для різних груп користувачів. Для підвищення кваліфікації учасників процесу розробки заходів політики з мінімізації соціальних ризиків важливим є організаційне забезпечення досліджень у цій сфері. В Україні на цьому шляху вже зроблені певні успішні кроки. Так, наприклад, в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України протягом декількох років функціонує сектор соціальних ризиків у сфері зайнятості населення. На нашу думку, для підвищення ефективності розвитку цього складного напрямку досліджень в Україні, необхідно шукати шляхи до поєднання зусиль фахівців органів державного управління, органів державної статистики, академічних інститутів соціально-економічного блоку, наукових підрозділів ВНЗ та інших організацій. Належне розв'язання проблем оцінювання та аналізу соціальних ризиків принесе реальну користь для фахівців органів державного управління, науковців, населення України.

Щодо часового інтервалу, необхідного для проведення оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері, то представляється доцільним застосувати такий підхід. Поряд з інструментами багатоаспектної інтегральної оцінки соціальних ризиків, який передбачатиме проведення систематичних поглиблених досліджень ризиків, необхідно розробити спрощену методику їх швидкого оцінювання та аналізу.

Головними цілями швидкого оцінювання та аналізу соціальних ризиків у трудовій сфері є забезпечення зацікавлених сторін наблизеними оцінками

для прийняття обґрунтованих рішень щодо мінімізації ризиків, підвищення кваліфікації всіх учасників процесу, підготовка орієнтирів для більш точного оцінювання.

При швидкому оцінюванні пропонується використання даних із всіх розглянутих раніше джерел інформації, з урахуванням того, що частина інформації з них може надходити зі значним запізненням (наприклад, дані СНР та мікродані вибіркового обстежень). Також в процесі швидкого оцінювання, як правило, немає можливості використати дані спеціально організованих соціологічних вибіркового обстежень, а лише результати фокус-групових досліджень, поглиблених інтерв'ю та ін.

Особливістю методології швидкого оцінювання є використання показників, розрахованих не на основі методів моделювання та інтегральних показників, а первинних даних, які дозволяють здійснити оперативний аналіз окремих ризиків, оцінити зміни їх рівня та наближено спрогнозувати відповідні тренди. Власне, оцінка та аналіз будь-яких ризиків в Україні здійснюється, наразі, на основі підходів дуже близьких до швидкого оцінювання. Їх можна назвати «дуже швидким оцінюванням», оскільки воно здійснюється, у більшості випадків, окремими експертами (а іноді і не експертами) на основі дуже обмеженого обсягу інформації.

Слід звернути увагу, що швидке оцінювання соціальних ризиків у трудовій сфері має здійснюватися на основі прийнятої за участю основних зацікавлених сторін уніфікованої методики, в якій чітко зазначатимуться як джерела інформації, так і методи оцінювання та особливості використання результатів оцінювання.

Методологія швидкого оцінювання і аналізу повинна складатися з двох основних блоків: аналіз наявних даних та узагальнена оцінка ризиків. Визначення системи первинних показників для швидкого оцінювання ризиків вимагає також ясного розуміння цілей оцінювання і глибокого знання проблеми.

Як зазначалося вище, при оцінюванні соціальних ризиків з метою розробки ефективних заходів політики їх мінімізації слід застосовувати спеціалізовані механізми за такими трьома напрямками: мінімізації окремих видів соціальних ризиків; покращання середовища; усунення негативного сприйняття ризиків населенням.

Доцільним представляється розглянути окремі механізми реалізації політики за кожним із зазначених напрямів. Заходи мінімізації окремих соціальних ризиків мають ґрунтуватися на адекватних результатах аналізу ситуації у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства, що містять оцінки конкретних ризиків, а також цільові значення відповідних характеристик ризиків. Оскільки ризик є першим кроком до виникнення небезпеки, в якості прикладу таких оцінок доцільно розглянути індикатори соціальної безпеки та їх порогові значення, розроблені в рамках Методики розрахунку рівня економічної безпеки України з урахуванням світового досвіду та напрацювань українських вчених (табл. 5.1).

Як слідує з наведених даних, при оцінюванні стану соціальної безпеки експерти відштовхуються від порогових значень індикаторів, що дає змогу оцінити не лише масштаби поширення того чи іншого явища, а й визначити ймовірність настання загрозової небезпеки у разі перевищення порогу.

За умови наявності інформації не лише про порогове значення, а й про межі гранично допустимих значень індикаторів, забезпечується можливість розроблення градаційної шкали настання ризику. Наприклад, Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України [382], встановлено наступні межі для індикатора «Рівень безробіття (за методологією МОП)»: нижня межа – 0%; нижній поріг – 3%; нижня норма – 5%; верхня норма – 8%; верхній поріг – 10%; верхня межа – 15%.

Таблиця 5.1.

Індикатори та порогові значення індикаторів стану соціальної безпеки
України

	<i>Індикатор, одиниця виміру</i>	<i>Порогове значення</i>
1	Частка населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності), %	не більше 25
2	Частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму, %	не більше 40
3	Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, разів	не менше 3
4	Відношення мінімального розміру пенсії до прожиткового мінімуму, разів	1,5 - 2
5	Відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін, разів	не менше 1
6	Відношення сукупних витрат 10 % найбільш забезпеченого населення до 10 % найменш забезпеченого, разів	не більше 8
7	Частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств, %	не більше 50
8	Рівень безробіття (за методологією МОП), %	не більше 10
9	Рівень тривалого безробіття у працездатному віці (відношення чисельності безробітних понад шість місяців до загальної чисельності безробітних), %	не більше 25 - 30
10	Наявність житлового фонду в середньому на одну особу, м ²	не менше 25
11	Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на 100 осіб	не більше 60
12	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, % до ВВП	не менше 4
13	Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % до ВВП	не менше 8,3
14	Охоплення випускників 9-х класів повною середньою освітою, %	не менше 100

Джерело: побудовано на основі [382]

Отже, показник «Рівень безробіття (за методологією МОП)» в економіці країни може набувати значення від 0% до 15%. Виходячи з наведеної вище градації, наприклад, може бути запропонована така шкала вимірювання ризику безробіття:

- до 3% - ризик відсутній (малоймовірний);
- від 3 до 5% - низький ризик;
- від 5% до 8% - середній ризик;
- від 8 до 10% - високий ризик;
- від 10 до 15% - суттєвий ризик.

Кількісна оцінка відхилення фактичного рівня показника від нормативного власне і буде тією відправною точкою, яка обумовить прийняття тих чи інших управлінських рішень.

Таким чином, здійснюючи оцінку поточної ситуації з ризиками та спрямовуючи заходи політики на досягнення цільових індикаторів, що визначаються пороговими значеннями, буде забезпечено принцип «оцінка та мінімізація».

Оцінка середовища є невід'ємною частиною моніторингу та оцінювання соціальних ризиків. Політика мінімізації соціальних ризиків, орієнтована на поліпшення середовища, в якому реалізуються ризики, має досить значний потенціал ефективності.

Заходи щодо сприяння зайнятості населення регламентуються Законом України «Про занятість населення» [369]. Для їх ефективного впровадження вважаємо за необхідне керуватися такими принципами:

- повномасштабне використання економічного потенціалу суспільства;
- скорочення відставання фактичного ВВП від його потенційного рівня;
- підвищення конкурентоспроможності осіб на ринку праці, забезпечення відповідності рівня професійної кваліфікації працездатних осіб потребам ринку праці;
- розвиток почуття самоповаги у працівників, які втратили роботу;

- підвищення рівня доходів та покращення умов життя населення;
- залучення додаткових суспільних витрат, пов'язаних з підтримкою безробітних;
- стимулювання діяльності роботодавців, спрямованої на створення нових робочих місць та працевлаштування безробітних;
- створення умов для самозайнятості населення та підтримка підприємницької ініціативи;
- сприяння забезпеченню молоді першим робочим місцем та запровадження стимулів для стажування на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, фізичних осіб, які застосовують найману працю, молоді, яка навчається;
- сприяння зайнятості інвалідів;
- забезпечення участі безробітних у громадських роботах та інших роботах тимчасового характеру.

Принципи політики в контексті мінімізації ризику втрати працездатності базуються на наступних положеннях:

- умови найму та використання робочої сили регулюються законодавчо;
- в державному секторі створюються нові робочі місця;
- стимулюється зростання рівня зайнятості на недержавних підприємствах;
- проводяться заходи з підготовки та перепідготовки робочої сили, зокрема тих, хто тимчасово втратив роботу;
- реалізуються заходи з підвищення поінформованості населення про можливості їх зайнятості(працевлаштування);
- реалізуються державні програми щодо соціального страхування та соціального захисту безробітних;
- проводяться заходи з працевлаштування незайнятого населення.

Основними напрямками розроблення політики у сфері мінімізації ризику зубожіння є [377]:

- забезпечення належного рівня оплати праці, який би сприяв максимально повній реалізації її відтворювальної та мотиваційної функцій;
- підвищення справедливості перерозподілу доходів населення шляхом запровадження системи прогресивного оподаткування доходів фізичних осіб;
- забезпечення належного рівня життя пенсіонерів;
- зниження ризиків втрати доходів працюючих шляхом посилення їх соціального захисту;
- ефективна та прозора система державних соціальних гарантій.

Політика управління соціальними ризиками в частині мінімізації негативного сприйняття ризиків населенням має бути зорієнтована на такі заходи:

- підвищення рівня обізнаності населення про події, які обумовлюють настання певних соціальних ризиків у суспільстві, про ризики, які вже виникли, їх масштаби (кількісну оцінку), результати моніторингу та про заходи мінімізації ризиків;
- підвищення рівня грамотності населення щодо механізмів моніторингу і оцінки ризиків та адекватної поведінки у відповідних ситуаціях;
- відслідковування та вжиття заходів щодо нівелювання впливу чуток і домислів, як самостійної інформації, що знаходиться поза межами науково-обґрунтованого знання та досвіду і породжує необґрунтоване відчуття тривоги та страху;
- підвищення ролі ЗМІ в інформуванні населення щодо актуалізації певних видів ризиків.

Важливо також відмітити, що регулювання, попередження та мінімізація соціальних ризиків є одним із напрямків реалізації бюджетної політики, адже саме обсягами видатків бюджету обумовлюється можливість реалізації ефективної соціально-економічної політики в частині підтримки соціально

незахищених верств населення, реалізації соціальних програм тощо і, що дуже важливо – забезпечується можливість проведення моніторингу та оцінки соціальних ризиків.

Рівні соціальних ризиків мають бути також індикаторами регіонального розвитку, а їх зниження повинне визначатися в якості пріоритетного напрямку державної регіональної політики. Саме значні регіональні відмінності щодо демографічного розвитку, рівня, умов та якості життя, екологічного стану, ринку праці, соціального середовища тощо обумовлюють формування соціальних ризиків у державі та її регіонах, становлять небезпеку існування для людини та суспільства. Можливості щодо попередження, мінімізації та подолання соціальних ризиків на регіональному рівні можуть бути реалізованими через відображення відповідних заходів у регіональних стратегіях розвитку.

Таким чином, необхідність розробки та впровадження дієвих заходів державної політики, спрямованих на управління соціальними ризиками, зумовлена, насамперед, тим, що [383]:

- по-перше, занадто високий ступінь ризиків підвищує почуття небезпеки, незахищеності людей, тим самим знижуючи якість життя;
- по-друге, заходи зі зменшення впливу та подолання наслідків непередбачених (або передбачених, але недооцінених) подій можуть мати занадто високу ціну для суспільства і, відповідно, бути неефективними з соціального погляду.

За останні кілька десятиліть перед суспільством все частіше постає проблема забезпечення ефективності управління потенційно негативними наслідками економічного, технологічного та суспільного розвитку. Природа цих небезпек, а також їх довготривалий та глобальний характер спричиняють необхідність застосування нового інтеграційного підходу, метою якого є виявлення, розуміння, оцінка та мінімізація найбільш небезпечних соціальних

ризиків для окремої людини, групи людей та суспільства загалом шляхом удосконалення інструментарію аналізу й оцінки ризиків.

5.2. Розробка інструментарію оцінювання соціальних ризиків як складової управлінського процесу

Процес управління соціальними ризиками базується на загальних управлінських принципах, однак він має власну специфіку, пов'язану з особливостями об'єкта, цілей і методів цільового впливу, що вимагає вироблення відповідного спеціального інструментарію аналізу й оцінки.

Результати проведених досліджень засвідчують, що найбільш ефективним для оцінювання соціальних ризиків є комбінований підхід, який інтегрує як методи статистичного та імітаційного моделювання, так і методи експертних оцінок та соціологічні підходи. Даний методологічний інструментарій все частіше використовується для аналізу складних соціальних явищ і процесів у випадку, коли один метод або одне джерело інформації не може забезпечити необхідних результатів.

Представляється доцільним запропонувати концептуальну схему комплексного оцінювання соціальних ризиків у трудовій сфері в якості складової управлінського процесу, на основі якої буде систематизовано відповідні методи (рис.5.4):

- кількісна та/або якісна оцінка соціальних ризиків для цільової сукупності населення: окремих осіб, сімей, домогосподарств та їх груп;
- якісна оцінка сприйняття соціальних ризиків цільовою сукупністю населення;
- кількісна та/або якісна оцінка середовища (зовнішніх умов), в якому можуть реалізуватися ризики;

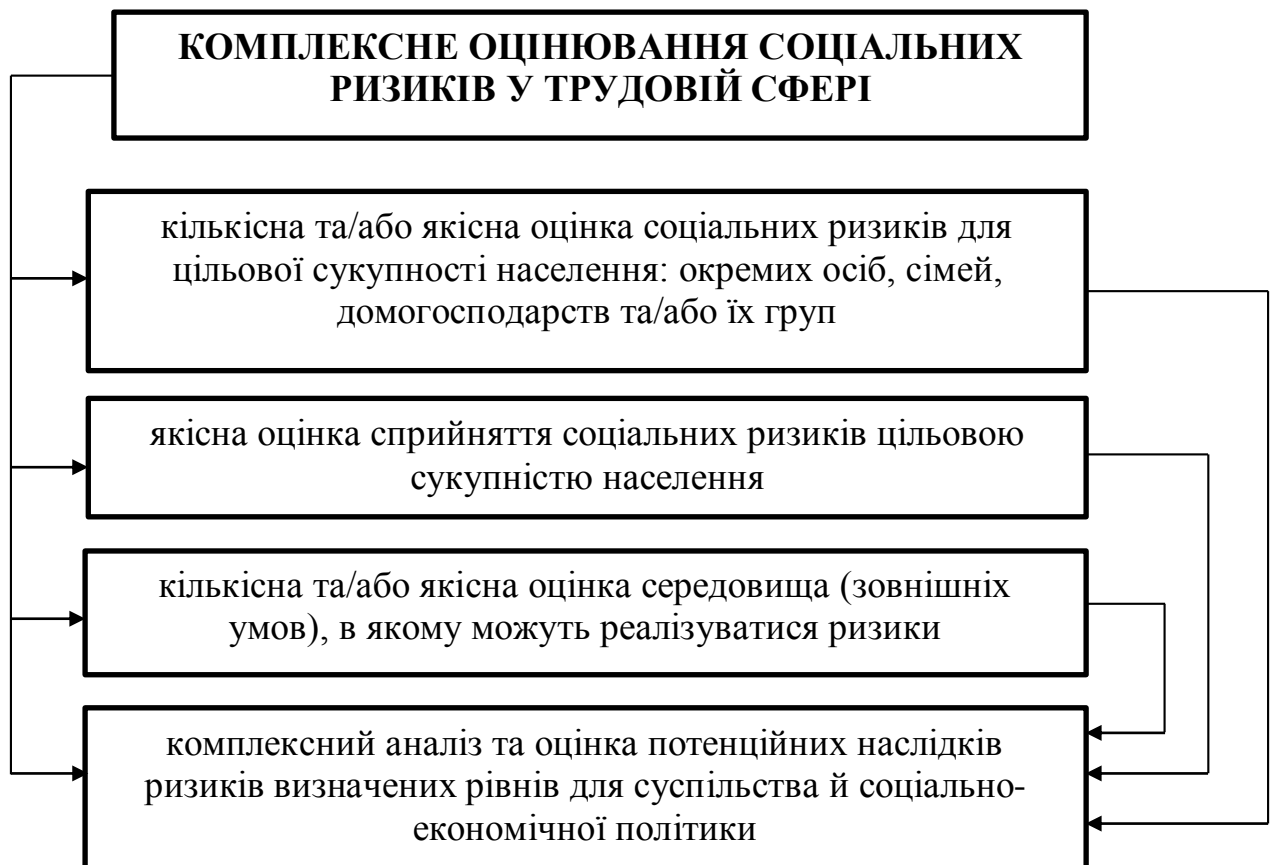

Рис. 5.4. Концептуальна схема комплексного оцінювання соціальних ризиків як складової управлінського процесу (джерело: авторська розробка)

- комплексний аналіз та оцінка потенційних наслідків ризиків визначених рівнів для суспільства у цілому, й соціально-економічної політики, зокрема.

Зазначені аспекти оцінювання соціальних ризиків, у загальному випадку, не є незалежними. Лише кількісна оцінка певного соціального ризику для окремої групи осіб та кількісна оцінка зовнішніх умов може здійснюватися незалежно і, певною мірою, об'єктивно на основі статистичних (імовірнісних) методів. Разом з цим, важко уявити, що будуть витратитися більш-менш значні ресурси для оцінювання ризику, який не має суттєвого суспільного резонансу, тобто сприйняття небезпеки якого знаходиться на низькому рівні. Сприйняття ризиків значною мірою залежить як від рівня ризику, так і від зовнішніх умов.

Відповідно, і оцінку сприйняття доцільно здійснювати з урахуванням результатів аналізу ризику та середовища. Аналіз та оцінка потенційних наслідків певного рівня соціального ризику повинна здійснюватися на основі спеціальних методів, з урахуванням всіх інших оцінок: власне ризику, його сприйняття та середовища, в якому ризик реалізується.

Слід зазначити, що рівень складності методичного забезпечення комплексного оцінювання ризику може суттєво варіювати, залежно від цілей оцінювання та методів, які використовуються. При цьому, як зазначалося вище, ученими напрацьовано окремі підходи щодо оцінювання власне соціальних ризиків. Однак у даному аспекті спостерігаються помітні зміни, які зумовлюють необхідність ускладнення методології оцінювання та відповідного інструментарію.

Розглянемо це питання більш детально. Враховуючи прийнятий і обґрунтований у роботі підхід до визначення соціальних ризиків у трудовій сфері, слід відмітити, що інформаційне забезпечення їх оцінювання має формуватися з таких основних джерел (рис. 5.5):

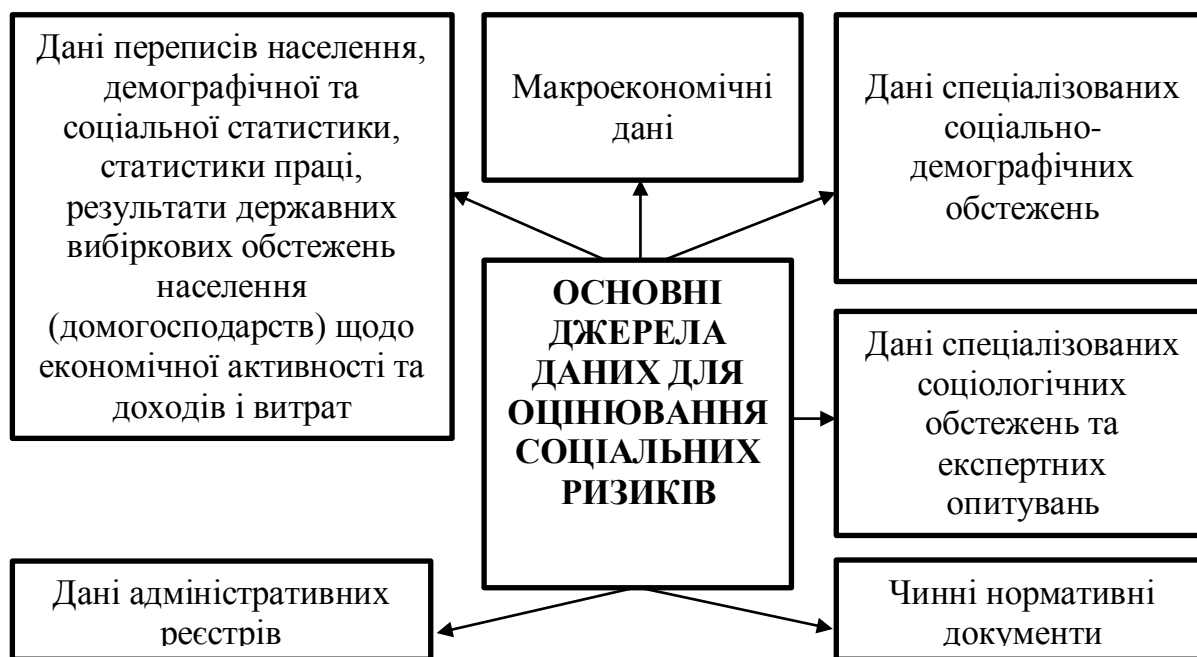

Рис. 5.5. Основні джерела даних для формування інформаційного забезпечення оцінювання соціальних ризиків (джерело: авторська розробка)

- дані переписів населення, демографічної та соціальної статистики, статистики праці, результати державних вибірових обстежень населення (домогосподарств) щодо економічної активності та доходів і витрат;
- дані спеціалізованих соціально-демографічних обстежень, зокрема щодо захворюваності населення;
- адміністративні дані;
- дані спеціалізованих соціологічних обстежень та експертних опитувань;
- макроекономічні дані;
- чинні нормативні документи.

Дані переписів населення забезпечують можливість оцінки й аналізу соціально-економічної і демографічної ситуації в країні, важливих показників, що характеризують розвиток у таких галузях, як освіта, економічна активність, людські ресурси, джерела доходів, охорона здоров'я, розміри домогосподарств (сімей), навколишнє середовище, урбанізація та соціальне забезпечення тощо. Переписи населення є також унікальними джерелами даних для визначення соціальних показників, необхідних для оцінки впливу заходів державної політики, спрямованих на регулювання соціальних ризиків. Нажаль в Україні це джерело інформації наразі не є актуальним, оскільки перепис циклу 2010 року не відбувся.

Державні вибіркові обстеження населення (домогосподарств) є джерелом даних щодо складу домогосподарств та сімей, житлових умов, освіти, зайнятості та безробіття, доходів і витрат та ін. Такі обстеження, як правило, проводяться на регулярній (щомісячній, щоквартальній, щорічній) основі та дають можливість встановити важливі фактори, що впливають на масштаби соціальних ризиків для різних груп населення, їх динаміку, а також спрогнозувати можливі наслідки. Аналіз вибірових обстежень, які проводяться Державною службою статистики України, свідчить: найбільш релевантними для оцінювання соціальних ризиків є дані, що збираються в

обстеженні домогосподарств з питань економічної активності населення та обстеженні умов життя домогосподарств [375; 384].

Вибіркове обстеження умов життя домогосподарств (далі – ОУЖД) є основним джерелом інформації для комплексного дослідження рівня добробуту різних соціальних груп населення України. ОУЖД проводиться з 1999 року щоквартально, охоплює близько 10,5 тисяч неінституційних домогосподарств та базується на міжнародних стандартах щодо проведення таких обстежень. Застосовується повна щорічна ротація домогосподарств у вибірці. Основними цілями проведення цього обстеження є: отримання характеристик рівня життя населення в цілому, окремих соціальних груп населення або домогосподарств; спостереження за диференціацією населення за рівнем добробуту; визначення соціально-демографічних характеристик домогосподарств у міжпереписні періоди; забезпечення інформаційної бази для досліджень бідності, ефективності й адресності заходів щодо соціального захисту найбільш уразливих верств населення та інших актуальних питань.

Важливо зазначити, що протягом 2000–2013 років користувачам надавалися файли мікроданих ОУЖД - детальних знеособлених індивідуальних підсумків обстеження за кожним домогосподарством та його членами (із дотриманням встановлених умов щодо збереження конфіденційності даних). Це виявилось дуже корисним при проведенні даного дослідження і важливим для проведення оцінювання соціальних ризиків за підходом, що пропонується. Детальна характеристика державного вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності була наведена раніше.

Програми сучасних переписів населення і державних вибіркового обстежень населення, технології обробки їх результатів все більшою мірою узгоджуються. Це зумовлено необхідністю забезпечення можливості комплексного використання їх результатів, що суттєво підвищує ефективність використання даних з цих джерел [385].

Спеціалізовані соціально-демографічні обстеження присвячуються вивченню відносно вузьких питань, пов'язаних із працездатністю населення, хронічними, зокрема й професійними, захворюваннями, рівнем та умовами життя домогосподарств з дітьми, працею дітей, трудовою міграцією тощо.

Важливим джерелом даних для оцінювання соціальних ризиків є адміністративні реєстри – Мінсоцполітики, Державної служби зайнятості, Пенсійного фонду, Державної фіскальної служби та ін. На жаль, незважаючи на покращання якості цих загальнодержавних реєстрів, протягом останніх років, доступність їх даних залишається незадовільною.

При оцінюванні соціальних ризиків дані переписів населення, реєстрів і вибірових обстежень фактично є взаємодоповнюючими. Переписи населення й адміністративні реєстри є джерелом даних щодо всіх одиниць відповідних спостережень - осіб, домогосподарств, але за обмеженою системою показників. Вибіркові обстеження, як правило, є джерелом інформації за значно ширшим колом показників, однак лише щодо певної частини цільової сукупності, хоча і передбачають можливість поширення їх результатів на всю сукупність. На нашу думку, лише на підставі комплексного використання цих даних з'являється можливість адекватного оцінювання соціальних ризиків.

Використання макроекономічних індикаторів забезпечує можливість узгодження кількісних оцінок окремих ризиків за результатами вибірових обстежень з основними соціально-економічними показниками, визначеними на національному та регіональному рівнях, а також дозволяє актуалізувати оцінки ризиків, враховуючи значні терміни обробки даних вибірових обстежень та особливо, результатів переписів населення.

Як вже зазначалося, важливу роль для оцінки соціальних ризиків можуть відігравати результати експертних опитувань та соціологічних обстежень. При об'єктивній оцінці ризиків ці джерела даних, як правило, дозволяють отримати якісну (не кількісну) інформацію, що використовується для калібрації («навчання») окремих кількісних моделей.

Необхідно відмітити, що протягом останніх 5-7 років дослідники при оцінці та аналізі соціальних процесів все більшу увагу приділяють таким джерелам даних, як Інтернет-опитування, соціальні мережі, інформація Інтернет-провайдерів щодо типових запитів у мережі, опитування за мобільними телефонами тощо. Збір інформації з таких джерел майже не вимагає витрат, а дані можуть отримуватися фактично у режимі реального часу. На наш погляд, ці джерела інформації є дуже перспективними щодо кількісної та якісної оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері, особливо зважаючи на актуальність (своєчасність) даних отриманих за їх допомогою. Але, наразі не існує ефективного загальноприйнятого інструментарію обробки та використання таких даних.

Характеризуючи інформаційне забезпечення оцінювання соціальних ризиків у трудовій сфері, важливо зазначити, що результати сучасних досліджень свідчать про зростання ролі даних мікрорівня, тобто даних по окремих особах, домогосподарствах або сім'ях. Це пояснюється тим, що наявність таких даних дає можливість визначати ймовірності реалізації негативних подій для осіб та домогосподарств, з урахуванням різноманітних характеристик і навіть попередніх подій та умов їх життя, на основі достатньо простих статистичних залежностей або імітаційних алгоритмів. Основними джерелами даних мікрорівня є результати вибірових обстежень населення, адміністративні реєстри та переписи населення. Соціальні ризики, оцінені на мікрорівні, можуть бути агреговані для будь-яких груп населення за ознаками регіону, типу місцевості проживання, освітою, зайнятістю тощо.

Сучасний інструментарій оцінювання соціальних ризиків має також включати статистичні й імітаційні алгоритми та моделі мікрорівня [386]. У соціальних науках мікромоделювання було вперше застосовано в середині минулого століття у формі емпіричних динамічних мікроімітаційних моделей, створення яких мало на меті реалізацію функцій прогнозування та розробку рекомендацій з удосконалення соціальної політики [387].

Хоча для побудови моделей мікрорівня використовуються статистико-математичні підходи, ці моделі, переважно, є імітаційними, оскільки не повністю задовольняють статистичним критеріям адекватності, а лише наближено відображають закономірності, які можуть бути встановлені на основі наявних даних мікрорівня. Імітаційні моделі фактично є моделями алгоритмічними і за своєю природою суттєво відрізняються від статистичних. На відміну від статистичних моделей, імітаційні мають набагато ширші межі застосування, оскільки не передбачають теоретичного обґрунтування, а базуються на результатах практичних досліджень (встановлених емпіричних залежностях) або на експертних висновках, які можуть бути представлені у вигляді алгоритмів та перекладені на певну мову програмування. Саме завдяки цим специфічним властивостям мікроімітаційне моделювання є ефективним інструментом оцінки та аналізу соціальних ризиків.

Інструментарій імітаційного мікромоделювання при оцінюванні соціальних ризиків включає такі основні складові:

- масив даних макрорівня, що характеризують цільову сукупність осіб, сімей або домогосподарств;
- систему нормативних правил, які визначають умови, що впливають на особливості реалізації ризиків на мікрорівні, відповідно до діючих нормативних документів (наприклад, умови та розміри соціальних виплат на дітей, умови та розміри соціальної підтримки малозабезпеченим сім'ям тощо);
- статистичні й імітаційні моделі, що описують закономірності поведінки та взаємозв'язку між різними характеристиками одиниць мікрорівня – осіб, сімей або домогосподарств.

Слід зазначити, що мікроімітаційний підхід (для спрощення тут і далі статистичне та імітаційне моделювання на мікрорівні визначається як мікроімітаційний підхід) для оцінки й аналізу соціальних ризиків не набув широкого застосування. Необхідно враховувати, що лише на основі цього підходу з'являється можливість оцінки розподілу соціальних ризиків за

різними групами населення (розподільчих ефектів). Крім того, методологія мікроімітаційного моделювання, а точніше, так званого «динамічного мікроімітаційного моделювання», уможлиблює визначення траєкторії соціальних ризиків (аналогічно так званим «освітнім траєкторіям»), коли поточний рівень певного соціального ризику для окремої особи або домогосподарства визначається з урахуванням особливостей його «життєвого курсу».

Термін «життєвий курс» вперше було використано у 1964 році у колективній монографії «Настільна книга сучасної соціології» [388]. Цей термін відображає антропологічні, соціологічні та психологічні концепції старіння з огляду на те, що вони пов'язані з розвитком особи протягом життя (або впродовж визначеного проміжку часу) внаслідок виконання певної імовірнісної послідовності соціальних ролей. На відміну від поняття життєвого циклу, такий підхід дозволяє врахувати значну кількість різноманітних подій і ролей, які не є обов'язковими в певній послідовності, але утворюють загальний результуючий фактичний досвід особи у часі. Ці ролі та переходи від однієї ролі до іншої є центральними проблемами у демографії сім'ї. При цьому дитинство, взяття шлюбу та батьківство є лише окремими з них. На противагу поширеній наразі концепції життєвого циклу, що заснована на деякій послідовності типових ролей, епізодів життя або очікуваної поведінки, поняття життєвого курсу дає можливість вивчати зміну рольових моделей і взаємодію між різними сферами життя, як, наприклад, освіта, зайнятість і недієздатність. Усі індивідуальні життєві курси можуть сприйматись, як об'єднана частина певної життєвої структури, оскільки вони всі взаємодіють один з одним. Індивідуальний життєвий курс визначається чотирма ключовими чинниками, які складають ключові елементи парадигми життєвого курсу: розташування; соціальна інтеграція; цільова орієнтація; стратегічна адаптація [389] Більш детальний розгляд цієї парадигми виходить за рамки цього дослідження, однак, на нашу думку, підхід до оцінювання

соціальних ризиків з позицій динамічного мікроімітаційного моделювання і, зокрема, з позицій життєвого курсу, може бути надзвичайно ефективним у майбутньому.

Мікроімітаційне моделювання при оцінюванні соціальних ризиків у багатьох випадках реалізується, як двоетапний процес. Перший етап охоплює визначення моделі, за якою встановлюється залежність певної досліджуваної змінної (наприклад, середньодушового доходу домогосподарств, середнього терміну непрацездатності осіб через окремі захворювання) від факторних ознак:

$$y_i = [\beta_0 \beta_1 \dots \beta_n] \cdot \begin{Bmatrix} x_{1i} \\ x_{2i} \\ \dots \\ x_{ni} \end{Bmatrix} + u \quad (5.1),$$

де y_i - залежна змінна (характеристика i - ої одиниці сукупності, що досліджується;

$\beta_0 \beta_1 \dots \beta_n$ - коефіцієнти моделі при незалежних змінних;

$x_{1i}, x_{2i} \dots x_{ni}$ - незалежні змінні (характеристики i - ої одиниці сукупності), які статистично пов'язані зі змінною, що оцінюється;

n - загальна кількість незалежних змінних;

u - похибка моделі.

Таким чином, моделі виду (5.1) будуються з використанням даних мікрорівня. При цьому, вони можуть описувати взаємозв'язки відповідних змінних, як по всій сукупності, так і за окремими підсукупностями.

На другому етапі, на основі ймовірнісних моделей встановлюються взаємозв'язки ризиків (тобто емпіричних імовірностей - імовірностей, визначених за результатами обстеження) з факторними ознаками. Факторні ознаки, виражені структурними змінними, дають можливість визначити одиниці сукупності, які можуть відчувати певний рівень впливу відповідного ризику (наприклад, ризик безробіття загрожує лише домогосподарствам з працюючими особами, ризик втрати доходу через народження дитини - лише

домогосподарствам, які мають або можуть мати дітей і т.п.). При цьому використовуються різні за формою моделі, наприклад такі:

лінійна імовірнісна модель:

$$p_i = \alpha_0 + \alpha_1 b_{1i} + \alpha_2 b_{2i} + \dots + \alpha_m b_{mi} \quad (5.2)$$

логарифмічна імовірнісна модель:

$$\log(p_i) = \alpha_0 + \alpha_1 b_{1i} + \alpha_2 b_{2i} + \dots + \alpha_m b_{mi} \quad (5.3),$$

де p_i - імовірність наявності у i - ої одиниці сукупності цільової характеристики (зазнавати впливу певного ризику);

α_0 - вільний член; $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_m$ - коефіцієнти, які відображають ефекти від незалежних змінних b_1, b_2, \dots, b_m . Ці змінні отримані кодуванням виділених рівнів факторів з використанням структурних змінних;

m - кількість факторних змінних.

За моделлю у формі (5.1) на мікрорівні визначаються взаємозв'язки між незалежною змінною, що представляє інтерес та характеристиками одиниць цільової сукупності. Наприклад, для визначення імовірності втрати доходу у зв'язку з народженням дитини необхідно побудувати модель залежності доходу домогосподарств від низки характеристик - наявності дитини, місцевості проживання, складу, віку та освіти батьків тощо. Лише після цього можна оцінити ризики (імовірності) втрати доходу для різних типів домогосподарств на основі моделей виду (5.2) або (5.3).

Слід зазначити, що форма імовірнісної моделі визначається, головним чином, на основі наявних даних та досвіду дослідника: використовується більш статистично адекватна, зручна у використанні і зрозуміла модель. Побудова моделей у формі (5.1) – (5.3) на основі даних мікрорівня забезпечує визначення набору факторів та їх рівнів, тобто характеристик, необхідних для

групування одиниць мікрорівня та рівнів соціального ризику для кожної групи.

Окремі результати, що ілюструють мікроімітаційний підхід, фактично вже були розглянуті у підрозділі 4.3, де наведені та проаналізовані статистичні імовірнісні моделі для незайнятих осіб працювати не за спеціальністю. На нашу думку, необхідно підкреслити, що, як видно з отриманих даних, такі моделі можуть детально відображати основні характеристики, притаманні важливим соціальним ризикам. Тобто, можна встановити залежність, наприклад, ризику безробіття від будь-якої характеристики або комбінації характеристик осіб, що фіксуються в ОЕАН, якщо така залежність існує. Відповідно, виникає можливість аналізу окремих ризиків соціально-трудова сфери для будь яких груп, осіб або домогосподарств, зокрема, для молоді або літніх людей, з урахуванням статі, місцевості проживання, освіти тощо.

Слід зазначити, що отримані на основі моделей (5.1) – (5.3) оцінки ризиків можуть бути деталізовані на основі процедури ітераційної пропорційної апроксимації [390], яку часто використовують у соціальних та демографічних дослідженнях, у тому числі й разом з методами мікроімітаційного моделювання [391]. Метод ітераційної пропорційної апроксимації (далі – ПІА) дає можливість отримати наближені розподіли певної величини, наприклад, рівня ризику, за комірками таблиці, сформованої на основі розрізів, що вивчаються. Головна мета застосування цього методу при кількісному оцінюванні соціальних ризиків полягає в отриманні деталізованих розподілів величини ризиків таким чином, щоб забезпечити їх відповідність агрегованим розподілам, визначеним на основі методів моделювання або на основі інших підходів. Суть методу полягає у тому, що наявні агреговані розподіли задовольняються по черзі у спеціально організованому ітераційному процесі, який повторюється доти, доки не буде отримано необхідний рівень відповідності деталізованих та агрегованих розподілів.

Розглянемо процедуру ІПА детальніше. Нехай $p_{k,l}$ – це рівні ризиків які необхідно оцінити на основі даних щодо рівнів ризиків p_k і p_l ($k = 1, 2, \dots, K; l = 1, 2, \dots, L$). Ілюстрацією може слугувати ситуація, коли, наприклад, за результатами мікромоделювання встановлено рівень ризику безробіття для осіб, в залежності від вікової групи та рівня освіти працюючих, або рівень ризику втрати доходів при народженні дитини, в залежності від віку та рівня освіти батьків. Слід зазначити, що метод дає можливість побудувати лише окремі моделі для оцінки ризику по K вікових групах та по L рівнях освіти, оскільки наявні дані не забезпечують необхідного рівня адекватності моделей.

Як слідує з рисунка 5.6, метою застосування процедури, у даному випадку, є оцінка величин $p_{1,1}, p_{1,2}, \dots, p_{l,k}$ на основі розподілів $p_{k=1}, p_{k=2}, \dots, p_{k=K}$ та $p_{l=1}, p_{l=2}, \dots, p_{l=L}$, визначених за результатами моделювання.

<i>Вікова група</i> <i>Рівень освіти</i>	$k = 1$	$k = 2$...	$k = K$	Оцінка ризику за рівнями освіти за результатами моделювання
$l = 1$	$p_{1,1}$	$p_{1,2}$...	$p_{1,K}$	$p_{l=1}$
$l = 2$	$p_{2,1}$	$p_{2,2}$...	$p_{2,K}$	$p_{l=2}$
...
$l = L$	$p_{L,1}$	$p_{L,2}$...	$p_{L,K}$	$p_{l=L}$
Оцінка ризику за віковими групами за результатами моделювання	$p_{k=1}$	$p_{k=2}$...	$p_{k=K}$	X

Рис. 5.6. Схема реалізації процедури ітераційної пропорційної апроксимації (джерело: авторська розробка)

Реалізація процедури ПА починається зі встановлення початкових значень для всіх $p_{k,l}$. Початкові значення можуть бути будь-якими, але тільки не нульовими значеннями. Нехай, на початку всі $p_{k,l}$ дорівнюють одиниці.

Ітерація 1. Далі задовольняється, наприклад, розподіл ризиків за віковими групами. Для цього, по кожній графі k таблиці розраховується коефіцієнт коригування q_k за формулою:

$$q_k = \frac{p_k}{\sum_{l=1}^{l=L} p_{k,l}} \quad (5.4)$$

Цей коефіцієнт є однаковим для всіх комірок. Враховуючи прийняті початкові значення, легко встановити, що на першій ітерації коефіцієнт дорівнює:

$$q_k = \frac{p_k}{L}$$

Далі розраховуються нові значення ризиків:

$$p'_{k,l} = p_{k,l} \cdot q_k \quad (5.5)$$

Ітерація 2. Задовольняється розподіл ризиків за рівнями освіти. Для цього по кожному рядку l таблиці розраховуються нові коефіцієнти:

$$q_l = \frac{p_l}{\sum_{k=1}^{k=K} p_{k,l}} \quad (5.6)$$

Далі розраховуються нові значення ризиків:

$$p''_{k,l} = p_{k,l} \cdot q_l \quad (5.7)$$

Ітерації повторюються до досягнення встановлених рівнів точності значень

$$q_k = q_l = 1,0 \pm \delta ,$$

де δ - будь-яке задане мале число (зазвичай, встановлюється на рівні 0,001).

Слід зазначити, що розглянута ітераційна процедура може бути реалізована не лише для двох відомих розподілів, а і для будь-якої їх кількості.

Звертаючись до наступного аспекту оцінювання соціальних ризиків, слід зазначити, що, як свідчать результати досліджень, оцінювання сприйняття ризиків населенням доцільно здійснювати, головним чином, із використанням соціологічних методів. При цьому ефективним є застосування, як кількісних, так і якісних соціологічних досліджень. Кількісними дослідженнями у соціології вважаються вибіркові опитування (віч-на-віч, поштові, телефонні, онлайн-опитування). Хоча, на нашу думку, необхідно брати до уваги, що кількісними їх можна вважати умовно, оскільки соціологи намагаються використовувати дуже спрощені підходи до формування вибірок. На сьогодні, серед соціологічних методів все більше превалюють якісні методи. Основними якісними дослідженнями виступають метод фокус-груп та глибинні інтерв'ю.

При оцінюванні сприйняття соціальних ризиків найбільш ефективним якісним методом одержання необхідної інформації є метод фокусованого групового інтерв'ю. Фокус-група – це форма опитування, в основу якої покладено всебічне обговорення проблеми з підбраною цільовою групою людей (зазвичай 8 - 12 осіб), що проводиться ведучим з метою встановлення якісних параметрів поведінки людей [393 - 394]. Часто групове інтерв'ю називають дискусією, що точніше відображає зміст цього підходу, оскільки наявність динаміки, активного обговорення та вільного висловлювання своїх думок учасниками (згоди і незгоди з якимось позиціями) – необхідна умова для отримання повної і актуальної інформації. Цінність методу полягає в ефекті, який створюється ситуацією групового обговорення. При проведенні

індивідуального інтерв'ю існує чітка межа між інтерв'юером та респондентом, що може суттєво впливати на якість отриманої інформації. У груповій дискусії респондент потрапляє у ситуацію спілкування з подібними до себе (вона найчастіше має вигляд неформальної бесіди), що допомагає подолати існуючі психологічні бар'єри. Фокус-група працює у спеціально обладнаному приміщенні. При цьому, протягом приблизно двох годин, за попередньо складеним сценарієм, обговорюються спеціально підготовлені питання за визначеною темою. Проводить фокус-групу підготовлений ведучий, якому відводиться найважливіша роль – спрямування дискусії у потрібне русло, згідно з чітко визначеними запитаннями, допомога учасникам у налагодженні контакту між собою та забезпечення залучення до розмови всіх учасників фокус-групи.

Доцільно провести два-три фокус-групових дослідження за спільним сценарієм для різних груп учасників - представників цільової сукупності, фахівців, які займаються регулюванням ризиків тощо. При цьому, результати всіх проведених фокус-груп об'єднуються з метою узагальнення висновків.

Метод глибинного інтерв'ю передбачає одержання однотипної інформації від кожного респондента в ході індивідуального інтерв'ю, тобто особистої бесіди, яка проводиться за спеціально підготовленим сценарієм (планом запитань). Респонденту ставлять запитання за досліджуваною темою, на які він відповідає у довільній формі. При цьому, інтерв'юер ставить додаткові запитання на зразок: Чому Ви так відповіли?, Чи можете Ви обґрунтувати свою думку?, Чи можете Ви навести якісь особливі аргументи? Відповіді на подібні запитання допомагають інтерв'юєру краще зрозуміти респондента та реагувати на його відповіді, відповідним чином поглиблюючи інтерв'ю. Одне глибинне інтерв'ю триває близько 30 хвилин. Зазвичай, при використанні методу глибинного інтерв'ю загальна кількість респондентів становить близько 20 осіб. Такі інтерв'ю можуть проводитись як з різними

респондентами, так і повторюватися з одними й тими самими для вивчення динаміки зміни їх установок.

Таким чином, перевага якісних методів соціологічного дослідження полягає у тому, що вони дозволяють не тільки констатувати наявність явища, а й виявити можливі причини його виникнення та потенційні наслідки існування. Основний недолік зазначених якісних методів пов'язаний із неможливістю отримання на їх основі коректної кількісної репрезентативної оцінки визначених параметрів.

Необхідність кількісної та/або якісної оцінки середовища, в якому реалізуються соціальні ризики, пояснюється, насамперед, тим, що зовнішні умови суттєво впливають як на загальні рівні соціальних ризиків, так і на їх сприйняття населенням і, відповідно, на ступінь важливості питань регулювання (мінімізації) ризиків.

Як правило, при аналізі соціальних ризиків дослідниками приділяється увага аналізу середовища, в якому формуються ризики (зовнішніх умов формування соціальних ризиків, їх макроекономічних чинників) [377]. Однак при цьому аналізується, головним чином, негативний вплив середовища, зокрема вплив фінансово-економічних криз на різні аспекти людського розвитку та на окремі соціальні ризики.

На нашу думку, середовище формування та реалізації соціальних ризиків необхідно оцінювати більш ретельно, оскільки:

- по-перше, середовище реалізації конкретних ризиків безпосередньо впливає на загальний рівень ризику. Так, економічна ситуація в країні (регіоні) безпосередньо впливає на загальний рівень безробіття та рівень соціальної підтримки населення. Тобто, загальні рівні окремих соціальних ризиків можуть бути оцінені на основі характеристик виключно макроекономічної ситуації у країні – даних щодо загальних рівнів економічної активності населення, зайнятості, кількості сімей, обсягів соціальних виплат тощо.

Зазначені оцінки, зазвичай, здійснюються на етапі загального оцінювання соціальних ризиків;

- по-друге, середовище реалізації ризику суттєво впливає на сприйняття конкретних ризиків суспільством та на рівень соціальної напруженості, пов'язаної з цим ризиком.

Перший аспект впливу середовища реалізації ризиків може кількісно оцінюватися наближено на основі достатньо простих балансових залежностей. Другий аспект оцінюється з використанням соціологічних якісних методів та експертних опитувань. При реалізації цих досліджень представляється доцільним запропонувати такі напрями оцінювання впливу середовища на сприйняття соціальних ризиків (рис. 5.7):

- оцінка основних факторів середовища реалізації конкретного соціального ризику: економічна ситуація, політична ситуація, демографічна ситуація, процеси глобалізації, стан громадянського суспільства, інституціональна система тощо;

- оцінка напрямку впливу кожного фактора: позитивний, нейтральний, негативний;

- оцінка ступеня впливу кожного фактора: дуже значний, значний, нейтральний, слабкий, дуже слабкий;

- оцінка загального (результуючого) напрямку впливу всіх основних факторів: позитивний, нейтральний, негативний;

- оцінка ступеня впливу сукупності факторів: дуже значний, значний, нейтральний, слабкий, дуже слабкий;

- оцінка напрямку зміни впливу середовища, порівняно з попереднім станом: збільшився, не змінився, зменшився;

- оцінка напрямку зміни впливу середовища у майбутньому: збільшиться, не зміниться, зменшиться.

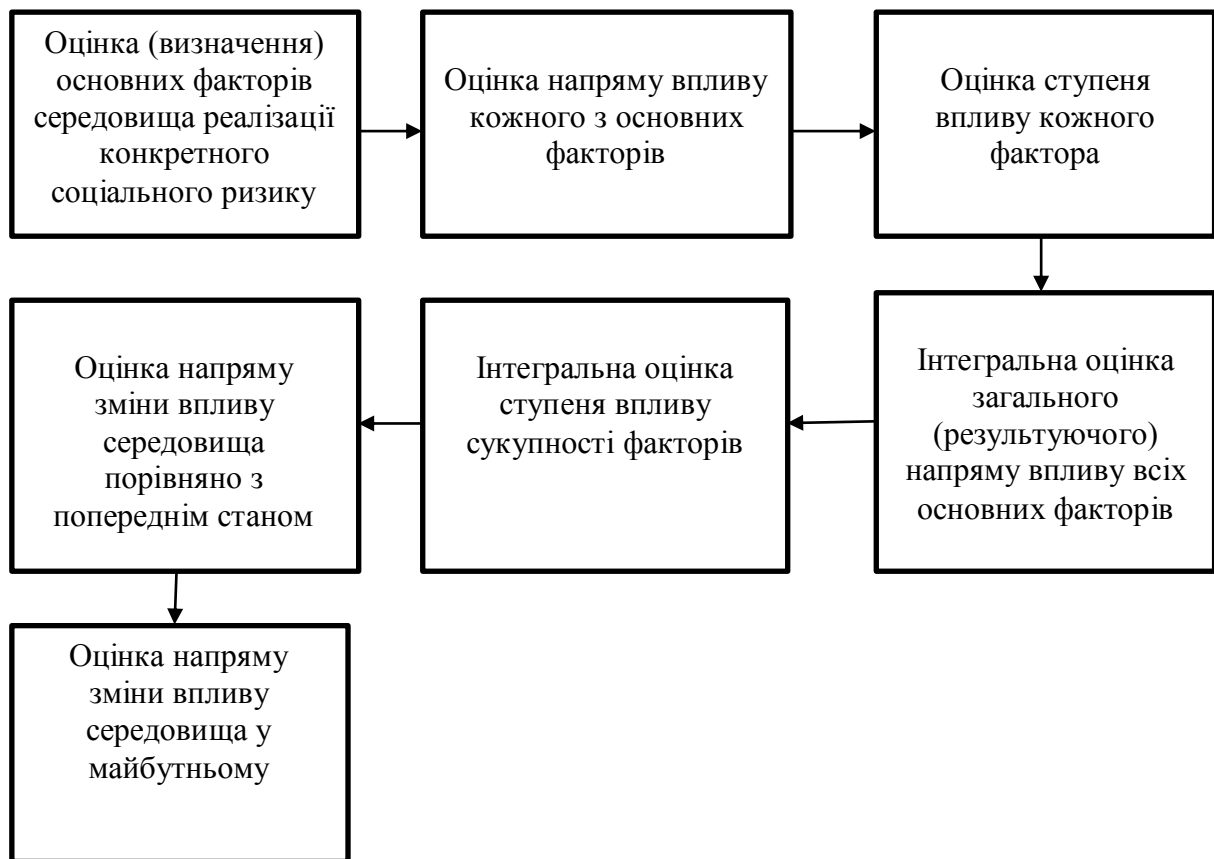

Рис. 5.7. Основні етапи оцінки впливу середовища (зовнішніх умов) на сприйняття соціальних ризиків (джерело: авторська розробка)

Деталізація факторів при оцінюванні за кожним із видів соціальних ризиків може бути різною. Вона визначається цілями оцінювання та потребами у результатах. Слід урахувати, що оцінювання соціальних ризиків може здійснюватися з метою як їх дослідження, так і обґрунтування управлінських рішень щодо їх регулювання.

Доцільно звернути увагу, що при оцінюванні впливу зовнішнього середовища на рівень певного соціального ризику та його сприйняття населенням і на складову соціальної напруженості, пов'язану з цим ризиком, позитивний вплив може бути наслідком як позитивного, так і негативного стану середовища. Так, в умовах політичної або економічної кризи окремі ризики можуть сприйматися населенням більш стримано, ніж за нормальних

умов. У період військових конфліктів люди можуть миритися з багатьма негараздами, які вони б не терпіли за інших часів. Такими ефектами також підкреслюється важливість всебічної оцінки середовища при оцінюванні соціальних ризиків.

Зупинимось детальніше на проблемі формування оцінок соціальних ризиків за кожним з аспектів, наведених на рис. 5.4, а саме – ризику, його сприйняття та середовища, з урахуванням необхідності використання як кількісної, так і якісної інформації та побудови узагальненої оцінки, що визначатиме загальну небезпеку від актуалізації певного ризику. Для розв'язання зазначеної проблеми корисним може стати підхід, який застосовується при побудові інтегральних показників [58], а саме отримання оцінки ризику за певним його аспектом у вигляді нормованої величини зі значеннями від 0 до 1. Причому значення «0» цієї величини відповідає відсутності певного аспекту ризику, а значення «1» – його критичному рівню.

Такий підхід, з одного боку, може бути застосований як для урахування кількісної, так і якісної інформації, а з іншого – він є достатньо простим і зрозумілим для тих, хто приймає рішення. Так, незалежно від складності моделі, що була застосована для кількісного визначення рівня певного ризику p_j та сукупності населення j , якого він стосується, якщо встановлене критичне значення ризику $p_{кр,j}$ нормоване, то значення ризику розраховується за формулою:

$$\bar{p}_j = 1 - \frac{p_{кр,j} - p_j}{p_{кр,j}} = \frac{p_j}{p_{кр,j}}, \quad (5.8)$$

При визначенні сприйняття ризику населенням групи j застосовується дещо інший підхід, враховуючи, що сприйняття може бути оцінено за різними шкалами. Припустимо, що сприйняття, у підсумку, оцінюється за категоріальною змінною з п'ятьма значеннями щодо небезпечності певного ризику: 1 – «дуже незначна небезпека»; 2 – «незначна небезпека»; 3 – «середня

небезпека»; 4 – «значна небезпека»; 5 – «дуже значна небезпека». Для ясності приймемо, що для цього ризику під «дуже незначною небезпекою» мається на увазі, що відповідна група населення взагалі не відчуває такого ризику і вважає, що, у порівнянні з іншими ризиками, він не здійснює ніякого негативного впливу. Під «дуже значною небезпекою» – ситуація, коли ризик сприймається як критичний.

За визначених умов, за найбільш простою процедурою розглянуті категорії 1 – 5 безпосередньо переводяться у шкалу 0 – 1, тобто відповідним категоріям присвоюються значення 0,0; 0,25; 0,5; 0,75; 1,0. Таким чином, якщо за результатами опитування всі респонденти оцінили ризик, як критичний (на практиці це може бути результатом відповідей не на декілька конкретних прямих запитань, а значної кількості опосередкованих), то і загальна оцінка ризику буде дорівнювати 1,0. Слід зазначити, що можливе застосування і більш складних процедур оцінювання соціальних явищ за категоріальними даними.

Приймемо величину сприйняття ризику певною групою населення як S_j . Позначимо оцінку середовища для j -ої групи населення через g_j . При оцінюванні середовища застосовуються аналогічні процедури, в залежності від методів оцінювання – кількісні або якісні. Слід зазначити, що такий підхід до оцінювання окремих аспектів соціальних ризиків забезпечує порівнянність оцінок, незалежно від методу вимірювання, тобто дає можливість обґрунтовано порівнювати оцінки за різними аспектами. При цьому, всі оцінки можуть приймати лише значення від 0 до 1 і чим ближче значення до одиниці, тим небезпечнішим є ризик.

На основі оцінок окремих аспектів ризиків може бути побудована інтегральна оцінка певного ризику, яка враховує всі три аспекти, що розглядаються, за класичною формулою:

$$R_j = d_1 \cdot p_j + d_2 \cdot s_j + d_3 \cdot g_j \quad (5.9),$$

де d_1, d_2, d_3 - ваги відповідних оцінок, які доцільно визначати за результатами експертного опитування. Для інтегральної оцінки також можуть бути визначені критичні значення по кожному ризику.

Оцінка вкладу кожного чинника до інтегральної оцінки забезпечує можливість визначення найбільш небезпечної складової ризику, на яку будуть розповсюджені цілеспрямовані заходи щодо зниження рівня небезпеки. Необхідно відмітити, що при оцінюванні ризику окремі його складові, за певних умов, можуть компенсувати інші. Тобто, ваги у рівнянні (5.9) можуть приймати також і від'ємні значення. Однак така ситуація є дуже специфічною і для її виявлення та врахування необхідне залучення кваліфікованих експертів саме з питань соціальних ризиків.

Слід зазначити, що експерти з оцінювання соціальних ризиків приділяють особливу увагу кількісним прогностичним оцінкам показників ризику, а також ступеня його зменшення, який можна очікувати від реалізації різних можливих способів впливу, зокрема від упровадження відповідних соціальних програм. Поняття «прийнятний рівень соціального ризику» є достатньо суб'єктивним, оскільки на відповідний показник суттєво впливають діючі соціальні норми й очікування щодо безпеки та захищеності. При цьому, безпека означає не відсутність ризику, а лише прийнятність його рівня відповідно до певних умов, що визначаються соціальним середовищем. Прийнятність же ризику визначається не стільки його об'єктивним рівнем, скільки суб'єктивним його сприйняттям громадянами.

Комплексний аналіз та оцінка потенційних наслідків існування певних рівнів соціальних ризиків для суспільства і врахування цих наслідків у соціально-економічній політиці є достатньо новою проблемою. Інструментарію для такого оцінювання не існує і такі дослідження є достатньо унікальними. Але, на нашу думку, цим проблемам слід приділяти увагу, оскільки саме від реального ступеня впливу певного соціального ризику на суспільство, на соціальну напруженість має залежати реакція на цей ризик

держави і громадськості. У іншому випадку, завжди будуть існувати умови для маніпулювання оцінками ризиків – переоцінка або недооцінка – в залежності від того, хто займається оцінюванням і якими є його цілі.

Запропонований методологічний підхід, у цілому, дає можливість оцінювати соціальні ризики в Україні в кількісному і якісному виразі. Оцінка повинна проводитися на основі ефективного використання наявних даних з різних джерел із застосуванням різних наукових методів. Важливою особливістю наведеного підходу є те, що він базується на упровадженні сучасного інструментарію мікроімітаційного моделювання, який суттєво розширює рамки аналізу та оцінювання соціальних ризиків.

5.3. Розвиток теоретико-прикладних основ системи моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері

На сьогодні в Україні наявні достатньо вагомі наукові розробки щодо моніторингу та оцінки ефективності соціальних програм та соціальних видатків держави, бідності, системи соціальних послуг [377; 395 - 400]. Проте, систематичні дослідження з метою аналізу соціальних ризиків у трудовій сфері та їх подальше врахування при формуванні соціально-економічної політики в Україні наразі залишаються відсутніми. З метою підвищення ефективності заходів соціальної політики щодо мінімізації соціальних ризиків, що базуватимуться на об'єктивній статистичній інформації та постійному відслідковуванні їх дієвості, необхідно розробити відповідну систему моніторингу соціальних ризиків як невід'ємної складової системи моніторингу та оцінки ефективності соціальної політики.

Наявність систематичних моніторингових даних надасть можливість для прогностичних оцінок негативних наслідків тих чи інших процесів (реформ), що відбуваються в суспільстві і, відповідно, вчасного упровадження дієвих превентивних заходів.

Основною метою моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері є забезпечення державних органів, у першу чергу Міністерства соціальної політики України, інформацією для аналізу:

- поширеності соціальних ризиків;
- середовища їх виникнення;
- чинників, що актуалізують відповідні ризики;
- наслідків впливу соціальних ризиків на рівень життя населення;
- рівня сприйняття населенням;
- ефективності заходів мінімізації соціальних ризиків чи негативних наслідків.

Під моніторингом соціальних ризиків доцільно розуміти *систематичну діяльність з планомірного та регулярного відслідковування визначеної системи показників, що характеризують основні типи подій, настання яких призводить до поширення таких явищ, як безробіття, втрата доходу, малозабезпеченість тощо*. Запропоноване визначення, в цілому, відповідає загальноприйнятим уявленням щодо змісту терміну «моніторинг». Однак сьогодні в якості моніторингових досліджень, досить часто подаються несистемні опитування, метою яких є визначення всього декількох розрізнених показників.

Серед принципів моніторингу у соціальній сфері [401; 402] слід виділити основні, які стосуються моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері, а саме:

- максимального врахування реального середовища, в якому відбуваються події, що ведуть (призвели) до актуалізації соціальних ризиків;
- адекватності можливостей системи моніторингу цілям та задачам моніторингу в сфері мінімізації соціальних ризиків;
- декомпозиції задач системи моніторингу;
- формування системи адекватних показників моніторингу щодо соціально-економічної політики в цілому та мінімізації соціальних ризиків у трудовій сфері зокрема;
- відкритості системи моніторингу задля забезпечення можливостей розвитку системи, вдосконалення та нарощування функцій, включення нових задач аналізу та оцінювання, а також оптимальних напрямів використання результатів;
- повноти та надійності інформаційного забезпечення, можливостей його вдосконалення;
- універсальності методів на різних етапах - від побудови системи моніторингу до використання його результатів;

- врахування основних каналів впливу на цільові групи населення для досягнення головних цілей моніторингу;
- оцінювання прямих та непрямих методів і механізмів реалізації заходів щодо мінімізації соціальних ризиків;
- врахування ризиків реалізації ймовірних найбільш песимістичних сценаріїв та непопулярних заходів, які необхідно буде застосувати у цьому випадку.

Існують певні труднощі, що виникають під час практичної реалізації будь-якого моніторингу [403]. В процесі реалізації моніторингу соціальних ризиків важливим, на думку автора, є вирішення наступних ключових питань, які визначають якість моніторингу:

- визначення системи показників, вимірювання яких забезпечить комплексний аналіз соціальних ризиків у трудовій сфері, зовнішнього середовища, в якому вони можуть реалізуватися, а також їх сприйняття цільовою сукупністю населення;
- забезпечення всебічного моніторингу з урахуванням різних векторів використання його результатів;
- визначення основних завдань моніторингу та необхідності оцінювання потенційних наслідків ризиків визначених рівнів для суспільства й соціально-економічної політики;
- визначення періодичності здійснення моніторингових досліджень;
- забезпечення контролю якості результатів моніторингу та їх здатності у задоволенні основних потреб користувачів.

Невід'ємними складовими частинами системи моніторингу соціальних ризиків мають бути підсистеми, які відображають взаємодію з інформаційним забезпеченням, розрахунком показників, аналізом результатів та візуалізацією інформації. Система моніторингу може бути ефективною лише у випадку врахування нею специфічних потреб конкретних користувачів, у нашому випадку тих, хто займається розробкою політики щодо мінімізації соціальних

ризиків у трудовій сфері. Таким чином, виникає потреба визначення пропорцій між проблемною та предметною орієнтованістю системи моніторингу, яка б забезпечила одночасно достатній рівень типовості та ефективної адаптації системи моніторингу до потреб конкретного споживача.

Основними положеннями щодо створення системи моніторингу соціальних ризиків (далі – СМСР) є такі:

- СМСР розробляється в якості типової системи моніторингу з визначеною структурою інформаційної бази та ядра системи, що включає типові процедури обробки та аналізу даних, а її оболонка - процеси вимірювання і аналізу конкретних характеристик соціальних ризиків;

- користувачі СМСР, які працюють з результатами моніторингу, повинні володіти спеціальними знаннями у сфері соціальної політики та соціальних ризиків;

- система створюється послідовним нарощуванням функцій, з урахуванням проблематичності повного попереднього визначення всіх задач, що розв'язуються за допомогою СМСР;

- СМСР створюється як відкрита система, причому, в ній, поряд з результатами моніторингу, для користувачів забезпечується також доступ і до інформаційних ресурсів, які використовуються у системі;

- застосовується складна структура зберігання даних, що викликане складністю та обсягами інформаційного забезпечення.

У загальному випадку, система моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері буде забезпечувати доступ до архівних та оперативних даних, інформації щодо користувачів, нормативних документів та баз даних для оперативного обслуговування системи моніторингу, баз даних результатів моніторингу.

Загальну структуру відповідної системи моніторингу можна представити у вигляді схеми (рис. 5.8.). В якості основних функціональних компонент системи моніторингу соціальних ризиків визначено:

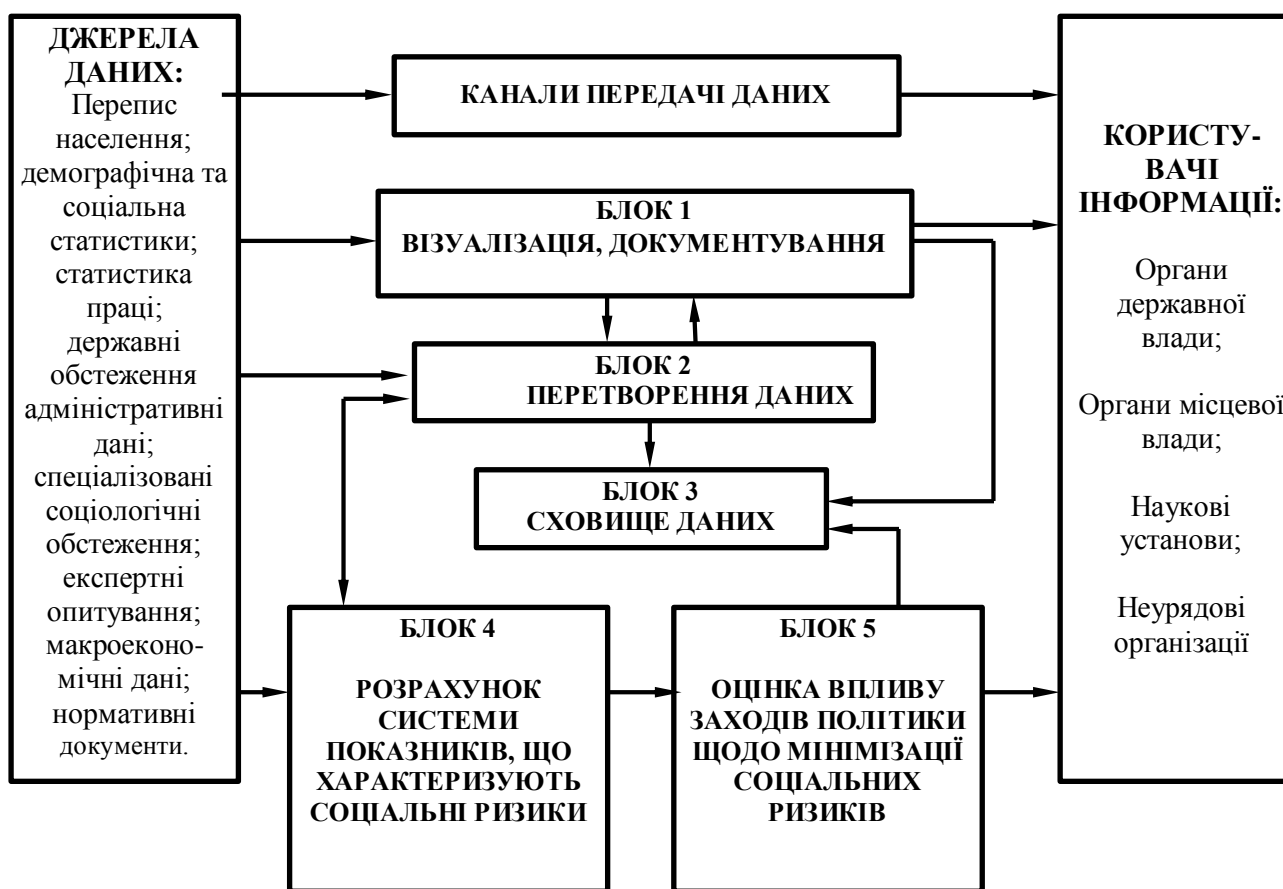

Рис. 5.8. Загальна структура системи моніторингу та оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері (джерело: авторська розробка)

- застосування методів візуалізації даних, а саме формування таблиць і графіків, введення текстової інтерпретації результатів моніторингу, забезпечення документування статистичних даних;
- здійснення перетворення вхідних даних з використанням спеціальних процедур, які забезпечать необхідні трансформації наявних вхідних даних та побудову нових показників;
- розрахунок значень показників для оцінки соціальних ризиків на основі засобів та алгоритмів статистичного аналізу даних, процедур виявлення закономірностей, методів моделювання та прогнозування тощо.

При організації моніторингу будь-якого явища або процесу основними передумовами адекватного визначення потреб у даних, наявності даних та планування збору інформації є: повне та адекватне визначення цілей та основних завдань; правильне визначення учасників процесу; визначення основних шляхів та механізмів реалізації можливих заходів.

Формування інформаційного забезпечення моніторингу соціальних ризиків доцільно здійснювати у декілька основних етапів: визначення даних, які необхідні для вимірювання та аналізу соціальних ризиків; пошук необхідних даних та аналітичних матеріалів; визначення недоліків та обмежень наявних даних; розробка заходів для отримання даних, яких не вистачає, з метою використання на подальших етапах моніторингу і оцінки соціальних ризиків та їх наслідків.

При визначенні наявних даних та матеріалів особливу увагу варто приділити оцінці їх якості, наявності додаткових даних та аналітичних матеріалів, підвищенню здатності виконавців моніторингу збирати, обробляти та аналізувати необхідні дані.

Підходи до визначення якості інформаційного забезпечення постійно вдосконалюються, насамперед, у напрямках забезпечення ефективного й адекватного використання інформації і повного задоволення потреб користувачів [392]. Враховуючи ту обставину, що різні користувачі мають різні потреби, надзвичайно важливим є визначення переліку та діапазону значень характерних ознак – вимірів (аспектів) якості, які у підсумку можуть бути використані для визначення ступеня відповідності даних потребам користувачів та критеріям якості даних, визначених самими користувачами.

Важливими аспектами якості інформаційного забезпечення є [385, с. 36]:

- актуальність, тобто міру з якою дані, концепції, визначення, класифікації тощо, що використовуються, відповідають поточним та потенційним потребам користувачів;

- надійність, тобто міру відповідності величин показників, що використовуються, їх дійсним значенням;
- своєчасність, як характеристика інтервалу часу між моментом (періодом), коли відбувалось явище або процес, що описують дані, та датою їх отримання;
- доступність, яка характеризує фізичні умови, за наявності яких користувачі можуть отримати доступ до даних: способи та місця отримання даних; процедури замовлення; час на виконання замовлень; політика ціноутворення; існуючі маркетингові умови (авторське право та ін.); формати, в яких дані можуть бути надані користувачам (паперові носії, електронні носії, інтернет та ін.); наявність макро- та мікро-даних тощо;
- ясність, яка характеризує інформаційне середовище для даних, тобто наявність та якість метаданих, наявність пояснень щодо якості даних, супровід даних організаціями, що їх надають, та ін.;
- узгодженість, тобто ступінь, з якою дані, отримані з різних джерел, можуть адекватно комбінуватися, інтегруватися та використовуватися для різних цілей.

Оскільки аспекти якості інформації певним чином взаємопов'язані, слід врахувати, що вони по-різному можуть впливати на загальну її якість: з одного боку – позитивно, коли вдосконалення одного аспекту якості супроводжується поліпшенням інших, з іншого боку – негативно, у випадку, коли вдосконалення певного аспекту якості не може бути здійснене без погіршення інших.

Важливим сучасним напрямком використання результатів моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері повинне стати оцінювання дієвості заходів з їх мінімізації. У цьому випадку оцінювання доцільно визначити наступним чином: *це - аналітичний інструментарій, призначений для виміру причинно-наслідкових зв'язків, результативності та, за необхідності, оцінки впливу і прогнозування наслідків реалізації заходів з попередження чинників,*

що актуалізують соціальні ризики. Крім того, даний інструментарій повинен забезпечувати оцінку регулюючого впливу нормативних документів, а також результативності соціальних програм, спрямованих на захист від соціальних ризиків. У цьому контексті, під аналізом та оцінкою соціальних ризиків автор розуміє систематичний збір та обробку інформації про ризики, їх чинники та результати з їх мінімізації, яка базується на визначеній системі показників (індикаторів), що характеризують:

- масштаби поширення подій, пов'язаних із соціальними ризиками;
- середовище, в якому вони формуються;
- чинники, що визначають ризики;
- сприйняття соціальних ризиків населенням;
- вплив та ефективність заходів соціально-економічної політики з попередження або мінімізації соціальних ризиків.

Слід зазначити, що методологія оцінювання дієвості заходів з мінімізації соціальних ризиків не є універсальною для всіх завдань моніторингу та оцінки, вона проводиться для заздалегідь визначених користувачів, із розумінням того, яким чином вони будуть використовувати результати оцінки [404].

Залежно від того, на якому етапі моніторингу проводитиметься оцінювання[405], можна виділити такі його види:

- визначення можливостей для проведення оцінки – пошук надійних показників; аналіз контексту подій, що обумовлюють виникнення соціальних ризиків; зовнішніх умов, в яких вони реалізуються; сприйняття ризиків цільовою сукупністю населення; вибір показників для оцінки заходів з мінімізації соціальних ризиків; визначення ступеня достовірності оцінки;
- попереднє оцінювання – вивчення ймовірних наслідків подій, що обумовлюють виникнення соціальних ризиків, або заходів з його мінімізації; моделювання та прогнозування основних соціальних ефектів та побічних дій. На даному етапі забезпечується можливість коригування заходів;

- поточне оцінювання – вивчення процесів реалізації заходів щодо мінімізації соціальних ризиків із забезпеченням ефективного функціонування механізмів зворотного зв'язку для можливого коригування заходів в процесі їх реалізації;

- підсумкове або узагальнююче оцінювання проводиться на завершальному етапі оцінювання дієвості заходів з мінімізації соціальних ризиків. Цілі підсумкового оцінювання можуть бути різними: вивчення того, якою мірою досягнуті цілі, поставлені на стадії запровадження моніторингу та оцінки; оцінка впливу, яка передбачає аналіз запланованих і незапланованих соціальних та економічних ефектів, а також того, яким чином і якою мірою вони пов'язані з реалізованими заходами щодо мінімізації соціальних ризиків.

В процесі організації моніторингу та оцінювання соціальних ризиків пропонується виділити такі основні етапи робіт: виникнення потреби в інформації, постановка завдання, планування оцінки, оцінка ефективності, підготовка звіту, збір та аналіз даних, прийняття рішення (рис. 5.9).

Рис. 5.9. Основні етапи моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері (управлінський аспект) (джерело: авторська розробка)

Таким чином, відправною точкою для проведення моніторингу соціальних ризиків є виникнення потреби в інформації для прийняття ефективного рішення (дієвих заходів) щодо попередження або мінімізації негативних наслідків актуалізації ризиків. Зібрана інформація повинна відповідати на конкретні запитання, вирішення яких мають забезпечуватися завданням дослідження. Також завданням обумовлюються основні компоненти аналізу: необхідні ресурси, виконавці та графік робіт, джерела та методи збору інформації, умови використання та поширення результатів оцінювання.

Розробка методики проведення моніторингу та підготовка інструментарію здійснюється на етапі його планування. Далі проводиться збір даних з використанням визначених прийнятних методів (інтерв'ювання, анкетування, спостереження, вивчення документації тощо). На етапі аналізу даних відбувається узагальнення показників оцінювання і формується цілісне уявлення про результативність дослідження.

Оцінка ефективності є найбільш важливим та інформативним етапом моніторингу, як для замовників дослідження, так і для його виконавців. Для ініціаторів оцінювання – це висновок щодо успішності заходів мінімізації соціальних ризиків, якими вони керували або які ними фінансувалися; для виконавців – перевірка якості виконання завдання та рівня свого професіоналізму.

Основними напрямками використання результатів моніторингу соціальних ризиків також можуть бути [406]:

- прийняття рішень щодо ефективного розподілу ресурсів;
- прийняття рішень щодо векторів спрямування заходів;
- формування громадської думки.

Важливо зазначити, що етапи виникнення потреби в інформації та прийняття рішення виходять за рамки оцінки конкретного заходу з мінімізації соціальних ризиків. Однак, виходячи з того, що така оцінка виступає однією з

головних функцій управління соціальними ризиками, важливо підкреслити їх взаємозв'язок.

Моніторинг може застосовуватися на різних рівнях розробки та реалізації заходів соціально-економічної політики щодо мінімізації соціальних ризиків. При цьому на місцевому рівні пропонується упроваджувати спрощені процедури оцінювання, на регіональному та національному рівні - більш складні, виходячи з недостатності необхідної інформації.

Методологія оцінювання заходів політики у сфері мінімізації соціальних ризиків може і має бути дієвим інструментом забезпечення ефективного аналізу наслідків реалізації політики. Основною метою застосування методології є підвищення ефективності заходів соціально-економічної політики та реформ на основі зниження ризиків шляхом якісного інформування всіх учасників процесу щодо очікуваних та фактичних наслідків реалізації відповідних заходів.

Серед основних положень, що визначають переваги застосування запропонованого інструментарію моніторингу та оцінки соціальних ризиків, слід виділити такі:

- забезпечується можливість своєчасного виявлення та оцінки небезпечних ризиків;
- забезпечується база для визначення, розробки та впровадження найбільш дієвих та своєчасних заходів з мінімізації негативного впливу соціальних ризиків на визначені групи населення;
- через систематичність дій щодо моніторингу та оцінки ризиків з'являється можливість реалізації послідовної, зваженої та безперервної політики щодо виявлення та мінімізації ризиків;
- забезпечується можливість управління ризиками від досягнутих результатів, а не просто шляхом продовження реалізації затверджених раніше заходів, які можуть виявитися неефективними;

- систематичне надходження уніфікованої, ясної та прозорої інформації щодо рівня соціальних ризиків та ефективності заходів з їх мінімізації забезпечує підґрунтя для взаємної довіри та узгодженості дій всіх зацікавлених сторін у напрямі підвищення ефективності відповідних соціальних програм.

В процесі взаємодії із зацікавленими сторонами, як зазначалося раніше, доцільно застосовувати такі методи збору інформації, як інтерв'ю, фокус-групи, семінари, спостереження (за умов неможливості або небажання зацікавлених осіб надавати інформацію). Можливість застосування того чи іншого методу або поєднання декількох з них обумовлюється рядом причин, серед яких необхідно виділити [407]:

- рівень складності ризику, що оцінюється;
- наявність часу на проведення повноцінного дослідження;
- прийнятність бюджету на збір інформації від зацікавлених сторін;
- географічне розташування зацікавлених сторін і можливість їх збору в одному місці;
- доступність зацікавлених сторін;
- кількість залучених зацікавлених сторін.

Доцільно дотримуватися найбільш важливих принципів залучення зацікавлених сторін до оцінювання ризиків та впливу заходів з їх мінімізації, які можна сформулювати наступним чином [408]:

- необхідно намагатися залучити всі основні зацікавлені сторони і при цьому забезпечити їх рівність, тобто почути всіх, а не лише найбільш активних;
- необхідно забезпечити всіх учасників потрібною інформацією щодо всіх етапів реалізації заходів з оцінки та мінімізації ризиків, створити обстановку взаємної довіри, відкритого обміну інформацією та неупередженому діалогу;

- необхідно неухильно демонструвати повагу до всіх учасників, визнаючи їх пріоритети, виділяючи ресурси та застосовуючи реальні спроби об'єднати думки, навіть якщо вони суттєво відрізняються від загальноприйнятих);

- доцільно враховувати, що широке залучення зацікавлених сторін само по собі поглиблює відчуття їх причетності до результатів, що особливо важливо на етапі реалізації відповідних заходів;

- необхідно забезпечити прийнятні способи залучення зацікавлених сторін і запобігти можливості їх виключення через значну віддаленість розташування, мовні бар'єри або фінансові проблеми;

- за результатами обговорень необхідно довести до учасників інформацію щодо того, як саме і чому їх внесок вплинув або не вплинув на результати реалізації заходів;

- із самого початку обговорень відповідних питань з учасниками необхідно оцінити їх потенційний внесок та особливості його урахування;

- необхідно дати зрозуміти всім учасникам, що метою обговорень є поліпшення існуючих ідей, підходів та результатів оцінювання;

- учасники мають залучатися на добровільній основі;

- джерела інформації, що використовується при обговореннях, мають бути якісними і такими, що викликають довіру.

Слід зазначити, що основним об'єктом моніторингу ефективності державної політики щодо мінімізації соціальних ризиків є соціальні програми. Під «соціальною програмою» розуміють упорядковану послідовність заходів, спрямованих на досягнення певної соціальної цілі (розв'язання соціальної проблеми)» [395]. Участь у формуванні та реалізації соціальних програм можуть брати різноманітні суб'єкти, зокрема, органи влади та місцевого самоврядування, наукові установи, неурядові організації, діяльність яких пов'язана з соціальною сферою. До цих процесів також можуть бути залучені представники законодавчої та виконавчої влади, які беруть безпосередню

участь у визначенні цілей та завдань, нормативної бази соціально-економічної політики та здійснюють безпосередньо практичну роботу з реалізації заходів щодо мінімізації соціальних ризиків.

Цикл формування та реалізації соціальної програми є доволі складним. У спрощеному випадку його можна представити як декілька послідовних основних етапів: визначення проблеми, можливостей та способів її розв'язання; розроблення та прийняття соціальної програми; реалізація програми; моніторинг та оцінювання програми; прийняття рішень щодо доцільності продовження програми, її коригування або згортання [361].

Якщо соціальну програму, як системний об'єкт, представити у вигляді певної схеми, то на вході програми знаходяться компоненти зовнішнього середовища, в якому реалізується програма, вони ж визначають вплив зовнішнього середовища на програму. На виході програми знаходяться компоненти, які є результатом реалізації програми, вони спрямовані на зовнішнє середовище. Вихідні компоненти можуть впливати на зовнішнє середовище і, у разі необхідності, ступінь їх впливу може бути оціненим.

Визначення явищ та процесів, на які поширюється діяльність програми обумовлена багатьма чинниками, серед яких найвагомішими є економічні умови та соціально-політична орієнтація країни. У зв'язку з цим, програми, які передбачають захист від соціальних ризиків, є найпоширенішими. З огляду на представлене автором визначення сутності поняття «соціальний ризик», доцільно виділити такі основні типи подій, настання яких має захищатися (попереджатися) соціальними програмами: втрата доходу через нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання; безробіття.

Ефективність реалізації заходів з мінімізації соціальних ризиків значною мірою визначається якістю розробки соціальної програми, що залежить від професіоналізму розробників, наявності якісної вхідної інформації, використання сучасних методів та інструментів оцінювання програмних заходів. Саме тому важливо на етапі реалізації заходів програми забезпечити

зворотний зв'язок, оцінити ступінь досягнення цілей та завдань програми, у разі необхідності, оцінити вплив заходів програми на зміни у зовнішньому середовищі. Оцінка по завершенню програми є джерелом інформації для розроблення подальшої соціальної політики, доцільності запровадження подібних програм у майбутньому.

Моніторинг та оцінювання заходів соціальних програм будуть більш об'єктивними за умови відповідності певним стандартам, зокрема тим, які стосуються якості інформаційного забезпечення, професіоналізму виконавців, дотримання етичних норм.

Важливо зазначити, що при розробці та впровадженні системи моніторингу і оцінки соціальних ризиків доцільно створити експертну групу з фахівців у сфері соціально-економічної політики, зокрема з оцінювання ефективності соціальних програм, спрямованих на зниження негативних ефектів від соціальних ризиків, результатів цих програм та впливу на окремі аспекти якості життя населення, а також фахівців, що займаються проблемами регулювання соціальних ризиків. До складу такої експертної групи доцільно включити фахівців з Мінсоцполітики, органів та установ у складі Міністерства, сфери його управління, а також долучити науковців, представників навчальних закладів, економістів та соціологів.

Безпосередньо моніторинг та оцінка заходів з мінімізації соціальних ризиків може здійснюватися як групою фахівців Мінсоцполітики, так і зовнішньою стороною, яка не має безпосереднього відношення до зазначеної діяльності, наприклад представниками незалежної дослідницької чи наукової організації (аналітичні агентства, наукові організації, комерційні фірми тощо).

Висновки до розділу 5

Ефективні заходи політики мінімізації соціальних ризиків мають ґрунтуватися на адекватних оцінках відповідних аспектів соціальних ризиків – середовища (умов), в якому реалізуються ризики, оцінках рівня ризику та оцінках сприйняття ризику населенням у кожній із сфер соціальної політики. За принципом «оцінка та мінімізація» заходи мають ґрунтуватися на поточних оцінках ситуації та бути спрямованими на досягнення цілей, визначених на основі відповідних прогнозних очікувань. При цьому, оцінки за трьома зазначеними аспектами мають бути узгодженими та давати змогу формувати інтегральні оцінки згідно з виробленими автором методичними принципами.

Для забезпечення ефективності заходів соціальної політики необхідно запровадити інструментарій оцінки їх впливу на рівень соціальних ризиків, а також зворотний зв'язок таких оцінок.

Заходи політики мають бути спрямовані на окремі аспекти чи види соціальних ризиків та бути збалансованими, що передбачає визначення найбільш актуального та зосередження зусиль саме на зменшенні його впливу. Такий підхід зумовлює необхідність мінімізації витрат ресурсів на зниження впливу ризиків, що не мають загрозливого характеру.

Побудова інтегральних оцінок ризиків за методичними засадами, запропонованими в роботі, забезпечує можливість збалансованого підходу до практики мінімізації різних груп ризиків. На основі порівняння оцінок групи ризиків визначається найбільш загрозливий ризик і всі зусилля зосереджуються на його зниженні до прийняттого рівня. Аналогічно, з'являється обґрунтована можливість оптимізації витрат ресурсів на неістотні соціальні ризики.

Мінімізація соціальних ризиків має бути пріоритетом діяльності у цій сфері всіх учасників міжсекторального партнерства: держави, громадськості та бізнес-сектору. При цьому, враховуючи неоднорідність експертного

середовища, до обговорення заходів політики доцільно залучати, поряд з експертами та фахівцями, широкого кола представників зазначених секторів. Основними принципами залучення зацікавлених сторін до розробки заходів політики мінімізації ризиків мають бути: включеність і рівність; прозорість, відкритість, ясність; відданість справі; причетність; доступність; підзвітність; зміцнення потенціалу; добровільна участь.

В процесі розробки політики мінімізації соціальних ризиків в Україні особливу увагу доцільно приділити заходам, спрямованим на пом'якшення сприйняття соціальних ризиків населенням. У багатьох випадках засоби масової інформації, фактично викривляючи об'єктивну картину, привертають увагу суспільства до ризиків, які не є загрозливими. На нашу думку, це вимагає нагальної розробки зважених інформаційних кампаній, спрямованих на покращання сприйняття населенням ситуації з ризиками особливо там, де існує загроза переоцінки ризиків.

Можливість використання сучасного інструментарію аналізу та оцінки соціальних ризиків, значною мірою, визначається кваліфікацією виконавців та рівнем підготовки користувачів. З метою підвищення кваліфікації фахівців органів державної влади, які займаються або будуть займатися розробкою та впровадженням заходів з мінімізації соціальних ризиків, а також рівня підготовленості представників громадського та бізнес секторів, ЗМІ, які будуть залучатися до обговорення відповідних проблем, необхідним є проведення серії спеціалізованих навчальних семінарів (тренінгів) одночасно з розробкою необхідного інструментарію оцінювання та аналізу соціальних ризиків. Необхідно також шукати нові підходи до ефективного поєднання зусиль у цій сфері фахівців органів державного управління, академічних установ та вищих навчальних закладів.

Запропоновано концептуальну схему комплексного оцінювання соціальних ризиків як складової управлінського процесу, яка включає: кількісну та/або якісну оцінку щодо цільової сукупності населення; якісну

оцінку сприйняття соціальних ризиків цільовою сукупністю населення; кількісну та/або якісну оцінку середовища; комплексний аналіз та оцінку потенційних наслідків ризиків.

Зазначається, що інформаційне забезпечення аналізу та оцінки соціальних ризиків має базуватися на основі: даних переписів населення, демографічної та соціальної статистики; даних спеціалізованих соціально-демографічних обстежень; адміністративних даних; даних соціологічних обстежень та експертних опитувань; макроекономічних даних; нормативних документах.

В якості ефективного механізму аналізу та оцінки соціальних ризиків пропонується використання методу мікроімітаційного моделювання. Його інструментарій включає такі основні складові: масив даних макрорівня; систему нормативних правил; статистичні й імітаційні моделі.

Доведено, що використання соціологічних методів є найбільш результативним для оцінювання сприйняття ризиків населенням. При цьому ефективним видається застосування як кількісних, так і якісних соціологічних досліджень. В якості найбільш прийняттого якісного методу отримання необхідної інформації визначено метод фокусованого групового інтерв'ю.

Авторське визначення моніторингу соціальних ризиків виходить з того, що це - систематична діяльність щодо планомірного та регулярного відслідковування визначеної системи показників, що характеризують основні типи подій, настання яких призводить до поширення таких явищ, як безробіття, втрата доходу, малозабезпеченість тощо.

Основними складовими елементами системи моніторингу соціальних ризиків запропоновано вважати такі підсистеми, які відображають взаємодію з інформаційним забезпеченням, розрахунком показників, аналізом результатів та візуалізацією інформації. Ефективність системи моніторингу буде залежати від врахування специфічних потреб конкретних користувачів.

Оцінювання дієвості заходів мінімізації соціальних ризиків є одним з найважливіших напрямків використання результатів їх моніторингу. Воно виступає в якості відповідного аналітичного інструментарію, призначеного для виміру причинно-наслідкових зв'язків, результативності та, за необхідності, оцінки впливу та прогнозування наслідків реалізації заходів щодо попередження чинників, що актуалізують соціальні ризики.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі теоретично обґрунтовано і запропоновано вирішення нової науково-прикладної проблеми стосовно формування концептуальних основ аналізу та управління соціальними ризиками в трудовій сфері, а також розроблено практичні рекомендації щодо їх реалізації. За результатами дослідження сформульовано висновки теоретико-методологічного та практичного спрямування:

1. Встановлено, що феномен ризику досліджується не лише в суспільних, але й природничих науках, що зумовлює міжпредметний характер та множинність висвітлення його сутнісних характеристик. Внаслідок застосування логіко-еволюційного методу виділено три основні наукові концепції ризику: *класична* (ймовірність настання несприятливих наслідків (іноді виграшу) внаслідок реалізації того чи іншого можливого сценарію; *неокласична* (ймовірність відхилення від запланованого результату внаслідок прийнятого суб'єктивного рішення); *інституціональна* (ймовірність невиконання інституцією посередницької місії між сторонами контракту). Теоретична невизначеність категорії ризику зумовила вироблення авторського визначення ризику, яке враховує наведені концептуальні підходи і є основою подальших наукових пошуків: *ризик* – це ймовірнісна характеристика об'єктивно-суб'єктивної реальності, яка знаходить вираз у можливостях відхилення від очікуваного результату.

2. Обґрунтовано теоретичний базис формування сутнісних характеристик та понятійного апарату наукової категорії «соціальний ризик». Доведено неприйнятність автоматичного перенесення феноменологічних характеристик ризику до сфери соціальних відносин. Основною класифікаційною ознакою соціальних ризиків запропоновано вважати особливу, не властиву іншим видам ризиків, їх суб'єктно-об'єкту природу. Соціальна група чи суспільство одночасно виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціального ризику, а ймовірність настання негативних наслідків для

об'єкта ризику обумовлюється невизначеністю соціальних явищ і процесів внаслідок суспільних трансформацій. З метою висвітлення сутнісних характеристик соціальних ризиків здійснено класифікацію та виокремлено такі їх види, виходячи з можливих методів вивчення: нормативний, інформаційний, ціннісний, соціологічний, категоріальний, з позиції оцінки, суб'єктивно-об'єктивний, структурний, ймовірнісний, вартісний. На основі застосування індукційного методу виділено найбільш істотні ознаки соціальних ризиків: вони властиві виключно процесам життєдіяльності людини чи суспільства; їх реалізація, у більшості випадків, пов'язана з несприятливими наслідками; характеризуються невизначеністю як обов'язковою іманентною властивістю.

3. В основу розробки інструментарію дослідження соціальних ризиків у трудовій сфері покладено базову характеристику трудової сфери як економічної категорії (складна система, елементами якої є інститути і відносини, що характеризують процеси трудової діяльності, а також створення матеріальних і нематеріальних благ). Серед основних аспектів, що конкретизують ці відносини, виділено такі: трудовий потенціал; зайнятість населення та безробіття; рівень життя та доходи населення; демографічна політика; охорона праці; соціальний захист; соціальне страхування; пенсійне забезпечення; трудова міграція; трудові відносини на виробництві та соціальне партнерство. Теоретичною основою аналізу та ідентифікації досліджуваного виду соціальних ризиків стало дослідження особливостей функціонування системи соціально-трудова відносин з виділенням тих, що носять ймовірнісний характер. Основною відмінною ознакою соціальних ризиків у трудовій сфері є їх зумовленість ймовірністю позитивних чи негативних наслідків вибору серед множини альтернатив економічної поведінки людини.

4. Методичні засади оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері ґрунтуються на критичному аналізі загальних методик аналізу ризиків,

виділенні найбільш прийнятних та їх адаптації до потреб дослідження. В основу авторської класифікації методик оцінки ризиків покладено інформаційну ознаку об'єкту дослідження: ймовірнісні (базуються на використанні математичних моделей і статистичних даних); евристичні (ґрунтуються на використанні суб'єктивних ймовірностей, отриманих за допомогою експертного оцінювання; статистичні (в основу покладено визначення ймовірностей за масивом статистичних даних).

Найбільш інформативною і доступною методикою є *експертна оцінка соціальних ризиків*, однак вона має істотне обмеження через вплив суб'єктивних факторів – компетентності та особистісних установок спеціалістів. Оцінка соціальних ризиків може проводитися також у вартісному виразі за двома напрямками – *економічним* (аналіз ефективності витрат, аналіз витрат та вигоди, аналіз ризиків та вигоди, аналіз соціально-економічних наслідків) та *соціальним* (аналіз сприйняття, аналіз відносин, аналіз справедливості). Для оцінки соціальних ризиків, що носять *деструктивний* характер (наприклад, ризики безробіття), доцільно застосувати методи теорії ймовірностей та математичної статистики.

Запропоновано авторські методики, які можуть застосовуватися лише для оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері: узгодження показників професійного для співробітників підприємства та соціального ризику населення, яке проживає на забрудненій території; оцінка ризиків трудового потенціалу на основі виділення позитивних і негативних факторів їх реалізації з наступним порівнянням із середнім теоретичним; оцінка трудових ризиків виробництва за допомогою методу парних порівнянь.

5. Сучасні національні системи соціального захисту характеризуються наявністю дієвих механізмів та методів управління соціальними ризиками в трудовій сфері. Соціальний захист, як інституціональний компенсаторний механізм реалізації соціальних ризиків, знаходить вираз у державній соціальній політиці. Вона упроваджується через комплекс організаційно-

правових та соціально-економічних заходів, метою яких є створення для працездатних громадян належних умов їх життєдіяльності, а також гарантоване забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня доходу не нижче від прожиткового мінімуму. Базовий перелік соціальних ризиків, що зумовлюють право особи на соціальний захист, було визнано міжнародним співтовариством і закріплено у відповідних нормативно-правових документах. Найбільш дієвим засобом попередження соціальних ризиків у трудовій сфері є соціальне страхування, яке дає змогу підготуватися до негативних наслідків їх актуалізації. У цьому випадку реалізація соціальних ризиків відбувається через зростання ймовірності втрати заробітку внаслідок неможливості брати участь в економічному процесі.

6. Аналіз системи фінансування заходів, спрямованих на мінімізацію соціальних ризиків, засвідчив, що для більшості країн Європейського Союзу характерна стала структура соціальних видатків, яка формується в процесі прийняття та виконання державного бюджету. В основу концепції мінімізації соціальних ризиків покладено вироблену Євростатом Методику міжнародної класифікації соціальних видатків. Фінансування системи соціального захисту проводиться на основі типових схем, які виходять або з балансу надходжень і витрат на зменшення всіх нормативно визначених видів ризиків, або ж із компенсаторних витрат на один окремий вид ризику чи виділену групу отримувачів допомоги. Середні витрати країн Європейського Союзу на соціальний захист складають біля третини ВВП і варіюють від 18% в Ірландії до 33% у Франції та 35% – у Швеції (в Україні – відповідно, близько 35%). Виявлено, що у порівнянні з іншими європейськими країнами в Україні розподіл витрат на соціальний захист є вкрай неефективним. Так, нині основна увага приділяється фінансуванню Пенсійного фонду, хоча за умови поступового зменшення частки солідарної пенсійної системи, ці кошти можна витратити значно ефективніше, наприклад на упровадження активної політики зниження рівня безробіття (у тому числі й прихованого). Відповідні заходи не

лише сприятимуть зменшенню соціальних ризиків безробіття, але й приведуть до зростання базового рівня життя та захищеності громадян.

7. Доведено, що вплив демографічних чинників на реалізацію соціальних ризиків у трудовій сфері проявляється через зменшення пропозиції робочої сили, зростання навантаження на державний бюджет внаслідок постаріння населення та падіння народжуваності. В роботі обґрунтовано необхідність більш широкого застосування теорії «ефективного населення» - на досягнення національних цілей впливає не загальна чисельність населення, а лише та її частина, яка володіє необхідним інтелектуальним і трудовим потенціалом, а значить, зменшенню соціальних ризиків сприятиме підвищення освітнього та людського потенціалу. Істотні причинно-наслідкові зв'язки між демографічними процесами та соціальними ризиками повинні виявлятися шляхом поєднання ціннісного та інструментального методів аналізу. Це дає змогу представити демографічні детермінанти соціальних ризиків у вигляді сукупності різнорівневих факторів, якими виступають, власне, соціально-демографічні процеси, а також функціональні характеристики окремих демографічних груп населення.

8. Базуючись на авторському визначенні соціальних ризиків ринку праці (ймовірнісна характеристика настання критичного дисбалансу між структурою кадрових потреб та відповідною структурою трудових ресурсів) та соціальних ризиків зайнятості (ймовірність настання небажаних наслідків для реалізації інтересів суб'єкта відносин зайнятості внаслідок прийнятого рішення чи зміни інституціонального середовища), виявлено особливості їх прояву в сфері праці.

Основним виявом безробіття у соціальному контексті є дисбаланс у відносинах між соціальними групами, які займають різне соціально-економічне становище у суспільстві та відрізняються рольовою функцією у суспільній організації праці. Економічна активність безробітних в Україні є вкрай низькою, що зумовлюється зниженням мотивації до продуктивної

зайнятості - внаслідок довготривалого пошуку роботи безробітні втрачають професійні навички та кваліфікацію, що ускладнює процес повернення до продуктивної зайнятості. Результати регресійного аналізу зв'язку показників безробіття, інститутів ринку праці та розміру допомог по безробіттю доводять, що зменшення рівня заміщення заробітку на 10% здатне зменшити рівень безробіття на 1,7%, а скорочення максимального терміну виплати допомоги до одного року може призвести до зменшення рівня безробіття на 0,9%.

9. В результаті застосування методу економіко-математичного моделювання, зокрема основ теорії ймовірності, розроблено моделі соціальних ризиків безробіття в розрізі професійних груп та працевлаштування незайнятих осіб не за спеціальністю. Побудовані моделі дали змогу формалізувати та виявити закономірності динаміки попиту та пропозиції робочої сили у розрізі професій, а також виявити основні фактори, що впливають на зміну ймовірнісних характеристик працевлаштування незайнятих осіб не за спеціальністю.

10. Авторська концепція управління соціальними ризиками в трудовій сфері побудована на положенні щодо відповідності негативних наслідків події ступеню ймовірності її настання. Ефективне управління соціальними ризиками передбачає їх розгляд в якості багатоаспектних складних об'єктивно-суб'єктивних явищ, що характеризуються невизначеністю, неоднозначністю та різнофакторністю. Вивчення соціальних ризиків безробіття з позиції управлінського підходу дало змогу виділити, поряд з негативними, також і позитивні наслідки їх реалізації, зокрема для розвитку приватного сектора та упровадження інновацій. Основними напрямками управлінського впливу, спрямованого на зменшення ймовірності настання негативних соціальних наслідків актуалізації соціальних ризиків в трудовій сфері, визначені: управління через вплив на причини виникнення ризиків; управління через вплив на причинно-наслідкові зв'язки; комбінування перших двох підходів.

11. В основу комплексного оцінювання соціальних ризиків у трудовій сфері як складовій управлінського процесу покладено: їх кількісну чи якісну оцінку для визначеної сукупності населення; якісну оцінку їх сприйняття; кількісну або якісну оцінку середовища; комплексний аналіз та оцінку потенційних наслідків їх реалізації. Вироблений автором інструментарій імітаційного мікромодельювання дає змогу провести уточнені кількісні оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері. Найбільш складною проблемою на шляху упровадження сучасних складних інструментів аналізу та оцінки соціальних ризиків у трудовій сфері в Україні є недостатність доступних релевантних даних, а також їх якість. В рамках часткового вирішення цієї задачі розроблено спрощену методичку швидкого оцінювання та аналізу соціальних ризиків, метою якої є забезпечення зацікавлених сторін наближеними оцінками для прийняття обґрунтованих рішень щодо зменшення рівня окремого виду ризиків та підготовка орієнтирів для більш точного оцінювання.

12. Розроблені рекомендації щодо удосконалення системи моніторингу соціальних ризиків у трудовій сфері виходять з того, що відслідковуванню підлягає визначена обмежена система показників, що характеризують основні типи несприятливих подій, настання яких призводить до поширення таких явищ як безробіття, втрата доходу, малозабезпеченість тощо. Ключовими завданнями підвищення якості моніторингу визначено: обмеження множини показників лише тими, які зможуть забезпечити комплексний аналіз соціальних ризиків; забезпечення різновекторності використання його результатів; забезпечення контролю якості результатів моніторингу. Головною функцією моніторингу має стати оцінювання дієвості заходів з мінімізації соціальних ризиків, що передбачає проведення аналізу причинно-наслідкових зв'язків, результативності та, за необхідності, оцінки впливу і прогнозування наслідків реалізації заходів з попередження чинників, що актуалізують соціальні ризики в трудовій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бернстайн П. Л. Власть золота. История наваждения / Питер Л. Бернстайн. – М.: ОЛИМП-БИЗНЕСС. - 2004. – 389 с.
2. Птуха М.В. Очерки по истории статистики XVII-XVIII веков / М. Птуха. – М. : Госполитиздат. - 1945. - 352 с.
3. Пикфорда Д. Управление рисками / Д. Пикфорда. – М.: ООО «Вершина». - 2004. – 352 с.
4. Moivre, A. (1967). The doctrine of chances. [New York]: [Chelsea Pub. Co.].
5. Von Neumann, J. and Morgenstern, O. (1953). Theory of games and economic behavior. Princeton: Princeton University Press.
6. Markowitz, H. (2008). Harry Markowitz. Hackensack, NJ: World Scientific.
7. Луман Н. Общество общества = Gesellschaft der Gesellschaft /Никлас Луман; [пер. с нем., ст. - А. Антоновский]. - Москва: Логос. - 2005. - 360 с.
8. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Х. Найт; Пер. с англ. М. Я. Каждана [Центр эволюц. экономики]. - М. : Дело. - 2003. - 359 с.
9. Рузавин Г.И. Философские проблемы оснований математики / Г. И. Рузавин. - М. : Наука. - 1983. - 302 с.
10. Thompson, P. (1985). Risking or being willing: Hamlet and the DC-10. J Value Inquiry, 19(4).
11. Douglas, M. and Shrader-Frechette, K. (1993). Risk and Rationality: Philosophical Foundations for Populist Reforms. The American Political Science Review, 87(2), p.485.
12. Cranor, C. (1997). Consensus grows on risk assessment. (1997). Nature, 386(6623), pp.310-310.
13. Hansson, S. (1998). Setting the limit. New York: Oxford University Press.

14. Shrader-Frechette, K. (1991). Risk and rationality. Berkeley: University of California Press.
15. Lewis, C. and Langford, C. (1959). Symbolic logic. [New York]: Dover Publications.
16. Markowitz, H., Elton, E. and Gruber, M. (1979). Portfolio theory, 25 years after. Amsterdam: North-Holland Pub. Co.
17. Tobin, J., Brainard, W., Nordhaus, W. and Watts, H. (1991). Money, macroeconomics, and economic policy. Cambridge, Mass.: MIT Press.
18. Schmitt, C., Skinner, Q. and Kessler, E. (1988). The Cambridge history of Renaissance philosophy. Cambridge [England]: Cambridge University Press.
19. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві». - 2012. – 412 с.
20. Moore, E. (1961). American pragmatism. New York: Columbia University Press.; Smith, J. (1963). The spirit of American philosophy. New York: Oxford University Press.
21. Rorty, R. (1979). Philosophy and the mirror of nature. Princeton: Princeton University Press.
22. Дєєва Н.М. Науково-методологічні основи формування, оцінки і управління потенціалом соціалізації економіки України [Текст] : автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.03 / Дєєва Надія Миколаївна ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д. - 2007. - 36 с.
23. Луман Н. Введение в системную теорию / Никлас Луман; под ред. Дирка Беккера ; пер. с нем. - К.: Тимофеевой. – М. : Логос. - 2007. – 359 с.
24. Mill, J. (2009). Considerations on representative government. Waiheke Island: Floating Press.

25. Marshall, A., Groenewegen, P. and Marshall, A. (1996). Official papers of Alfred Marshall. Cambridge: Cambridge University Press for the Royal Economic Society.

26. Кейнс, Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей [Текст] : реферат- дайджест / Д. М. Кейнс; референт- уклад. В. М. Фещенко; Асоціація українських банків. - К. : [б.в.] - 1999. - 189 с.

27. Johnson, G. and Scholes, K. (1999). Exploring corporate strategy. London: Prentice Hall Europe.

28. Lowrance, W. (1976). Of acceptable risk. Los Altos, Calif.: W. Kaufmann; Conrad, J. (1980). Society, technology, and risk assessment. London: Academic Press.

29. Ренн О. Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты // Вопросы анализа риска. 1999. - № 1. - С. 64 – 91.

30. Моатти Ж.-П. Прогнозирование и профилактика технологических кризисов в условиях роста уязвимости современных промышленных структур / Ж.-П. Моатти// Социальные проблемы экологии и технологического риска. Реф. сб. М. - 1991. - 127с.

31. Jaeger, C., Webler, T., Rosa, E. and Renn, O. (2013). Risk, Uncertainty and Rational Action. Hoboken: Taylor and Francis.

32. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства : В связи с исслед. Льюиса Г. Моргана: [Перевод] / Ф. Энгельс. - М. : Прогресс. – 317с.

33. Тэпман Л.Н. Риски в экономике/ Под ред. проф. ВА Швандара. - М.: ЮНИТИ-ДАНА. - 2002. - 380 с.

34. Arrow, K. and Chichilnisky, G. (1999). Markets, information, and uncertainty. New York: Cambridge University Press.

35. Simon, H. (1976). Administrative behavior. New York: Free Press.

36. Stiglitz, J. (2002). *Globalization and its discontents*. New York: W.W. Norton.
37. Stigler, G. (1968). *The organization of industry*. Homewood, Ill.: R.D. Irwin.
38. Congdon, W., Kling, J. and Mullainathan, S. (2011). *Policy and choice*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
39. Machlup, F. (1964). *Plans for reform of the international monetary system*. Princeton, N.J.: International Finance Section, Dept. of Economics, Princeton University.
40. Лук'янова В.В. Економічний ризик / В.В. Лук'янова, Т.В. Головач. – К. : Академвидав. - 2007. – 464 с.
41. Neher, F. (2011). Akerlof, G. and Kranton, R.: Identity Economics. How our Identities affect our Work, Wages and Well-Being. *J Econ*, 104(1), pp.95-97.
42. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр. / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк. - 2012. – 534 с.
43. Krimsky, S. and Golding, D. (1992). *Social theories of risk*. Westport, Conn.: Praeger.
44. Ріктор Т. Л. Ризик в умовах соціальної невизначеності (соціально-філософський аналіз). [Текст]: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03/ Ріктор Тетяна Леонідівна.; Донецький національний ун-т. – Донецьк. - 2005. - 14 с.
45. Mazaud, H., Mazaud, L. and Tunc, A. (1957). *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile*. Paris: Montchrestien.
46. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ. – М.: Юрид. изд-во. - 1948. – 512 с.
47. Боброва Д. В. Понятие и суть юридической ответственности. Реализация норм права / Д. В. Боброва. – Х.: Одиссей. - 2009. – 378 с.

48. Бернстайн П. Л. Против богов. Укрощение риска / П. Л. Бернстайн. – М.: Олимп-Бизнес. - 2000. – 400 с.
49. Schaefer, R. (1978). What are we talking about when we talk about "risk"?. [Laxenburg, Austria]: International Institute for Applied Systems Analysis.
50. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI в. [Пер. с англ.] /Элвин Тоффлер. - М.: АСТ. - 2001. – 669 с.
51. Hodgson, G. (1999). Evolution and institutions. Cheltenham: Edward Elgar.
52. Stigler, G., Stigler, S. and Friedland, C. (1995). The Journals of Economics. Journal of Political Economy, 103(2), pp. 327 - 339.
53. Leontief, W. (1982). Academic Economics. Science, 217(4555), pp.104 - 107.
54. Ходжсон Д. Что такое институты? / Дж. Ходжсон. // Вопросы экономики. – 2007. – №8. – С. 26 – 42.
55. Веблен Т. Б. Теория праздного класса = The theory of the leisure class /Т. Веблен; пер. с англ. - Изд. 2-е. – М.: URSS Либроком. - 2010. – 365 с.
56. Shackle, G. and Ford, J. (1990). Time, expectations, and uncertainty in economics. Aldershot, Hants, England: E. Elgar.
57. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С.Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К. - 2008. – 48с.
58. North, D. (1990). Institutions, institutional change, and economic performance. Cambridge: Cambridge University Press.
59. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці [Текст] : автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.01.01 / Якубенко Валерій Дем'янович; Київський національний економічний ун-т. - К. - 2005. - 36 с..
60. Hodgson, G. and Hodgson, G. (2004). The evolution of institutional economics. London: Routledge.

61. Verhagen, T., Meents, S. and Tan, Y. (2006). Perceived risk and trust associated with purchasing at electronic marketplaces. *European Journal of Information Systems*, 15(6), pp. 542 – 555.

62. Myrdal, G. (1954). *The political element in the development of economic theory*. Cambridge: Harvard University Press.

63. Matthews, R. (1986). The Economics of Institutions and the Sources of Growth. *The Economic Journal*, 96(384), p. 903 - 914.

64. Людський розвиток в Україні: 2003 рік / Щорічна наукова аналітична доповідь / За ред. Е.М. Лібанової. - К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України. - 2004. - 375 с.

65. Lucas, R. (1972). Expectations and the neutrality of money. *Journal of Economic Theory*, 4(2), pp. 103 – 124.

66. Песаран М. Х. Ожидания в экономической теории / М. Х. Песаран // Панорама экономической мысли конца XX века / М. Х. Песаран. – СПб: Экономическая школа. - 2002. –347 с.

67. Pesaran, M. (1985). *Expectations formations and macroeconomic modelling*. Cambridge: Univ., Dep. of Applied Economics.

68. Lucas, R. and Sargent, T. (1981). *Rational expectations and econometric practice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

69. Douglas, M. and Wildavsky, A. (1982). How Can We Know the Risks We Face? Why Risk Selection Is a Social Process¹. *Risk Analysis*, 2(2), pp. 49 - 58.

70. Power, M. (2004). *The risk management of everything*. London: Demos.

71. Rothstein, H., Huber, M. and Gaskell, G. (2006). A theory of risk colonization: The spiralling regulatory logics of societal and institutional risk. *Economy and Society*, 35(1), pp. 91 - 112.

72. Яницкий О. Социология и рискология / О. Яницкий. – М: Ин-т социологии РАН. - 1998. – 142 с.

73. Kotowitz, Y. (1987). *Optimal patent design*. Toronto: University of Toronto. Faculty of Law. Law and Economics Programme.

74. Alchian, A. (1950). Uncertainty, Evolution, and Economic Theory. *Journal of Political Economy*, 58(3), p. 211.
75. Lazear, E. and Rosen, S. (1979). Rank-order tournaments as optimum labor contracts. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research.
76. Abric, J. (1993). Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamics of social representations. *Papers on social representations*, 2(2), pp.75–78.
77. Krohn, W. (1992). Technologischer Wandel als sozialer Prozess. *Verbraucherpolitische Hefte*, 15, pp.114 - 131.
78. Соціальное: истоки, структурные профили, современные вызовы / под общ. Ред. П.К. Гречко, Е.М. Курмелевой. – М.: РОСПЭН. - 2009. – 440 с.
79. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение / Карл Ясперс; Пер. с нем. К.В. Лощевский. - СПб. : Наука. - 2000. - 272 с.
80. Dean, B. and Levi, J. (2003). *At the risk of being heard*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
81. Шамілева Л. Л. Визначення та інтегральна оцінка соціальних ризиків у регіонах України / Л. Л. Шамілева. // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1. – С. 166–176.
82. Саєнко Ю. Соціальні ризики та шанси // Соціальні ризики. – Т.2 / Відп. ред.: Ю.І. Саєнко, Ю.О. Привалов.- К.: ПЦ «Фоліант». - 2004. – С.12 - 51.
83. Коноплицька Т. О. Соціальні параметри ризиків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 Спеціальні та галузеві соціології / Т. О. Коноплицька. - К., 2007. - 18 с.,
84. Новікова О.Ф. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання [Електронний ресурс] / О.Ф. Новікова – Режим доступу до ресурсу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli08/08.htm>.

85. Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У. Я. Садова // Демографія і соціальна економіка. - 2009. - № 1. - С. 29 - 36.

86. Романюк М. Д. Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти / М. Д. Романюк // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 50-60.

87. Семів Л.К. Освітні детермінанти та механізми формування й збереження соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону / Л.К. Семів // Регіональна економіка. - 2013. - № 1(67). - С. 82-89.

88. Скопенко Н.С. Основні підходи до визначення ризику при формуванні нових організаційних структур / Н.С. Скопенко // Збірник наукових праць Національного авіаційного університету. – 2010. – № 27. – С. 184-189.

89. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек; пер. с нем. В. Седельник, Н. Федорова. - М.: Прогресс- Традиция. - 2000. - 383 с.

90. Гидденс Э. Устроение общества [Текст] : очерк теории структуризации / Э. Гидденс; пер. И. Тюрина. - М. : Академический Проект. - 2003. - 525 с.

91. Renn, O.: The Social Arena Concept of Risk Debates. In: S. Krimsky and D. Golding (eds.): Social Theories of Risk. Westport, CT (Praeger 1992), pp. 179-197.

92. Фуко, Мішель. Наглядати й карати [Текст] : народження в'язниці / М. Фуко ; пер. з фр. П. Таращук. - К. : Основи. - 1998. - 392 с.

93. Douglas M. (1983). Risk and culture. An essay on the selection of technological a. environment dangers /By Mary Douglas a. Aaron Wildavsky. - 1st paperback print. - Berkeley etc. : Univ. of California press.

94. Slovic, P. (2000). The perception of risk. London: Earthscan Publications.

95. Яницкий О. Н. Принципы и следствия современной войны: взгляд социолога: монография [Электронный ресурс] / О. Н. Яницкий. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.isras.ru/publ.html?id=3298>.
96. Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
97. Taylor-Gooby, P. (2004). *New risks, new welfare*. Oxford: Oxford University Press.
98. Cusack, T., Iversen, T. and Rehm, P. (2005). *Risks at work: the demand and supply sides of government redistribution*. Berlin: WZB.
99. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики [Текст] : пер. с фр. / П. Бурдые ; сост., общ. ред. пер., послесл. Н. А. Шматко. - М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя. - 2005. - 576 с.
100. Douglas M. (1985). *Social research perspectives: Occasional rep. on current topics. Risk acceptability according to the social*.
101. Crook S. (1999). *Ordering risks. Risk and soziocultural theory: New directions and perspectives/ Cambridge*.
102. Otway H. Risk Assessment and Societal Choices [Электронный ресурс] / Harry J. Otway // ILASA. – 1975. – Режим доступа до ресурсу: www.ilasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/RM-75-002.pdf.
103. Slovic, P. (2000). *The perception of risk*. London: Earthscan Publications.
104. Шопенко Л. Д. Концептуальные основания социальной рискологии транзитивного общества [Электронный ресурс] / Л. Д. Шопенко – Режим доступа до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovaniya-sotsialnoy-riskologii-tranzitivnogo-obschestva>.
105. Звіт про науково-дослідну роботу «Механізм мінімізації соціальних ризиків у суспільстві у контексті соціальної безпеки держави». – К. - 2007. – 835 с. – (Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України).

106. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml.
107. The Global Risks 2013 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.weforum.org/reports/global-risks-2013-eighth-edition>.
108. The Global Risks 2014. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://reports.weforum.org/global-risks-2014/>.
109. The Global Risks 2015 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2015>.
110. Европейский суд по правам человека. Дело «Тахсин Аджар против Турции». Жалоба № 26307/95. Постановление // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. – 2004. – №9. – С. 34–51.
111. Acemoglu D. Training and Innovation in an Imperfect Labour Market. (1997). Rev. of Econ. Stud. Vol. 64. 220 p.
112. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія / О.Г. Осауленко, О.Ф. Новікова, Н.С. Власенко, І.В. Калачова та ін. / НАН України. Ін-т економіки пром-сті; Держкомстат України. – Київ; Донецьк. - 2004. – 656 с.
113. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения / Е. Е. Мачульская. – М.: Юрайт. - 2010. – 582 с.
114. Полякова С.В. Бідність населення за споживанням: нові виміри / С.В. Полякова, Т.В. Новосільська // Демографія та соціальна економіка. – 2015. - № 1 (23). – С. 22-31.
115. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища/ Л.М. Черенько// Демографія та соціальна економіка. – 2015. - № 1 (23). - С. 11-21.
116. World Bank. 2001. World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty [Электронный ресурс] // New York: Oxford University Press. – Режим доступа до ресурсу: <http://hdl.handle.net/10986/11856>.

117. Description of Income and Poverty Data Sources [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.census.gov/hhes/www/poverty/about/datasources/description.html>.

118. Ільяшенко В. Загальна класифікація ризиків у системі прийняття та реалізації державно-управлінських рішень: теоретико-методичний аспект [Електронний ресурс] / В. Ільяшенко, М. Соболь – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-1/doc/2/07.pdf>.

119. Саєнко Ю. Соціальні ризики / Ю. Саєнко // Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / Ю. Саєнко. – К.: Стилос. - 2001. – С. 9–23.

120. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют : пер. с англ. / М. Блауг ; науч. ред. и вступ. ст. В.С. Автономова. – Вопросы экономики. – 2004. – С. 11–17

121. Онікієнко В.В. Методология регулювання попиту і пропозиції робочої сили / В.Онкієнко // Зайнятість та ринок праці. – 2003. Вип. 18. – С. 7-13.

122. Онікієнко В.В. Пріоритети соціалізації ринку праці в умовах ринкової стабілізації та глобалізації національної економіки України / В.Онкієнко // Демографія і соціальна економіка. - № 2. - 2006. – С. 101-114.

123. Колот А.М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія / А.М. Колот. – К.: КНЕУ. – 2010. – 251 с.

124. Мельник С. В. Механізм регулювання соціально-трудової сфери України : монографія / С. В. Мельник; ДУ «НДІ соц.-труд. відносин». – К. : Соцінформ. - 2009. – 785 с.

125. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / [А.М. Колот, І.Ф. Гнибіденко, О.О. Герасименко та ін.]: за наук ред. А.М. Колота. – К: КНЕУ. – 2015. – 471 с.

126. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини/ О.А. Грішнова. – К.: Знання. - 2009. – 218 с.

127. Назарова Г.В. Соціально-економічні засади найманої праці в Україні: монографія / Г.В. Назарова, М.А. Машенко. – Х: Вид. ХНЕУ. - 2011. – 232 с.

128. Заяць Т.А. Модернізація соціально-трудових відносин України: пріоритетні напрями та принципи реалізації / Т.А. Заяць // Демографія та соціальна економіка. – 2013. - № 2. – С. 179-192

129. Шевченко Л.С. Соціальні ризики найманих працівників у сфері оплати праці / Л.С. Шевченко // Економічний простір. - 2008. - № 12/1. - С. 57-64.

130. Назарова Г.В. Кадрова безпека підприємства: загрози, ризики, функції та методи управління // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – Праця в ХХІ столітті: нові тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток: у 2 т. – Т 2. – К.: КНЕУ. - 2012. – С. 220 – 230.

131. Борецька Н.П. Механізми управління ризиками у сфері охорони праці / Н.П. Борецька // Огляд цін українського та світового товарних ринків: [бюлетень]. - К. : Держзовнішінформ. - 2007. - С. 164-167.

132. Мачульская Е.Е. Реформа социального обеспечения и необходимость кодификации законодательства / Е.Е. Мачульская // Вестник МГУ: Серия Экономика. - 1999. - № 6. - С. 3-18.

133. Симонов В. С. Экономика социально-трудовых отношений / В. С. Симонов, В. В. Синов // С-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ. - 2010. - 223 с.

134. Забелин Л.В. Теория социального обеспечения / Л.В.Забелин. - М. : ВЦСПС. - 1924. - 203 с.

135. Роик В. Д. Основы социального страхования / В. Д. Роик. – М.: Анкил. - 2005. – 254 с.

136. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. – Вып.1.: Теоретические основы социального страхования. – 2-е изд. / Н.А. Вигдорчик. – 1923. – 151 с.

137. Сінчук С. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення / С. Сінчук. // Право України. – 2003. – №3. – С. 52 – 55.

138. Семикіна М. В. Економічний ризик та методи його вимірювання/ М. В. Семикіна, О. В. Скібіцька. - Кіровоград : КНТУ. - 2005. - 58 с.

139. Кашина О. Н. Социальные риски: понятие, классификация, проблемы измерения (на примере западноевропейских стран) / О. Н. Кашина. // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. – 2003. – №1. – С. 112–123.

140. Про мінімальні норми соціального забезпечення: конвенція МОП від 28.06.1952 р., №102. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_011.

141. Ярошенко І.С. Право соціального забезпечення : [навч. посіб.] / І.С. Ярошенко. - К. : КНЕУ. - 2005. - 232 с.

142. Європейський кодекс соціального забезпечення. Рада Європи; Кодекс, Міжнародний документ, Класифікація від 16.04.1964 ETS № 48 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. - Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_329.

143. Шаульська Л.В. Трудовий потенціал: багаторівнева стратегія збереження та розвитку [Текст] : автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.09.01 / Шаульська Лариса Володимирівна; НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень. - К. - 2006. - 34 с.

144. Лич В.М. Науково-методичні основи відтворення трудового потенціалу України: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.02.03 / В.М. Лич ; Наук.- дослід. екон. ін-т М-ва економіки України. - К. - 2005. - 35 с.

145. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков ; АН Украины. Ин-т экономики. – К. : Наук.думка. - 1992. – 180 с.

146. Giddens A. Der dritte Weg. Die Erneuerung der sozialen Demokratie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1999.

147. Грішнова О. Конкуренентоспроможність висококваліфікованих працівників на міжнародному ринку праці: проблеми і виклики/ О.А. Грішнова// Україна: аспекти праці. – 2015. - №1. – С. 3-7.

148. Ярошенко Г., Заков І. Розвиток механізму взаємодії ринку праці і професійної освіти // Україна: аспекти праці. – 2007.– №6. - С. 25 – 29.

149. Заяць Т.А. Модернізація соціально-трудових відносин у цілях нарощування соціального капіталу/ Т.А. Заяць// Фінансова система України. Наукові записки. Серія «Економіка». Випуск 16. – 2011. – С. 277-283.

150. Резолюція о статистике занятости в неформальном секторе, принятая 15-й Международной конференцией статистиков труда (Женева, 1993 г.) http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_234473.pdf.

151. Гіденс Е. Соціологія / Гіденс Е ; пер. з англ. – К. : Основи. - 1999. – 726 с.

152. Управление рисками и профилактика в сфере труда в новых условиях. Доклад МОТ к Всемирному дню охраны труда – 2010 / МОТ, Субрегиональное бюро для стран Восточной Европы и Центральной Азии. - Москва: МОТ. - 2010 г., 20 с.

153. Быков А. А. Об анализе риска, концепциях и классификации риска / А. А. Быков, Б. Н. Порфирьев. // Проблемы анализа риска. Научный журнал. – 2006. – №4. – С. 318–335.

154. Cranor CF (2007) Toward a non-consequentialist risk analysis. In: Lewens T (ed) Risk: philosophical perspectives. Routledge, London, pp. 36–53.

155. Яницкий О. Н. Социология риска / О. Н. Яницкий. – М.: Издательство LVS. - 2003. – 191 с.

156. Burger, E. (1993). Risk. Ann Arbor: University of Michigan Press.

157. Саати, Томас Л.. Элементы теории массового обслуживания и её приложения / Т. Л. Саати ; пер. с англ. Е. Г. Коваленко. - Изд. 2-е . - М. - 1971. - 520 с.

158. Саати, Томас Л.. Принятие решений при зависимостях и обратных связях: аналитические сети / Т. Л. Саати ; пер. с англ. О. Н. Андрейчикова. - М.: ЛКИ. - 2008. - 357 с.

159. Миллер Дж. А. Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию / Дж. А. Миллер // Психология памяти. - Москва: ЧеРо. - 1998. – С. 564-582.

160. Эрроу, Кеннет Дж.. Исследования по линейному и нелинейному программированию : пер. с англ. / К. Дж. Эрроу, Л. Гурвиц, Х. Удзава - М.: Изд-во иностр. лит. - 1962. - 333 с.

161. Горбулін В. П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В. П. Горбулін, Д. В. Ланде, О. Г. Додонов. - 2009. – 164 с.

162. Саєнко Ю. І. Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників / Ю. І. Саєнко. – К.: Ін-т соціології НАНУ. - 2004. – 374 с.

163. Renn, O. and Schweizer, P. (2009). Inclusive risk governance: concepts and application to environmental policy making. *Env. Pol. Gov.*, 19(3), pp.174-185.

164. Гладун О. М. Вибіркові обстеження населення: методологія, методика, практика / Гладун О. М. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект – Поліграф». - 2008. – 348 с.

165. Totsenko V. The Agreement Degree of Estimations Set with Regard of Experts Competency// Proc. Fourth Int. Symp. on the Analytic Hierarchy Process, Simon Fraser University, Vancouver, Canada, Juli 12-15. - 1996.- P.229-242.

166. Богданов В.М. Методические указания к практическим указаниям по статистической обработке априорной информации / В.М. Богданов. – М.: Изд-во ВМСМ. - 1984. – 142 с.

167. Neil M. Using «Risk maps to visually model and communicate risk [Електронний ресурс] / Martin Neil – Режим доступу до ресурсу: http://www.agenarisk.com/resources/Using_Risk_Maps.pdf.

168. Капустина Н.В. Новая методика оценки рисков деятельности предприятия / Н. В. Капустина [и др.] // Менеджмент за рубежом. – 2008. – № 4. – С. 99–104.

169. Циганок В.В.. Моделі та методи експертної підтримки прийняття рішень в слабко структурованих складних системах [Текст] : автореф. дис. ... д-ра техн. наук : 01.05.04 / Циганок Віталій Володимирович ; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». - К. - 2013. - 36 с.

170. Звіт про Науково-дослідну роботу (НДР) «Концепція соціального розвитку України на 2013 - 2023 роки. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. - К. - 2013.- 62 с.

171. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ: Пер. с англ./ Дж.-О. Ким и др. - М.: Финансы и статистика. - 1989. - 215с.

172. Shieh, G. (2006). Exact Interval Estimation, Power Calculation, and Sample Size Determination in Normal Correlation Analysis.

173. Holzmann, R. and Jorgensen, S. (1999), Social Protection as Social Risk Management: Conceptual Underpinnings for the Social Protection Sector Strategy Paper, Social Protection Discussion Paper No. 9904, The World Bank (Washington, D.C.).

174. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий / Документ Всемирного банка. – Вашингтон : Всемирный банк. - 2003. – 122 с.

175. Risk Management Framework [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.irr-neram.ca/pdf_files/primer.

176. Людиноцентрична система державного управління в Україні: утопія чи шанс [монографія]/ за заг. ред. Г.А. Дмитренка. – К.: ДКС-Центр. – 2014. – 240 с.

177. Arrow, K., Sen, A. and Suzumura, K. (2002). Handbook of social choice and welfare. Amsterdam: Elsevier.

178. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2012 р. № 237 «Про затвердження Порядку визначення класу професійного ризику виробництва за видами економічної діяльності» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/237-2012-п>.

179. Farmer F. Siting criteria - a new approach - In Containment and Siting of Nuclear Power Plants [Електронний ресурс] / Farmer. – 1967. – Режим доступу до ресурсу: www.iaea.org/inis/collection/NCLCollectionStore/_Public/44/070/44070762.pdf.

180. Hertz D., Thomas H. (1983). Risk Analysis and its Applications. - Chichester – N.Y.

181. Salvi, O. And Gaston, D. (2004). Risk assessment and risk decision-making process related to hazardous installation in France. Journal of Risk Research: 7 (6), 599-608.

182. Wardak A, Gorman ME, Swami N, Deshpande S. (2008). Identification of risks in the life cycle of nanotechnology-based products. J Ind Ecol; 12: 435-48.

183. Institution of Chemical Engineers. (1992). Nomenclature for Hazard and Risk Assessment in the Process Industry.

184. Otway H. J. (1978). Interdisciplinary Approach to the Management of Technological Risk, RSA/2/78, CES, Joint Research Center, ISPRA, Italy.

185. Ernest J. Henley, H. Kumamoto. (1981). Reliability engineering and risk assessment. – Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs. N. J. 07632.

186. Algin, V. (2011). Approaches and Techniques for Calculating Real Reliability of Machine as a System of Different Dependent Components and Complicated Logic of Limiting States // Proc. of 13th World Congress in Mechanism and Machine Science, Guanajuato, Mexico. - 6 p.

187. Schofield, S.L. (1993). A Framework for Offshore Risk Criteria, The Journal of the Safety and Reliability Society, Volume 13. - № 2.

188. David, H. (1963). The method of paired comparisons. New York: Hafner Pub. Co.

189. Корецька С. О. Соціальна політика України: теорія, методологія, механізми реалізації: монографія / С. О. Корецька. – Донецьк: Юго-Восток. - 2010. – 445 с.

190. Арон Р. Эссе о свободах: универсальной и единственной формулы свободы не существует/ Р. Арон // Полис. - 1996. - № 1. - С. 128-137.

191. Малеваный М. Методологические подходы к формированию системы индикаторов финансового обеспечения социальной защиты населения в Украине. / М. Малеваный. // Государственное управление. – 2013. – №38. – С. 43–60.

192. Лібанова Е.М. Соціальна політика / Е.М. Лібанова, О.М. Палій, В.А. Скуратівський. – К.: УАДУ. - 2003. – 257 с.

193. Юрченко Ю. Д. Державне управління у сфері соціального захисту населення: теоретико-методологічні аспекти [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. з держ. упр.: 25.00.01 – Теорія та історія державного управління/ Юрченко Юрій Дмитрович. - НАДУ при Президентові України. - К. : [б. в.]. - 2006. - 18 с.

194. Дідківська Л.І. Державне регулювання економіки / Л.І. Дідківська, Л.С. Головка. – К. : Знання – Прес. - 2002. – 214 с.

195. Titmuss, R. (1975). Social policy. New York: Pantheon Books.

196. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист / Е. Лібанова, О. Палій. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». - 2004. – 392 с.

197. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

198. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

199. Європейська соціальна хартія [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU61002H.html.

200. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблеми термінів і понять / Н. Болотіна // Право України. – 2000. – №4. – С. 37–39.

201. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

202. Європейська соціальна хартія [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_300.

203. Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

204. Міжнародна організація праці. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=993_011.

205. Декларация МОТ о социальной справедливости в целях справедливой глобализации [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/fair_globalization.pdf

206. World Commission on the Social Dimension of Globalization. 2004. A fair globalization: Creating opportunities for all (Geneva, ILO). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/fair_globalization.pdf.

207. Communiqué of 5 April 2009, Secretariat of the United Nations System, Chief Executives Board for Coordination (CEB) (Paris). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.un.org/ga/president/63/interactive/financialcrisis/cebcommunique.pdf>.

208. Методологічні положення щодо складання допоміжних (сателітних) рахунків соціального захисту в Україні. [Електронний ресурс] –

Режим доступу до ресурсу:
http://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2010/56/metod.htm.

209. Антонюк П.П. Соціальні ризики як детермінанта соціального захисту населення / П.П. Антонюк // Вісник Хмельницького національного університету. – 2008. – Т.2. – № 2. – С. 96–99.

210. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення мінімальної заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму для працездатних осіб». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.uapravo.net/akty/authorities-resolution/akt5qois5g.htm>.

211. Европейская социальная хартия. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
www.chernobyl86.ru/spisok/zakon/osn_zakon/strasburg/e_hart_18_10_61.htm.

212. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-iv>.

213. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.

214. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

215. World Bank Report No. 39887 – UA, Ukraine: Poverty Update, June 20, 2007. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
http://siteresources.worldbank.org/INTUKRAINE/Resources/poverty_update_2007_eng.pdf.

216. Романюк О. Фінансування соціального захисту в Україні/ О. Романюк // Результати і потенціал України. – Міжнародний центр перспективних досліджень. – Київ. – 2008. - 27 с.

217. Лібанова Е.М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та реальність / Е.М. Лібанова // Економіка України. - 2014. - № 3(628). – С. 14-19.

218. Ринок праці та доходи населення (грудень 2012 року). Національний банк України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897.

219. Новак І.М. Формування страхових механізмів компенсації ризику неплатоспроможності роботодавця / І.М. Новак// Демографія та соціальна економіка. – 2012. - №2 (18). - С.95-102.

220. Національна система загальнообов'язкового соціального страхування: сучасні проблеми та стратегії розвитку / Е.М. Лібанова, В. М. Новіков, О.В. Макарова, І.Я. Садова. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.- 2006. – 188 с.

221. Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: монографія / О.В. Макарова. - К. : Ліра. - 2004. - 328 с.

222. Роик В.Д. Основы социального страхования / В.Д. Роик. – М.: Анкил. - 2005. – 256 с.

223. Стеценко С.Г. Медичне право України (правові засади забезпечення медичного страхування) / С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, Я.М. Шатковський. – К.: Атіка. - 2010. – 208 с.

224. Beck C. (1998). Sozialgesetzbuch. Auflage. Munchen.

225. Employee Retirement Income Security Act of 1974// USCode, Title 29, Section 1001.

226. Закон України Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1533-14>.

227. Вопросы, возникающие в связи с работой 102-й сессии Международной конференции труда: последующие меры по резолюции о занятости и социальной защите в новом демографическом контексте.

[Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/relconf/documents/meetingdocument/wcms_221658.pdf.

228. Внукова Н.М. Соціальне страхування / Н.М. Внукова, Н.В. Кузьминчук. – К.: Кондор. - 2006. – 352 с.

229. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/77-19>.

230. Карлін М.І. Соціальна і фіскальна політика держави: проблеми регіональної координації в умовах нового етапу глобалізації/ М.І. Карлін// Демографія та соціальна економіка. – 2014. - № 2 (22). - С. 34-44.

231. Insights from the OECD Social Expenditure database (SOCX). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.oecd.org/social/income-distribution-database.htm.

232. Adema W., Ladaique M. (2005). Net Social Expenditure. 2005 Edition: More Comprehensive Measures of Social Support // OECD Social Employment and Migration Working Papers. – No. 29. – OECD, Paris. – 78 p.

233. OECD (2007). Social Expenditure Database. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.oecd.org/els/social/expenditure.

234. Adema, W., Fron, P., Ladaique, M. (2011). Is the European Welfare State Really More Expensive?: Indicators on Social Spending, 1980–2012; and a Manual to the OECD Social Expenditure Database (SOCX).

235. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 124, OECD Publishing. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://dx.doi.org/10.1787/5kg2d2d4pbf0-en>.

236. European system of integrated social protection statistics. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/situation_in_europe/c10141_en.htm.

237. Social protection and social inclusion. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/social-protection/statistics-illustrated>.

238. OECD (2007). Social Expenditure Database. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.oecd.org/els/social/expenditure.

239. Доклад о развитии человека – 2007/2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2007-8-russian-summary.pdf>.

240. Robert Holzmann, Richard Paul Hinz and Mark Dorfman Pension Systems and Reform Conceptual Framework/ World Bank. 2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://siteresources.worldbank.org/SOCIALPROTECTION/Resources/SP-Discussion-papers/Pensions-DP/0824.pdf>.

241. Human Development Report 2014. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>

242. Новиков В.Н. Совершенствование бюджетной политики - основная детерминанта развития социальной инфраструктуры / В.Н. Новиков // Демографія та соціальна економіка. – 2015. - №1. С. 55-66

243. Перші уроки єдиного соціального внеску. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/category/411>.

244. Эрхард, Людвиг. Благосостояние для всех: пер. с нем. / Л. Эрхард. - М. : Дело. - 2001. - 335 с.

245. Лібанова Е.М. Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку / Лібанова Е.М. - К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. - 2006. – 180 с.

246. Eurostat Your key to European statistics. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ec.europa.eu/eurostat>.

247. OECD 2013 Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.oecd.org/finance/private-pensions/oecdworkingpaperonfinanceinsuranceandprivatepensions.htm>.

248. Пенсійний фонд України прозвітував про виконання бюджету у 2013 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=215092&cat_id=12212.

249. Звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=94750.

250. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2061 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

251. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей. Приняты резолюцией 46/91 Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1991 года. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml.

252. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>.

253. Назарова Г.В. Нова пенсійна система в Україні / Г.В. Назарова, С.Ю. Гончарова, О.О. Тарасенко. – Харків: Ксилон. - 2008. – 228 с.

254. Коваль Л. Кроки до уніфікації пенсій: Відміна Пенсійної реформи стала б завеликим ударом для бюджету. [Електронний ресурс] / Л. Коваль. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/kroki-do-unifikaciyi-pensij>.

255. Ткаченко Л. Наслідки можливого скасування пенсійної реформи. [Електронний ресурс] / Л. Ткаченко – Режим доступу до ресурсу:

http://gazeta.dt.ua/social_secutity/naslidki-mozhlivogo-skasuvannya-pensiynoyi-reformi_html.

256. Карлін М.І. Розширення фіскальних можливостей регіонів України як чинник стабілізації соціально-економічної ситуації в умовах глобальної фінансової турбулентності / М.І. Карлін // Економічний форум. – 2015. - №1. – С. 64-69.

257. Власюк О.С. Шляхом децентралізації: виклики, ризики та пріоритети реформування регіонального розвитку в Україні / О.С. Власюк // Регіональна економіка. – 2015. - №1. С. 5-18.

258. Либанова Э.М. Демографические сдвиги в контексте социального развития / Э.М. Либанова // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – №1. – С. 9–23.

259. Курило І.О. Старіння населення в Україні у дзеркалі соціально-демографічної політики / І.О. Курило // Демографія та соціальна економіка. - 2012. - №2 (18). - С. 23-32.

260. Кравченко І.С. Ринки праці ЄС та України: особливості взаємодії у світлі підписання Договору про асоціацію / Соціально-трудова відносина: теорія і практика : зб. наук. пр. / ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; Ін-т соц.-труд. відносин. – К. : КНЕУ. - 2015. – Вип. 2. – С. 43–53.

261. Коломієць О.О. Трудоресурсна безпека в системі національної безпеки України // О.О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. – 2014. - № 2 (31). - С. 140-146.

262. Позняк О.В. Демографічні перспективи України до 2060 року / О.В. Позняк, П.Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. – 2014. - №1 (21). - С. 72-84.

263. Євсєєнко О. Статистична оцінка впливу економічних факторів на соціально-демографічні показники розвитку країни / О.Євсєєнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. – 2014. - № 4(157). – С. 39-43.

264. Доклад о мировом развитии. Обзор. [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/worlddev2009.pdf>.

265. Лібанова Е.М. Демографічні перспективи України: 2000–2075 роки / Е.М. Лібанова, О.В. Макарова, О.В. Позняк, П.Є. Шевчук, В.С. Шишкін // Зайнятість та ринок праці. – К.: РВПС України НАН України. - 1999. – №11. – С. 126–141.

266. Growth, Structural Change and Employment: Report of the first thematic consultation on the post-2015 framework for development / UNDP, ILO. – Tokyo, 15-16 May 2012.

267. Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and A Challenge. – New York, London: United Nations Population Fund (UNFPA), Help Age International, 2012.

268. Jaeger, M. and Kvist, J. (2003). Pressures on State Welfare in Post-industrial Societies: Is More or Less Better? *Social Policy & Admin*, 37(6), pp.555-572.

269. Schmidt R.M., Kelley A.C., (2007). Evolution of recent economic-demographic modeling: A synthesis. A. Mason, M. Yamaguchi, eds. *Population Change, Labor Markets and Sustainable Growth: Towards a New Economic Paradigm*. Amsterdam: Elsevier: 5–38.

270. Kertzer, D. and Laslett, P. (1995). *Aging in the past*. Berkeley: University of California Press.

271. Смелзер Н. Социология : Пер.с англ. / Н. Смелзер. - М: Феникс - 1998. - 688 с.

272. Lesthaeghe R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition // *Population and Development Review*. 36(2): 211–251.

273. Nichiporuk, B. (2000). *The security dynamics of demographic factors*. Santa Monica, Ca.: Rand.

274. Weiner, M. and Russell, S. (2001). Demography and national security. New York: Berghahn Books.
275. Либанова Э.М. Концепция демографических приоритетов развития Украины в послечернобыльский период / Э. Либанова // Материалы научно-практической конференции. - Киев: СОПС Украины, НАН Украины. - 1995.- С. 29-31.
276. Стешенко В.С. Демографічне пізнання: сучасний стан і потенції розвитку / В.С. Стешенко, В.П. Піскунов // Демографія та соціальна економіка. – 2012. - №2(18). - С. 33-42.
277. Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. – К.: Ін-т проблем національної безпеки. - 2004. – 274 с.
278. Томчук-Пономаренко Н.В.. Падіння рівня життя як чинник демографічної кризи в Україні / Н.В. Томчук-Пономаренко // Економічний простір. – 2014. -№90. – С. 106-119.
279. Влияние материальных условий жизни на рождаемость и проблемы демографической политики. - «Демографические исследования». - № 6. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=788#n6.
280. Hoey, R. (1965). Pupperty Health Education. Health Education Journal, 23(1), pp.47-50.
281. Michie, J. and Wilkinson, F. (1995). Wages, government policy and unemployment. Review of Political Economy, 7(2), pp.133-149.
282. Mason A., R. Lee (2006). Reform and support systems for the elderly in developing countries: Capturing the second demographic dividend. GENUS. 62(2): 11–35.
283. Calwell, J., Caldwell, P. and McDonald, P. (2002). Policy responses to low fertility and its consequences: A global survey. Journal of Population Research, 19(1), pp.1-24.

284. Смертність населення України у трудоактивному віці (колективна монографія) / [відп. ред. Е. М. Лібанова]. – К.: Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. - 2007. - 367 с.

285. Левчук Н. Туберкульоз і зумовлена ним смертність населення України у 60-90 роки ХХ століття / Н. Левчук// Демографічні дослідження. Випуск 21. – К.: НАН України, Інститут економіки. - 1999. – С. 9-27.

286. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2013/bl/07/bl_zozd_2012.zip.

287. European Information System on Alcohol and Health (EISAH) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://apps.who.int/gho/data/node.main-euro.A1032?lang=en&showonly=GISAH>.

288. Україна. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, 2012 / Держ. служба статистики України [та ін.]. - К. : К.І.С. - 2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.childinfo.org/files/MICS4_Ukraine_FinalReport_Ukr.pdf.

289. Коваленко В.Н. Руководство по кардиологии / В. Н. Коваленко. – К.: Морион. - 2008. – 1424 с.

290. «Європейська деталізована статистична база смертності». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-detailed-mortality-database-dmdb2>.

291. Гойда Н.Г. Аналіз стану здоров'я дітей та жінок в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://m-1.com.ua/?aid=665#>.

292. World Health Statistics 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112738/1/9789240692671_eng.pdf?ua=1.

293. European detailed mortality database (DMDB). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-detailed-mortality-database-dmdb2>.

294. Всемирная организация здравоохранения. Глобальная обсерватория здравоохранения. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.who.int/gho/ru/>.

295. Демографічний прогноз України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2009reg.zip>.

296. Лібанова Е. М. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку: монографія // НАН України, Укр. центр соц. реформ, Фонд народонаселення ООН. - 2009. – 248 с.

297. Комплексна оцінка бідності в Україні та регіонах. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.idss.org.ua/arhiv/2014-03-07_2012_Povetry.doc.

298. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unfpa.org.ua/publications/428.html>.

299. Коломієць О.О. Політика сприяння поєднанню зайнятості і батьківства в Україні (з урахуванням досвіду країн Західної Європи) / О.О. Коломієць // Демографія та соціальна політика. – 2010. – №1 (13). – С. 139 – 148.

300. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки: Зб. матеріалів / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. - Офіц. вид. - К.: Парламентське видавництво. - 2003. – 449с.

301. Ageing in the twenty-first century: a celebration and a challenge// United Nations Population Fund (UNFPA) and HelpAge International. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unfpa.org.ua/publications/197.html>.

302. Сови А. Общая теория населения. Том второй. Жизнь населений /А. Сови, пер. Окуньева Ф.Р. – М.: Прогресс. - 1977. – 519 с.
303. Практическая демография. Коллективная монография / Под редакцией Л.Л. Рыбаковского. - М.: ЦСП. - 2005. - 280 с.
304. «Населення України». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.
305. Населення України за 2012 рік. Демографічний щорічник. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ukrsat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/sb/12_13/zb_nas_12.rar.
306. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2061 р. (оновлена версія за 2012 р.). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://idss.org.ua/monografii/popforecast2012.zip>.
307. Коломієць О.О. Демографічні імперативи політики збереження трудових ресурсів та шляхи активізації його резервів в Україні / О.О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №3(24). – С. 46-55.
308. UNFPA. Ageing in the Twenty-First Century. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unfpa.org/publications/ageing-twenty-first-century>.
309. Економічна активність населення України 2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm.
310. Lehman, H. (1953). Age and achievement. [Princeton]: Published for the American Philosophical Society by Princeton University Press.
311. Праця України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrsat.gov.ua/druk/katalog/pracia/Pracsa.zip>.
312. Населення України. Імперативи демографічного старіння. – К.: ВД «АДЕФ-Україна». - 2014. – 288 с.
313. McKay Stephen Characteristics of Older Workers: Secondary Analysis of the Family and Working Lives Survey /McKay Stephen, and Sue Middleton//

Research Brief RB 45. Suffolk, United Kingdom: Department for Education and Employment. – 1998.

314. Rving, Z. (2008). SOCIAL POLICY - Edited by John Baldock, Nick Manning and Sarah Vickerstaff. Public Administration, 86(4), pp.1144-1146.

315. Henkens, K. and van Dalen, H. (n.d.). The Employer's Perspective on Retirement. SSRN Electronic Journal.

316. Active Ageing in CIS Countries: Semantics, Challenges, and Responses. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/Press-releases/2013/Article_A.Zaidi_A.Sidorenko_Active_Ageing_CIS_countries.pdf

317. Increasing the employment of older workers and delaying the exit from the labour market. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.google.com.ua/url?url=http://www.ueapme.com/docs/pos_papers/2004/UEAPME%2520PP%2520Active%2520Ageing%2520final%2520en.doc&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ved=0CBgQFjAAahUKEwiGrM3n7r_HAhUCqXIKHaU6CtI&usg=AFQjCNEFpKi67Svb1VX4k4fsQXEyIo6sDA.

318. Learning for Life: White Paper on Adult Education / Department of Education and Science. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED471201.pdf>.

319. Morales, M. and Munné-Bosch, S. (2014). Secret of long life lies underground. New Phytologist, 205(2), pp.463-467.

320. Доклад второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://social.un.org/ageing-working-group/documents/mipaa-ru.pdf>.

321. Employment of older workers and lifelong learning. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/articles/other/employment-of-older-workers-and-lifelong-learning>.

322. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database>.

323. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» від 17.04.2002 № 347/2002. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

324. Карпенко М. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.niss.gov.ua/articles/252/>.

325. European Commission. Commission communication: The demographic future of Europe – from challenge to opportunity. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/employment_and_social_policy.html?root_default=SUM_1_CODED%3D17%2CSUM_2_CODED%3D1709&obsolete=false&locale=en.

326. The Contribution of High Health Care Costs to Impoverishment. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://siteresources.worldbank.org/INTPAH/Resources/Publications/Seminars/wagstaf3.pdf>.

327. Статистичний бюлетень «Національні рахунки охорони здоров'я (НРОЗ) України», 2012р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2014/bl/03/bl_nroz_2012.rar.

328. Casey, B. (2003). Policies for an ageing society. Paris, France: Organisation for Economic Co-operation and Development.

329. Anderson, G. and Hussey, P. (2001). Comparing Health System Performance In OECD Countries. Health Affairs, 20(3), pp.219-232.

330. FRIES, J. (2005). The Compression of Morbidity. Milbank Quarterly, 83(4), pp.801-823.

331. GRUENBERG, E. (2005). The Failures of Success. Milbank Quarterly, 83(4), pp.779-800.

332. Manton, K. (1988). A Longitudinal Study of Functional Change and Mortality in the United States. *Journal of Gerontology*, 43(5), pp.S153-S161.

333. Gottret, P. and Schieber, G. (2006). *Health financing revisited*. Washington, DC: World Bank.

334. Kardamanidis, K., Kemp, L. and Schmied, V. (2009). Uncovering psychosocial needs: Perspectives of Australian child and family health nurses in a sustained home visiting trial. *Contemporary Nurse*, 33(1), pp.50-58.

335. Стратегия и план действий в поддержку здорового старения в Европе, 2012–2020 гг. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/175546/RC62wd10Rev1-Rus.pdf.

336. Шлыкова Е.В. Социальная приемлемость нововведений миграционного законодательства/ Е.В. Шлыкова// Социологические исследования. - 2008. - №2. - С. 56-65.

337. Населення України: демографічні складові людського розвитку / за ред. О.М. Гладуна. – Умань : Видавець «Сочінський». - 2015. – 180 с.

338. Зовнішня трудова міграція населення України / заг. ред. та упорядкування: Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. – К. : УЦСР : Держкомстат України. - 2009. – 118 с.

339. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244746.pdf.

340. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, І. О. Курило та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. - 2012. – 320с.

341. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. - 2010. – 233 с.

342. Малиновська О.А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. – К.: НІСД. - 2011. – 40 с.

343. Мостова Ю. Україна - світу, держава - громадянам / Ю.Мостова та ін.// Дзеркало тижня. – 2009. – №31.

344. Наукова та інноваційна діяльність в Україні, статистичний збірник за 2013 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2014/zb/09/zb_nayk_13.zip

345. Міжнародна мобільність українських педагогів і науковців / Ольга Купець. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://natlex.ilo.ch/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244739.pdf

346. Позняк О. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Міжнародна міграція. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.fes.kiev.ua/new/wb/media/Mizhnarodna%20migrazija.pdf>

347. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.hse.ru/data/417/313/1234/5_2_1Gidd.pdf.

348. Shlapentokh, V. (1989). Public and private life of the Soviet people. New York: Oxford University Press.

349. Войналович І.А. Вимушені переселенці: зарубіжний досвід, стан і реалізація їх прав в Україні/ І.А. Войналович, М.О. Кримова, Л.В. Щетініна// Інституційний репозитарій КНЕУ. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/5981/1/250-258.pdf>.

350. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015. – 474 с.

351. Kahneman, D. and Tversky, A. (2000). Choices, values, and frames. New York: Russell sage Foundation.
352. Gullahorn, J. and Gullahorn, J. (1963). An Extension of the U-Curve Hypothesis. *Journal of Social Issues*, 19(3), pp.33-47.
353. Корель Л.В. Социология адаптации: Вопросы теории, методологии и методики / Л.В. Корель. Новосибирск: Наука. - 2005. – 318 с.
354. НДР Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАНУ» «Вплив економічних перетворень на процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві». - № 0110U004381.
355. Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.lhsi.org.ua/images/2015/Doslidzhennya_VPO_LHSI2015.pdf.
356. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні: Монографія / О.В. Макарова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. - К. - 2015. - 244 с.
357. Недюха М.П. Україна в контексті соціології ризику / М.П. Недюха // Українознавство. - 2004. - № 3 - 4. - С.218 – 221.
358. Онікієнко В.В. Розвиток ринку праці України: тенденції та перспективи: [монографія] / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко, Л. Г. Ткаченко. – К.: РВПС України НАН України. - 2007. – 286 с.
359. Близнюк В.В. Ринок праці України та ризику його функціонування / В.В. Близнюк // Економіка і прогнозування : Науково-аналітичний журнал. - 2008. - №1 . – С.121-135.
360. Mares, I. (1997). Is Unemployment Insurable? Employers and the Development of Unemployment Insurance. *J. Pub. Pol.*, 17(03), p.299.
361. Porket, J., Layard, R., Nickell, S. and Jackman, R. (1992). Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 68(2), p.348.

362. Nickell, S. (1997). Unemployment and Labor Market Rigidities: Europe versus North America. *Journal of Economic Perspectives*, 11(3), pp.55-74.

363. Standing G. Unemployment Benefits and Income Security. Discussion paper prepared for Geneva 2000. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:

http://www.guystanding.com/files/documents/Unemployment_and_Income_Security.pdf.

364. Аргайл, Майкл. Психология счастья : Пер. с англ. / Майкл Аргайл. - М. : Прогресс. - 1990. - 332 с.

365. Knight, K. (1986). Unemployment. Totowa, N.J.: Barnes & Noble.

366. Appelbaum, L. (2013). Economic and Psychological Consequences of Long-Term Unemployment. *Employment Research*, 20(1), pp.4-6.

367. Кір'ян Т.М. Визначення впливу різноманітних видів, форм зайнятості та безробіття населення на стан національного ринку праці / Т.М. Кір'ян, М.С. Шаповал // Вісник економічної науки України. - № 1. – 2015. – С.72-81.

368. Лісогор Л.С. Узгодження гнучкості ринку праці та соціальної захищеності працівників в Україні: проблеми та перспективи / Л.С. Лісогор // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць / ДВНЗ «КНЕУ» ім. Гетьмана. Спец. вип., т. 3: Соціально-трудова відносина: теорія та практика : у 3 т. - 2010. – С. 168-175.

369. Закон України Про зайнятість населення (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, №24, ст.243). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5067-17/print1434711636880475>.

370. Державна служба зайнятості. Статистична інформація. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543

371. Національна Доповідь про людський розвиток 2011 року «Україна: на шляху до соціального залучення». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf.

372. Цимбал О.І. Макроекономічні наслідки трансформації інституціональної структури функціонування ринку праці / О.І. Цимбал // Економічний вісник НГУ. - 2010. - № 4.- С. 6-18.

373. Класифікатор професій ДК 003:2010, затверджений наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 16 серпня 2012 року № 923. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dk003.com/>.

374. Блудова Т.В. Теорія ймовірностей / Т. В. Блудова. - Національний банк України, Львівський банківський ін-т. - Л. : ЛБІ НБУ. - 2005. - 318 с.

375. Економічна активність населення України 2012: Статистичний збірник. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

376. Статистика ринку праці: міжнародні стандарти та національний досвід / [за ред. Н. С. Власенко, Н. В. Григорович, Н. В. Рубльової]. - К. : ТОВ «Август Трейд». - 2006. - 320 с.

377. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України. - 2010. – 496 с.

378. Roeser, S. (2012). Handbook of risk theory. Dordrecht: Springer Science+Business Media B.V.

379. Risk management - European Commission. - [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/health/preparedness_response/risk_management/index_en.htm.

380. Романчук Н.М. Особливості дослідження рівня життя заможних верств населення / Романчук Наталія Миколаївна // Науковий вісник

Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. – 2014. – Вип. 5. – Ч.3 – С. 247–250.

381. Романчук Н. М. Теоретико-методологічні засади статистичної оцінки заможних верств населення / Романчук Наталія Миколаївна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка:Економіка. – 2013. – №134. – С. 65–68.

382. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Затверджена Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738.

383. Cafiero C., Vakis R., Risk and Vulnerability Considerations in Poverty Analysis: Recent Advances and Future Directions. – The World Bank Social Protection. Discussion paper 0610, Washington, D.C., 2006. – 31 p.

384. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) :Статистичний збірник (Частина I). - К. : Державна служба статистики України. - 2013. - 377 с.

385. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: (Монографія) / [Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.:ДУХ І ЛІТЕРА. - 2010. – 248 с.

386. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий / Всемирный банк. Группа стратегии сокращения бедности (PRMPR) и Департамент социального развития (SDV), 2003. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: http://siteresources.worldbank.org/INTPSIA/Resources/490023-1121114603600/13888_PSIUsersGuide_Russian.pdf.

387. Spielauer M. A dynamic socio-demographic Microsimulation model for Austria. – Dissertation, Wien, 2003. – 190 p.

388. Faris, R. (1964). Handbook of modern sociology. Chicago, Ill.: Rand McNally.

389. Elder, G. (1975). Age Differentiation and the Life Course. *Annu. Rev. Sociol.*, 1(1), pp.165-190.

390. Stephan, F. (1942). An Iterative Method of Adjusting Sample Frequency Tables When Expected Marginal Totals are Known. *Ann. Math. Statist.*, 13(2), pp.166-178.

391. Birkin M., Turner A., Wu B. A Synthetic Demographic Model of the UK Population: Methods, Progress and Problems. - [Електронний ресурс]: Режим доступу до ресурсу: http://www.researchgate.net/publication/252883471_A_Synthetic_Demographic_Model_of_the_UK_Population_Methods_Progress_and_Problems.

392. Паниотто В.И. Качество социологической информации / В.И. Паниотто. – К.: Наук. думка. - 1986. – 224 с.

393. Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн. 1/ отв. Ред. В.Г. Андреенков, О.М. Маслова. - М.: Наука. - 1990. – 232 с.

394. Ковалев Е.М., Штейнберг И.Е. Качественные методы в полевых социологических исследованиях. М.: Логос. – 1999. - 323 с.

395. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання/ монографія] / за ред. Е. М. Лібанової ; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. – Умань : Видавець «Сочінський». - 2012. – 312 с.

396. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу [моногр.] / Лібанова Е. М. ; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. – К. : КНЕУ. - 2008. – 328 с.

397. Демографічні чинники бідності : [кол. моногр.] / за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.

398. Рівень життя населення України / за ред. Л.М. Черенько ; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень, Держ. ком. статистики України. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант». - 2006. – 428 с.

399. Міжнародний досвід інституціоналізації системи моніторингу і оцінки і доцільність її застосування в Україні (підсумкові матеріали) : матеріали конф. [«Міжнародний досвід інституціоналізації системи моніторингу і оцінки і доцільність її застосування в Україні»] (Київ, 20–23 лип. 2007 р.) / Український центр соціальних реформ. – К. : Український центр соціальних реформ. - 2007. – 95 с.

400. Макарова О.В. Соціальні програми в Україні: проблеми реалізації та шляхи реформування / О. В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. – 2004. – № 1–2. – С. 59–66.

401. Пугачова М.В. Деякі питання створення методології статистичного моніторингу соціально-економічної сфери / М.В. Пугачова, Є.О. Лебедєв // Статистика України. – 1999. – № 2. – С. 53–57.

402. Державний бюджет і бюджетна стратегія 2012 – 2014: стабілізація та сталий розвиток в умовах реформування економіки України : у 4 т. / Т. 4: Державні соціальні видатки: напрями раціоналізації та підвищення ефективності / ДННУ «Акад. фін. Управління». – 2011. – 476 с.

403. Концептуальні основи статистичного моніторингу / Д.Д. Айстраханов, М.В. Пугачова, В.С. Степашко та ін. ; за ред. М.В. Пугачової. – К. : ІВЦ Держкомстату України. - 2003. – 343 с.

404. Patton, M. (2015). The Sociological Roots of Utilization-Focused Evaluation. *The American Sociologist*.

405. Dillingham, A. (1985). The influence of risk variable definition on value-of-life estimates. *Economic Inquiry*, 23(2), pp.277-294.

406. Кузьмин А. Оценка программы на стадии реализации / Оценка программ: методология и практика / под ред. А.И.Кузьмина, Р.О. Салливан, Н.А. Кошелевой. – М. - 2009. – С. 44–80.

407. Chinyio, E. and Akintoye, A. (2008). Practical approaches for engaging stakeholders: findings from the UK. *Construction Management and Economics*, 26(6), pp.591-599.

408. От информирования к вовлечению. Руководство по вовлечению заинтересованных сторон для местных органов власти. - [Электронный ресурс]: Режим доступа до ресурсу: <http://www.ubc-sustainable.net/library/publication/«от-информирования-к-вовлечению—руководство-по-вовлечению-заинтересованных»>.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань науки і освіти

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-31-55, факс: 255-33-04, e-mail: kno@rada.gov.ua

№ 04-23/18 - 1568

" 18 " листопада 2015 р.

Голові Спеціалізованої вченої
ради Д 26.247.01
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН
України
д.е.н., академіку Лібановій Е.М.

ДОВІДКА

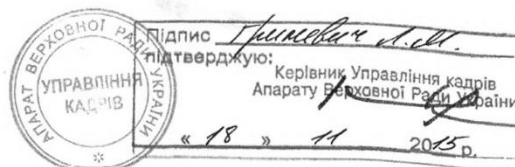
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Надраги Василя Івановича

Результати наукового дослідження Надраги В.І. щодо соціальних ризиків безробіття у розрізі професійних груп використовувалися Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти в процесі підготовки проекту Закону України «Про професійну освіту» (реєстр. №3231).

Прийняття даного Закону дасть змогу створити умови для випереджувального розвитку професійної освіти, створення багатoproфільних, різнорівневих професійних навчальних закладів, що здійснюватимуть підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації спеціалістів та кваліфікованих робітників відповідно до вимог регіонального ринку праці та загальнодержавних потреб.

Голова Комітету

Гриневич Л.М.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет у справах ветеранів, учасників бойових дій,
учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: (044) 255-42-71, факс: 255-42-09

№ 04-35/12-963

" 12 " листопада 2015 р.

До Спеціалізованої вченої ради
Д 26.247.01 Інституту демографії та
соціальних досліджень ім. М.В.
Птухи НАН України

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
Надраги Василя Івановича

Законом України від 16.12.2009 №1767 ратифікована Конвенція ООН про права інвалідів та Факультативний протокол до неї. Україна взяла на себе зобов'язання забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма людьми з інвалідністю без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності, а також в заохоченні поваги до властивої їм гідності.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 4 грудня 2014 року № 22-VIII до предметів відання Комітету у справах ветеранів, учасників бойових дій, учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю віднесено, зокрема, питання соціального захисту і реабілітації людей з інвалідністю та регулювання діяльності їх підприємств і громадських об'єднань.

З метою підвищення правової та соціальної захищеності інвалідів, а також приведення базового законодавства у відповідність до Конвенції ООН про права інвалідів, Верховною Радою України прийнято ряд законів, головним з опрацювання яких, у відповідності до предметів відання, був Комітет у справах ветеранів, учасників бойових дій, учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю.

Результати дисертаційного дослідження Надраги В.І., зокрема, матеріали розділу, присвяченого розробці теоретико-прикладних основ системи моніторингу соціальних ризиків використання у формуванні пропозицій щодо розширення участі держави у повному та ефективному включенні людей з інвалідністю до суспільного життя нарівні з іншими громадянами, були використані у законотворчій роботі Комітету при вдосконаленні законодавства з питань соціального захисту людей з інвалідністю.

Заступник Голови Комітету

Гаврилюк М.В.

Підпис Гаврилюк М.В.
Підтверджую:
Керівник Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
« 18 » 11 2015 р.

**МІНІСТЕРСТВО
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(Мінсоцполітики)**

вул. Еспланадна, 8/10, м. Київ, 01601, тел.: (044) 226-24-45, факс: (044) 289-00-98 E-mail: info@mlsp.gov.ua,
Код ЄДРПОУ 37567866, реєстраційний рахунок 35213015078737 в ДКСУ м. Києва, МФО 820172

12.11.15 № 17145/0/14-15/7

На № _____ від _____

Голові Спеціалізованої вченої
ради Д 26.247.01
Інституту демографії та
соціальних досліджень
ім. В.М. Птухи НАН України
д.е.н, академіку Лібановій Е.М.

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Надраги Василя Івановича

Результати і висновки докторської дисертації Надраги В.І. в частині аналізу соціальних ризиків безробіття використовувалися Міністерством соціальної політики України в процесі розробки проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування державного управління у сфері зайнятості населення та соціального страхування на випадок безробіття», зокрема щодо уточнення статусу зареєстрованого безробітного, а також принципів та основних напрямів державної політики у сфері зайнятості населення.

Заступник Міністра

В.Мущинін

**МІНІСТЕРСТВО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ,
БУДІВНИЦТВА ТА ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО
ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
(МІНРЕГІОН)**

вул. Велика Житомирська, 9, м. Київ, 01601;
приймальня: (044) 226-22-08; загальний відділ: (044) 278-82-90, 284-05-54, факс 278-83-90
e-mail: minregion@minregion.gov.ua Код ЄДРПОУ 37471928

№ _____ на № _____ від _____

**Голові Спеціалізованої вченої
ради Д 26.247.01
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН
України
д.е.н., академіку Лібановій Е.М.**

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
Надраги Василя Івановича

Результати дисертаційного дослідження Надраги В.І. в частині оцінювання та мінімізації соціальних ризиків використані Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України в процесі визначення показників оцінки соціально-економічного розвитку регіонів та впровадження Порядку та Методики проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 856. Також знайшли своє застосування розроблені дисертантом теоретичні основи системи моніторингу соціальних ризиків в ході аналізу основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіонів.

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради Д 26.247.01 Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України як підтвердження впровадження результатів наукових досліджень Надраги В.І. в практику.

Перший заступник Міністра

В.А. НЕГОДА

Міністерство регіонального розвитку, будівництва
та житлово-комунального господарства України
№7/31-13605 від 18.11.2015

31

166791

Міністерство соціальної політики України
Державна служба зайнятості (Центральний апарат)
Київський міський центр зайнятості

вул. Жилианська, 47-б, м. Київ, 01033, МСП 01601, тел. (044) 238-26-15, факс (044) 568-59-74
E-mail: kigorcz@kmcz.org.ua Web: http://www.dcz.gov.ua/kie Код ЄДРПОУ 03491091

12.11.15 № 08-11621 На № _____ від _____

Голові Спеціалізованої вченої
ради Д 26.247.01
Інституту демографії та
соціальних досліджень
ім. М.В.Птухи НАН України
д.е.н., академіку Лібановій Е.М.

Довідка

про впровадження результатів наукового дослідження

Надраги Василя Івановича

Критичний аналіз наукових результатів, отриманих Надрагою В.І. при підготовці дисертації дозволяє дійти висновку щодо їх практичної цінності для Київського міського центру зайнятості.

У поточній діяльності Центру, зокрема, у підготовці та проведенні Семінарів із загальних питань зайнятості населення і стану ринку праці використовуються матеріали розділу, присвяченого проблемам реалізації соціальних ризиків у сфері зайнятості населення.

Директор

В. Сухомлин

В. Сухомлин

Міністерство соціальної політики України
Державний центр зайнятості
ЛУГАНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ЗАЙНЯТОСТІ

вул. Гагаріна, 116, м. Северодонецьк, Луганська область, 93400
тел. (06452) 2-19-03
E-mail: Ocz.locz@gmail.com Web: www.dcz.gov.ua/lug
Код ЄДРПОУ 03490878

16.11.2015 № 30/13-3036
На № _____ від _____

Голові спеціалізованої вченої
ради Д 26.247.01
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птахи
НАН України
Д.е.н., академіку Лібановій Е.М.

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
Надраги Василя Івановича

Результати дисертаційного дослідження Надраги В.І., зокрема в частині висвітлення проблематики працевлаштування безробітних не за спеціальністю, використовуються Луганською обласною службою зайнятості в процесі вирішення питань сприяння працевлаштуванню ВПО в Луганській області (підготовка інформаційно-консультаційних заходів щодо сприяння зайнятості переселенців, до участі у яких залучаються представники місцевих органів влади, управлінь праці та соціального захисту населення).

Директор

С.В. Болотський

УКРАЇНА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

03057, Україна, м.Київ, вул. Ежена Потьє, 20
тел.:(044)481-21-51, E-mail: general@academy.gov.ua, факс:(044)481-21-55

13.11.2015 № 115-15-850

На № _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження провідного наукового співробітника Інституту демографії та соціальних досліджень ім.М.В.Птухи НАН України Надраги Василя Івановича

Цією довідкою засвідчується, що матеріали докторського дисертаційного дослідження Надраги В.І., присвяченого аналізу соціальних ризиків, зокрема, в частині вивчення системи соціального захисту в контексті мінімізації соціальних ризиків, були використані кафедрою соціальної і гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президентіві України в навчально-методичному забезпеченні викладання нормативних дисциплін «Управління соціальним і гуманітарним розвитком» та «Державна політика в соціогуманітарній сфері».

Віце-президент

М.М.Білинська

